

Het XVIIde colloquium van de Belgisch-Nederlandse Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad' werd op 10 en 11 oktober 2014 gehouden in het cultureel centrum Waux-Hall in de Waals-Brabantse stad Nijvel. Heel toepasselijk voor de thematiek was de plaats van samenkomst gelegen tegenover de collegiale kerk Sint-Gertrudis (*la collégiale Saint-Gertrude*) ooit als abdij het beginpunt van de stad en nog altijd gezichtsbepalend aanwezig in het centrum (www.europeanballoon.be)

Le XVIIe colloque de la Fondation belgo-néerlandaise Colloque La Ville brabançonne s'est tenu les 10 et 11 octobre 2014 au Waux-Hall, centre culturel de la ville de Nivelles, en Brabant wallon. En parfaite adéquation avec la thématique, le lieu de la rencontre était situé en vis-à-vis de la collégiale Sainte-Gertrude. Celle-ci fut jadis, comme abbaye, le point de départ de la ville. Elle demeure aujourd'hui un élément déterminant du paysage urbain. (www.europeanballoon.be)

Inleiding

Sinds 1965 organiseert de Belgisch-Nederlandse Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad', bestaande uit historici en archivariissen afkomstig uit de vijf bestuurlijke regio's in België en Nederland die samen ooit het hertogdom Brabant vormden, driejaarlijks een internationaal wetenschappelijk congres gewijd aan aspecten van de Brabantse stads- en stedengeschiedenis. Het colloquium vindt afwisselend plaats in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Waals-Brabant, Noord-Brabant en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Het XVIIde colloquium werd op 10 en 11 oktober 2014 gehouden in de Waals-Brabantse stad Nijvel, die rond een Merovingische abdij is ontstaan en die gedurende lange tijd hoofdstad van het baljuwschap van Waals-Brabant (*'le roman pays de Brabant'*) was. Deze bundel bevat de schriftelijke weergave van de daar gehouden lezingen. Tijdens het colloquium stond de geschiedenis van abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden centraal. De aandacht ging hierbij speciaal uit naar de wisselwerking tussen deze religieuze instellingen en de steden, met name naar hun blijvende invloed op het stadsbeeld. Daarbij kwamen stedenbouw, architectuur, stadsontwikkeling en het leven in de stad vanaf de Middeleeuwen tot op de dag van vandaag aan bod. Ook werd aandacht besteed aan de restauratie en de herbestemming van kloostergebouwen, kerken en abdijsites, of hun oorsprong nu lag in de Middeleeuwen, de moderne tijd of de negentiende eeuw. Tijdens dit interdisciplinair colloquium wilden de organisatoren, samen met archeologen, historici, architecten en stedenbouwkundigen, restauratoren en bouwhistorici, niet alleen naar het verleden en het heden kijken maar ook een blik werpen op de toekomst. De auteurs van de bijdragen hebben daarin de discussies verwerkt zoals die tijdens het colloquium gevoerd werden en waaraan betrokkenen deelnamen die werkzaam zijn op het terrein van het behoud van erfgoed, in musea, archieven en de cultuursector, alsmede universitair onderzoekers.

Het XVIIde Colloquium 'De Brabantse Stad' werd georganiseerd in samenwerking met het Gemeentelijk Museum voor Oudheidkunde, Kunst en Geschiedenis van Nijvel en het Cultureel Centrum van Nijvel, met steun van de Stad Nijvel en de Provincie Waals-Brabant. Het werd opgeluisterd door de aanwezigheid van de heer V. Féaux, eregouverneur van de Provincie Waals-Brabant. Financiële steun werd ontvangen van het Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS. De Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad' bedankt deze instellingen en de betrokken personen alsmede de Stichting Zuidelijk Historisch Contact voor de mogelijkheid de handelingen andermaal te publiceren in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*.

Aansluitend op de handelingen van het Colloquium bevat deze aflevering van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* nog de weergave van het symposium 'Herdenken blijft een opgave' zoals dat door de Erfgoed Academie Brabant op 9 april 2015 in Tilburg werd gehouden. Dit onderdeel wordt verderop afzonderlijk ingeleid. Ook dit jaar besluit dit jaarboek met een uitvoerige Kroniek met recensies en signalementen van in 2014 verschenen wetenschappelijke publicaties op het gebied van de (Noord-)Brabantse geschiedenis. De eindredactie was andermaal in de kundige handen van dr. Kitty de Leeuw; de vormgeving werd verzorgd door Kees Kanter.

Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld

Namens het bestuur van de Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad'

Avant-propos

Depuis 1965, la Fondation belgo-néerlandaise Colloque « La Ville Brabançonne », se composant d'historiens et d'archivistes provenant des cinq régions administratives belges et néerlandaises qui jadis formaient pour l'essentiel l'ancien Duché de Brabant, organise tous les trois ans un colloque scientifique international destiné à mieux comprendre l'histoire des villes et du monde urbain dans le territoire de l'ancien duché. Le colloque est organisé tour à tour dans ces différentes entités territoriales des Pays-Bas et de la Belgique, à savoir les provinces d'Anvers, de Brabant flamand, de Brabant wallon, de Brabant septentrional et la Région de Bruxelles-Capitale.

Le XVIIe Colloque avait lieu les 10 et 11 octobre 2014 en Brabant wallon, dans la ville de Nivelles, née autour d'une abbaye mérovingienne et capitale de l'ancien baillage du roman pays de Brabant. Le présent volume présente les résultats de ces travaux. L'histoire des abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnaises est au cœur des pages qui suivent. L'attention porte plus particulièrement sur l'interaction entre ces établissements et les villes où ils étaient implantés, leur impact durable sur le paysage urbain et l'urbanisme, l'architecture, le plan urbain, l'aménagement de l'espace et la vie de la société urbaine. La perspective traverse les époques, depuis le Moyen Âge jusqu'à aujourd'hui. La question de la conservation, du réemploi et de la réaffectation des bâtiments et des sites conventuels fait suite à l'examen de l'activité dont ceux-ci ont été le centre, que leur fondation remonte au Moyen Âge, à l'Époque moderne ou au 19e siècle. Les textes qu'on va lire sont rédigés par des historiens mais aussi par des archéologues, des historiens de l'art et de l'architecture et un urbaniste-architecte. Leurs auteurs ont pu les enrichir des discussions menées lors du colloque, auquel ont participé des acteurs de terrain des secteurs de la conservation du patrimoine, des archives, des musées et de la valorisation culturelle ainsi que des chercheurs académiques. Le propos du volume est donc d'éclairer les enjeux urbains actuels, passés et futurs, dans un dialogue entre les époques et entre les disciplines.

Le colloque qui fut à l'origine de ces pages, a été organisé en partenariat avec le Musée communal d'Histoire, d'Art et d'Archéologie de Nivelles et le Centre culturel de Nivelles, avec l'appui de la Ville de Nivelles et de la Province du Brabant wallon. Il a été honoré par la présence de M. V. Féaux, gouverneur honoraire de la province du Brabant wallon. Il a bénéficié du soutien financier du F.R.S.-FNRS. La Stichting Zuidelijk Historisch Contact est notre précieux et efficace partenaire pour la publication des actes du colloque dans le *Noordbrabants Historisch Jaarboek*. La Fondation Colloque « La Ville brabançonne » tient à remercier chaleureusement ces diverses instances et personnes.

Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld

Au nom de la Fondation Colloque « La Ville brabançonne »

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnaises.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Het XVIIde colloquium van de Belgisch-Nederlandse Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad' werd op 10 en 11 oktober 2014 gehouden in het cultureel centrum Waux-Hall in de Waals-Brabantse stad Nijvel. Heel toepasselijk voor de thematiek was de plaats van samenkomst gelegen tegenover de collegiale kerk Sint-Gertrudis (*la collégiale Saint-Gertrude*) ooit als abdij het beginpunt van de stad en nog altijd gezichtsbepalend aanwezig in het centrum (www.europeanballoon.be)

Le XVIIe colloque de la Fondation belgo-néerlandaise Colloque La Ville brabançonne s'est tenu les 10 et 11 octobre 2014 au Waux-Hall, centre culturel de la ville de Nivelles, en Brabant wallon. En parfaite adéquation avec la thématique, le lieu de la rencontre était situé en vis-à-vis de la collégiale Sainte-Gertrude. Celle-ci fut jadis, comme abbaye, le point de départ de la ville. Elle demeure aujourd'hui un élément déterminant du paysage urbain. (www.europeanballoon.be)

Inleiding

Sinds 1965 organiseert de Belgisch-Nederlandse Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad', bestaande uit historici en archivariissen afkomstig uit de vijf bestuurlijke regio's in België en Nederland die samen ooit het hertogdom Brabant vormden, driejaarlijks een internationaal wetenschappelijk congres gewijd aan aspecten van de Brabantse stads- en stedengeschiedenis. Het colloquium vindt afwisselend plaats in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Waals-Brabant, Noord-Brabant en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Het XVIIde colloquium werd op 10 en 11 oktober 2014 gehouden in de Waals-Brabantse stad Nijvel, die rond een Merovingische abdij is ontstaan en die gedurende lange tijd hoofdstad van het baljuwschap van Waals-Brabant (*'le roman pays de Brabant'*) was. Deze bundel bevat de schriftelijke weergave van de daar gehouden lezingen. Tijdens het colloquium stond de geschiedenis van abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden centraal. De aandacht ging hierbij speciaal uit naar de wisselwerking tussen deze religieuze instellingen en de steden, met name naar hun blijvende invloed op het stadsbeeld. Daarbij kwamen stedenbouw, architectuur, stadsontwikkeling en het leven in de stad vanaf de Middeleeuwen tot op de dag van vandaag aan bod. Ook werd aandacht besteed aan de restauratie en de herbestemming van kloostergebouwen, kerken en abdijsites, of hun oorsprong nu lag in de Middeleeuwen, de moderne tijd of de negentiende eeuw. Tijdens dit interdisciplinair colloquium wilden de organisatoren, samen met archeologen, historici, architecten en stedenbouwkundigen, restauratoren en bouwhistorici, niet alleen naar het verleden en het heden kijken maar ook een blik werpen op de toekomst. De auteurs van de bijdragen hebben daarin de discussies verwerkt zoals die tijdens het colloquium gevoerd werden en waaraan betrokkenen deelnamen die werkzaam zijn op het terrein van het behoud van erfgoed, in musea, archieven en de cultuursector, alsmede universitair onderzoekers.

Het XVIIde Colloquium 'De Brabantse Stad' werd georganiseerd in samenwerking met het Gemeentelijk Museum voor Oudheidkunde, Kunst en Geschiedenis van Nijvel en het Cultureel Centrum van Nijvel, met steun van de Stad Nijvel en de Provincie Waals-Brabant. Het werd opgeluisterd door de aanwezigheid van de heer V. Féaux, eregouverneur van de Provincie Waals-Brabant. Financiële steun werd ontvangen van het Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS. De Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad' bedankt deze instellingen en de betrokken personen alsmede de Stichting Zuidelijk Historisch Contact voor de mogelijkheid de handelingen andermaal te publiceren in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*.

Aansluitend op de handelingen van het Colloquium bevat deze aflevering van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* nog de weergave van het symposium 'Herdenken blijft een opgave' zoals dat door de Erfgoed Academie Brabant op 9 april 2015 in Tilburg werd gehouden. Dit onderdeel wordt verderop afzonderlijk ingeleid. Ook dit jaar besluit dit jaarboek met een uitvoerige Kroniek met recensies en signalementen van in 2014 verschenen wetenschappelijke publicaties op het gebied van de (Noord-)Brabantse geschiedenis. De eindredactie was andermaal in de kundige handen van dr. Kitty de Leeuw; de vormgeving werd verzorgd door Kees Kanter.

Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld

Namens het bestuur van de Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad'

Avant-propos

Depuis 1965, la Fondation belgo-néerlandaise Colloque « La Ville Brabançonne », se composant d'historiens et d'archivistes provenant des cinq régions administratives belges et néerlandais qui jadis formaient pour l'essentiel l'ancien Duché de Brabant, organise tous les trois ans un colloque scientifique international destiné à mieux comprendre l'histoire des villes et du monde urbain dans le territoire de l'ancien duché. Le colloque est organisé tour à tour dans ces différentes entités territoriales des Pays-Bas et de la Belgique, à savoir les provinces d'Anvers, de Brabant flamand, de Brabant wallon, de Brabant septentrional et la Région de Bruxelles-Capitale.

Le XVIIe Colloque avait lieu les 10 et 11 octobre 2014 en Brabant wallon, dans la ville de Nivelles, née autour d'une abbaye mérovingienne et capitale de l'ancien baillage du roman pays de Brabant. Le présent volume présente les résultats de ces travaux. L'histoire des abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnaises est au cœur des pages qui suivent. L'attention porte plus particulièrement sur l'interaction entre ces établissements et les villes où ils étaient implantés, leur impact durable sur le paysage urbain et l'urbanisme, l'architecture, le plan urbain, l'aménagement de l'espace et la vie de la société urbaine. La perspective traverse les époques, depuis le Moyen Âge jusqu'à aujourd'hui. La question de la conservation, du réemploi et de la réaffectation des bâtiments et des sites conventuels fait suite à l'examen de l'activité dont ceux-ci ont été le centre, que leur fondation remonte au Moyen Âge, à l'Époque moderne ou au 19e siècle. Les textes qu'on va lire sont rédigés par des historiens mais aussi par des archéologues, des historiens de l'art et de l'architecture et un urbaniste-architecte. Leurs auteurs ont pu les enrichir des discussions menées lors du colloque, auquel ont participé des acteurs de terrain des secteurs de la conservation du patrimoine, des archives, des musées et de la valorisation culturelle ainsi que des chercheurs académiques. Le propos du volume est donc d'éclairer les enjeux urbains actuels, passés et futurs, dans un dialogue entre les époques et entre les disciplines.

Le colloque qui fut à l'origine de ces pages, a été organisé en partenariat avec le Musée communal d'Histoire, d'Art et d'Archéologie de Nivelles et le Centre culturel de Nivelles, avec l'appui de la Ville de Nivelles et de la Province du Brabant wallon. Il a été honoré par la présence de M. V. Féaux, gouverneur honoraire de la province du Brabant wallon. Il a bénéficié du soutien financier du F.R.S.-FNRS. La Stichting Zuidelijk Historisch Contact est notre précieux et efficace partenaire pour la publication des actes du colloque dans le *Noordbrabants Historisch Jaarboek*. La Fondation Colloque « La Ville brabançonne » tient à remercier chaleureusement ces diverses instances et personnes.

Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld

Au nom de la Fondation Colloque « La Ville brabançonne »

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

Sergio Boffa

L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle

Le sort de Nivelles et de son abbaye sont indissociablement liés jusqu'à la fin de l'Ancien Régime¹. Dans les pages qui suivent, nous voudrions mettre en lumière dans quelle mesure l'abbaye a été à l'origine du développement urbain et quels facteurs ont pesé dans ce processus.

Les villes médiévales de nos régions sont souvent nées aux abords d'une fortification ou d'une abbaye. Le phénomène est connu et a déjà fait l'objet de travaux de qualité². Mais l'histoire urbaine est en constant renouvellement. Chaque ville possède un passé qui lui est propre et l'accumulation d'études de cas nous permet de percevoir de plus en plus clairement les tendances régionales et de concevoir des modèles fiables.

Le présent article se concentre sur Nivelles, une localité brabançonne qui peut être qualifiée de ville seigneuriale ecclésiastique. Les archives la concernant sont suffisamment nombreuses pour que nous puissions tenter d'analyser en détail le rôle moteur joué par une institution religieuse dans la naissance d'une ville médiévale, c'est-à-dire lors de sa phase pré-urbaine³.

Notre enquête s'arrête à la fin du XIIe siècle. Ce choix se justifie non seulement parce qu'à cette époque Nivelles est devenue ville – c'est du moins ainsi que les contemporains voient cette entité⁴ – mais surtout parce que les conflits entre les bourgeois et l'abbaye sont de plus en plus fréquents et de plus en plus âpres. L'abbaye devient alors un adversaire qu'il faut combattre énergiquement plutôt qu'un facteur de développement. Une page de l'histoire de cette localité est tournée. De même, à cette époque, le comte de Louvain devenu duc de Brabant, avoué de l'abbaye, est en passe de s'imposer définitivement comme interlocuteur de la communauté bourgeoise et celle-ci s'inscrit désormais dans le réseau politique des bonnes villes du duché.

Avant d'entrer dans le vif du sujet, rappelons qu'il est extrêmement difficile de définir ce qu'est la ville médiévale. Les spécialistes de l'histoire urbaine ont souligné la futilité de mettre en évidence un aspect particulier, qu'il soit d'ordre démographique, urbanistique, juridique, social ou économique, pour tenter de caractériser cette entité⁵. De même, les éléments qui jouent un rôle moteur lors de la phase pré-urbaine et qui témoignent du développement d'un lieu donné restent tout aussi évasifs. Cela ne doit pas nous arrêter.

¹ Avant toute chose, j'aimerais remercier le Prof. Éric Bousmar pour son aide et ses précieux conseils.

² Ganshof, *Études sur le développement des villes*; Verhulst, *The Rise of Cities*.

³ Lestocquoy, 'Abbayes et origines des villes', 108-112.

⁴ Le duché de Brabant en aurait compté neuf en 1194: Louvain, Bruxelles, Anvers, Nivelles, Gembloux, Tirlemont, Léau, Lierre et Jodoigne.

⁵ Joris, 'La notion de "ville"', 39-52; Despy, G., 'Repère pour une définition', 7-19.

Dans le cadre restreint de notre enquête, nous nous concentrerons sur quelques aspects qui nous ont parus importants:

- L'abbaye comme lieu de forte densité de population.
- L'abbaye comme lieu de production agricole et artisanale.
- L'abbaye comme lieu d'échange grâce à la tenue de marchés et de foires.
- L'abbaye comme lieu de protection des personnes physiques et juridiques.
- L'abbaye comme lieu de pouvoir qu'il soit seigneurial, urbain ou princier.

Ce choix est évidemment arbitraire et a été dicté par les informations présentes dans les documents d'archives. Il ne sera donc pas question de présenter ici les différentes étapes chronologiques qui ont conduit à la naissance de notre bourgade⁶. Par contre, nous mettrons ainsi en évidence les éléments structurels qui ont fait de l'abbaye le berceau de la ville.

Le cadre général

Il devait exister dans la région de Nivelles une importante propriété foncière. C'est du moins ce que nous laissent deviner les rares sources historiques de l'époque⁷. De nos jours, ce domaine est généralement désigné comme la *villa* de Pépin Ier († 640)⁸.

Une institution religieuse, un monastère régulier, y est fondée en 648-649 par saint Amand († 679), évêque de Tongres⁹. En effet, Itte ou Iduberge († 652), veuve de Pépin Ier le Vieux, afin d'assurer sa sécurité ainsi que celle de sa fille, donne ses biens à la nouvelle institution. Gertrude († 659), fille d'Itte et de Pépin en devient la première abbesse¹⁰.

L'abbaye est double, c'est-à-dire qu'une communauté de femmes côtoie une communauté d'hommes. Elle suit tout d'abord la règle colombano-bénédictine. Ensuite, à partir du VIIIe siècle, elle choisit la règle de saint Benoît. En 877, cependant, les religieuses et les moines bénédictins ont été remplacés par des chanoinesses et des chanoines¹¹. à l'époque des sécularisations carolingiennes, l'abbaye de Nivelles a donc adopté la règle canoniale dite d'Aix-la-Chapelle ou *Institutio sanctimonialium* (816). Au XIIe ou au XIIIe siècle, le chapitre subit une dernière transformation. Il devient un chapitre séculier noble. Mais, à ce moment, nous sommes déjà hors des limites chronologiques que nous nous sommes fixées et le processus de gestation urbaine s'est achevé.

L'abbaye est un lieu de forte densité de population

Transformer une *villa* mérovingienne en abbaye et la doter progressivement d'un important patrimoine foncier par le biais de donations ou d'acquisitions ont sans aucun doute un impact immédiat sur le nombre de personnes habitant dans la région. C'est le premier des facteurs-clé, menant à la constitution progressive d'une agglomération urbaine, que nous souhaitons souligner. Qui sont ces résidents ?

Nous trouvons tout d'abord les personnes liées directement à l'institution. Les religieux des deux sexes (puisque Nivelles est une abbaye double) dont le nombre doit s'élever à une centaine de personnes. Ils sont aidés par des serviteurs laïcs (*populus*)¹². Ces derniers, probablement peu nombreux, sont des anciens membres de la *familia*, c'est-à-dire du personnel, précédemment attachés à la *villa* de Pépin, passés après la donation de ce bien sous l'autorité abbatiale. Ils étaient principalement chargés du bon fonctionnement de l'abbaye et de l'entretien des bâtiments¹³. Parmi ces serviteurs laïcs, notons l'existence du petit groupe

des marchands d'abbaye. Il s'agit des personnes chargées des corvées de charroi et qui se rendaient dans les domaines lointains pour ramener les approvisionnements nécessaires à la vie du monastère. Ils joueront un rôle important dans le développement du commerce à longue distance¹⁴. Nous rencontrons enfin des *milites* recrutés dans la *familia* du monastère. Probablement nombreux, ils sont chargés d'assurer la sécurité et la défense de l'institution et de ses membres en échange de la jouissance d'un bénéfice¹⁵.

Un grand nombre d'individus, libres ou non, était encore au service de l'abbaye. Les uns devaient faire fructifier l'important domaine foncier. Ils cultivaient la terre, exploitaient les bois et s'occupaient du bétail. Les autres étaient des artisans et des ouvriers exerçant divers métiers comme maçon, menuisier, tisserand, tanneur, forgeron, etc. afin de fournir le matériel et les outils nécessaires aux diverses activités qui se déroulaient dans l'enceinte de l'abbaye et dans ses environs.

Toutes ces catégories de personnes résidaient habituellement à Nivelles ou dans ses alentours. Les étrangers n'y étaient cependant pas absents. Des pèlerins attirés par la réputation de l'abbaye et de sa première abbesse y venaient de régions plus éloignées et cela dès la fin du VIIe siècle. La majorité d'entre eux cependant n'y restait que temporairement. Ils sont d'abord peu nombreux. Au fil du temps, leur nombre devient suffisamment important pour que l'église Saint-Pierre soit réaménagée afin de pouvoir les accueillir dans de bonnes conditions¹⁶ ou qu'une infrastructure hospitalière qui leur est réservée se développe¹⁷. Signalons à ce propos que les hôpitaux plus tardifs de Saint-Nicolas et du Saint-Sépulcre, fondés tous deux au XIIe siècle, sont eux aussi sous l'autorité de l'abbaye et non des bourgeois de la ville. Nivelles fait donc exception à la tendance qui marque les villes occidentales depuis la seconde moitié du XIIe siècle.

La gloire de la sainte locale attire des pèlerins non seulement des régions voisines, mais aussi de contrées plus lointaines comme la Flandre, le nord de la France (Saint-Valery en Vimeu) ou la vallée du Rhin (pays ripuaire)¹⁸. Le rôle joué par ces pèlerins n'est pas à négliger. Ils sont non seulement une source de prospérité pour la bourgade naissante, mais certains d'entre eux choisissent de s'établir à Nivelles, agrandissant ainsi la population locale¹⁹. Finalement, mentionnons la présence probable dès l'an mil²⁰ de tributaires d'église ou de *sainteurs*, c'est-à-dire de personnes qui se vouent au saint patron d'une église ou d'une abbaye.

6 On trouvera une analyse détaillée des origines de la ville de Nivelles dans Delanne, *Histoire de la ville de Nivelles*.

7 La vie de sainte Gertrude par exemple (Krush, 'Vita S. Geretrudis'). Il semblerait que les archéologues aient découvert la trace d'un ancien bâtiment civil, antérieur à la construction de l'église Saint-Pierre. Si c'est le cas, il s'agirait peut-être d'une construction faisant partie de l'ancienne *villa*.

8 Werner, *Der lütticher Raum*.

9 Dierkens, 'Saint Amand et la fondation de l'abbaye de Nivelles'.

10 Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*; Hoebanx, 'Abbaye de Nivelles'.

11 Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 32-33.

12 Krush, 'Additamentum nivialense de Foillano'. Plus tard, il est probable que ce vocable désigne des personnes étrangères à l'abbaye, c'est-à-dire n'étant ni moine, ni serviteur de l'institution.

13 Delanne, *Histoire*, 193.

14 Nous reparlerons des marchands d'abbaye ci-dessous.

15 Delanne, *Histoire*, 245-248.

16 Donnay-Rocmans, *La collégiale Sainte-Gertrude*, 56-59; Chantinne et Mignot, 'La collégiale Sainte-Gertrude', 513-519.

17 Delattre, 'L'hôpital monastique de Nivelles'; Delattre, 'La fondation des hôpitaux'.

18 Delanne, *Histoire*, 236; Hoebanx, *L'abbaye*, 69, 123.

19 Par exemple *Ricburgis à la fin du VIIIe siècle* (Krush, 'Virtutum sanctae Geretrudis'.

20 Un acte de 1003 parle de cette pratique pour la première fois (Miraeus et Foppens, *Opera diplomatica et historica* 1, 348).

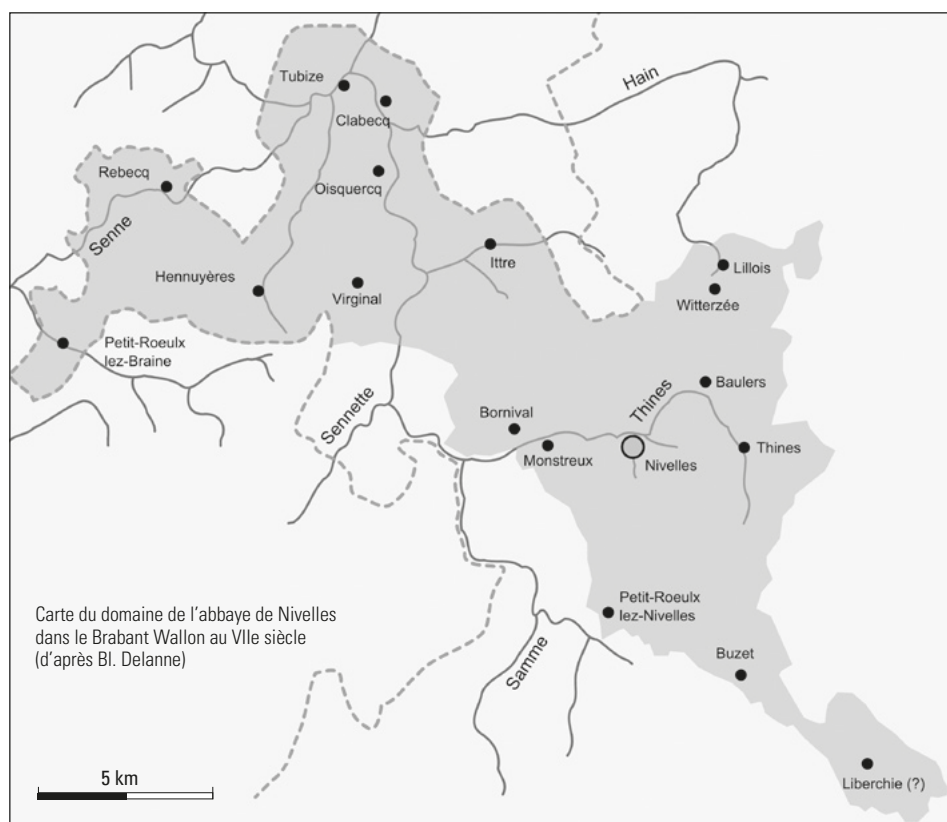
Sur l'authenticité de ce document voir Hoebanx, *L'abbaye*, 155, n. 8; De Waha, 'Fili Regineri', 76, n. 45.

Développement des infrastructures

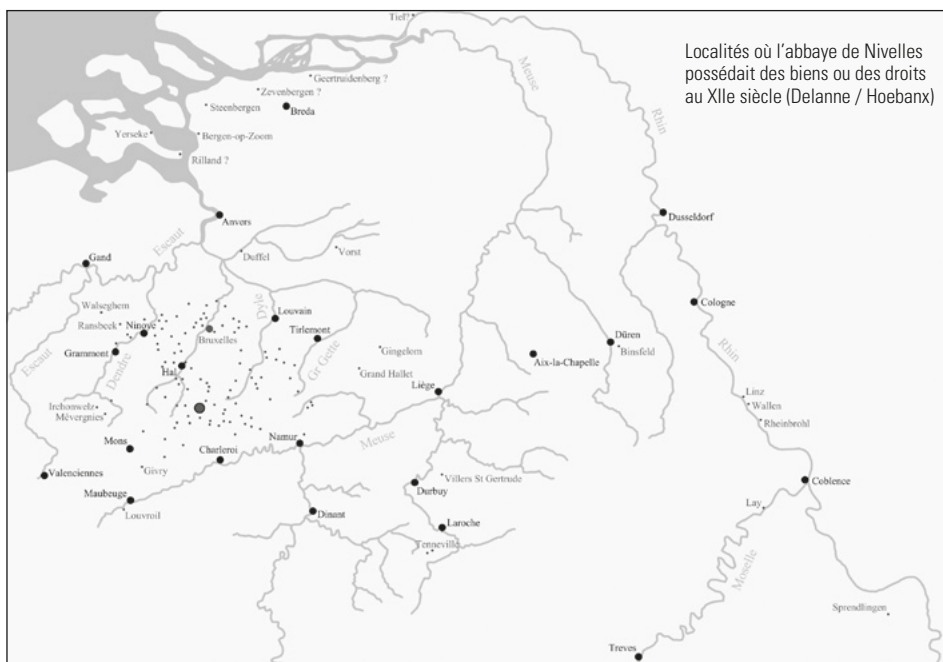
Les artisans et les travailleurs au service de l'abbaye ont besoin d'ateliers (*officinae*) et de bâtiments spécialisés pour exercer leurs activités. De même, la venue d'un grand nombre de pèlerins impose la construction d'édifices permettant de les loger, de les nourrir et même de les soigner. Il a déjà été question du développement des infrastructures hospitalières et des réaménagements, c'est-à-dire des agrandissements, des églises nivelloises et plus particulièrement de l'église Saint-Pierre rebaptisée église Sainte-Gertrude. Puisqu'une partie de ces pèlerins s'établissent de manière définitive à Nivelles, il est aussi nécessaire de leur fournir un habitat. L'accroissement de la population va donc de pair avec une augmentation du bâti dans la région.

En tant que lieu de forte densité de population, l'abbaye se profile comme un élément-clé dans la phase pré-urbaine de Nivelles, s'affirmant comme un lieu central, aux activités diversifiées, et offrant la base nécessaire à la future genèse urbaine. Le rôle économique de l'abbaye doit également être souligné. Nous l'aborderons sous l'angle de la propriété foncière d'abord, sous l'angle des échanges commerciaux ensuite : ce sont les deuxième et troisième facteurs de genèse urbaine liée à l'abbaye que nous entendons mettre en lumière.

L'abbaye est un grand propriétaire foncier

Zone où se serait étendue la *villa* de Pépin selon les travaux de Blanche Delanne (© S. Boffa)

Localités où l'abbaye possédait des droits au XIIe siècle (© S. Boffa)

L'abbaye de Nivelles fut fondée au sein d'une grande exploitation agricole, la *villa* de Pépin. Selon Blanche Delanne, l'ensemble de son territoire devait s'étendre aux ville et villages actuels de Nivelles, Thines, Baulers, Lillois, Witterzée, Monstreux, Bornival, Buzet et peut-être Liberchies (voir ill. p. 18)²¹. Le centre de cet ensemble se trouvait au cœur de Nivelles. Il était constitué par la Grand'Place actuelle, le marché au bétail, la place Saint-Paul et l'église Notre-Dame²².

Cette *villa* et d'autres territoires forment le domaine primitif de l'abbaye. Il est difficile de vouloir déterminer avec précision son étendue. Cette fois encore, Blanche Delanne s'y est essayée (voir ill. p. 19). Il aurait été constitué par trois groupes distincts de terres:

- Un ensemble situé dans le Brabant wallon, autour de Nivelles.
- Un ensemble situé à l'ouest de Bruxelles autour de Gooik, Lennick et Wambeek. On doit y ajouter le *stadium* bruxellois et quelques biens localisés au sud-est de cette ville.
- Des possessions excentriques dispersées en Zélande, en Frise, en Toxandrie, près du Rhin et en France. Il s'agit plus précisément des *villae* de Sprendlingen, de Bröl, de Besnay, de Berzy et de Vorst, d'une terre à sel (*terra ad salem*) en Frise et d'une pêcherie en Zélande²³.

²¹ Delanne, B., 'Contribution à l'étude du domaine de l'abbaye de Nivelles', *Annales de la Société archéologique et Folklorique de Nivelles et du Brabant wallon* 13 (1942) 14-61.

²² Delanne, *Histoire*, 79-80. N'oublions pas que l'église Notre-Dame sera l'église paroissiale jusqu'à la fin de l'Ancien Régime.

²³ Delanne, 'Contribution à l'étude du domaine'; Delanne, *Histoire*, 200-212. À compléter avec Des Marez, 'La seigneurie de Sainte-Gertrude'; Van Rey, 'Les domaines étrangers'.

Si François-Louis Ganshof apprécie les efforts de Blanche Delanne²⁴, Jean Jacques Hoebanx, pour sa part, pense qu'il est impossible de savoir quels étaient les territoires qui formaient l'ancienne *villa* ou le domaine primitif de l'abbaye²⁵. Mais, quel que soit l'étendue exacte de ces terres, l'ensemble de ces possessions faisait de l'abbaye l'un des plus grands propriétaires fonciers de nos régions, après l'empereur et l'évêque de Liège bien entendu.

L'abbaye est donc à la tête d'une importante seigneurie foncière, c'est-à-dire d'une immense exploitation agricole. Au début, les terres étaient exploitées directement par les moines. C'est évidemment le système économique le plus intéressant puisqu'il n'est pas nécessaire de rémunérer des intermédiaires. Il n'est cependant pas adapté à la vie monastique. Dans le courant du XIIe siècle, l'abbaye décide de ne plus poursuivre ainsi. Elle abandonne le faire-valoir direct et loue progressivement ses terres, moyennant une rente, à des abbayes plus jeunes comme Affligem, Villers, Aulnes ou Cortenberg, aux Templiers, aux ducs de Brabant ou à de simples particuliers²⁶. On passe donc du faire-valoir direct au système de l'*obedientia*, puis de l'accensement perpétuel et du fermage à temps. L'essentiel des revenus de l'abbaye consiste alors en dîmes, en cens et en rentes foncières. Si ce système est plus sûr et libère les chanoines de nombreuses tâches, il est bien moins profitable. Il ne manquera pas d'entraîner l'institution dans des difficultés financières dès le début du XIIIe siècle²⁷. Quoiqu'il en soit, la richesse de l'abbaye durant la phase pré-urbaine du développement nivellois doit avoir été un facteur-clé de celui-ci, d'autant que la structure du domaine entraîne nécessairement la mise en place d'échanges économiques et commerciaux, à la fois locaux et interrégionaux.

L'abbaye est un lieu d'échange

L'abbaye comme lieu d'échange est le troisième facteur que nous entendons souligner. Nous l'aborderons sous plusieurs angles : la constitution d'un ou plusieurs marchés, le commerce lointain, dont le commerce vers l'Angleterre constitue un cas particulier, la qualification de *burgus* accolée à Nivelles, et enfin la présence d'un atelier monétaire.

Les marchés domaniaux

L'abbaye est donc à la tête d'une vaste exploitation agricole. Nul doute que sa production était largement suffisante pour subvenir aux besoins des membres de la communauté religieuse et des personnes qui étaient à son service. Des surplus étaient donc disponibles et pouvaient être distribués ou mis en vente. De même, les artisans présents dans la région avaient sans doute la possibilité de produire plus que ce qui était nécessaire au bien de l'institution. Par ailleurs, les résidents, qu'ils aient été au service de l'abbaye ou non, devaient être capables de se procurer les ressources nécessaires à l'exercice de leurs activités. Tout cela a permis, d'une part, la mise en circulation de produits agricoles et de produits manufacturés et, d'autre part, de créer une demande pour des biens qu'il était impossible de se procurer ou de produire localement. Les conditions étaient réunies pour favoriser la naissance d'un marché local²⁸.

À mesure que l'activité artisanale de la région se développe, ce marché prend de l'ampleur et se transforme progressivement en marché régional. Nous ne savons pas exactement quand cette mutation s'est déroulée. Mais, nous pouvons penser qu'elle s'est produite avant la seconde moitié du IXe siècle puisque Nivelles est qualifiée de *vicus* sur un denier frappé

pendant le règne de Charles le Chauve (870-879) (voir ill. p. 21). Rappelons que *vicus* désigne habituellement une agglomération marchande. Ce qualificatif et la présence d'un atelier monétaire laissent supposer que Nivelles avait déjà acquis une certaine importance économique et commerciale à cette époque. Il faut cependant attendre le milieu du XIe siècle pour trouver des documents faisant mention de la présence d'un marché à Nivelles²⁹. Mais, s'agissant de confirmations ou de restitutions de droits anciens, nous ne devons pas être surpris de la date tardive de ces documents, qui n'excluent évidemment pas l'existence d'un marché à Nivelles avant cette date.

Denier de Charles le Chauve frappé à Nivelles (c. 875)
(© Bibliothèque Royale de Belgique, Cabinet des médailles)

Ce premier marché devait occuper l'actuelle Grand'Place³⁰. L'abbaye en possédait d'autres, à Lennick (-Saint-Quentin) (978)³¹, sur les îles de Suissant et de Yerseke où le monastère possédait des terres à sel (980)³² et peut-être dans son *stadium* bruxellois (966)³³.

Le commerce lointain

Les échanges menés sous la houlette de l'abbaye concernent aussi le commerce lointain. Nous savons que dans le courant du VIIe siècle, Gertrude envoie des hommes pour les besoins du monastère en Irlande (*Transmarinae Partes*) et à Rome³⁴. Il ne s'agit pas encore de commerce. Ces voyages montrent néanmoins que l'abbaye n'avait guère de problème pour communiquer avec des terres éloignées.

L'institution possédait aussi des domaines excentriques situés en Zélande, en Rhénanie ainsi que dans les régions de Laon et de Soissons. C'est là que l'abbaye se procurait, grâce aux marchands d'abbaye, du poisson, du vin et du sel, des denrées vitales pour une communauté religieuse³⁵. Le personnel qui s'occupait de ces opérations était composé d'agents domaniaux spécialisés dans le transport (charretiers, bateliers) et des spécialistes de l'achat et de la vente.

²⁴ Ganshof, 'Le domaine primitif de l'abbaye de Nivelles'.

²⁵ Hoebanx, *L'abbaye*, 86-94, 184-196.

²⁶ Énumération dans Delanne, *Histoire*, 335-338.

²⁷ Hoebanx, *L'abbaye*, 208-210.

²⁸ Hanon de Louvet, R., 'Bourg, ville et marchés de Nivelles'; Despy, 'Villes et campagnes'.

²⁹ Nous pensons aux actes de 1040 et 1041 donnés par Henri III, à celui de 1047 donné par Clément II ou encore à celui de 1049 donné par Léon IX. Édités respectivement dans Bresslau et Kehr, *MGH DD Heinrich III*, 66-68, 104-105; Ramackers, J., *Papsturkunden in den Niederlanden*, 85-86; Miraeus et Foppens, *Opera diplomatica*, 661-662.

³⁰ Delanne, *Histoire*, 268.

³¹ Acte du 27 juin 978 édité dans Foltz, *MGH DD Otto III*, 204. Il est aussi question d'un marchand de Lennick dans la *Vita S. Guidonis* (Hoebanx, *L'abbaye*, 114-116).

³² Acte du 27 juillet 980 édité dans Foltz, *MGH DD Otto III*, 251-252; Hoebanx, *L'abbaye*, 116-117.

³³ Des Marez, 'La seigneurie'; Hoebanx, *L'abbaye*, 115.

³⁴ Krush, 'Vita sanctae Geretrudis', 457-458.

³⁵ Van Werveke, 'Comment les établissements religieux belges ?'; Van Werveke, 'Les propriétés excentriques des églises'; Laurent, 'Aspects de la vie économique'.

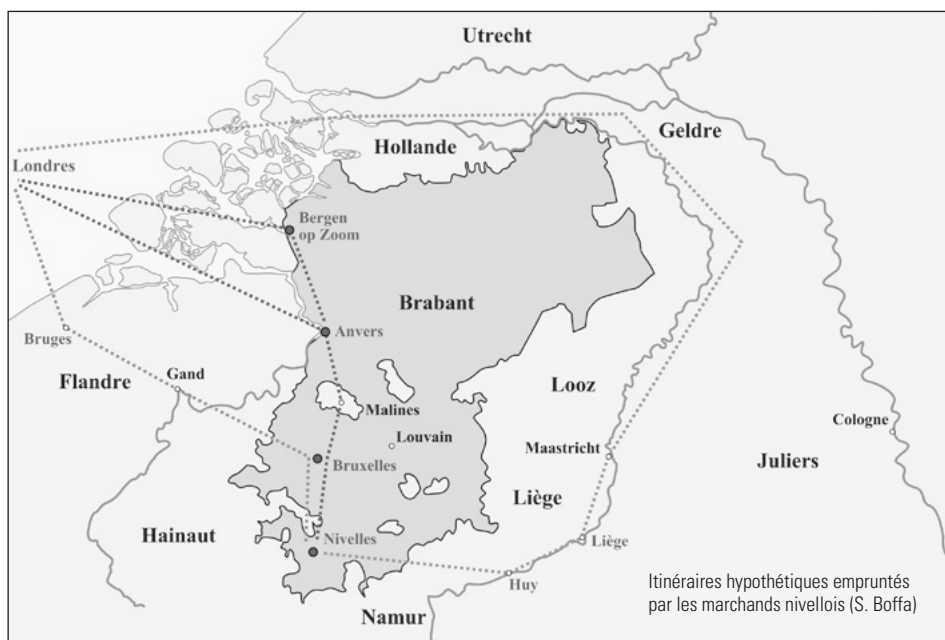
Les voyages menés vers ces domaines éloignés jouent un rôle non négligeable dans le développement économique de la région nivelloise, puisque les routes empruntées par ces marchands d'abbaye pouvaient être parcourues par d'autres négociants. Ils ont sans nul doute favorisé l'émergence d'un commerce autonome et privé, dont une des destinations privilégiées sera la ville de Cologne³⁶. Penchons-nous à présent sur un aspect particulier de ce commerce lointain, celui qui mène vers l'Angleterre, et que l'on a longtemps cru lié directement à l'abbaye.

Le commerce avec l'Angleterre (début XIIe siècle)

Au début du XIIe siècle, sans doute vers 1130³⁷, les marchands nivellois, huttois et liégeois sont mentionnés dans un texte concernant le tonlieu de Londres. Ce document a longtemps été daté de c. 1000. On pouvait alors penser qu'il s'agissait encore de marchands de l'abbaye. S'il date du début du XIIe siècle, il est plus difficile de s'avancer à ce propos. Il est probable qu'il s'agisse d'habitants du lieu sans lien direct avec l'institution religieuse et exerçant une activité commerciale à titre purement privé.

Alors qu'on datait encore ce texte de c. 1000, Georges Despy écrivait : "On les a longtemps représentés comme des acheteurs d'étain anglais³⁸ mais aujourd'hui l'on tend à en faire des vendeurs de produits locaux ou régionaux comme les toiles et la ferronnerie³⁹. Cette dernière explication a l'avantage évident de se situer dans le prolongement de ce que l'on croit du *vicus* nivellois du IXe siècle et de ce que l'on sait de la continuité de l'expansion de l'économie régionale pendant les IXe et Xe siècles."⁴⁰

Puisque le document a été rajeuni, cette opinion est-elle encore valable ? Qu'en est-il au début du XIIe siècle ? Les textes sont malheureusement muets à ce propos, mais il s'agit probablement d'activités liées à la fabrication ou au commerce du drap, une activité qui devient florissante dans nos régions à partir de ce siècle.

Itinéraires hypothétiques empruntés par les marchands nivellois lorsqu'ils se rendaient à Londres (XIIe siècle) (© S. Boffa)

On a beaucoup glosé sur les voies empruntées par les négociants nivellois pour se rendre à Londres (voir ill. p. 22). Bien que ces marchands soient cités à côté de ceux de Huy et de Liège, il semble probable qu'ils se déplaçaient selon un axe sud-nord en passant par Bruxelles (*stadium*) puis Anvers ou Bergen-op-Zoom plutôt que le long de la vallée mosane⁴¹. Cette orientation n'est pas sans conséquence. D'une part, si les marchands de Nivelles se déplacent selon cet axe, nous pouvons affirmer que la ville naissante a joué un rôle non négligeable dans le développement économique du futur duché de Brabant. D'autre part, bien que l'abbaye soit située en frontière de deux principautés territoriales, le Hainaut et le Brabant, la localisation géographique de la majeure partie de ses possessions explique sans aucun doute pourquoi cette institution semble toujours avoir tourné son regard vers le duché de Brabant⁴².

Londres n'est pas la seule place où les marchands nivellois jouissaient d'avantages. Rappelons que l'abbaye bénéficiait "depuis sa fondation" d'une exemption de tonlieu à Cologne sur les vins⁴³.

L'entité nivelloise est qualifiée de burgus

Les qualificatifs donnés à Nivelles dans les sources écrites renvoient au rôle du site abbatial comme centre d'échanges ayant généré l'essor d'une agglomération. Ainsi, dans plusieurs documents du milieu du XIe siècle, Nivelles est considérée comme un *burgus*⁴⁴. Selon les textes, ce terme peut qualifier un lieu fortifié, un lieu jouissant d'un droit particulier ou une agglomération marchande près d'une abbaye⁴⁵. Ces trois définitions sont envisageables. Il n'est donc pas possible de savoir avec certitude ce que l'utilisation de ce terme implique pour notre bourgade.

Pour Blanche Delanne, ce *burgus* serait l'agglomération marchande, continuation de l'ancien *vicus*⁴⁶. Georges Despy exclut l'idée d'une agglomération fortifiée puisque l'enceinte est bien plus tardive (fin XIIe siècle)⁴⁷. Il faut aussi exclure l'idée d'une localité ayant reçu des franchises et habitée dès lors par des *burgenses*. "Ne resterait donc que le sens d'agglomération au plan géographique, lequel paraît devoir s'imposer d'autant plus que, chaque fois, Nivelles est appelée *burgus vel villa*"⁴⁸.

Ces deux points de vue ne sont pas contradictoires. L'acte de 1040 mentionne un marché, un tonlieu, la monnaie, des brasseries et des moulins, tous liés directement ou non à l'activité économique. Et rien n'empêche de penser que plusieurs de ces organismes aient été installés proches les uns des autres, dans le *burgus*⁴⁹. Il devait se situer au sud de l'abbaye⁵⁰.

36 Bonenfant, 'L'origine des villes brabançonnnes'.

37 Datation de Derek Keene. Konstantin Höhlbaum avait déjà rajeuni le document et l'avait daté du dernier tiers du XIe siècle (Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch III*, 379-381).

38 De Sturler, *Les relations politiques*, 69-70.

39 Delanne, *Histoire*, 286-287; Bonenfant, 'Note sur un passage'; Bonenfant, 'L'origine des villes', 426-427.

40 Despy, 'Les phénomènes urbains', 31. Voir aussi Despy, 'Villes et campagnes', 167-168.

41 Nivelles a, depuis le Xe siècle au moins, des biens à Bergen-op-Zoom et dans les environs (Bonenfant, 'L'origine des villes', 426-427; Hoebanx, *L'abbaye*, 223-225).

42 D'un point de vue économique, la question posée par Jean-Jacques Hoebanx: "Nivelles est-elle brabançonne ?" n'a pas de sens (Hoebanx, 'Nivelles est-elle brabançonne ?').

43 Confirmation donnée vers 1200 (Ennen et Eckertz, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln I*, 613-614; Delanne, *Histoire*, 262).

44 Par exemple dans l'acte de 1041 donné par Henri III édité dans Bresslau et Kehr, *MGH DD Heinrich III*, 104-105.

45 Van Werveke, «*Burgus*»: *versterking of nederzetting* ?.

46 Delanne, *Histoire*, 308-309.

47 Voir ci-dessous. Mais nous verrons qu'il est possible que le *burgus* de Nivelles ait été fortifié avant la construction de l'enceinte en pierre.

48 Despy, 'Les phénomènes', 31-32.

49 C'est tout-à-fait plausible pour le marché, le tonlieu et la monnaie.

50 Delanne, *Histoire*, 307-315.

et être occupé par les habitants les plus actifs économiquement et commercialement, mais aussi par ceux qui deviendront les plus turbulents au XIIe et XIIIe siècles.

L'abbaye et l'économie monétaire

Un dernier aspect doit être envisagé, sous l'angle des échanges dont le site abbatial fut le centre. Nivelles fut très tôt le siège d'un atelier monétaire⁵¹. Un *triens* portant NIVIALCHA et le nom AICAHARIO lui est donné par plusieurs numismates et historiens⁵². Tous les spécialistes ne partagent pas ce jugement. Curieusement, c'est le nom *Nivialcha* qui semble avoir poussé plusieurs d'entre eux à rejeter cette attribution. Nous savons pourtant que cette graphie était utilisée vers 670⁵³. Ce dernier fait ainsi que l'ancienneté et l'importance du lieu nous permettent de penser qu'un atelier monétaire y était en activité dès la période mérovingienne.

Des deniers carolingiens portant les légendes NIVIALLA VICVV, NIVIELIA VICVS ou NIVIELLA VICV y ont été frappés par Charles le Chauve (840-877)⁵⁴. Il semblerait que ses successeurs n'aient pas exercé leur droit de battre monnaies dans cette localité. Mais, ce type de denier s'étant immobilisé et ayant continué à être frappé pendant tout le cours du Xe siècle, il est possible que le monnayage nivellois ne se soit pas limité au règne de Charles le Chauve (voir ill. p. 24).

Un denier extrêmement rare porte les légendes OTTO...ERATOR et S./NIVIEL/A/E. Il est attribué à l'empereur Otton II (973-983). Nivelles était donc toujours le siège d'un atelier impérial à la fin du Xe siècle⁵⁵.

Nous ne savons pas à quelle époque l'empereur permet à l'abbesse de frapper ses propres deniers. Louis le Pieux (814-840) inaugure la pratique d'accorder le droit régalien de battre monnaies à certains évêques ou à certains établissements religieux. Nous voyons cependant l'empereur restituer à l'abbesse ce droit vers 1040⁵⁶. L'abbaye devait donc posséder son propre atelier monétaire au tout début du XIe siècle, entre le monnayage d'Otton II et la confirmation d'Henri III (1039/1046-1056). L'institution fera usage de son droit et plusieurs monnayages frappés au nom de l'abbesse sont connus :

- Le denier *Niviella* du début du XIe siècle sur lequel plane encore un doute quant à l'autorité émettrice, l'abbesse ou le duc ? (voir ill. p. xx)⁵⁷
- Le denier à la croix à la légende *Ni(vellensis) Mon(asterii) S(ancte) Insigne* peut être frappé après 1040⁵⁸.
- Le denier au buste et à la croix daté de la seconde moitié du XIe siècle (voir ill. p. 25)⁵⁹.
- Le denier au buste de face datant probablement du XIIe siècle (voir ill. p. 25)⁶⁰.
- Les petits deniers du début du XIIIe siècle directement inspirés de leurs voisins brabançons⁶¹.

Les petits deniers sont les dernières monnaies frappées par les abbesses de Nivelles au Moyen âge.

Denier *Niviella*. L'autorité responsable de cette frappe n'est pas encore établie. Il est possible que le comte de Louvain soit responsable de ce monnayage (début XIe siècle)
(© Bibliothèque Royale de Belgique, Cabinet des médailles)

Denier dit de "sainte Gertrude à la Crosse"
(seconde moitié du XIe siècle) (© Bibliothèque
Royale de Belgique, Cabinet des médailles)

Denier dit du "buste de sainte Gertrude"
(XIIe siècle) (© Bibliothèque Royale de Belgique,
Cabinet des médailles)

Bien

que l'abbaye frappe ses deniers dès le début du XIe siècle, la plus ancienne apparition d'une monnaie nivelloise dans les textes ne date que de 1125⁶². Les actes de la seconde moitié du XIIe siècle, par contre, mentionnent régulièrement cette monnaie.

L'existence de ces nombreux monnayages n'a rien d'étonnant. L'importance symbolique du lieu pour les souverains carolingiens, la présence d'un marché et le développement du commerce expliquent cette situation bien différente de celles que nous rencontrons dans les autres localités brabançonnaises avant le XIIe siècle. Celle-ci est significative d'un degré de développement urbain, croissant sans doute au fil du temps mais lié aux échanges initiés autour de l'abbaye et par elle. Il nous reste encore deux éléments à souligner quant au rôle moteur de l'abbaye durant la phase pré-urbaine du développement nivellois : elle est un lieu de défense et un lieu de pouvoir.

L'abbaye est un lieu de défense

Cet aspect particulier du rôle joué par l'abbaye s'observe sous deux aspects distincts : la protection physique des habitants du lieu et leur protection juridique. Il ne sera pas question ici de leur protection spirituelle qui joue évidemment un rôle important, mais qui n'a pas de réelle influence dans le cadre de la problématique qui nous occupe⁶³.

51 L'histoire monétaire de Nivelles est relativement bien connue: Tourneur, 'Le monnayage de l'atelier de Nivelles'; Lucas, *Monnaies seigneuriales mosanes*, section 28.

52 De Belfort, *Description générale des monnaies mérovingiennes II*, 434-435; V, 238.

53 Gysseling, *Toponymisch woordenboek II*, 743.

54 Frère, *Le denier carolingien*, 64.

55 De Mey, 'Zeldzame of nog niet gepubliceerde munten', 154-155.

56 Voir les actes de 1040 et 1041 donnés par Henri III (Bresslau et Kehr, *MGH DD Heinrich III*, 66-68, 104-105).

57 Dannenberg, *Die deutschen Münzen I*, 102-103; De Witte, 'Numismatique brabançonne'; Boffa, 'Le monnayeur Otger', 211-212.

58 Dannenberg, *Die deutschen Münzen I*, 102-103.

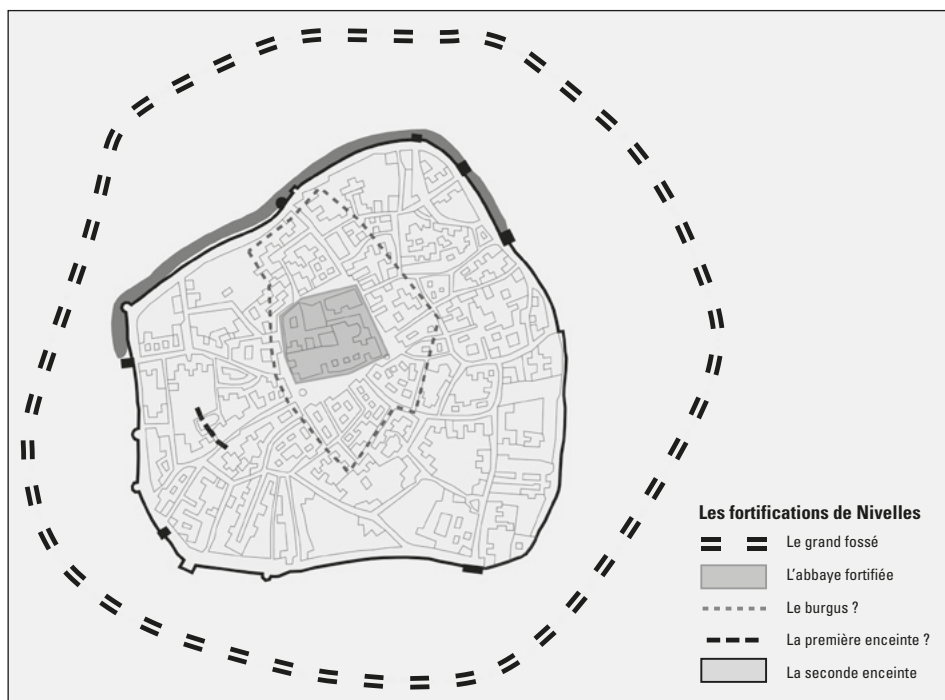
59 Tourneur, 'Le monnayage', 34-35.

60 Tourneur, 'Le monnayage', 35.

61 Ghysens, 'Trésor de deniers de Nivelles'.

62 Miraeus et Foppens, *Opera diplomatica IV*, 361.

63 Rappelons seulement que cette protection spirituelle est une des raisons de la venue de pèlerins et de l'établissement de certains d'entre eux dans la région.

Les fortifications de Nivelles (© S. Boffa)

L'abbaye est un lieu de refuge (voir ill. p.26)⁶⁴. Au VIIe ou au VIIIe siècle, elle était déjà entourée d'un mur de clôture. C'est du moins ce que nous apprend un miracle de sainte Gertrude⁶⁵. Il s'agissait probablement d'une construction de faible hauteur, faite de terre, de pierre ou de bois. En outre, les bâtiments qui formaient l'abbaye même, plus particulièrement les églises à partir de l'époque carolingienne, étaient suffisamment imposants pour servir de défense⁶⁶. Le monastère peut être considéré comme la première fortification qu'ait connue la localité (voir ill. p. 14).

Jean-Baptiste Gramaye (1579-1635) nous apprend qu'à l'époque des incursions normandes, Nivelles aurait été protégée à l'aide d'une palissade de bois⁶⁷. En l'absence de toute trace archéologique, nous préférons ne pas retenir ce témoignage tardif.

À la fin du XIIe siècle, Gislebert de Mons parle de murs protégeant Nivelles⁶⁸. Il n'y a aucune raison de douter de ce témoignage. La présence de ce système de défense explique probablement pourquoi Nivelles ne fut pas détruite lors de l'invasion hennuyère de 1194. Par ailleurs, signalons que Nivelles est qualifiée d'*oppidum* tant en 1182 qu'en 1194⁶⁹. La ville était donc fortifiée. Mais s'agissait-il d'une enceinte protégeant l'abbaye, le *burgus*⁷⁰ ou, déjà, toute la ville ? Ni les textes, ni l'archéologie ne nous permettent de répondre à cette question. Mais, comme le fait remarquer Michel de Waha, "il semble impossible de faire correspondre les murs de 1194 avec le tracé de l'enceinte du Bas Moyen Âge"⁷¹. La réponse se trouve peut-être dans les vestiges d'un fossé entretenu jusqu'au XIIe siècle et dont la trace fut découverte sur le site de l'église Saint-Jacques⁷².

Au XIIIe siècle, la ville se dotera d'une véritable enceinte de pierre (voir ill. p. 27)⁷³. Elle avait un périmètre d'environ 2 km. Elle englobait une superficie de 27 hectares, 29 ares et 67 centiares⁷⁴. La ville de Nivelles intra-muros était donc relativement petite. Cette fortification fut-elle construite sur ordre de l'abbesse, du duc de Brabant ou fut-elle une initiative bourgeoise ? D'une part, l'abbesse étant seigneur du lieu, elle joua probablement un rôle important dans la prise de décision menant à la construction de l'enceinte urbaine. Nous retrouvons d'ailleurs au XIVe siècle des survivances de corvée ayant probablement servi à l'élévation de cette muraille⁷⁵. D'autre part, Michel de Waha pense qu'il n'existe pas dans nos régions d'enceinte urbaine élevée contre la volonté du prince⁷⁶. Nous

ne savons malheureusement pas ce qu'il en est à Nivelles. L'abbesse ordonne-t-elle la fortification de sa seigneurie sur injonction ducal ?

La défense des habitants ne se limitait pas à leur protection physique. L'abbesse étant seigneur du lieu, elle se devait de les protéger juridiquement. Malheureusement, les institutions nivelloises sont très mal connues avant le XIIIe siècle. Des échevins (première mention en 1075) et un maire (première mention en 1182) étaient en activité, mais leurs attributions et leurs compétences restent nébuleuses⁷⁷. Nous savons néanmoins que l'*oppidum* de Nivelles est habité par des *burgenses* en 1194⁷⁸. Pour Georges Despy, il ne fait aucun doute qu'à ce moment, ceux-ci possédaient des franchises de type urbain⁷⁹. Malheureusement

La tour Simone, vestige de la seconde enceinte (XIIIe siècle)

64 Le grand fossé présent sur cette illustration date probablement de la fin du Moyen Âge.

65 Krush, 'De virtutibus', 466.

66 Delanne, *Histoire*, 231-232.

67 Gramaye, *Gallo-Brabantiae Antiquitates*, A 1.

68 Vanderkindere, *La chronique de Gislebert de Mons*, 290.

69 Actes édités respectivement dans Appelt, *MGH DD Friedrich I*, t. 4, 31-33; Favresse, F., 'Actes intéressants', 374-376.

70 Delanne, *Histoire*, 50-51.

71 De Waha, 'Nivelles, La tour Simone'.

72 Les archéologues tardent cependant à partager le résultat de leurs fouilles. En attendant, voir Chantinne, 'Quelques questions'.

73 Hanon de Louvet, 'à propos des fortifications de Nivelles'; Gauze, 'Nivelles: ses anciens remparts'; De Waha, 'Nivelles'.

74 Delanne, *Histoire*, 350.

75 Delanne, *Histoire*, 360-361.

76 De Waha, 'Remparts et cités'.

77 Hanon de Louvet, 'L'échevinage nivellois'; Graffart, 'Les échevins du chapitre de Sainte-Gertrude'; Graffart, 'Les institutions de la ville de Nivelles sous l'Ancien Régime', *Annales de la Société d'archéologie, d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 25 (1985) 129-146.

78 Favresse, 'Actes intéressants', 374-376.

79 Despy, 'Les phénomènes', 32; Graffart, 'Les échevins du chapitre', 93.

nous ignorons tout à ce propos car aucune charte de franchise, de liberté ou de droit ne nous est parvenue. Terminons notre parcours en envisageant l'abbaye comme lieu de pouvoir, ou même comme lieu d'enjeux pour des pouvoirs concurrents. C'est notre cinquième élément.

L'abbaye est un lieu de pouvoir

Tout d'abord, rappelons que dans les villes qui ont grandi au pied d'un monastère, l'entité nouvelle relève institutionnellement de l'abbaye-seigneurie qui lui a donné naissance. Ensuite, que l'institution nivelloise était considérée comme une abbaye royale. C'est du moins ainsi qu'elle apparaît dans le traité de Meerssen (870)⁸⁰. Ainsi l'abbesse est dame de Nivelles et sa seigneurie, quel que soit sa taille, est une principauté abbatiale d'Empire.

Nul doute qu'aux temps les plus anciens, l'abbesse, seigneur de la région, et les résidents du lieu, qu'ils aient été ou non au service de l'institution religieuse, aient œuvré en bonne entente, conscients que leur destin dépendait presque entièrement de la réputation et de la richesse du monastère. Progressivement, cependant, la notoriété de l'abbaye ainsi que le pouvoir effectif de l'abbesse au sein de l'institution s'érodent. De nouveaux acteurs apparaissent et voient en elle une concurrente, voire une ennemie, plutôt qu'une partenaire.

Le premier de ces nouveaux acteurs est l'avoué, le représentant et le défenseur laïc de l'institution⁸¹. En 1003 et en 1018, cette charge est occupée par le comte de Louvain⁸². En 1040, ce prince essaye même de la rendre héréditaire⁸³. La manœuvre n'est pas innocente. Par le biais de l'avouerie, il essaye de s'immiscer dans les affaires de l'abbaye, d'usurper une partie des droits régaliens que possédait l'abbesse et finalement d'englober l'institution et ses biens à l'ensemble territorial connu plus tard sous le nom de duché de Brabant. Nous pouvons considérer que ces machinations seront couronnées de succès dès le début du XIIIe siècle⁸⁴.

La bourgeoisie de Nivelles, les *burgenses*, s'oppose aussi violemment à l'abbesse et au chapitre. En effet, au fil du temps, la seigneurie et le *burgus* ne partagent plus les mêmes intérêts qu'ils soient économiques, politiques ou juridiques. Les habitants de Nivelles désirent gagner une certaine autonomie, posséder plus de libertés individuelles, se dégager des charges seigneuriales qui pesaient sur eux et sur leurs terres et bénéficier d'un protecteur plus puissant⁸⁵.

Au XIe siècle, ils s'unissent pour la première fois contre l'abbaye. Si l'acte de 1040 essaye de protéger l'abbesse des abus commis par son avoué, celui de 1041 s'en prend directement aux habitants du lieu. Ils y sont qualifiés de "gens d'un orgueil indomptables et de têtes dures dont la rage est intolérable"⁸⁶. Une bulle de Clément II les qualifie de "gens ingouvernables" et affirme que Nivelles est devenu un "antre de brigands"⁸⁷.

L'opposition ira croissante. Une nouvelle crise se déroule à la fin du siècle suivant. Entre 1182 et 1191, les bourgeois déplacent le marché pour le soustraire au contrôle de l'abbesse. L'évêque de Liège, Raoul de Zähringen (1167-1191), notifie dans une charte que les anciens lieux de vente doivent être maintenus là où ils étaient à l'exclusion de tout autre lieu⁸⁸. Le conflit est tel qu'en 1184, la bourgeoisie reconnaît même explicitement le duc de Brabant comme seigneur⁸⁹. La rupture semble consommée.

Nous assistons à une lutte de pouvoir triangulaire entre le duc de Brabant, qui abuse de sa charge d'avoué, l'abbesse, seigneur du lieu, et la bourgeoisie naissante, un acteur économique de première importance. Le rapport de force est inégal. La puissance du duc de Brabant et le dynamisme des bourgeois, qui n'hésiteront pas à instaurer la commune

au siècle suivant, auront raison de l'abbesse et de son bon droit. D'autant plus que cette dernière doit se défendre au sein même de son institution contre les agissements de la prévôte et du chapitre.

Conclusions

Georges Despy a rappelé que le territoire du Brabant wallon ne présentait aucune des conditions favorables à la naissance et au développement d'une ville, c'est-à-dire un cours d'eau navigable ou un grand axe commercial⁹⁰. C'est bien le cas de la région de Nivelles où la couverture forestière était dense et qui n'était traversée par aucune route d'importance au début du Moyen Âge⁹¹. Il semble évident que la ville n'aurait probablement jamais existé si une abbaye n'avait pas été fondée dans la *villa* de Pépin Ier au milieu du VIIe siècle.

L'équation "*villa* + abbaye = ville" se vérifie dans le cas de Nivelles. Mais, les grands domaines fonciers étaient nombreux dans les Pays-Bas et plusieurs d'entre eux accueillirent une institution religieuse. Tous ne donnèrent cependant pas naissance à une ville. La réussite de Nivelles est à ce titre exemplaire et s'explique relativement aisément.

Si nous additionnons les membres de la communauté religieuse, leurs serviteurs, les artisans et les autres habitants du lieu, la population locale devait facilement s'élever à quelques centaines de personnes. En outre, lorsque le culte de sainte Gertrude acquerra une certaine notoriété, à ces résidents nous devons encore ajouter les pèlerins qui viendront en grand nombre. L'abbaye et les individus qui en dépendent forment donc rapidement un véritable petit village.

Cette concentration humaine, sans cesse en augmentation, pousse à la construction de nouveaux bâtiments, qu'il s'agisse de lieux de résidence, de travail ou d'accueil. Ces bâtisses étaient disséminées autour de l'abbaye et formeront le cœur de ce qui deviendra la ville de Nivelles⁹².

L'abbaye est aussi le centre économique de la région puisqu'elle est à la tête d'un immense domaine foncier. Les résidents y travaillent, y produisent, mais ont aussi leurs propres besoins. Les conditions sont réunies pour la création d'un marché d'abord local puis régional. Cette transformation a lieu au plus tard dans le courant du IXe siècle (*vicus*). Un commerce à longue distance fera même son apparition car les affaires du monastère obligent ses serviteurs et ses marchands à se rendre dans des terres parfois très éloignées comme l'Irlande, l'Angleterre, la vallée du Rhin ou l'Italie.

⁹⁰ Hoebanx, 'Nivelles est-elle brabançonne', 366.

⁹¹ Hoebanx, *L'abbaye*, 155-156.

⁹² Miraeus et Foppens, *Opera diplomatica* I, 348. Nous avons discuté ci-dessus de la validité de cet acte parfois considéré comme suspect. Roland, *Chartes de l'abbaye*, 34-35.

⁹³ Cette tentative se devine dans les nombreuses confirmations et restitutions faites par les empereurs et papes dans le courant du XIe siècle.

⁹⁴ Hoebanx, 'Nivelles est-elle Brabançonne'; Zylbergeld, 'Principauté territoriale et villes seigneuriales'.

⁹⁵ Bonenfant, 'L'origine des villes brabançonnnes', 434-435; Delanne, *Histoire*, 304-306.

⁹⁶ "*Sed dum sit gens ferox et dure cervicis – iungitur enim indomitis Francigenis – non querit vicem reddere tante pietati [S. Gertrude] sed potius furit rabie intollerabili*" (Bresslau et Kehr, *MGH DD Heinrich III*, 104-105).

⁹⁷ "*(...) indomitae gentes (...) restituens servituti virginis ipsum burgum (...) ut que actenus fuerat spelunca latronum...*" (Ramackers, *Papsturkunden in den Niederlanden*, 85-86).

⁹⁸ Wauters, *De l'origine des libertés communales*, 51; Delanne, *Histoire*, 269, 342-343.

⁹⁹ Hoebanx, *L'abbaye*, 164.

⁹⁰ Despy, 'Les phénomènes', 23.

⁹¹ La célèbre "chaussée Brunehaut" est éloignée d'une dizaine de km.

⁹² Les futurs *vicus* et *burgus*.

Cette dynamique commerciale favorise évidemment l'émergence d'acteurs économiques privés. Ils sont fermement attestés au début du XIIe siècle, mais sont certainement en activité depuis bien longtemps, puisque dès le XIe siècle, Nivelles est qualifiée de *burgus*.

Le rôle joué par l'abbaye ne se limite évidemment pas à la sphère économique, même si c'est bien dans ce domaine que son influence est décisive. Le chapitre et l'abbesse défendent et protègent de diverses manières les habitants et les visiteurs. Très tôt, les bâtiments de l'institution servent de refuge. Ensuite, nous verrons s'élever de véritables fortifications construites, sans nul doute, sous la supervision de l'abbesse puisqu'elle était seigneur du lieu. Cette défense physique des personnes se remarque aussi par la création et le développement de plusieurs institutions caritatives ainsi que par le développement des institutions urbaines chargées de protéger les bourgeois. Nous sommes malheureusement ignorants de l'histoire de ces dernières avant le XIIIe siècle.

Mais, si abbesse, chapitre et membres de la ville naissante semblent vivre en harmonie, la situation change radicalement dans le courant du XIIe siècle. L'abbesse, outre sa lutte permanente contre la prévôte et le chapitre, se heurte au comte de Louvain, que ce soit comme avoué ou prince territorial, puis aux bourgeois de Nivelles.

En théorie, l'avoué, dans notre cas le comte de Louvain puis le duc de Brabant, est chargé de défendre les intérêts de la communauté. La réalité est tout autre. L'abbaye et la seigneurie de Nivelles font l'objet de sa convoitise. Non seulement cet établissement est prestigieux puisque son histoire plonge aux racines de la dynastie carolingienne, mais il est aussi situé en frontière de principautés, entre Hainaut et Brabant. La tentation est donc grande pour le prince d'en prendre le contrôle afin d'augmenter l'étendue de son pouvoir. Dans ses manœuvres, le duc de Brabant bénéficie du soutien des bourgeois de Nivelles. Ces derniers aspirent à plus d'indépendance. Les bienfaits de l'abbaye sont oubliés et leur seul désir est de se placer sous la protection d'un personnage plus puissant que l'abbesse. La lutte est inégale et nous pouvons considérer Nivelles comme étant brabançonne dès le début du XIIIe siècle.

Nous nous sommes fait une idée relativement précise sur le rôle joué par l'abbaye de Nivelles. D'autres institutions religieuses ont favorisé le développement du territoire qui les environnait. Chacun de ces cas possède cependant des particularités. Ainsi, si nous comparons Gembloux et Nivelles, nous relevons plusieurs différences notables. Parmi celles-ci, signalons qu'une foire est attestée à Gembloux dès la fin du XIIe siècle, qu'un droit propre y est d'application dès 1116 et que les abbés semblent posséder le droit de battre monnaies dès la mi-Xe siècle. Ces différences, parfois difficiles à expliquer, montrent que le cas nivellois n'est qu'un exemple parmi d'autre. Le processus que nous avons mis en évidence ne peut pas être élevé au rang de modèle. Seule l'étude de nouveaux exemples nous permettra de mieux comprendre ce phénomène.

SAMENVATTING

De abdij en het ontstaan van de stad Nijvel vanaf het ontstaan tot het einde van de twaalfde eeuw

De geschiedenis van de stad Nijvel in Waals-Brabant en die van haar abdij zijn onlosmakelijk verbonden tot het einde van het Ancien Régime. Dit artikel gaat systematisch na op welke manieren de abdij aan het beginpunt heeft gestaan van de stedelijke ontwikkeling en welke factoren daarin een rol hebben gespeeld. Veel middeleeuwse steden in onze streken zijn ontstaan uit een versterking of een abdij. De stad Nijvel, die altijd een abdis als vrouwe van de stad heeft gehad, is een in de archieven uitstekend gedocumenteerde casus. Aan het einde van de twaalfde eeuw was Nijvel echt een stad en wisten de burgers een grotere mate van autonomie te verwerven ten opzichte van de abdij. Wel liepen de conflicten tussen beide steeds hoger op. De hertog van Brabant, die als graaf van Leuven al in 1003 voogd van de abdij was, wierp zich op als aanspreekpunt voor de gemeenschap van burgers, die daarna onderdeel zou vormen van het politieke netwerk van de 'goede steden' van het hertogdom.

De religieuze gemeenschap die zou uitgroeien tot abdij, kwam in 648-649 tot stand op een domein van wijlen de machtige hofmeier Pippijn I. Zijn weduwe schonk haar goederen aan de nieuwe instelling, waarvan hun dochter Gertrudis († 659) de eerste abdis werd. Het ging om een dubbelklooster, voor zowel vrouwen als mannen, dat in 877 werd omgevormd tot een gemeenschap van kanunnikessen en kanunniken, vanaf de twaalfde of dertiende eeuw een adellijk stift.

De abdij leidde tot een bevolkingsconcentratie: het Merovingische domein veranderde in een abdij en door de aanwas van omvangrijk grondbezit trok die ongetwijfeld veel mensen uit de omgeving aan. Onder hen waren bewerkers van het land, de dienstlieden van de abdij die karrendiensten verrichtten en de producten van het abdiydomein verhandelden en de *milites* (strijders) die de veiligheid en verdediging van het klooster en zijn personeel garandeerden. De heilige reputatie van de eerste abdis trok in toenemende mate van heinde en verre pelgrims aan. De abdij werd omgeven door werkplaatsen en onderkomens (gasthuizen) voor de bedevaartgangers. De abdiijkerk, oorspronkelijk toegewijd aan Sint-Petrus, had voortaan Sint-Gertrudis als patrones. De religieuze en economische aantrekkingskracht van de abdij legden zo de basis voor de stadsontwikkeling.

Het oorspronkelijke domein van Pippijn was omvangrijk geweest, met bezittingen tot ver in de omtrek. Deze beperkten zich niet tot Waals-Brabant en de omgeving van Brussel, maar strekten zich uit tot in Zeeland, Friesland, Texandrië, het Rijnland en Frankrijk (de regio Laon en Soissons). Wijn, vis en zout werden aldus betrokken van eigen abdiydomeinen. De abdij stond zodoende aan het hoofd van omvangrijk grootgrondbezit, dat aanvankelijk door de monniken zelf werd geëxploiteerd maar gaandeweg, vanaf de twaalfde eeuw, in cijns en pacht werd uitgegeven. Het grootste deel van de inkomsten kwam voortaan uit tienden, cijnsen en pachten. Ook deze rijkdom en de daarbij horende handel bevorderden dat Nijvel uitgroeide tot een centrum van plaatselijke en interregionale commercie.

De abdij was ook een plaats van handel en uitwisseling. Het surplus van de landbouw-exploitatie en de producten van ambachtsslieden werden verhandeld op de plaatselijke markt in de schaduw van de abdij, vermeld in het midden van de elfde eeuw. Al in de negende eeuw werd de stad aangeduid als *vicus*, handelsagglomeratie. Ook werden er munten geslagen. Ook op andere abdijsdomeinen werden markten gehouden. Al in de zevende eeuw had de abdij een aandeel in langeafstandshandel, naar Ierland en Rome. De vis, de wijn en het zout van de Zeeuwse en Noord-Franse domeinen moesten vervoerd en verhandeld worden, hetgeen gebeurde door gespecialiseerde vervoerders en schippers. Dat alles droeg bij aan de groei van de stad en aan de ontwikkeling van particuliere handel, die zich onder meer richtte op Keulen en tegen 1130 zelfs zaken deed met Engeland. De Nijvelse kooplieden maakten deel uit van een handelsnetwerk tussen het Maasgebied (Luik en Hoei), via Brussel en Bergen op Zoom, naar Engeland. Textiel, ijzerwerk en wijn waren de verhandelde producten. De ontwikkeling van de handelsagglomeratie leidde in de elfde eeuw tot de aanduiding als *burgus*, hetgeen in het geval van Nijvel wellicht duidt op een handelsnederzetting ten zuiden van de abdij met een markt, een tol, een munt, brouwerijen en molens. Mogelijk al vanaf de Merovingische tijd een plaats van een muntatelier, kende Nijvel koninklijke muntslag in de negende en tiende eeuw. Tegen 1040 kreeg de abdis het muntrecht, hetgeen nog maar eens duidt op het belang van de abdij als motor achter de prestedelijke ontwikkeling tot een versterkt machtscentrum.

De abdij was al in de zevende of achtste eeuw omgeven door een muur. Tegen het einde van de twaalfde eeuw wordt een muur om de stad vermeld en de stad zelf *oppidum*, 'versterking', genoemd. In de dertiende eeuw kwam een stenen ommuring tot stand met een lengte van twee kilometer. De juridische bescherming van de bewoners, in 1194 *burgenses* genoemd, moest van de abdis komen, die daarvoor schepenen en een burgemeester aanstelde, hetgeen tezamen wijst op de verlening van stedelijke rechten. De abdis oefende dus heerlijke rechten uit en de abdij vormde een heerlijkheid: daarmee was Nijvel ook een heerlijke stad. De abdis werd hierin sinds het begin van de elfde eeuw bijgestaan door de graaf van Leuven als voogd (wereldlijk beschermer). Dit leidde ook hier tot usurpatie van bezit en rechten. Vanaf het midden van de elfde eeuw raakte de burgerij van Nijvel steeds weer in conflict met abdis en kapittel omdat hun economische, politieke en juridische belangen botsten. Paus en bisschop kwamen herhaaldelijk tussenbeide en aan het begin van de dertiende eeuw groeide de confrontatie tot een driehoeksstrijd toen de hertog van Brabant als voogd zich schaarde aan de zijde van de burgers die meer autonomie eisten – en kregen.

Hoewel Waals-Brabant door gebrek aan water- en handelswegen en dichte bebossing weinig gunstig was voor stedelijke ontwikkeling, leidde in Nijvel de aanwezigheid van een domein en een abdij toch tot een stad. Als religieus en economisch complex en pelgrimsoord groeide de abdij uit tot een nederzetting van enkele honderden mensen. Deze bevolkingsconcentratie en haar functie als centrum van agrarische exploitatie van een immens domein en als handelsplaats met markt bevorderden de ontwikkeling tot een *burgus*, die behalve commerciële activiteiten ook de onderkomens voor pelgrims, de abdijsinstellingen en verdedigingswerken omvatte. De macht van de abdij stuitte aan het begin van de dertiende eeuw echter op die van de hertog van Brabant en de burgers. Zodoende hebben we een vrij precies beeld van de betekenis van de abdij voor de ontwikkeling van de stad Nijvel, die zich laat vergelijken met die van Gemblours, waar een en ander zich echter later en op kleinere schaal afspeelde.

Bibliographie : travaux récents de l'auteur sur le sujet

- Boffa, S., «Lambert Ier le Barbu, comte de Louvain, a-t-il été enterré dans l'église Sainte-Gertrude de Nivelles en septembre 1015 ?», *Revue d'histoire du Brabant wallon, Religion, Patrimoine, Société* 27-1 (2013) 3-27.
- Boffa, S., «Eclaircissements sur le *Chronicon genealogicum Nivellense* (fin XIIIe siècle)», *Annales de la Société d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 32 (2012) 11-17.
- Boffa, S., «Le monnayeur Otger: un spécialiste itinérant dans les Pays-Bas au XIe siècle», *Revue belge de numismatique* 155 (2009) 209-218.

Bibliographie de l'article

- Appelt, H., *Die Urkunden Friedrichs I*, 5 vol. (Hanovre 1975-1990).
- Berlière, U., *Les monastères doubles aux XIIe et XIIIe siècles* (Bruxelles 1923).
- Blanchet, A., et A. Dieudonné, *Manuel de numismatique française*, 3 vol. (Paris 1912-1930).
- Boffa, S., 'Le monnayeur Otger: un spécialiste itinérant dans les Pays-Bas au XIe siècle', *Revue belge de numismatique* 155 (2009) 209-218.
- Boffa, S., 'Eclaircissements sur le *Chronicon genealogicum Nivellense* (fin XIIIe siècle)', *Annales de la Société d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 32 (2012) 11-17.
- Boffa, S., 'Lambert Ier le Barbu, comte de Louvain, a-t-il été enterré dans l'église Sainte-Gertrude de Nivelles en septembre 1015 ?', *Revue d'histoire du Brabant wallon, Religion, Patrimoine, Société* 27 (2013) 3-27.
- Bonenfant, P., 'Note sur un passage de la vie de saint Berthuin de Malonne', in: *Études d'histoire & d'archéologie namuroise dédiées à Ferdinand Courtoy* (Namur 1952) 185-190.
- Bonenfant, P., 'L'origine des villes brabançonnaises et la «route» de Bruges à Cologne', *Revue belge de philologie et d'histoire* 31 (1953) 399-447.
- Bresslau, H., et P. Kehr (éd.), *MGH DD Heinrich III* (Berlin 1931).
- Chantinne, F., et P. Mignot, 'La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles. Réexamen du dossier archéologique', *Hortus Artium Mediaevalium* 20 (2014) 513-519.
- Chantinne, F., 'Quelques questions sur la place des laïcs dans la clôture de l'abbaye de Nivelles (VIIe-XIe siècle)', *Bulletin du centre d'étude médiévales d'Auxerre* Hors-série n° 8 (2015) (URL: <http://cem.revues.org/13612> ; consulté le 5 mars 2015).
- Dannenberg, H., *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*, 4 vol. (Berlin 1876-1905).
- De Belfort, A., *Description générale des monnaies mérovingiennes par ordre alphabétique des ateliers publiée d'après les notes manuscrites de M. le vicomte de Ponton d'Amécourt*, II (Paris 1892) et V (Paris 1895).
- De Mey, J. R., 'Zeldzame of nog niet gepubliceerde munten van de Nederlanden', *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1987) 151-157.
- De Moreau, E., 'Les monastères doubles, leur histoire surtout en Belgique', *Nouvelle revue de théologie* 70 (1939) 787-792.
- De Sturler, J., *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le Brabant et l'Angleterre au Moyen Âge* (Paris 1936).
- De Waha, M., 'Filii Ragineri in terra patrum suorum relocati sunt. Pouvoir, opposition et intégration dans le Hainaut du Xe siècle', in: C. Billen, J.-M. Duvoisnel et A. Vanrie (éd.), *Hainaut et Tournaisis, Regards sur dix siècles d'histoire, Recueil d'études dédiées à la mémoire de Jacques Nazet (1944-1996)* (Bruxelles 2000) 61-86.
- De Waha, M., 'Nivelles, La tour Simone et l'enceinte urbaine', in: J. Maquet (éd.), *Le patrimoine médiéval de Wallonie* (Namur 2005) 457-458.
- De Waha, M., 'Remparts et cités, Synthèse', in: J. Maquet (éd.), *Le patrimoine médiéval de Wallonie* (Namur 2005) 467-474.
- De Witte, A., 'Numismatique brabançonne, les deniers BRVOCELLA et NIVIELLA', in: G. Cumont et A. de Witte (éd.), *Congrès international de numismatique organisé et réuni à Bruxelles* (Bruxelles 1891) 337-351.
- Delanne, B., 'Contribution à l'étude du domaine de l'abbaye de Nivelles', *Annales de la Société archéologique et Folklorique de Nivelles et du Brabant wallon* 13 (1942) 14-61.
- Delanne, B., *Histoire de la ville de Nivelles, Des origines au XIIIe siècle* Annales de la Société archéologique et Folklorique de Nivelles et du Brabant Wallon XIV (Bruxelles 1978).

- Delattre, J.-L., 'L'hôpital monastique de Nivelles des origines à 1136', *Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux* I (1963) 7-17.
- Delattre, J.-L., 'La fondation des hôpitaux de Saint-Nicolas et du Saint-Sépulcre', in: *Hommage au Professeur Paul Bonenfant (1899-1965)* (Bruxelles 1965) 595-599.
- Des Marez, G., 'La seigneurie de Sainte-Gertrude de Nivelles à Bruxelles', in: *Guillaume des Marez, Études inédites oubliées par un groupe de ses anciens élèves* (Bruxelles 1936) 84-90.
- Despy, G., 'Villes et campagnes aux IXe et Xe siècles: l'exemple du pays mosan', *Revue du Nord* 50 (1968) 145-168.
- Despy, G., 'Les phénomènes urbains dans le Brabant wallon jusqu'aux environs de 1300', in: *Wavre 1222-1972, 750e anniversaire des libertés communales* Cercle historique et archéologique de Wavre et de la région (Gembloux 1973) 21-53.
- Despy, G., 'Repère pour une définition de la ville médiévale', *Publications de la Section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108 (1992) 7-19.
- Dhondt, J., 'L'essor urbain entre Meuse et Mer du Nord à l'époque mérovingienne', in: *Studi in onore di A. Saporì* (Milan 1957) 57-78.
- Dierkens, A., 'Saint Amand et la fondation de l'abbaye de Nivelles', *Revue du Nord* 269 (1986) 325-334.
- Doehaerd, R., *Le Haut Moyen Âge occidental, Économie et société* (Paris 1971).
- Donnay-Rocmans, C., *La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles*, 2e éd. rev. (Nivelles 1996).
- Ennen, L., et G. Eckertz, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln*, 6 vol. (Cologne 1860-1879).
- Favresse, F., 'Actes intéressant la ville de Bruxelles 1154-2 décembre 1302', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 103 (1938) 355-512.
- Foltz, K., (éd.), *MGH DD Otto III* (Hanovre 1893).
- Frère, H., *Le denier carolingien, spécialement en Belgique* (Louvain-la-Neuve 1977).
- Ganshof, F.-L., 'Notes critiques sur la patrie de Nibelungen', *Revue belge de philologie et d'histoire* 14 (1935) 195-211.
- Ganshof, F.-L., 'Le domaine primitif de l'abbaye de Nivelles', *Revue belge de philologie et d'histoire* 21 (1942) 632-633.
- Ganshof, F.-L., *Études sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Âge* (Paris 1943).
- Ganshof, F.-L., 'Compte rendu de Delanne (Blanche). Histoire de la ville de Nivelles. Des origines au XIe siècle. Nivelles, 1944', *Revue belge de philologie et d'histoire* 25 (1946) 707-711.
- Gariel, E., *Les monnaies royales de France sous la race carolingienne*, 2 vol. (Strasbourg 1883-1884).
- Gauze, J.H., 'Nivelles: ses anciens remparts et ses portes', *Le folklore brabançon* 177 (1968) 74-81.
- Ghyssens, J., 'Trésor de deniers de Nivelles du XIIIe siècle', *Bulletin du Cercle d'études numismatiques* (1981) 58-67.
- Graffart, A., 'Les échevins du chapitre de Sainte-Gertrude de Nivelles, à Nivelles, des origines à la fin du XVeme siècle', *Annales de la Société d'archéologie, d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 20 (1968) 91-166.
- Graffart, A., 'Les institutions de la ville de Nivelles sous l'Ancien Régime', *Annales de la Société d'archéologie, d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 25 (1985) 129-146.
- Gramaye, J.-B., *Gallo-Brabantiae Antiquitates, Nivella, cui Brabantiae Dux partim tanquam advocatus, partim tanquam Comes praest* (s.l., [1600]).
- Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-frankrijk en West-Duitsland* (voor 1226), II (Tongres 1960).
- Hanon de Louvet, R., 'à propos des fortifications de Nivelles et d'un récent ouvrage', in: *Contribution à l'histoire de la ville de Nivelles, Première série*, (Gembloux 1948) 47-73.
- Hanon de Louvet, R., 'Bourg, ville et marchés de Nivelles avant le XVe siècle', in: *Contribution à l'histoire de la ville de Nivelles, Première série* (Gembloux 1948) 159-204.
- Hanon de Louvet, R., 'L'échevinage nivellois avant 1250', *Annales de la Société d'archéologie, d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 17 (1952) 228-233.
- Hoebanx, J.-J., *L'abbaye de Nivelles des origines au XIVe siècle*. Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires, coll. in-8°, XLVI (Bruxelles 1952).
- Hoebanx, J.-J., 'Nivelles est-elle brabançonne au Moyen Âge?', *Revue belge de philologie et d'histoire* 41 (1963) 361-396.
- Hoebanx, J.-J., 'Abbaye de Nivelles', in: *Monasticon Belge IV, Province de Brabant, Premier Volume* (Liège 1964) 269-303.
- Höhlbaum, K., *Hansisches Urkundenbuch* III (Halle 1882-1886).
- Joris, A., 'La notion de «ville»', in: A. Joris, *Villes, Affaires-Mentalités, Autour du pays mosan* (Bruxelles 1993) 39-52.
- Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I. Einde van de 7e eeuw tot 1222* (La Haye 1970).
- Krush, B. (éd.), 'Vita S. Geretrudis', in: *M.G.H., S.R.M. I* (Hanovre 1888) 447-474.
- Krush, B. (éd.), 'De virtutibus, qua facta sunt post discesum beate Geretrudis abbatissae', in: *M.G.H., S.R.M. II* (Hanovre 1888) 464-471.
- Krush, B. (éd.), 'Virtutum sanctae Geretrudis continuatio', in: *M.G.H., S.R.M. II* (Hanovre 1888) 471-474.
- Krush, B. (éd.), 'Additamentum nivialense de Foillano' in: *M.G.H., S.R.M. IV* (Hanovre 1902) 449-451.
- Laurent, H., 'Aspects de la vie économique dans la Gaule Franque, Marchands du palais et marchands d'abbayes', *Revue historique* 183 (1938) 281-297.
- Lestocquoy, J., 'Abbayes et origines des villes', *Revue d'histoire de l'église de France* 33 (1947) 108-112.
- Lucas, P., *Monnaies seigneuriales mosanes* (s.l. 1982).
- Marx, W.J., *The Development of Charity in Medieval Louvain* (New York 1936).
- Michel, E., *Abbayes et monastères de Belgique, Leur importance et leur rôle dans le développement du pays* (Bruxelles 1923).
- Miraeus, A., et J.F. Foppens, *Opera diplomatica et historica [...]*, 4 vol. (Louvain-Bruxelles 1723-1748).

- Piot, Ch., 'Recherches sur les ateliers monétaires des Mérovingiens, Carlovingiens et Empereurs d'Allemagne en Belgique', *Revue belge de numismatique* 4 (1848) 322-372.
- Piot, Ch., 'Notice sur un trésor de monnaies découvert à Betekom', *Revue belge de numismatique* 5 (1850) 76-86.
- Pirenne, H., *Les villes et les institutions urbaines*, 2 vol. (Bruxelles 1939).
- Prou, M., *Les monnaies mérovingiennes de la Bibliothèque nationale* (Paris 1892).
- Prou, M., *Catalogue des monnaies françaises de la Bibliothèque nationale, Les monnaies carolingiennes* (Paris 1896).
- Ramackers, J., *Papsturkunden in den Niederlanden (Belgien, Luxemburg, Holland und Französisch-Flandern) II., Urkunden. Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge*, 9 (Berlin 1934).
- Reicke, S., *Das deutsche Spital und sein Recht in Mittelalter*, 2 vol. (Stuttgart 1932).
- Reiffenberg, F. de, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg* I (Bruxelles 1844).
- Roland, Ch.G., *Chartes de l'abbaye de Gembloux* (Gembloux 1921).
- Serrure, R., *Dictionnaire géographique de l'histoire monétaire belge* (Bruxelles 1880).
- Tessier, G., *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, 3 vol. (Paris 1943-1955).
- Tourneur, V., 'Le monnayage de l'atelier de Nivelles', *Revue belge de numismatique* 92 (1946) 19-37.
- Van den Bergh, L.Ph.Ch., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland (715-1299)*, 2 vol. (Amsterdam 1866-1873).
- Van Rey, M., 'Les domaines étranger de Nivelles en Allemagne', *Annales de la Société archéologique et Folklorique de Nivelles et du Brabant wallon* 25 (1985) 31-52.
- Van Werveke, H., 'Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut Moyen Âge?', *Revue belge de philologie et d'histoire* 2 (1923) 643-662.
- Van Werveke, H., 'Les propriétés excentriques des églises au Haut Moyen Âge', *Revue belge de philologie et d'histoire* 4 (1925) 136-141.
- Van Werveke, H., «Burgus»: *versterking of nederzetting?* Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXVII, n° 59 (Bruxelles 1965).
- Vanderkindere, L., *La chronique de Gislebert de Mons* (Bruxelles 1904).
- Verhulst, A., 'The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis', *Past and Present* 122 (1989) 3-35.
- Verhulst, A., *The Rise of Cities in North-West Europe* (Cambridge 1999).
- Wauters, A., *De l'origine des libertés communales en Belgique, dans le nord de la France, etc, Preuves* (Bruxelles 1869).
- Werner, M., *Der lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit* (Göttingen, 1980).
- Zylbergeld, L., 'Principauté territoriale et villes seigneuriales: le duché de Brabant et Gembloux, Nivelles et Saint-Trond (XIe-XIIIe siècles)', in: T.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans et B.C.M. Jacobs (éd.), *De heerlijke stad, Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad', Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Maastricht 1988) 71-92.

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnaises.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

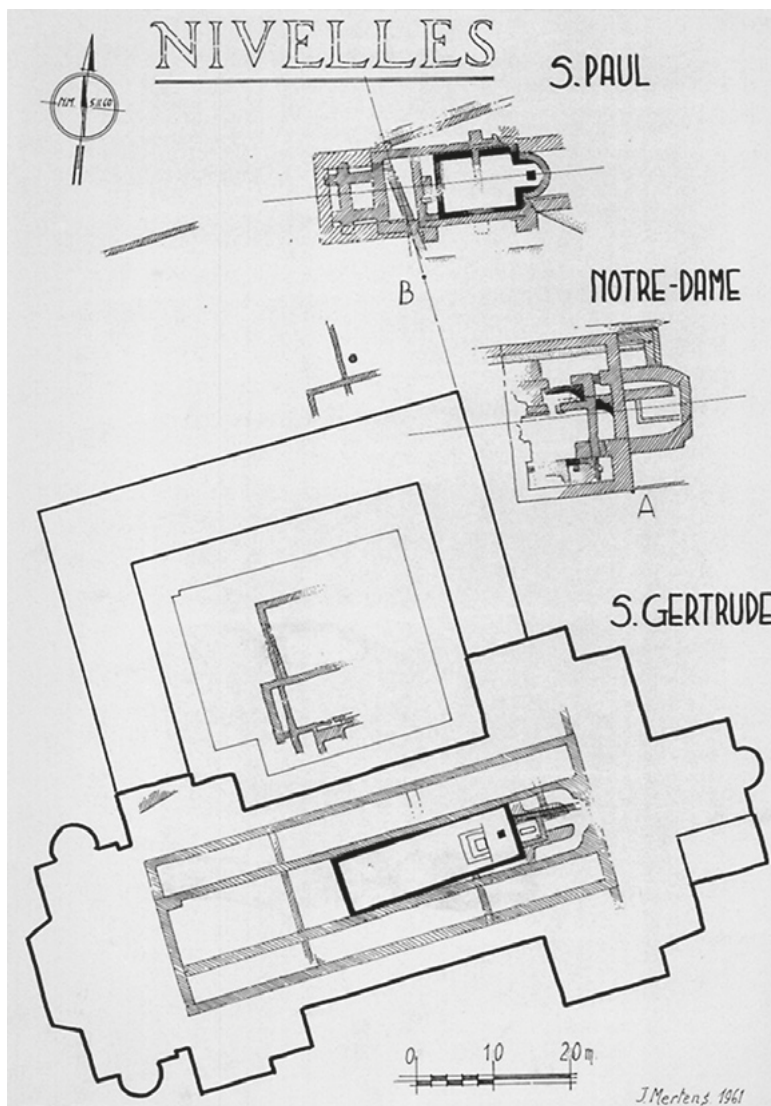
mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Plan des structures mises au jour publié par Joseph Mertens en 1961*.

* Mertens, «Recherches archéologiques dans l'abbaye mérovingienne de Nivelles», 98.

Frédéric Chantinne

De la *villa* au *burgus* (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye

Chercher à appréhender la relation entre l'abbaye et l'agglomération de Nivelles durant les premiers siècles de son existence relève a priori de la gageure, vu l'indigence des sources écrites disponibles pour le Premier Moyen Âge¹. Il est néanmoins possible d'ouvrir de nouvelles questions, grâce aux apports de l'archéologie, à la remise en contexte du site et à sa comparaison à d'autres à cette époque. L'approche archéologique permet de renouveler en profondeur les connaissances que l'on avait de la société médiévale². Cette démarche est indispensable pour comprendre le fonctionnement de la société en particulier avant les bouleversements générés à l'époque de la réforme grégorienne, que certains historiens appellent « La mutation de l'an 1100 »³ et que les archéologues médiévistes considèrent aujourd'hui comme la transition du Premier au Second Moyen Âge⁴.

L'analyse convergente de toutes les sources disponibles pour la construction de l'Histoire permet entre autres de reposer la question de l'émergence des « villes » dès le Premier Moyen Âge. Toutefois, si les comparaisons sont utiles et nourrissent la réflexion, il ne faut pas négliger pour autant le fait que chaque site reste un cas unique, à la fois dans son contexte d'implantation et dans son évolution.

Les opérations archéologiques principales à Nivelles

Nivelles a fait l'objet de quelques opérations archéologiques depuis plus d'un demi-siècle. Suite au bombardement de mai 1940 par l'aviation allemande qui toucha le cœur de la ville, Jacques Breuer du Service des Fouilles de l'État ouvrit les premières tranchées en 1941 dans la nef centrale de la collégiale incendiée. L'objectif était de retrouver les structures les plus anciennes et le tombeau de sainte Gertrude. Interrompues au bout de quelques semaines, les recherches ne furent seulement relancées qu'en 1950. Jacques Breuer les confia alors à Joseph Mertens qui les poursuivit jusqu'en 1953. Joseph Mertens revint à Nivelles, en 1960, durant les travaux de rénovation de la Grand-Place. Ceux-ci occasionnèrent la destruction

1 Je tiens à remercier ici tous ceux qui m'ont aidé à l'élaboration de cet article. D'abord l'équipe des archéologues qui ont effectué les recherches durant les travaux de 2009-2011, en particulier Marie-Laure Van Hove et Didier Willems ; Frédéric Heller qui m'a fourni les informations sur les traces de l'enceinte retrouvées rue de Mons à l'emplacement de l'église Saint-Jacques, alors que ces recherches n'étaient pas encore publiées ; Philippe Mignot pour les réflexions que nous avons partagées et pour m'avoir fait l'amitié d'une relecture critique de cet article ; enfin les organisateurs de ces journées, en particulier Eric Bousmar, pour m'avoir invité à aborder ces questions issues des récentes recherches archéologiques.

2 Voir à ce sujet le survol proposé dans : Chantinne, Mignot, Vanmechelen et alii, *L'archéologie en Wallonie*.

3 Barthélemy, « La mutation de l'an 1100 », 3-28.

4 Sur cette question de la périodisation du Moyen Âge à travers les résultats de la recherche archéologique voir Burnouf, *Archéologie médiévale en France*, 8-11.

de ce qu'il restait de l'église Notre-Dame, qui, transformée en bâtiment civil, avait pourtant été épargnée par le bombardement de 1940. En quelques semaines, il réalisa dans des conditions difficiles et sans guère de soutien des autorités locales, une fouille sommaire de Notre-Dame, mais aussi quelques tranchées à l'emplacement de l'église Saint-Paul détruite au début du XIXe siècle. Les résultats des fouilles de ces deux églises parurent dès 1961, mettant en exergue pour la première fois à l'époque au nord de la Seine «un des aspects caractéristiques d'une abbaye mérovingienne à savoir, l'existence de plusieurs sanctuaires dans le même complexe abbatial»⁵.

De 2009 à 2011, Nivelles a fait l'objet d'une opération archéologique d'envergure durant les travaux de réaménagement du centre historique nivellois⁶. Sous certains aspects, les travaux de recherches ne se déroulèrent pas de manière optimale. Seule, l'église Saint-Paul fit l'objet d'une fouille préventive, laissant en place les structures qui n'étaient pas menacées. Pour le reste de la place, malgré le potentiel archéologique avéré, il fut décidé de ne pas laisser les archéologues intervenir avant les aménageurs, au lieu d'intégrer leurs interventions au programme des travaux d'aménagement. Ne leur restait comme seule possibilité que de réaliser les enregistrements au fur et à mesure de la mise au jour des structures qui allaient être détruites, dans des conditions qui n'étaient pas vraiment meilleures que celles de leurs prédécesseurs, un demi-siècle plus tôt. Les récentes interventions archéologiques ont cependant permis de compléter les observations effectuées alors par le Service National des Fouilles.

Les recherches archéologiques se sont poursuivies en parallèle aux travaux de restauration de la collégiale Sainte-Gertrude. L'une des observations majeures est la mise en relation de l'édifice conservé avec les dernières phases d'aménagements rencontrés en sous-sol, ce qui permet d'affirmer aujourd'hui que la collégiale actuelle est en grande partie encore celle incendié au début du XIe siècle et donc antérieur à la date de consécration de 1046⁷.

Vue aérienne de la Grand-Place de Nivelles durant les travaux en 2010 (photo : G. Focant © SPW/DG04)

Les travaux historiques

Nivelles a fait l'objet de plusieurs ouvrages qui ont éclairé l'histoire de la ville et de son abbaye. En la matière Jules Tarlier et Alphonse Wauters furent des précurseurs. Leur travail sur la ville reste en bien des points un ouvrage de référence tant les informations glanées sont précieuses, alors qu'entretemps une partie des archives disparurent durant le bombardement de 1940.

Blanche Delanne reprit le travail sur l'histoire de la ville qui fut le sujet de sa thèse qu'elle défendit en 1931 à l'Université libre de Bruxelles et qu'elle publia en 1944. Jean-Jacques Hoebanx réalisa d'abord en 1941 son mémoire de licence sur «Les origines de l'abbaye de Nivelles». Pour les historiens d'alors, il s'agissait d'un pan distinct de l'histoire de la ville, puisque dans la foulée, il réalisa une thèse de doctorat sur «l'abbaye de Nivelles, des origines au XIVe siècle», défendue également à l'ULB et publiée en 1951. En fait, ces deux études apparaissent aujourd'hui symptomatiques d'une vision cloisonnée qui sépare deux éléments qui n'en formaient qu'un, jusqu'à la fin de l'Ancien Régime. L'histoire d'une abbaye et l'histoire d'une ville ne pouvaient pas aller de pair⁸.

Ne nous y trompons pas, leurs travaux restent fondamentaux. Néanmoins ils méritent d'être relus à la lumière des recherches de ces soixante dernières années. Rappelons que les recherches archéologiques de Joseph Mertens ne purent y être intégrées, puisqu'elles étaient en cours.

Rôles et fonctions de l'abbaye de Nivelles à travers le Premier Moyen Âge

Aux origines de l'abbaye de Nivelles, une fondation pippinide

La congrégation de Nivelles⁹ fut fondée vers 650 par Itte, la veuve de Pépin de Landen, maire du palais. Itte désigna leur fille, Gertrude, comme première abbesse¹⁰. La Vita Geretrudis relate que l'abbaye fut implantée dans les bâtiments de la villa dont elle aurait hérité, sans qu'on sache vraiment s'il s'agissait d'un bien propre. Au contraire, il faut se demander si les pressions subies par Gertrude et sa mère¹¹ ne cherchaient pas à contrer l'usurpation d'une villa relevant initialement du fisc. D'ailleurs, la mention dans la Vita Bertuini de la présence à Nivelles d'un praeses nommé Erpon, un fonctionnaire important administrant sans doute le domaine de Nivelles, témoigne de la présence d'un gestionnaire légitime dans la seconde moitié du VIIe siècle, c'est-à-dire après la fondation de l'abbaye¹².

5 Mertens, «Recherches archéologiques dans l'abbaye mérovingienne de Nivelles», 111.

6 Sur les premiers résultats de cette intervention voir : Van Hove, Chantinne, Willems et alii, «Dans la clôture d'une grande abbaye».

7 Pour en savoir davantage sur les premiers résultats, voir : Chantinne et Mignot, «La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles».

8 Ce n'est qu'à partir des années 1980 que le partage «entre les historiens de la société et des pouvoirs féodaux et historien de l'Église et des pratiques religieuses médiévales fut progressivement mis en cause. Lauwers et Mazel, «Le «premier âge féodal», 14.

9 Il devait s'agir d'une abbaye double, composée dès l'origine d'une communauté de femmes et d'au moins quelques clercs. Des moines irlandais participent à la fondation puis à la gestion de l'abbaye. Hoebanx, «l'Abbaye de Nivelles», 45-60. Une de leurs premières missions fut d'aller chercher à Rome des livres saints. *Vita Sanctae Geretrudis*, éd. Krusch, 457. Plusieurs «abbés», sans doute à la tête de la communauté masculine sont mentionnés dès le VIIIe siècle. Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 190.

10 Sur la Vita de sainte Gertrude et la fondation de l'abbaye de Nivelles, voir : Gaillard, «Les saintes abbesses au VIIe siècle» ou Dierkens, «Saint Amand et la fondation de l'abbaye de Nivelles».

11 Hoebanx, *L'Abbaye de Nivelles*, 48.

12 À propos de cet Erpo, mentionné à quelques reprises à cette époque, voir : Dierkens, *Abbayes et chapitres*, 140.

Par ses origines, l'abbaye de Nivelles jouit d'un statut particulier : ses fondateurs n'étaient autres que les ascendants de la famille carolingienne elle-même. Le culte de sainte Gertrude fut propagé à travers l'Europe occidentale comme le montre entre autres les nombreux édifices qui portent sa titulature¹³.

On connaît en fait peu de choses des infrastructures qui composaient le complexe des bâtiments formant le noyau de la villa. Les recherches archéologiques récentes permettent de formuler l'hypothèse selon laquelle l'église Saint-Pierre, qui accueillit la sépulture de Gertrude, était à l'origine un édifice civil, de près de 24 m de long et 8 m de large, construit en moellons, transformé en église funéraire¹⁴. Du côté de Saint-Paul, les quelques sondages effectués sur les phases les plus anciennes ont permis d'observer que les niveaux de circulation furent inchangés au moment de la construction de cette église et qu'elle fut édifiée à proximité de constructions maçonnées antérieures, suivant une orientation identique au bâtiment civil que nous venons d'évoquer¹⁵. Les observations de cette phase furent cependant très restreintes et rien ne permet de dater l'édification de ces structures interprétées comme ayant fait partie des bâtiments de la villa de Pépin au sein desquels l'abbaye fut fondée¹⁶.

Trois églises y sont attestées, tant par les textes que par l'archéologie, dès les premières décennies de son existence :

- Sainte-Marie était au départ l'église abbatiale. Sans doute existait-elle déjà en tant qu'église du domaine à l'époque de Pépin¹⁷.
- Saint-Pierre était, nous l'avons dit, un bâtiment civil transformé en église funéraire. Elle accueillit la sépulture de Gertrude mais aussi d'autres membres de sa famille. C'est dans cette église que se développa le culte de la sainte. Elle prit sa titulature sans doute dès la fin du VIIe siècle, au moment de la réédification de l'église et de l'élévation de ses reliques, pour aboutir à l'édifice conservé aujourd'hui¹⁸.
- Enfin Saint-Paul, connue pour avoir conservé le grabat de sainte Gertrude et pour avoir été l'église de la communauté masculine. On sait en fait peu de chose sur ses fonctions durant les premiers siècles de son existence¹⁹.

À l'instar des autres abbayes du Premier Moyen Âge, celle de Nivelles comprenait plusieurs églises qui remplissaient chacune un rôle spécifique²⁰.

Nivelles centre de pouvoirs, au cœur d'un réseau

Le complexe de bâtiments formant le noyau de la villa de Nivelles - complexe que l'on pourrait qualifier de palatial²¹ - devait être une place importante d'un point de vue politique et économique, au vu de qui le détenait²² : un personnage de tout premier plan, Pépin de Landen, maire du palais.

Très tôt, si pas dès sa fondation, plusieurs routes y convergeaient. Elles convergent encore aujourd'hui sur la Grand-Place contigüe à la collégiale Sainte-Gertrude. Nivelles apparaît alors comme un carrefour au cœur d'un réseau de voies de circulation qui la mettait en connexion avec d'autres abbayes alto-médiévales, telles que Mons, Soignies, Gembloux, Lobbes, Fosses-la-ville, pour n'en citer que quelques-unes qui furent toutes proches de membres de la haute aristocratie. Certaines furent même des abbayes royales²³.

Un chemin, portant encore le nom de « Chemin royal » au XIXe siècle²⁴ reliait Nivelles à la chaussée Bavay-Tongres qui resta un axe routier prépondérant au Moyen Âge, puisqu'elle mettait en connexion les sièges épiscopaux de Cambrai, Tongres-Maastricht et Cologne²⁵. Le chemin aboutissait à cette chaussée à l'emplacement de l'antique vicus de Liberchies

abandonné au Bas-Empire, situé à une douzaine de kilomètres. Il était également aisé de rejoindre cette chaussée en prenant celle qui menait à Gembloux.

Agglomération et abbaye sont-elles alors deux entités distinctes ?

Pour étudier le site de Nivelles, il nous faut revenir sur son essence, celle d'une abbaye et d'une agglomération antérieures à la réforme grégorienne. Loin de n'être que des lieux dévolus à la prière, les monastères, les abbayes, les chapitres du Premier Moyen Âge acquièrent alors un rôle primordial d'un point de vue économique, social et politique²⁶. Ces constats battent en brèche le topos selon lequel les abbayes médiévales furent implantées dans un désert, isolées du monde. Elles se trouvaient au contraire sur des carrefours routiers importants. Elles apparaissent de plus en plus comme des composantes, certes essentielles, de ces lieux, que l'on peut souvent considérer très tôt comme des vici. Pour Nivelles la première mention certaine de vicus est figurée sur un denier d'argent conforme à l'édit de Pîtres de 864²⁷.

Dès le VIIe siècle, Nivelles fut la résidence de personnages illustres : évidemment, d'abord Pépin de Landen et sa famille. Grimoald et l'évêque de Poitiers, Didon, y résident en 656 pour fomenter un coup d'État contre Dagobert II, au moment où l'on découvre corps de saint Feuillen assassiné²⁸. Rappelons aussi la présence déjà mentionnée du praeses Erpon. On notera également la présence de saint Amand, alors évêque de Cambrai, qui contribua à la fondation de l'abbaye²⁹.

Les observations archéologiques rejoignent ici la question de cette relation étroite entre les limites de l'enclos abbatial, de son aire d'immunité³⁰ et de l'agglomération. De ce point de vue, il est important de noter que dès le diplôme de Charles le Chauve de 877, la villa nivelloise, sans qu'on sache si le mot désignait ici l'entité ou le complexe de bâtiment, relevait de l'indominicatum³¹. En 1041, Henri III confirme que le burgus vel villa Nivialensis,

13 Il y a non seulement toutes les églises qui lui sont dédiées dans les diocèses de Cambrai ou de Liège, mais aussi bien plus loin, par exemples : en Normandie où un village et une église porte son nom près de Jumièges ; en Bourgogne, où une chapelle lui est dédiée à Selongey ; près de Cologne à Binsfeld ; etc. À notre connaissance, la question de la propagation de son culte n'a jamais fait l'objet d'une étude. Le culte de sainte Gertrude semble en tout cas déjà bien répandu dans l'empire dès le IXe siècle. Collet, *Sainte Gertrude de Nivelles*, 30-31. Voir aussi Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 123-125.

14 Chantinne et Mignot, «La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles», 514.

15 Voir à ce sujet Chantinne F., *L'église Saint-Paul*, dans Van Hove, Chantinne et Willems, «Dans la clôture d'une grande abbaye», 173.

16 Van Hove, Chantinne et Willems, «Dans la clôture d'une grande abbaye», 202.

17 C'est du moins ce qu'affirme la *Virtutum Sanctae Geretrudis Continuatio*. Voir à ce sujet Delanne, «Contribution à l'étude domaine», 28.

18 D'après les *Virtutes*, l'église dédiée à sainte Gertrude fut édifée sous l'abbatit d'Agnès. *De virtutibus*, éd. Kursch, 467.

19 Il faut en fait attendre 1309 pour que le chapitre masculin y soit pour la première fois clairement associé. «*cum in villa dicitur esse solum capitulum quod vocatur capitulum ecclesie sancte Gertrudis nivellensis et non capitulum sancti Pauli nivellensis*»..., 25 octobre 1309, d'après Wauters, «Analectes de diplomatique», 235.

20 Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 63-65.

21 Sur la sacralité des palais en tant que centres de l'autorité royale donc aussi religieuse : de Jong, «Sacrum palatium et ecclesia».

22 Pour percevoir l'activité qui régnait à Nivelles il suffit de parcourir l'*Additamentum Nivialense de Fuilano*.

23 À propos de la place des abbayes dans la politique carolingienne, voir Gaillard, «La place des abbayes», 655-666.

24 Tarlier et Wauters, *La Belgique ancienne et moderne*, 19. Cette route mettait aussi en connexion Nivelles et Fosses dont on connaît l'étroite relation dès le VIIe siècle. Voir Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 147.

25 Voir au sujet de l'usage des chaussées antiques au Haut Moyen Âge et en particulier dans nos régions : Bruand, *Voyageurs et marchandises aux temps carolingiens*, 97. Concernant la chaussée Brunehaut à l'époque romaine, le dernier ouvrage paru est Bavay et Merckx, coord., *La chaussée romaine de Bavay à Tongres*.

26 Voir par exemple à ce sujet : Lauwers et Mazel, «Le rôle de l'Ecclesia dans le processus d'encadrement des hommes au «premier âge féodal», dans logna-Prat, Lauwers, Mazel et Rosé, *Cluny*, 275-278. Voir aussi West, *Reframing the feudal revolution*, 40-44.

27 Ce denier porte l'inscription : NIVILELLA VICUU. Voir Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 61-62 ; ou Frère, *Le denier carolingien*, 64. La comparaison avec le site de Saint-Riquier est assez éloquente puisque les laïcs y sont clairement organisés en «vicus». Schwind, «Zu karolingerzeitlichen Klöstern als Wirtschaftsorganismen und Stätten handwerklicher Tätigkeit», 116.

28 Dierkens, *Abbayes et chapitres*, 73.

29 Dierkens, «Saint Amand et la fondation de l'abbaye de Nivelles».

30 Lauwers, «Monachisme et logiques spatiales du féodalisme», in logna-Prat, Lauwers, Mazel et Rosé, *Cluny*, 325-326.

31 Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 192.

avec les droits régaliens tels que les marchés, les tonlieux, la frappe de monnaie, les brasseries, les moulins, mais aussi les résidents et leurs terres, est consacré à sainte Gertrude, donc entre les mains de l'abbaye³². Dix-huit ans plus tard, en 1059, par un diplôme, Henri IV partage les biens de l'abbaye en trois : la mense abbatiale, la mense conventuelle et l'hôpital. La congrégation reçoit alors le burgus de Nivelles³³.

La plus ancienne représentation de la ville de Nivelles, plan dressé par P. Lepoivre en 1618, entourée de son enceinte du bas Moyen Âge, avec Sainte-Gertrude en son centre.*

* Extrait publié dans Delanne, « Histoire de la ville de Nivelles », annexe 19. Document conservé à la Bibliothèque royale de Belgique, Mss 19611, pl. 42.

La corrélation entre la «ville» et l'abbaye ne fait aucun doute au moins depuis le IXe siècle, au point que l'on peut se demander si la clôture extérieure ne se confondait tout simplement pas avec celles du bourg. Une découverte archéologique récente plaide en faveur de cette idée. Un projet immobilier amena le Service de l'archéologie du SPW à intervenir sur le site de l'église Saint-Jacques, rue de Mons en 2006. L'opération dirigée par Frédéric Heller a mis au jour un important fossé de plus de 5 m de large, antérieur à l'église, avec des indices d'une levée de terre, entretenu jusqu'au XIIIe siècle³⁴. Ce fossé recoupe en outre des niveaux

d'occupation avec du matériel daté du VIe ou VIIe siècle. Serait-ce le murus extra monasterium mentionné dans les *Virtutes*³⁵ ? S'agissait-il seulement de l'enceinte de l'abbaye, celle de l'agglomération... ou tout simplement les deux ? Cette dernière hypothèse paraît vraisemblable vu l'orientation de ce fossé, sa position et son ancienneté. Ce premier rempart et la grande enceinte du XIIe-XIIIe siècle montrent par un développement concentrique l'imbrication totale de l'abbaye et de la «ville» dont le sanctuaire principal est le centre³⁶.

Il existe aussi d'autres témoignages de la défense des lieux. Le diplôme d'Henri IV de 1059 évoque les milites au service de l'abbesse et de la congrégation³⁷. Peut-être leur service les amenait-il à résider au moins à temps partiel dans l'enceinte de l'abbaye.

Il nous semble qu'ils apparaissent surtout comme les seigneurs tenant les seigneuries décrites dans ce diplôme, au nom de l'abbesse et de la congrégation. Ces milites devaient le service d'ost. Les premiers sont déjà mentionnés plus d'un siècle plus tôt³⁸. Il s'agirait des représentants de l'institution qui avaient reçu la gestion de ces entités en fief dont ils étaient les «seigneurs»³⁹. Ce rôle joué par des milites dans la gestion des domaines de l'abbaye n'est pas sans rappeler celui des milites castri ou des pairs associés à la gestion de châtellenies⁴⁰.

Une abbaye royale et ses prérogatives

Nivelles, détenue par la famille carolingienne, fut une abbaye royale. Le principe pré-grégorien était que l'Église faisait partie des structures de l'État, elle était un service public⁴¹. Cette évidence pour l'Empire romain n'a jamais été remise en question dans les royaumes qui lui ont succédé⁴². Le roi, comme auparavant l'empereur, était garant, de la chose publique et de la vie religieuse dans son royaume, c'est lui qui convoquait les conciles et les synodes. Il veillait également aux nominations épiscopales ou abbatiales. Le souverain était lui-même l'abbé des abbayes les plus importantes. Il n'hésitait pas non plus à prendre position en matière doctrinale. L'Église était une partie constitutive d'un modèle social et culturel global⁴³.

32 *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, ed. Sickel, 105.

33 «Ad congregationem pertinet burgus ipse Nivalensis cum omnibus redditibus suis et cum ipsa ecclesia...». *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, ed. Von Gladiss et Gawlick, 64.

34 Cette fouille, effectuée par Frédéric Heller, devrait faire l'objet d'une publication dans la monographie en cours de réalisation sur les recherches archéologiques récentes menées à Nivelles à paraître dans la collection «Etudes et Documents».

35 *De Virtutibus*, ed. Krusch, 466.

36 Sur cette enceinte et sa datation, voir : Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 346-362.

37 L'acte évoque différents domaines «que tenent milites ad commune servitium abbatissae et congregationis». *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, ed. Von Gladiss et Gawlick, 64.

38 Un certain Liutard est mentionné en 906. Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 247-248. Voir Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 109.

39 À propos de la domination seigneuriale, voir Devroey, *Puissants et misérables*, 443 à 477. Rappelons ici aussi le lien étroit à cette époque entre la gestion paroissiale et le pouvoir seigneurial. Dierkens, «Les paroisses rurales», 47. Sur le rôle de l'Église en tant qu'institution locale et globale, de son déploiement à la fois idéologique et matériel, dans une optique de territorialisation, voir : Lauwers, «De l'incastellamento à l'inecclesiamento», in logna-Prat, Lauwers, Mazel et Rosé, *Cluny*, 315-338.

40 Cette notion laisse entrevoir le partage d'un exercice solidaire d'une autorité châtelaine dont ces *milites*, aristocrates, partagent les bienfaits avec le *dominus castri*. Nieuw, «Du donjon au tribunal», 13. Sur la notion de chevalerie à cette époque voir en particulier les travaux de Barthélémy, «Qu'est-ce que la chevalerie ? ou «Nouvelles approches de la chevalerie». Celui-ci considère que la plupart des *milites* sont en fait des héritiers des *vassi* de l'époque carolingienne et appartenaient donc à l'aristocratie.

On pourrait de ce fait les considérer comme des fonctionnaires attachés à la gestion de l'autorité publique pour le bon fonctionnement de l'institution qu'ils desservaient, qu'elle soit comtale, abbatiale ou même épiscopale. Ils participaient à cette gestion du territoire entre autres par le fief qu'il détenait. La défense n'était qu'une partie de leurs responsabilités dans la gestion de cet espace.

41 Sur la nécessité de ne pas séparer Église et État à cette époque, voir entre autres : West, *Reframing the feudal revolution*, 20.

42 Dierkens, «Les paroisses rurales», 26-27. Pour une approche de l'historiographie récente au sujet de cette société pré-grégorienne et aux réflexions que cela implique, voir : Lauwers et Mazel, «Le premier âge féodal», 15. Voir aussi sur le caractère «pieux» des empereurs carolingiens, l'introduction de : Sot et Veyrard-Cosmen, dir., Éginhard, Vie de Charlemagne, XVI-XIX.

43 Sur cette notion d'*Ecclesia* en tant que facteur structurel de la société pré-grégorienne, à dimension locale et globale et son développement à la fois idéologique et matériel, voir : Lauwers et Mazel, «Introduction. Le rôle de l'*Ecclesia* dans le processus d'encadrement des hommes au «premier âge féodal»», dans logna-Prat, Lauwers, Mazel et Rosé, *Cluny*, 276.

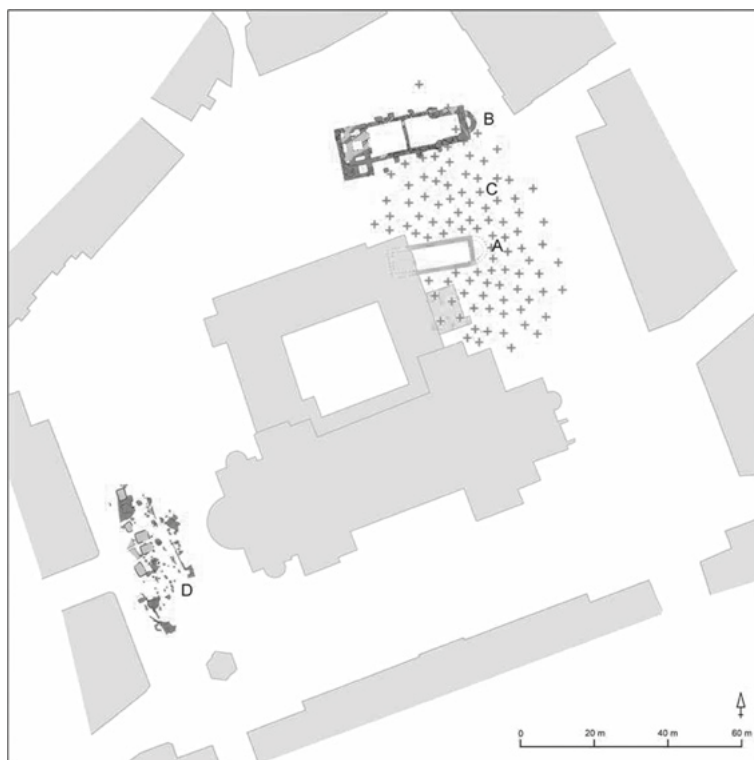
À Nivelles, la relation au pouvoir royal ne fait aucun doute. Le complexe abbatial devait être à la hauteur de qui le détenait. Toutes les abbesses connues entre le IXe et le début du XIe siècle étaient membres de la famille carolingienne, voire même reines ou impératrices elles-mêmes⁴⁴, avec le faste que cela devait impliquer. Leur résidence était plus qu'une simple domus abbatissae, mais plutôt un «palais», au sens carolingien du terme⁴⁵.

De ce point de vue l'abbaye, le pôle religieux, n'est qu'une composante⁴⁶, certes essentielle, d'un lieu central de gestion du pouvoir public sur un domaine royal où s'exerçaient les fonctions économiques, juridiques, politiques et militaires.

Une abbaye et son agglomération ou une agglomération et son abbaye ?

Une grande diversité de gens devait résider à Nivelles, de manière occasionnelle ou à demeure. La population locale, composée sans doute de libres et de non-libres, attachés à l'abbaye participait à son fonctionnement et contribuait à sa prospérité⁴⁷. Certains appartenaient d'ailleurs à la familia de la sainte⁴⁸. D'autres n'étaient que de passage, comme les pèlerins, artisans, ouvriers ou marchands, par exemple. Tant les textes que certaines données matérielles témoignent d'une certaine vitalité ambiante. Il suffit de considérer la taille de la collégiale Sainte-Gertrude pour imaginer la foule qui devait s'y presser, en particulier les jours de fête.

Plan des structures datées du Xe siècle mises au jour en 2009-2011 : A. Emplacement de l'église Notre-Dame ; B. Église Saint-Paul ; C. Zone d'inhumation ; D. Fours de tuiliers.*

* Voir : Van Hove, Chantinne, Willems, « Dans la clôture d'une grande abbaye », 204..

La Vita Bertuini relate que dans la seconde du VIIe siècle, un homme se rendit à Nivelles pour se procurer du fer auprès du praeses, Erpon, pour la construction du toit de l'église abbatiale de Malonne⁴⁹. On peut se demander pourquoi Nivelles avait été choisi pour acquérir une grande quantité de fer. S'agissait-il d'une exploitation, d'une industrie, locale, comme l'avait suggéré P. Bonenfant⁵⁰ ou d'un lieu de stockage, de transit ?

Bien que mentionné seulement en 1041, le marché devait être établi à Nivelles très tôt, si pas dès le VIIe siècle⁵¹. Selon toute vraisemblance, il ne put s'agir que de la confirmation d'un droit de marché, qui en tant que droit régalien, devait être détenu par l'abbaye au moins depuis qu'elle était «royale». On imagine mal pourquoi l'institution aurait demandé à l'empereur d'instaurer un marché à Lennik situé à 25 km de Nivelles, en 978, s'il n'en disposait pas déjà d'un sur place à cette époque⁵². Nivelles semble donc avoir joué rapidement ce rôle économique, si pas dès le début de son existence⁵³. Les ateliers monétaires⁵⁴ reflètent à leur tour la vitalité économique de la bourgade⁵⁵. Les fêtes et les grandes foires, attirant marchands et pèlerins, devaient générer de manière épisodique une forte activité⁵⁶.

Les découvertes archéologiques récentes ont également mis au jour des traces d'artisanats à quelques mètres à peine de la collégiale Sainte-Gertrude. Il s'agit de deux artisanats distincts : l'un ponctuel et sans doute exogène, l'autre permanent.

À l'ouest de la collégiale, une série de fours de tuiliers ont été mis au jour⁵⁷. Ce fut semble-t-il une production destinée à la couverture d'un ou de plusieurs édifices. D'après les datations archéomagnétiques, ces fours se seraient éteints dans le second quart du Xe siècle. Les tuiles produites, tegulae et imbreces, s'inscrivent dans la tradition des productions gallo-romaines. Les traces d'une charpente pour une couverture de tuiles, dont la pente est plus faible que pour d'autres matériaux, sont encore observables sur la collégiale Sainte-Gertrude : l'une d'un pignon accolé à l'avant-corps, bien visibles sur les photos datant d'après le bombardement de mai 1940, et l'autre d'une ferme de charpente au chevet du chœur oriental.

44 Citons une série d'entre elles : Gisèle, fille de Lothaire II et de Waldrade ; Mathilde, femme d'Henri l'Oiseleur ; Theophano, femme d'Otton II ; Agnès, femme d'Otton III ; ou encore Adelheide, leur nièce. Abbesses. Voir : Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 241-243.

45 Renoux, «Espaces et lieux de pouvoir royaux et princiers en France...».

46 Ces communautés religieuses renforçaient le caractère sacré des palais. De Jong, «Sacrum palatium et ecclesia», 1249.

47 Sur les «laïcs» dans l'abbaye, voir : Chantinne F., «Quelques questions sur la place des laïcs».

48 La *familia* désigne, au Premier Moyen Âge, l'ensemble des personnes qui dépendaient d'une institution, vivant sous son autorité et sa protection. Pour en savoir plus sur cette notion, voir : Devroey, Puissants et misérables, 88-91. La question des tributaires d'église a été abordée par Jean-Jacques Hoebanx, essentiellement sur base des actes d'«assainteurement» : «L'abbaye de Nivelles», 125-134. Pour un aperçu sur les «sainteurs», tributaires ou hommes des églises, en Belgique et dans le nord de la France : Vanderkindere, «Les tributaires ou serfs d'église en Belgique au moyen âge» ; Duparc, «La question des «sainteurs» ou hommes des églises», particulièrement 46-48 pour la question de leur statut servile ou non. L'usage de cette terminologie apparaît après le milieu du XIe siècle et surtout aux XIIe et XIIIe siècles, bien que de nombreux laïcs gravitent, en tant que membres de la *familia*, au sein des abbayes bien plus tôt. Sans vouloir entrer dans cette problématique, ne faudrait-il pas se demander si le développement des actes se rapportant à ce phénomène ne découle pas de la nécessité de régulariser ces *homines sanctuarii*, alors que les abbayes subissaient les bouleversements des réformes monastiques et grégoriennes ?

49 *Vita Bertuini episcopi et sancti Maloniensis*, ed. Levison, 181.

50 Bonenfant, «Note sur un passage de la Vie de saint Bertuin de Malonne».

51 Sur le marché, ses origines et son développement au Moyen Âge, voir Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 265 et suiv.

52 À propos de ce marché à Lennik et de sa fondation voir Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 114.

53 Un croisement de routes importantes, comme à Nivelles, assurait aussi le contrôle de l'économie et du commerce. Voir : Bruand, «Les centres économiques locaux dans l'espace lotharingien».

54 Victor Tournier, «Le monnayage de l'atelier de Nivelles». Un atelier monétaire est attesté à Nivelles à l'époque de Charles le Chauve. Il existe aussi des exemplaires de tiers de sou d'or datés du VIIe siècle portant la mention NIVALCHA dont l'origine est discutée mais qui pourraient avoir été frappés à Nivelles. Voir Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 57-61.

55 Bruand, *Voyageurs et marchandises aux temps carolingiens*, 108.

56 Collet, *Sainte Gertrude de Nivelles*, 112-113.

57 En attendant la monographie sur les recherches archéologiques récentes à Nivelles, voir : Van Hove, Chantinne et Willems, «Dans la clôture d'une grande abbaye», 182-184.

← Photo du mur oriental de l'avant-corps après le bombardement de 1940, avec la trace des anciens pignons dont celui correspondant à une charpente d'une couverture en tuiles. (photo : J. Mertens).

↓ Le chevet du chœur de la collégiale portant la trace d'une ferme de charpente d'une couverture de tuiles.

La seconde activité artisanale est identifiable par le contenu organique de deux fosses. Il s'agit de chutes de découpe de cuirs dont une étude a été réalisée par Céline Bonnot-Diconne⁵⁸. Ces morceaux de cuirs sont essentiellement des chutes de fabrication et quelques restes d'objets manufacturés, des morceaux de semelles, ainsi qu'un morceau de fourreau. Ces éléments semblent attester de l'activité de cordonniers sur le site. L'une des fosses est recoupée par des inhumations datées au plus tard du début du XIIIe siècle. On ne peut ici s'empêcher de mettre ces résidus en relation avec le marché aux cuirs et la cordonnerie implantée au sud de la collégiale Sainte-Gertrude⁵⁹.

En résumé, les diverses activités que nous venons d'évoquer dans l'enceinte, de l'abbaye et de la «ville», en particulier les marchés où devait transiter toute sorte de produits, témoignent du rôle de Nivelles dans l'économie locale et régionale⁶⁰.

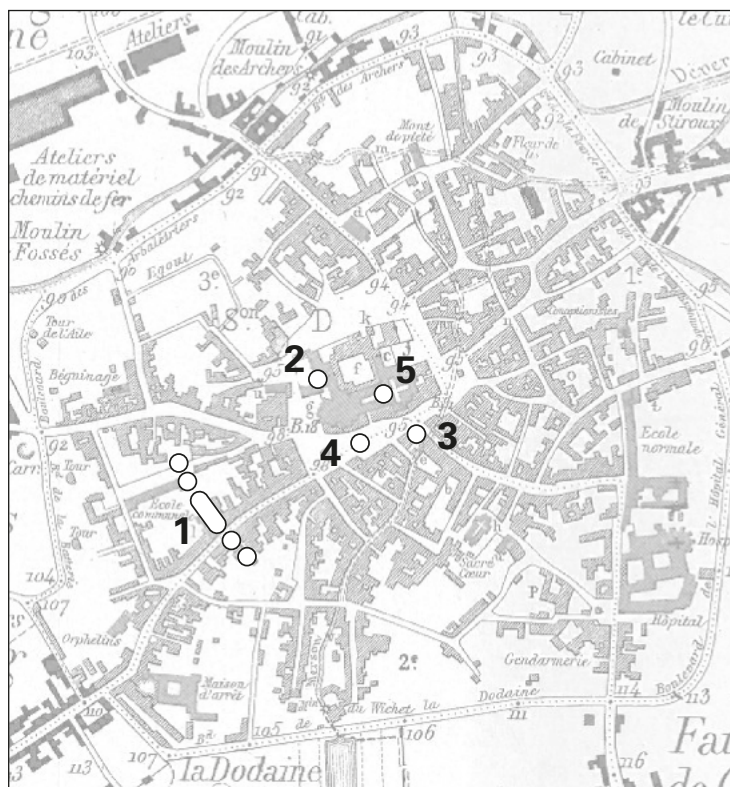
Nivelles, un lieu d'accueil

À l'instar de toute abbaye, Nivelles fut également un lieu d'accueil et joua évidemment un rôle d'assistance publique comme le relate la première Vita de sainte Gertrude. Très tôt, les gens vinrent à Nivelles pour se faire soigner, non seulement par des miracles, mais aussi par de la médication, comme le relatent, les Virtutes⁶¹.

Un service hospitalier est mentionné en 877. Le diplôme de Charles le Chauve établit la distinction entre le xenodochium et l'hospitale pauperum. On ne peut pas vraiment considérer le xenodochium comme un hôpital au sens où on l'entend. Il s'agissait du bâtiment servant de résidence à des personnes étrangères⁶². Il pouvait s'agir d'un bâtiment important pouvant accueillir de nombreux hôtes de marque, songeons par exemple à la cour qui devait suivre l'impératrice/abbesse en charge. L'hospitale pauperum était d'après Jean-Jacques Hoebanx le lieu où «étaient hébergés à demeure quelques pauvres malades et

qu'étaient accueillie pour un temps déterminé la foule anonyme des pèlerins et des voyageurs»⁶³. Il s'agit sans doute de l'hôpital Sainte-Gertrude, appelé plus souvent, à partir du début du XIIIe siècle, Saint-Nicolas⁶⁴.

Nous citerons encore l'hôpital du Sépulcre, dont on ne connaît pas les origines, appelé *domus hospitalis de Nivella* que dicitur *ad Sepulcrum*, en 1217, puis *pauperes hospitalis Sancti Sepucri* en 1223, et qui pourrait être en filiation avec l'hospitale *pauperum* attesté en 877⁶⁵.

Plan de la ville d'après Tarlier et Wauters* : 1. Tracé approximatif du tronçon retrouvé de la première enceinte ; 2. La maison de l'abbesse ; 3. L'hôpital Saint-Nicolas appelé également Sainte-Gertrude ; 4. La Grand-Place ; 5. Collégiale Sainte-Gertrude.

* La Belgique ancienne et moderne.

58 Céline Bonnot-Diconne du Centre de Conservation et de Restauration du cuir, a réalisé le traitement et une première étude. Cette étude sera intégrée dans la publication prévue dans la série «Études et documents» sur les recherches archéologiques récentes menées à Nivelles.

59 Le *market* où on vend les cuirs est mentionné dès 1378, ainsi que la «*corduanerie*», en 1392. Voir Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 270.

60 Sur le rôle économique des abbayes, l'artisanat et la question de la *familia*, voir : Schwind, «Zu karolingerzeitlichen Klöstern als Wirtschaftsorganismen und Stätten handwerklicher Tätigkeit», 101-123. Henri Trauffler fait remonter la croissance de Nivelles en tant que bourg-marché, dès le IXe siècle, ce que confirme la frappe monétaire.

61 Comme par exemple cette fille qui, aveugle, fut envoyée par ses parents, *ut saltem ibi invenirent aliquos medicos, qui eam curare potuissent*, parce que *nullus eam medicus per annos plurimos sanare potuisset*. Placée sur le lit de Gertrude, déposé dans l'église Saint-Paul, elle fut finalement guérie grâce à l'intercession de la sainte. *De virtutibus*, éd. Kursch, 466-467.

62 Sur le plan de Saint-Gall, ce bâtiment est proche de l'entrée principale de l'abbatiale. Zettler, «Spaces for servants and *provendarii*», 7. Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 121

63 D'après J. Tarlier et A. Wauters, il existait une mention en 1275 de l'hôpital *S. Geretrudis quod dicitur Sancti Nycholai*. Tarlier et Wauters, 155.

65 Idem, 157.

L'abbaye et ses paroissiens

Reste une question touchant à la relation sacramentaire de l'abbaye à sa familia vivant ou non dans l'agglomération. Quelles étaient les rapports entre l'institution et les « paroissiens » qui y étaient attachés⁶⁶ ? L'abbaye apparaît comme le gestionnaire public d'espaces territoriaux comme nous l'avons vu au travers de la délégation de l'autorité à des milites. Avant la réforme grégorienne, la population locale devait relever de l'abbaye, tant d'un point de vue temporel que spirituelle. Plusieurs indices plaident en ce sens. D'abord le fait que l'abbaye eut dans ses prérogatives la charge de gérer les dîmes⁶⁷. Ces dîmes figurent dans le diplôme de Charles le Chauve de 877⁶⁸ puis dans l'acte de confirmation de Zwentibold en 897⁶⁹. Quant au diplôme de Henri IV en 1059, il confirme que le burgus appartient à la Congrégation cum omnibus redditibus suis et cum ipsa ecclesia⁷⁰ sans oublier les mentions d'*ecclesiae* d'autres localités⁷¹.

Ces paroissiens recevaient des sacrements dans l'enceinte de l'abbaye ou dans leur église paroissiale qui en dépendait. Ceci est d'autant plus vraisemblable que le rapport hiérarchique de l'abbaye vis-à-vis de l'évêché n'avait aucune raison d'être puisqu'elle dépendait directement du pouvoir royal sans qu'il n'y ait besoin d'aucune autorité intermédiaire.

Le problème apparaît de manière épineuse à Nivelles au moment où se règle la question des paroisses de la ville au début du XIIIe siècle, soit dans la foulée de la réforme grégorienne. Tous les paroissiens sont sensés dépendre, avant 1231, de l'église Sainte-Marie, qui rappelons-le était aussi et avant tout la titullature originelle de l'abbaye, qui apparaît dans le diplôme de Charles le Chauve⁷².

Une question s'impose face au découpage paroissial de 1231. Pourquoi serait-on passé, en une fois, d'une seule église paroissiale, modeste par ses dimensions à côté de la collégiale, à onze églises au moment où la ville entamait son déclin économique et démographique⁷³ ? Il nous semble qu'à la lumière de ces observations, on peut aujourd'hui envisager que les habitants de la villa relevait initialement de l'église qui était au départ la principale de l'abbaye elle-même dédiée à sainte Marie. La gestion de l'Église de Nivelles, au sens large du terme, et de ses filiales, apparaît comme une prérogative de l'abbaye elle-même au moins jusqu'au XIe siècle⁷⁴. L'apparition des autres églises paroissiales de la ville n'est que théorique : elles existaient avant 1231 et devaient, comme le reste du bourg, dépendre de l'abbaye et de la mense conventuelle en particulier.

Par ses dimensions, Sainte-Marie n'a pu accueillir l'ensemble de la population nivelloise, en plus des deux communautés, qu'au tout début de l'existence de l'abbaye. Le besoin d'un édifice plus grand fut ressenti dès la fin du VIIe siècle⁷⁵. Ce rôle devait revenir au plus grand édifice, dédié à saint Pierre et sainte Gertrude, qui devint rapidement l'église principale. Ce fut la seule qui put rassembler toutes les ouailles. Il faut en outre rappeler la présence de fonts baptismaux dans cette église, sans qu'ils ne soient mentionnés dans l'église Notre-Dame, alors sensée être l'église paroissiale⁷⁶. Les fonts étaient encore présents dans Sainte-Gertrude en 1762⁷⁷. J. Breuer et J. Mertens en mirent au jour des fragments dans les fondations d'un des deux autels situés devant la clôture du chœur des Dames⁷⁸.

Cette question du rapport de dépendance des paroissiens à l'abbaye devrait maintenant être appliquée aussi aux autres églises filiales relevant du domaine nivellois. Quelle était la relation de l'abbaye aux églises qui en dépendaient ? Ses églises situées sur le Rhin, en Ardenne, en Zélande, en Laonnais,... échappaient-elles aussi à l'autorité de l'évêque du diocèse où elles se trouvaient⁷⁹ ?

La composition sociale de « l'abbaye »

Nous ne ferons ici que reprendre le constat déjà évoqué dans l'introduction. Il paraît évident que Nivelles était entre le milieu du VIIe siècle et le XIe siècle autre chose que juste une abbaye : un lieu de gestion de pouvoirs publics, tenu par des religieux et des religieuses bien sûr, mais surtout par des membres de la haute aristocratie. Ne serait-il pas utile d'envisager ce phénomène à une échelle plus large d'un véritable réseau de lieux de pouvoirs au cœur de la société à cette époque. Nous ne citerons qu'un cas pour évoquer l'intérêt d'une telle recherche : celui de la fondation pippinide de Fosses-la-Ville dont la communauté était dès l'origine en étroite relation avec celles de Nivelles. Ancienne abbaye royale, Fosses était entre les mains de l'évêque de Liège lorsqu'Otton II lui octroya en 974 le droit d'y tenir un tonlieu, un marché et un atelier monétaire ce qui paraît paradoxal pour une abbaye royale un siècle plus tôt. Georges Despy a évoqué pour Fosses la relation qu'il pouvait y avoir entre la mention de laïcs à la fin du Xe siècle et les premières mentions de bourgeois au milieu du XIIe siècle, mettant en exergue deux pôles, celui de l'ensemble des bâtiments conventuels, comprenant le «castrum» de l'évêque, ou plutôt de l'abbé détenant ici une autorité régaliennne, et l'oppidum - dont il donnait deux traductions possibles, soit «territoire ayant reçu une franchise urbaine», soit «agglomération laïque protégée par une enceinte» - «habité par des oppidani ou des cives, à savoir des bourgeois»⁸⁰.

Dans une certaine mesure, le rôle des plus nantis vivant dans le «burgus» n'est pas sans rappeler la place des bourgeois dans la ville⁸¹. Ce constat fut déjà celui de Léon Vanderkindere à propos de la familia du chapitre Saint-Pierre de Louvain, considérant que l'échevinage de la ville descendait de ses ministeriales et que la «commune de Louvain était, à l'origine, concentrée tout entière sur le domaine de Saint-Pierre». Ne faudrait-il pas désormais envisager la filiation entre ces «laïcs» habitants le burgus dans la clôture consacrée de l'abbaye et la bourgeoisie urbaine mentionnée à Nivelles dès la seconde moitié du XIe siècle⁸².

66 Sur la notion de paroisse voir : Lauwers, «Paroisse, paroissiens et territoire». Celui-ci met en évidence les caractères essentiels de la fonction paroissiale dont le baptême ou la sépulture, mais aussi la levée de la dîme.

67 Sur le rôle essentiel du prélèvement de la dîme dans la définition de la paroisse voir Dierkens, «Les paroisses rurales», 37-39.

68 Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 502-503.

69 Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 107. Soulignons en particulier que la dîme *quae in districtu illius Monasterii datur ad opus specialiter ipsius Congregationis pertineat*. Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 504.

70 *Die Urkunden Heinrichs IV*, éd. Von Gladiss et Gawlick, 64.

71 Des églises disparues ou non portent ou semblent avoir porté une titulature à sainte Gertrude ce qui repose aussi la question de la relation et des fonctions de centres domaniaux dépendant directement de l'abbaye. Citons le cas de Sainte-Gertrude à Tenneville, étudié par J.-J. Hoebanx, «Une petite seigneurie foncière» et ayant fait l'objet auparavant de recherches archéologiques par J. Mertens, «L'église Sainte-Gertrude à Tenneville» ; ou encore le cas de l'église disparue de Natoye, dont la titulature à sainte Gertrude paraît confortée par de nombreuses occurrences toponymiques. Voir Vanmechelen «L'église disparue de Lé Fontaine», 106.

72 «*Quod conditum est in honore S. Mariae*», Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 502.

73 Ces autres oratoires existaient certainement avant 1231, sans qu'on ne connaisse leur statut. La plupart d'entre eux sont d'ailleurs déjà mentionnés en 1225. Delanne, «Histoire de la ville Nivelles», 32. Tarlier et Wauters, *La Belgique ancienne et moderne*, 107, col. 2.

74 Dans l'acte de 1059, l'abbaye est confortée dans sa gestion des églises des entités de Lennick, Wambeek, Tubize, Rebecq, Hennuyères, Ittre, Baulers, Buzet, Vorst, Meerbeke, Binsfeld, dont les habitants faisaient donc tous partie aussi de ses ouailles. Elle en avait la charge en dehors de l'autorité diocésaine que nous pensons qu'elle ne chercha pas à «obtenir» comme le disait J.-J. Hoebanx, mais à conserver après le XIe siècle. Voir Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 205.

75 D'après les *Virtutes* rédigés à cette époque, c'est sous le règne d'Agnès que fut édifée une nouvelle basilique en l'honneur de Gertrude en remplacement de la première église funéraire dédiée à Saint-Pierre. Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 63-64.

76 Sur le caractère significatif du droit de baptême en tant que monopole de l'église paroissiale, voir : Dierkens, «Les paroisses rurales», 31.

77 Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», plan conservé aux Archives Générales du Royaume, cartes et plans mss 2101, publié en annexe 23. Voir le numéro 49 : «Fonts baptismaux».

78 Ces fragments ont été publiés dans : Ghislain, «Fragments de cuve baptismale romane tournaisienne à Nivelles».

79 Sur l'expansion du domaine de Nivelles, voir : Hoebanx, 210-228.

80 Voir Despy, «Tonlieu et marché à Fosses-la-Ville», 90-97.

81 Vanderkindere, «Les tributaires ou serfs d'église», 483.

82 Des échevins semblent déjà attestés à Nivelles en 1075-1076. Ils furent nommés par l'abbesse jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Voir Delanne, «Histoire de la ville de Nivelles», 362-364.

Des aristocrates, des milites, participaient à la défense, mais aussi à la gestion des terres abbatiales. Les terres qu'ils tenaient apparaissent sous la domination, sous l'autorité, de l'abbaye sans que l'on puisse parler de réelle propriété, contrairement à cette notion de domaine en tant que possession tel que cela fut développé par Blanche Delanne⁸³ puis Jean-Jacques Hoebanx⁸⁴. Il s'agissait plutôt d'un espace territorial sous l'autorité, le *dominium*, de l'abbaye. L'autorité sur cet espace transparaît au travers toute une série d'indices comme la gestion des paroisses. L'abbaye est détentrice d'autorité publique dans ces circonscriptions à la fois religieuses et civiles qu'elle déléguait à des milites, à des «seigneurs», qui «tiennent» ces domaines comme en atteste l'acte de Henri IV, en 1059.

Quelques questions en guise de conclusion

Loin de l'image du monastère qui aurait vécu de manière isolée et autarcique, Nivelles et son abbaye apparaît comme un des centres de gestion de l'autorité royale ou «publique» sur un territoire, un «comitatus»⁸⁵. Si ces centres furent intégrés à la politique et à l'économie de la Lotharingie et de l'Empire, ne pourrait-on pas les considérer comme des «villes» qui n'en portaient pas le nom ? Nivelles ne fut-elle pas, déjà avant «la mutation de l'an 1100», une composante d'un réseau de «villes» : à l'instar des agglomérations secondaires et de leurs complexes ecclésiaux en Gaule méridionale complétant, sur le modèle de la ville épiscopale, le réseau des cités dès la fin de l'Antiquité⁸⁶ ?

SAMENVATTING

Van *villa* tot *burgus*: nieuwe onderzoeksvragen vanuit de archeologie met betrekking tot de relatie tussen Nijvel en zijn abdij

In dit artikel wordt nagegaan in hoeverre het archeologisch onderzoek dat in Nijvel gedaan werd naar de periode voor 1100 nieuwe vragen oproept met betrekking tot de relatie tussen abdij en de lekenonderzetting van Nijvel en meer in het algemeen de vroege stadsvorming. Dit is essentieel voor het begrijpen van de werking van de maatschappij en in het bijzonder voor de omwentelingen ten tijde van de Gregoriaanse hervorming die sommige historici *Mutation de l'an 1100* en de mediëvisten en archeologen de overgang van de Vroege naar de Late Middeleeuwen noemen.

Eerst worden de opgravingen beschreven die in Nijvel begonnen na het verwoestende bombardement van mei 1940. Rond 1950 en 1960 werd er opnieuw gegraven evenals in de jaren 2009-2011. Helaas was steeds slechts een beperkt onderzoek mogelijk, ook bij het jongste toen men niet veel meer kon doen dan optekenen wat er aan sporen opgeruimd werd. De restauratie van de Gertrudiskerk was een extra informatiebron. Vastgesteld werd dat het huidige gebouw voor een belangrijk deel overeenkomt met de in de vroege elfde eeuw afgebrande kerk en dus dateert van voor de kerkwijding van 1046. Historische studies over Nijvel zijn alweer vele decennia oud: ze dateren uit 1931 (Delanne) en 1951 (Hoebanx).

De abdij werd rond 650 gesticht in een al bestaande *villa* van Pepijn van Landen, met zijn dochter Gertrudis als eerste abdis. Al vlug waren er drie kerken, ieder met een eigen rol. De Mariakerk, die mogelijk al bestond ten tijde van Pepijn, was de abdijkerk. De Petruskerk was in oorsprong een oud burgerlijk gebouw dat in de late zevende eeuw omgevormd werd tot een kerk waarin zich het graf van Gertrudis bevond, waaromheen een hele cultus groeide. De Pauluskerk is vooral bekend omdat het bed van Gertrudis er bewaard werd. Dit was de kerk van de mannelijke kloostergemeenschap. Dit gebouwencomplex was het centrum van de *villa* van Nijvel die als vorstelijk omschreven kan worden. Van hier liepen wegen naar andere vroegmiddeleeuwse abdijen. Nijvel wordt voor het eerst als *vicus* (gehucht) aangeduid op een zilveren penning uit 864. In 1041 bevestigde koning Hendrik III dat *burgus vel villa Nivialensis* met al wat erbij hoorde aan de Gertrudisabdij toebehoorde en in 1059 worden er *milites* vermeld die gronden of heerlijkheden van de abdij houden en tot betalingen aan de abdij verplicht zijn. Chantinne vergelijkt ze met *milites castri* in verband met het beheren van kasselarijen. In 2006 werd in de Rue de Mons een vijf meter brede gracht opgegraven die tot in de twaalfde eeuw in gebruik was: dat kan de eerste omgrachting van de abdij en/of de nederzetting geweest zijn.

Nijvel was een koninklijke abdij en eigendom van de Karolingische familie. Alle bekende abdisen die tussen de negende en het begin van de elfde eeuw aan het hoofd stonden van de abdij behoorden tot deze familie. Onder hen waren zelfs koninginnen en keizerinnen. Hun woonplaats was meer dan een *domus abbatissae*, het was eerder een 'paleis' in de Karolingische betekenis van dat woord. Het pre-gregoriaanse principe was dat de Kerk een onderdeel van de staatsstructuren vormde, een openbare dienst. Vanuit dit oogpunt was de abdij niet alleen het religieuze centrum maar ook het centrum van de openbare macht op een koninklijk landgoed waar economische, juridische, politieke en militaire functies werden uitgeoefend. Dat trok mensen aan. Volgens Chantinne was er al in 978 een markt, misschien zelfs al sinds de zevende eeuw. Vlak bij de kerk werden tegelovens opgegraven die tot in het tweede kwart van de tiende eeuw actief waren. Ten zuiden van de kerk werd schoenmakersafval gevonden onder begravingen die uit de vroege dertiende eeuw dateren. In 877 had Nijvel naast een hospitaal ook een gasthuis voor vreemdelingen. De Mariakerk was oorspronkelijk de parochiekerk voor de hele gemeenschap, maar werd daarvoor al snel te klein. De veel grotere Petrus en Gertrudiskerk nam deze rol over. In 1231 werd de parochie Nijvel in elf parochies verdeeld waarvan de kerken toen al bestaan moeten hebben.

Het is duidelijk dat de abdij van Nijvel geen geïsoleerd en autarkisch klooster in een afgelegen woestenij was. Het ging om een beheerscentrum van koninklijk bezit, een centrum van Koninklijke macht. Chantinne vraagt zich af of Nijvel al voor de *Mutation de l'an 1100* onderdeel uitmaakte van een netwerk van vroege steden, vergelijkbaar met de bisschopelijke stad en het netwerk van steden aan het einde van de Oudheid.

(Samenvatting Karel A.H.W. Leenders)

83 Elle évoque clairement l'abbaye en tant que «propriétaire foncier». Voir Delanne, «Contribution à l'étude du domaine de l'Abbaye de Nivelles».

84 Le domaine est aussi vu entant que propriété dans Hoebanx, *L'abbaye de Nivelles*, 184-228.

85 Sur cette notion, voir : West, «Principautés et territoires», 140, ou encore Margue, «Face à l'évêque, le comte», 258-260.

86 Schneider, «Les églises rurales de la Gaule», 466.

Bibliographie

- Barthélémy, D., «Qu'est-ce que la chevalerie, en France aux Xe et XIe siècles ?», *Revue historique* 290 (1993) 15-74.
- Barthélémy, D., «Nouvelles approche de la chevalerie (Xe - XIe siècles)», *Perspectives médiévales* 27 (2001) 9-20.
- Barthélémy, D., «La mutation de l'an 1100», *Journal des savants* 1 (2005) 3-28.
- Bavay, G., et B. Merckx, coord., *La chaussée romaine de Bavay à Tongres* (Mons 2009).
- Bonenfant, P., «Note sur un passage de la Vie de saint Bertuin de Malonne», dans *Mélanges Courtoy, Études d'histoire et d'archéologie namuroises dédiées à Ferdinand Courtoy* (Namur 1952) 185-190.
- Bruand, O., *Voyageurs et marchandises aux temps carolingiens. Les réseaux de communication entre Loire et Meuse aux VIIIe et IXe siècles* (Bruxelles 2002).
- Bruand, O., «Les centres économiques locaux dans l'espace lotharingien» dans Gaillard, M., Margue, M., Dierkens, A., et Pettiau, H., éd., *De la mer du Nord à la Méditerranée. Francia Media. Une région au cœur de l'Europe (c. 840 -c. 1050)*, Actes du colloque international (Metz, Luxembourg, Trèves, 8-11 février 2006) (Luxembourg 2011) 83-109. (Publications du CLUDEM, 25).
- Burnouf, J., *Archéologie médiévale en France. Le second Moyen Âge (XIIe-XVIIe siècle)* (Paris 2008).
- Chantinne, F., «Quelques questions sur la place des laïcs dans la clôture de l'abbaye de Nivelles (VIIe-XIe siècle)», *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* (2015) [En ligne], Hors-série n°8 | 2015. URL : <http://cem.revues.org/13612>; DOI : 10.4000/cem.13612
- Chantinne, F., et Ph. Mignot, «La collégiale Sainte-Gertrude de Nivelles. Réexamen du dossier archéologique», *Hortus Artium Mediaevalium* 20 (2014) 209-215.
- Chantinne, F., Ph. Mignot, R. Vanmechelen, et alii, *L'archéologie en Wallonie. Le Premier Moyen Âge VIIe - XIIe siècles* (Aleur 2014). (Carnets du Patrimoine, 115).
- Collet, E., *Sainte Gertrude de Nivelles. Culte, Histoire, Tradition* (Nivelles 1985).
- Delanne, B., «Contribution à l'étude du domaine de l'Abbaye de Nivelles», *Annales de la Société archéologique et folklorique de Nivelles et du Brabant wallon* 13 (1942) 15-61.
- Delanne, B., «Histoire de la ville de Nivelles. Des Origines au XIIIe siècle», *Annales de la Société archéologique et folklorique de Nivelles et du Brabant wallon* 14 (1944).
- Despy, G., «Tonlieu et marché à Fosses-la-Ville, du Xe au XIIIe siècle», *Acta Historica Bruxellensia* 3 (1974) 85-100.
- Devroey, J.-P., *Puissants et misérables. Système social et monde paysan dans l'Europe des Francs (VIe-IXe siècles)* (Bruxelles 2006). (Mémoire de la Classe des Lettres, Collection in-8°, 3e série, Tome XL).
- Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Die Urkunden Konrad I, Henri I, Otto I*, ed. Sickel T., Monumenta Germaniae Historica (Hanovre 1879-1884).
- Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Die Urkunden Otto II*, ed. Sickel T., Monumenta Germaniae Historica (Hanovre 1888).
- Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Die Urkunden Heinrichs III*, eds Bresslau H. et Kehr P., Monumenta Germaniae Historica (Berlin 1931).
- Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. Die Urkunden Heinrichs IV*, Von Gladiss D. et Gawlick A., éd., Monumenta Germaniae Historica (Berlin 1941).
- Dierkens, A., «Abbeyes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles). Contribution à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Âge», *Beihefte der Francia* 14 (Sigmaringen 1985).
- Dierkens, A., «Saint Amand et la fondation de l'abbaye de Nivelles», *Revue du Nord* 69 (1986) 327-334.
- Dierkens, A., «Les paroisses rurales dans le nord de la gaule pendant le haut moyen Âge. État de la question et remarques critiques», dans Coutiez Y. et Van Overstraeten D., *La paroisse en questions. Actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 novembre 1995* (Ath 1997) 12-47.
- Duparc, P., «La question des «sainteurs» ou hommes des églises», *Journal des savants* (1972) 25-48.
- Frère, H., *Le denier carolingien, spécialement en Belgique* (Louvain-la-neuve 1977). (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'université catholique de Louvain, VIII ; Numismatica Lovaniensia, 1)
- Gaillard, M., «La place des abbayes dans la politique territoriale des souverains francs et germaniques en Lotharingie, de 869 à 925», *Revue du Nord* 85 (2003) 655-666.
- Gaillard, M., «Les saintes abbesses au VIIe siècle», dans Wagner, A., éd., *Les saints et l'histoire. Sources hagiographiques du haut Moyen Âge* (Clamecy 2004) 89-94.
- Ghislain, J.-Cl., *Fragments de cuve baptismale romane tournaissienne à Nivelles*, *Bulletin de la Commission royale des Monuments et Sites* 4 (1974) 14-26.
- Hoebanx, J.-J., *L'abbaye de Nivelles, des origines au xive siècle* (1951 Bruxelles) (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, 46)
- Hoebanx, J.-J., «Une petite seigneurie foncière : Tenneville en Ardenne d'après un terrier du milieu du XVe siècle», *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 150 (1984) 488-505.
- Iogna-Prat, D., M. Lauwers, F. Mazel, et I. Rosé, *Cluny. Les moines et la société au premier âge féodal* (Rennes 2013).
- Jong, M. de, «Sacrum palatium et ecclesia. L'autorité religieuse royale sous les Carolingiens (790-840)», *Annales. Histoire, Sciences sociales* 58 (6-2003).
- Jong, M. de, «Ecclesia and the early medieval piloty», dans Airlie, S., Pohl, W. et Reimitz, H., eds, *Staat im frühen Mittelalter* (Vienne 2006) 113-132.

- Lauwers, M., «Paroisse, paroissiens et territoire. Remarques sur parochia dans les textes latins du Moyen Âge», *Médiévales* 49 (2005) 11-32.
- Lauwers, M., et Mazel, F., «Le «premier âge féodal», l'Église et historiographie française», dans Iogna-Prat, D., Lauwers, M., Mazel, F. et Rosé, I., eds, *Cluny. Les moines et la société au premier âge féodal* (Rennes 2013) 11-18.
- Margue, M., «Face à l'évêque, le comte. Politique ottonienne et pouvoir comtal en Lotharingie à l'époque de Notger», dans Wilkin A. et Kupper J.-L., eds, *Évêque et prince. Notger et la Basse-Lotharingie aux alentours de l'an mil* (Liège 2013) 237-270.
- McCormick, M., *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300-900* (Cambridge 2002).
- Mertens, J., «L'Église Sainte-Gertrude à Tenneville. Rapport sur les fouilles de 1957-1958», *Archaeologia Belgica* 54 (1961).
- Mertens, J., «Recherches archéologiques dans l'abbaye mérovingienne de Nivelles», *Archeologia Belgica* 61 (1961) 89-113.
- Miraeus, A., *Opera diplomatica et historica*, Foppens, J., éd. (Bruxelles 1723-1748) 4 vol.
- Nieus J.-F., «Du donjon au tribunal. Les deux âges de la pairie châtelaine en France du Nord, Flandre et Lotharingie (fin XIe – XIIIe s.)», *Le Moyen Âge* 112 (2006/1) 9-41 et (2006/2) 307-336.
- Renoux, A., «Espaces et lieux de pouvoir royaux et princiers en France (Fin IXe – début XIIIe siècles)», dans Renoux A., dir., *Palais royaux et princiers au Moyen Âge. Actes du colloque international, Le Mans, 6-8 octobre 1994* (Le Mans 1996) 17-42.
- Schneider, L., «Les églises rurales de la Gaule (Ve-VIIIe s.). Les monuments, le lieu et l'habitat : des questions de topographie et d'espace », dans Gaillard M., éd., *L'empreinte chrétienne en Gaule du IVe au IXe siècle* (Turnhout 2014) 419-468.
- Schwind, F., «Zu karolingerzeitlichen Klöstern als Wirtschaftsorganismen und Stätten handwerklicher Tätigkeit», dans Fenske, L., Rösner, W., et Zotz, Th., éd., *Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag* (Sigmaringen 1984) 101-123.
- Sot, M., et Veyrard-Cosme, Chr., dir., *Eginhard, Vie de Charlemagne. Texte, traduction et notes* (Paris 2014) XVI-XIX. (Les Classiques de l'Histoire au Moyen Âge, 53)
- Tarlier, J. et Wauters, A., *La Belgique ancienne et moderne, Géographie et Histoire des Communes belges, province de Brabant, Ville de Nivelles* (Bruxelles 1862).
- Tourneur, V., «Le monnayage de l'atelier de Nivelles», *Revue belge de numismatique et de sigillographie* (1940-46, t. 92) 19-37.
- Trauffer, H., «Klostergrundherrschaft und Stadt. Vergleichende Untersuchungen zu den Abteistädten zwischen Maas und Rhein in Hochmittelalter », dans Haverkamp, A., et Hirschmann, F. G., éd., *Grundherrschaft, Kirche, Stadt zwischen Maas und Rhein während des hohen Mittelalters* (Mayence 1997) 219-238. (Trierer Historische Forschungen, t. 37).
- Vanderkindere, L., «Les tributaires ou serfs d'église en Belgique au moyen âge», *Bulletin de l'Académie royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 34 (1897) 409-484.
- Vanmechelen, R., «L'église disparue de Lé Fontaine, à Natoye (Hamois) : centre religieux d'un ancien domaine (VIIe-XVIIe siècles) », *De la Meuse à l'Ardenne* 41 (2009) 97-108.
- Virtutes sanctae Gertrudis Nivialis abbatisae*, éd. Krusch B., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum II* (Hanovre 1888) 464-471.
- Vita Bertuini episcopi et sancti Maloniensis*, éd. W. Levi-son, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum VII* (Hanovre-Leipzig 1920) 175-182.
- Vita Sanctae Geretrudis*, éd. Krusch B., *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum II* (Hanovre 1888) 453-464.
- Van Hove, M.-L., F. Chantinne, D. Willems, et alii, «Dans la clôture d'une grande abbaye : Premiers résultats des recherches archéologiques menées sur la place de Nivelles (2009-2011)», *Medieval and modern matters. Archaeology and Material Culture in the Low Countries* (2012 / 3) 165-209.
- Wagner, A., éd., *Les saints et l'histoire. Sources hagiographiques du haut Moyen Âge* (Clamecy 2004).
- Wauters, A., «Analectes de diplomatique», *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 4e série, 7 (1880) 11-174 et 317-394.
- West, C., «Principautés et territoires : comtes et comtés», dans Gaillard M., Margue M., Dierkens A. et Pettiau H., eds, *De la mer du Nord à la Méditerranée. Francia Media. Une région au cœur de l'Europe (c. 840 – c. 1050), Actes du colloque international (Metz, Luxembourg, Trèves, 8-11 février 2006)* (Luxembourg 2011) 131-150. (Publications du CLUDEM, 25)
- West, C., *Reframing the feudal revolution. Political and Social Transformation Between Marne and Moselle, c. 800 – c. 1100* (Cambridge 2013).
- Zettler A., «Spaces for servants and provendarii in Early Medieval Monasteries. The example of the virtual monastery on the Plan of Saint Gall», *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre. BUCEMA* [En ligne], Hors-série n°8 | 2015. URL : <http://cem.revues.org/13624>; DOI : 10.4000/cem.13624

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnaises.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

De H. Elisabeth van Hongarije verzorgt zieken. Olieverf op hout, eind zestiende/begin zeventiende eeuw
(Legaat Dr. A. Colard, Verzamelingen OCMW Brussel, T 338).

David Guillardian¹

De inplanting van hospitalen (gasthuizen - ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XIIe - IXe eeuw)

Na een kort overzicht van eerder onderzoek naar hospitaalgeschiedenis in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel, volgt een afbakening van de concepten ‘hospitaal’, ‘gasthuis’ of ‘ziekenhuis’. Drie invalshoeken kwamen tijdens het colloquium aan de orde, te weten de inplanting in het stedelijk weefsel, de vraag of een hospitaal een stad op zichzelf vormde en de vraag wat te doen met oude hospitaalgebouwen. Vertrekpunt is de situatie op het einde van het Ancien Régime. Op basis van de casus Brussel worden dan enkele mogelijke antwoorden gegeven en vergelijkingen met andere steden getrokken. Daar het een ‘work in progress’ betreft, zal dit artikel zich beperken tot het bieden van een beknopt overzicht, waarbij een aanzet wordt gegeven tot verder onderzoek.

Context

Hospitaalgeschiedenis als specialisme bestaat in onze gewesten al langere tijd en neemt verschillende vormen aan. Na pionierswerk op het einde van de negentiende eeuw,² en in navolging van de *Société française d'histoire des hôpitaux*, richtte Paul Bonenfant in 1962 de Belgische Vereniging voor de Geschiedenis van de Hospitalen op.³ Naast het tijdschrift van de vereniging⁴ zijn de belangrijkste publicaties de overzichten van het ‘zorgerfgoed’, zowel onroerend als roerend,⁵ en een bibliografie.⁶

Studies over één bepaald hospitaal zijn meestal gelegenheidspublicaties om de viering van een jubileum luister bij te zetten of initiatieven van heemkundige kringen. De belangstelling van academische historici ging eerder vooral uit naar de religieuze dimensie, zoals in het onderzoek van Jaak Ockeleij voor het aartsbisdom Mechelen in de Moderne Tijd.⁷ Een grootschalig naslagwerk van alle hospitaalcongregaties door de makers van het Belgisch Monasticon, het Nationaal onderzoekscentrum voor religieuze geschiedenis, kon echter niet uitgevoerd worden.⁸

¹ Met dank aan Ton Kappelhof, Arnoud-Jan Bijsterveld en Kitty de Leeuw voor aanvullingen en aanpassingen van de tekst.

² Alberdingk Thijm, *De gestichten van liefdadigheid*.

³ In 2005 met de steun van de FOD Volksgezondheid heropgericht als Hospitium vzw, zie www.hospitium.be.

⁴ Eerst *Annales* (1963-1993), nu voornamelijk het opvolgen van het tijdschrift *Geschiedenis der Geneeskunde* (1994-2011) onder de vorm van *Cahiers Geschiedenis van de Geneeskunde en Gezondheidszorg* (2013-).

⁵ *Architectuur van Belgische hospitalen*; Allegaert en Van Roy, *Ijzeren longen, warme harten*.

⁶ Boffa, *Bibliografie voor de geschiedenis van de hospitalen en de zorg in België*.

⁷ Ockeleij, *De gasthuizusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw*.

⁸ Voorbereidende contacten met onder anderen A.-M. Bonenfant-Feytmans, Archivaris-Conservator COO Brussel (1945-1973) in het desbetreffende dossier, AOCMWB.

Hospitaalonderzoek in het kader van stadsgeschiedenis kijkt vooral naar de verhoudingen met de stedelijke gemeenschap.⁹ Inspirerend is de *histoire totale*-aanpak van Michel Pauly (Luxemburg en Trier), die het gebied tussen Maas en Rijn tot op het bot heeft uitgespit en een basisreferentie geworden is voor verder middeleeuws onderzoek.¹⁰

In samenwerking met architectuurhistorici¹¹ of archeologen¹² besteedden historici de laatste jaren ook aandacht aan de materiële aspecten. Voor het beschouwen als erfgoed in een Europees kader was er het project PAPHE (Présent et avenir du patrimoine hospitalier européen) van AP-HP (Assistance Publique – Hôpitaux de Paris)¹³ en recenter in een museaal perspectief het project Euraphis.¹⁴

In Noord-Brabant hebben de stedelijke hospitalen uit de middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd incidenteel in de belangstelling gestaan van archeologen, soms in samenwerking met historici, bijvoorbeeld na opgravingen in Bergen op Zoom en Breda.¹⁵ In de grootste stad van het noorden, 's-Hertogenbosch, waren het vooral historici die verkennend onderzoek uitvoerden naar gast- en ziekenhuizen,¹⁶ waarbij het oudste psychiatrisch ziekenhuis van Nederland, Reinier van Arkel, meer diepgaande aandacht heeft gekregen.¹⁷ Deze hospitalen in het noorden van het hertogdom, waar het religieuze aspect, zoals de verzorging door grauwezusters, door de Reformatie en de afloop van de Tachtigjarige Oorlog veelal ingrijpend veranderde, blijven hier verder buiten beschouwing.

Gasthuiszuster met typische klederdracht volgens gasthuis. Ets, gepubliceerd in *Collection de costumes de tous les ordres monastiques*, f° 112 r°.

HOSPITALIERE DE S^{TE} ELISABETH.

Cet Hôpital a été fondé en 1238, et supprimé par la loi du 5 Frimaire, an 6 de la République Française.

Definitie

Om vermenging van begrippen te vermijden is het nodig de termen ‘gasthuis’ en ‘hospitaal’ even te verduidelijken. Vooral met de Franse periode kwam er veel verwarring en werden de begrippen gasthuis, hospitaal, ziekenhuis en godshuis door elkaar gebruikt. De term ‘godshuis’ of ‘hospice’ diende zo een tijdlang als verzamelnaam voor alle zorginstellingen.¹⁸ Het is het beste terug te keren naar het oude gebruik en wél een onderscheid te maken tussen gasthuis, godshuis en geesthuis.¹⁹ Een gasthuis of hospitaal was bestemd voor de opvang van korte duur van zieken of reizigers, een godshuis of *hospice* dient voor opvang voor lange duur, vooral van ouderen, en een geesthuis of Heilige Geesttafel (armentafel) vormt de basis van de armenzorg, meestal zonder opvang. Welke definitie hanteren we in dit artikel? We zoeken uitdrukkelijk naar gasthuizen of hospitalen. Het gaat ons dus om instellingen waar zieken verpleegd worden, waar verplegend personeel permanent aanwezig is, meestal onder de vorm van gasthuiszusters die er in een klooster wonen, en dit alles binnen de grenzen van het hertogdom Brabant, hier beperkt tot het zuidelijke deel.

Vertrekkend van deze begrippen hanteren we dus bewust een enge definitie en laten we in deze bijdrage een reeks instellingen achterwege.²⁰ Daarbij gaat het om de volgende instellingen: infirmerieën van kloosters en congregaties, omdat die meestal slechts voor intern gebruik bestemd zijn (onder andere voor begijnen en bogaarden); leprozerieën, beschouwd als godshuizen omdat de opvang van lange duur is; kloosters met een zorgfunctie die vooral buitenshuis actief zijn (alexianen, zwartzusters en de meerderheid van de grauwezusters); gasthuizen met zieken maar zonder vast verplegend personeel;²¹ gasthuizen waar geen zieken verpleegd worden, maar reizigers, passanten en/of pelgrims worden opgenomen; *hospitaux généraux*, eigenlijk bedelaarsgestichten (tuchthuizen, armenhuizen, et cetera); krankzinnigengestichten; godshuizen (*hospices*, *maisons-Dieu*); weeshuizen, en ten slotte algemene liefdadigheidsinstellingen zonder opvang (armentafels, broederschappen, et cetera) aanwezig in elke gemeente.

9 Dit academiejaar 2014-2015 was dat namelijk het onderwerp van het BA2-seminarie voor de studenten geschiedenis van de Université Libre de Bruxelles onder leiding van Chloé Deligne. Doctoraal onderzoek over passantengasthuizen wordt er eveneens uitgevoerd door Thibaut Jacobs.

10 Pauly, *Peregrinorum, pauperum*.

11 Zie *Architectuur van Belgische hospitalen*. Het hospitaalmanagement heeft uiteraard ook belangstelling voor de kwestie, zie de website ‘Architectuur en ziekenhuis’.

12 *Hospitalen van de middeleeuwen en de moderne tijden; Hôpitaux et maladreries au Moyen Âge*.

13 De website is onlangs verdwenen, maar snapshots zijn nog te vinden op <http://archive.today/europaphe.aphp.org>. Zie ook de samenvattende publicatie *Patrimoine hospitalier*.

14 *Actes du séminaire sur la valorisation transfrontalière du patrimoine hospitalier et de la santé*.

15 Voor het Sint-Maartensgasthuis in Bergen op Zoom (vermeld vanaf 1246) zie Van Ham, Vanwesenbeeck en Vermunt, *Te gast bij Sint-Maarten* en de desbetreffende pagina’s in Vermunt en Van der Kallen, *Opgravingen in Bergen op Zoom*. In Breda werd gasthuis de Beijerd (vermeld vanaf 1246) aan de Boschstraat archeologisch onderzocht: Hendriks, De Kievlith en Peters, *Tot behoef van de siecken ende armen*.

16 Voor het Groot Ziekengasthuis (vermeld vanaf 1274) zie Kappelhof, ‘Het dagboek van chirurgijn Bolsius’; Wolf, *Een doolhof van eeuwen 1274-1999*. Voor de kleinere gasthuizen zie onder meer Kappelhof, ‘Gasthuizen-armenhuizen?’ en het overzichtsartikel Kappelhof, ‘Hospitäl in den Niederlanden’.

17 Kappelhof, *Reinier van Arkel 1442-1992*; Kappelhof, ‘De stichting van het oudste Nederlandse zinnelooshuis Reinier van Arkel’; Kappelhof, ‘The Foundation of Reinier van Arkel’.

18 In Frankrijk noemt men het lokale OCMW nog vaak *Hospices* (zie Beaune of Lyon) en het ziekenhuis *Hôtel-Dieu*.

19 Hoewel een strikt onderscheid tussen de zorginstellingen niet altijd mogelijk is, zie voorbeelden bij Bonenfant, *Le problème de l’assistance publique*, 153-157 (vooral 154 nr. 3); Ockeleij, ‘Bijdragen tot de geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen: de zieken- en passantengasthuizen’, 221 (nr. 30) en 222 (nr. 31).

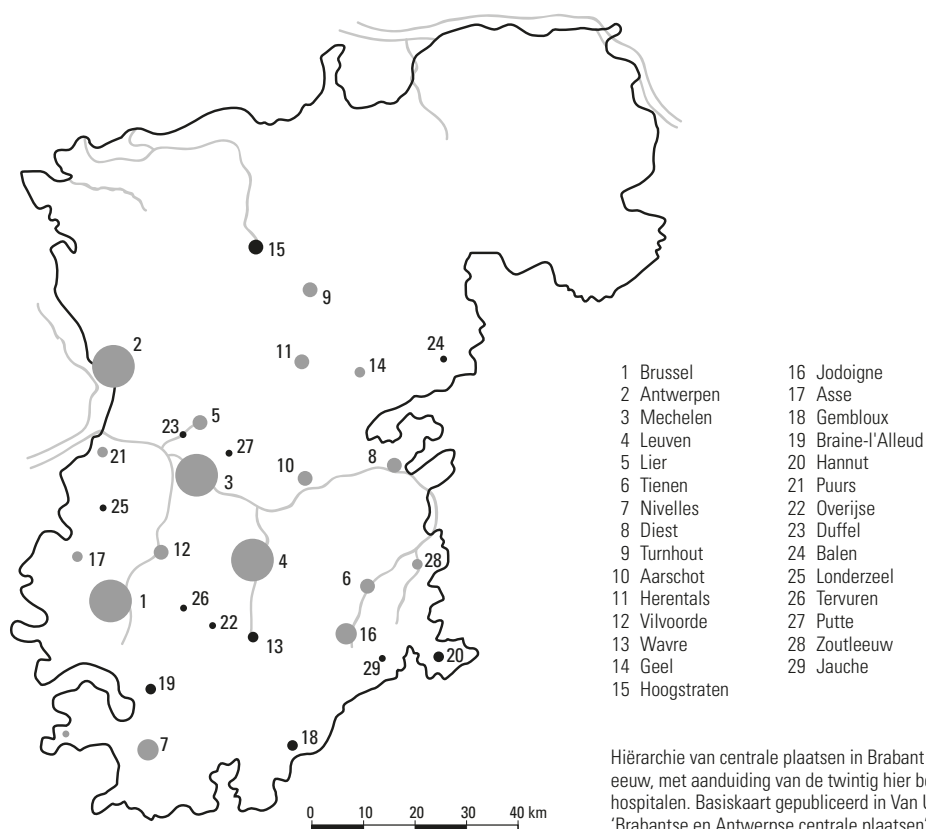
20 Zie als referentiewerk Pauly, *Institutions de l’assistance sociale en Lotharingie médiévale*. Zie ook de brede definitie bij Scheutz e.a., *Europäisches Spitalwesen*.

21 Bijvoorbeeld het ziekengasthuis (vier bedden) van Waver, zonder gemeenschap, vermeld vanaf 1523 maar onbenut sinds 1701 en afgeschaft in 1796. Martin, *Histoire de la ville et franchise de Wavre*, 213-215, 475.

Voor de volledigheid vermelden we in dit artikel wel instellingen die van bestemming veranderd zijn, maar waar een klooster aanwezig bleef (Brussel Sint-Goedele, Rebecq) en waar de aanwezigheid van lekenbroeders of -zusters nooit uitgroeide tot een volwaardige kloostergemeenschap (zoals de twee hospitalen van Nijvel).

Voor het opsporen van die hospitalen en gasthuizen werden drie lijsten gebruikt. De eerste is die van Bonenfant, opgesteld op basis van een rondvraag van de Geheime Raad in 1783.²² De tweede beslaat de bestaande kloosters in de Oostenrijkse Nederlanden uit de rapporten van 1786-1787, in het bijzonder de gasthuizusters-augustinessen en grauwezusters.²³ Ten derde is er de lijst van de na 1810 erkende congregaties die als gasthuizusters worden beschouwd.²⁴

Al het voorgaande in beschouwing genomen, voldoen twintig instellingen in het zuidelijke deel van het hertogdom aan de bovengenoemde definitie, die zijn opgenomen in tabel 1. Het gaat om drie hospitalen in het Brabantse deel van het bisdom Namen:²⁵ twee met lekenbroeders en -zusters (Nijvel: Saint-Nicolas, dat afhangt van het kapittel, en Saint-Sépulcre, afhankelijk van de abdis) en één met grauwezusters (Geldenaken). In het aartsbisdom Mechelen lagen twaalf hospitalen: één met gasthuizusters in Mechelen zelf, zeven met gasthuizusters in het Brabantse deel (Brussel Sint-Jan en Sint-Pieter, Vilvoorde, Asse, Leuven, Tienen en Diest), één met gasthuizusters maar omgevormd tot godshuis (Rebecq), één met reguliere kanunnikessen dat ook godshuis werd (Brussel Sint-Goedele) en twee met grauwezusters (Aarschot, Zoutleeuw). Tot slot lagen in het bisdom Antwerpen vijf hospitalen met gasthuizusters (Antwerpen, Lier, Turnhout, Herentals, Geel).

Hiërarchie van centrale plaatsen in Brabant in de 18e eeuw, met aanduiding van de twintig hier behandelde hospitalen. Basiskaart gepubliceerd in Van Uytven, 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen', 69

Tabel 1: overzicht van hospitalen in het zuidelijke deel van het hertogdom Brabant tijdens het Ancien Régime

	Hospitalen	Lijst 1783	Lijst 1786-1787	Lijst na 1810
1	Aarschot	X	X Grauwzusters	X
2	Antwerpen	X	X	X
3	Asse	X	X	
4	Brussel, Sint-Goedele	(godshuis)	X Reguliere kanunnikessen	
5	Brussel, Sint-Jan	X	X	X
6	Brussel, Sint-Pieter	(pas opgericht)	met Sint-Jan	met Sint-Jan
7	Diest	X	X	X
8	Geel	X	X	X
9	Geldenaken (Jodoigne)	X		
10	Herentals	X	X	X
11	Leuven	X	X	X
12	Lier	X	X	X
13	Mechelen	X	X	X
14	Nijvel, Saint-Nicolas	X		
15	Nijvel, Saint-Sépulcre	X		
16	Rebecq	(godshuis)	X	X
17	Tienen	X	X	
18	Turnhout	X	X	X
19	Vilvoorde	X	X	X
20	Zoutleeuw	X	X Grauwzusters	

Inplanting in het stedelijk weefsel: situering en oppervlakte

De hospitalen met zusters bevonden zich allemaal duidelijk in een stedelijke omgeving, zoals Bonenfant het voor onze gewesten al opmerkte.²⁹ Over de band tussen stad en hospitaal en over de functie van een hospitaal als stedelijk kenmerk bestaat een uitvoerige literatuur.³⁰

De zorginstellingen konden zich op verschillende locaties bevinden. Passanten- en pelgrimsgasthuizen lagen langs het weggennet of aan stadspoorten. Gasthuizen of hospitalen waar zieken verpleegd werden, vindt men eerder in het stadscentrum, centraal of bij een stedelijk referentiepunt, naast een kapel of kerk, aan een marktplaats, aan een belangrijke verkeersas, of juist aan de rand van de stad.³¹ Gelet op de latere omvang van de stad zou men denken dat hospitalen ontstonden op open ruimtes waar autarkie en uitbreiding vanzelfsprekend zijn, maar we moeten rekening houden met mogelijke verplaatsingen van de hospitaalsite. Voor Antwerpen is bekend dat het hospitaal uit het centrum is verplaatst naar de open ruimte in de periferie.³² De beginfase speelde zich vaak af in een al bestaand gebouw, midden in het stedelijk weefsel.³³

²² Bonenfant, *Le problème de l'assistance publique*, 177-178.

²³ Dierkens, *Les déclarations*.

²⁴ Nuytens, *Het archief van de hospitaalcongregaties*.

²⁵ Het valt op dat er in het bisdom Namen geen gasthuizusters voorkamen. Zie Dierkens, *Les déclarations*, 112-113.

²⁶ Bonenfant, *Le problème de l'assistance publique*, 177-178 en 193.

²⁷ Dierkens, *Les déclarations*, 99-101, 107-113.

²⁸ Nuytens, *Het archief*, 48-50.

²⁹ Bonenfant, *Le problème de l'assistance publique*, 176 en n. 3.

³⁰ Zie recent Pauly, *Peregrinorum*, 405-409.

³¹ Ockeleij, *De gasthuizusters*, 572 e.v.; Pauly, *Peregrinorum*, 372-399; Pauly, 'L'emplacement des hôpitaux', 585-603.

³² Van den Nieuwenhuizen, 'Hoofdstuk I. De Middeleeuwen', 21-23.

³³ Zie ook de resultaten van het onderzoek voor het Grand Hôpital van Namen in Bodart, 'L'étude', 26-27.

Plattegrond van Brussel met de vijf oudste gasthuizen/hospitalen vermeld vanaf de twaalfde eeuw: 1) Sint-Goedele, 2) Sint-Niklaas, 3) Sint-Jakob, 4) Sint-Pieter (leprozerij) en 5) Sint-Jan. Basiskaart gepubliceerd in Demeter en Guillardian, 'Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles', 57.

De omvang van de kloostercomplexen werd voor Brussel op het einde van het Ancien Régime bestudeerd op basis van een gedetailleerde plattegrond.³⁴ Janssens en Danckaert geven aan dat de oppervlakte van Brussel *intra muros* 450 hectare bedroeg en dat alle kloosters samen (22 voor vrouwen en 12 voor mannen) hiervan circa 45,36 ha ofwel tien procent innamen.³⁵ De drie hier geselecteerde gasthuizen namen daarvan samen 4,40 hectare in beslag, iets minder dan één procent: het Sint-Jansgasthuis met 1,70 hectare,³⁶ het Sint-Pieter (de voormalige leprozerie) 2,54 hectare,³⁷ en het voormalige Sint-Goedelegasthuis (onder tussen Sint-Gertrudisgodshuis) 0,16 hectare.³⁸ Ter vergelijking: de gemiddelde oppervlakte van een vrouwenklooster beliep 1,23 hectare. De drie koplopers steken duidelijk boven de rest uit en komen samen al aan 15,86 hectare oftewel 35 procent van die totale kloosteroppervlakte. Daarbij gaat het om het Groot Begijnhof (toch nog 6,86 hectare na het afstaan van gronden voor het Kanaal), het klooster Jericho (4,70 hectare) en de het kartuizerklooster (4,30 hectare),³⁹ alle drie gelegen op de linkeroever van de Zenne, waar nog veel open ruimte beschikbaar was. Andere zorggerelateerde kloosters beschikten over 4,56 hectare: alexianen 1,61,⁴⁰ grauwezusters/arme klaren 1,19, zwartzusters 0,83, bogaarden 0,57,⁴¹ het klooster Bethanie 0,21 en het Klein Begijnhof 0,15.

Voegt men bij Sint-Jan, Sint-Pieter en Sint-Goedele de zorggerelateerde kloosters en het Groot Begijnhof, dan komt men op een totaal van 15,82 hectare, wat dus meer dan een derde van de kloosteroppervlakte betekent, ofwel 3,5 procent van de totale stadsoppervlakte van Brussel *intra muros*.⁴²

Plattegrond van het Sint-Jansgasthuis van Brussel. Landmeter De Bruyn, Aquarel op perkament, 1708 (AOCMW, H, Sint-Jan, nr. 50, kaart 1).

Een hospitaal: een stad op zichzelf?⁴³

Wegens de veelvoud aan functies die door een hospitaal vervuld moeten worden, ligt het antwoord op de vraag of een hospitaal een stad op zichzelf vormde, al voor de hand. Zorg, administratie, personeel, logistiek en klooster hebben elk – naargelang de omvang van de instelling – eigen ruimtes of gebouwen nodig die geregeld heropgebouwd of ten minste verbouwd moeten worden. Eerder dan van een ‘hospitaalgebouw’ is er sprake van een complex van hospitaalgebouwen.

- 34 De plattegrond van Lefèvre d'Archambault van 1769. Zie Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 196-211.
- 35 Uiteraard zonder hun andere stedelijke bezittingen (verhuurde huizen en tuinen). Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 198-199. Voor de bezittingen *extra muros*: Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 202-205.
- 36 Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 197. Begin negentiende eeuw worden de bezittingen van Sint-Jan geschat op een 220 hectare in het Hoofdstedelijk Gewest: Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 208-209.
- 37 Bezat tevens 79,31 hectare elders in het Gewest en nog een 124 hectare daarbuiten. Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 204-205 en 207.
- 38 Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 197.
- 39 Deze hadden ook de grootste oppervlakte *extra muros*, namelijk 178,64 hectare in de gemeenten die vandaag deel uitmaken van het Gewest. Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 203.
- 40 Bezaten 12,19 hectare in Ukkel: Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 204-205.
- 41 Nog 2,10 hectare elders in het Gewest: Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 204-205.
- 42 Begin negentiende eeuw beschikt het toenmalige OCMW Brussel, dat de bezittingen van deze zorginstellingen grotendeels toegewezen kreeg, over 9,61 hectare *intra muros*, en bijna 1000 hectare in het Gewest. Het werd dan ook meteen de tweede grootste grondeigenaar in dat gebied na de Belgische Staat (bijna 2000 hectare in het Gewest, voornamelijk Zoniënwoud). Zie Janssens en Danckaert, 'La grande propriété', 208-209.
- 43 Zie een recentere vergelijking bij Van Aken, 'De architectuur van het ziekenhuis', 20-25.

Binnenplaats van het Sint-Janshospitaal te Brussel. Paul Lauters, lithografie, 1845.

In het geval van het Sint-Jansgasthuis te Brussel zijn de klassieke ruimtes zichtbaar op een plattegrond die in de achttiende eeuw werd getekend.⁴⁴ Om te beginnen zien we de zorgruimtes met twee haaks op elkaar staande ziekenzalen, die samen zo'n tachtig bedden tellen. Er waren twee ligplaatsen per bed. Afzonderlijke zalen voor mannen en vrouwen vond men bijvoorbeeld in het bisdom Mechelen nog te Asse en Diest, niet te Leuven, Mechelen, Vilvoorde of Tienen, waar slechts één zaal (*beyaert*) door een gordijn of scherm in twee delen gescheiden werd. De afmetingen van de grotere zaal waren ongeveer 50×25 m te Brussel; elders was er vaker één enkele zaal: Vilvoorde 32×10 m, Mechelen 24×12 m, Diest 23×10 m en Asse 10×9 m.⁴⁵

Soms waren specifieke ruimtes zoals een sterfkamer aanwezig voor terminaal of ongeheelbaar zieken. Vaak waren ruimtes aanwezig die voldeden aan hogere kwaliteitsnormen en bestemd waren voor betalende patiënten (zoals de 'Koningskamer' te Leuven) of voor commensalen (proveniers), die zich ter verzorging in het hospitaal hadden ingekocht. Tot de gemeenschappelijke ruimtes behoorden verder een 'koer' of binnenplaats voor herstellenden en werkruimtes. Een lijkenhuisje kon niet ontbreken. De apotheek werd door de zusters bediend, met een plantentuin die achteraan lag. Voor de bevoorrading waren er opslagplaatsen (een schuur, een stal, et cetera) en technische diensten (keukens, bakkerij, brouwerij); andere faciliteiten omvatten een wasserij.

Duidelijk afgezonderd van de andere ruimtes bevond zich het klooster van de gasthuiszusters, met eigen gemeenschappelijke ruimtes, eetzaal, slaapzaal en een eigen infirmerie. Voor het overige personeel waren er afzonderlijke lokalen. Bestuur en administratie hadden

De gasthuizusters van Lier. J. Van Stevens, linker luik van het schilderij *De wijze en de dwaze maagden*, 1668 (Lier, Gasthuizusters en OCMW).

nog de nodige burelen en vergaderruimtes. Wat onmiddellijk opvalt, is het ontbreken van ruimtes voor geneesheren of chirurgen, terwijl bekend is dat ze de zieken regelmatig bezochten.⁴⁶ Voor alle andere aspecten is er blijkbaar gestreefd naar een zo groot mogelijke vorm van autarkie.

Als architecturaal model hield men vast aan een ziekenzaal in de vorm van een hal, met een aanpalend kloosterpand.⁴⁷ De oorspronkelijke verhouding met de kapel blijft wel onduidelijk. Bonenfant dacht eerst dat het hospitaal zich vestigde nabij een al bestaande kapel, waarvan het de naam overnam. Later kwam hij hierop terug en vond hij aanneemelijker dat het omgekeerde gebeurd was, namelijk dat de gasthuiskapel op een gegeven moment meer autonomie had verworven en als een afzonderlijke kapel of kerk beschouwd kon worden.⁴⁸

Over de kwaliteit van de opvang en van de ziekenzorg valt veel te zeggen, maar dat ligt buiten het bestek van deze bijdrage. De ouderdom en de organisatie van de gebouwen hadden natuurlijk een effect hierop.⁴⁹

⁴⁴ Deze plattegrond werd uitgegeven in Guillardian, 'Le plan de l'hôpital', 361-374.

⁴⁵ Ockeleij, *De gasthuizusters*, 582-584.

⁴⁶ Dickstein-Bernard, 'Le médecin et le chirurgien', 227-236 (vooral 227 en 232).

⁴⁷ Voor de architecturale aspecten zie *Architectuur van Belgische hospitalen*, *Hospitalen van de middeleeuwen en de moderne tijden*. Bonenfant, *Le cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles*, XII.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld de rapporten naar de centrale overheid bij Bonenfant, *Le problème de l'assistance publique*, 179-197.

De nieuwe gebouwen van het Sint-Pietershospitaal van Brussel laten na 1850 elk spoor van het Ancien Régime verdwijnen. De instelling werd constant op dezelfde site heropgebouwd sinds de twaalfde eeuw. Postkaart L. Lagaert, circa 1900 (AOCMWB).

Oude hospitaalgebouwen: bewaren of weg ermee?

Hospitaalgebouwen dienen functioneel te blijven, wat gepaard gaat met geregelde aanpassingen en verbouwingen of de aankoop en integratie van aanpalende structuren. Als er voldoende middelen aanwezig zijn, kan er nieuwbouw komen op nog beschikbare open ruimte of desnoods op ad hoc aangekochte aanpalende percelen. Een actieve hospitaalsite evolueert aldus constant, zelfs indien er op enkele bijgebouwen na niets wordt afgebroken.⁵⁰

Als de onvrede met de bestaande gebouwen te groot geworden is, moet er worden gekozen voor drastische opties en rijst de cruciale vraag: moet de hospitaalactiviteit ter plekke blijven of verhuizen? Kiest men voor de eerste optie, dan volgt uiteraard onvermijdelijk afbraak en wederopbouw van minstens een deel van de site en is het vrijwel uitgesloten om significante onderdelen van het 'oude' hospitaal of het klooster te kunnen bewaren – als dat ooit al de bedoeling zou geweest zijn. Bij de tweede optie kan de activiteit verplaatst worden naar een andere site met een bestaande structuur die kan worden aangepast, of naar een nieuwbouw (eventueel na afbraak van oudere structuren). Verplaatsing kan soms al heel vroeg in de geschiedenis van een instelling gebeuren, zoals boven vermeld voor Antwerpen. In Brussel daarentegen is er eeuwenlang sprake geweest van verhuizing, maar vóór de Franse periode werd geen enkel plan verwezenlijkt.⁵¹

Meestal spelen naast de functionaliteit van de gebouwen ook andere factoren een rol bij de besluitvorming. Wegens de stedelijke inplanting van de hospitalen doen zich al snel onvermijdelijke 'ongemakken' voor. En in beide richtingen. Enerzijds is een omvangrijk hospitaalcomplex een grote bron van overlast midden in de stad, door de aanzienlijke afvalproductie en door de watervervuiling. Bovendien was men beducht voor mogelijke besmettingen. Anderzijds zorgt de stad op haar beurt voor ergernis als de wijk rond het hospitaal te druk wordt en het al te intens verkeer voor lawaaihinder gaat zorgen. Soms groeit het idee gewoonweg omdat de ruimte die het hospitaal inneemt te interessant wordt voor de stedelijke ontwikkeling.

De vijftiende-eeuwse ziekenzaal van het Sint-Elisabethgasthuis van Antwerpen, na restauratie. Foto Ludo Boeij/OCMW Antwerpen, gepubliceerd in Van Hee en Dehaeck, *Architectuur van Belgische hospitalen*, 92-93.

Bij een verplaatsing van een hospitaal is bewaring van de oude site theoretisch wel een optie, maar blijkbaar werd daar niet zo vaak voor gekozen. Het discours met betrekking tot de ‘rampzalige’ toestand van de gebouwen laat weinig aan de verbeelding over. Bovendien is verplaatsing een dure aangelegenheid, zodat het valoriseren van de vrijgekomen ruimte (als die al niet aan de basis lag van het project) onontbeerlijk is om de financiële operatie mogelijk te maken.

In tabel 2 (zie volgende pagina) zijn de voorlopige resultaten van het onderzoek naar de bestemming van de bestaande gebouwen vanaf de Franse periode in schema gezet. In de negentiende eeuw werden vrijwel alle twintig geselecteerde hospitalen vernieuwd. Elf kozen voor een min of meer volledige afbraak. Zes daarvan gingen verhuizen en hadden dus in principe een andere optie (Brussel Sint-Jan, Lier, Mechelen, beide hospitalen van Nijvel, Turnhout). Afbraak in de twintigste eeuw was eerder gedeeltelijk of had te maken met externe factoren, zoals oorlogsschade in Tienen. Uitzonderlijk is het geval van Vilvoorde, dat pas in 1969 heropgebouwd werd.

⁵⁰ Een bijzonder goed bestudeerd voorbeeld is het Grand Hôpital van Namen, waar zelfs een aanpalend straatje werd geïncorporeerd in de uitbreidingen. Bodart, 'L'étude', 34-47.

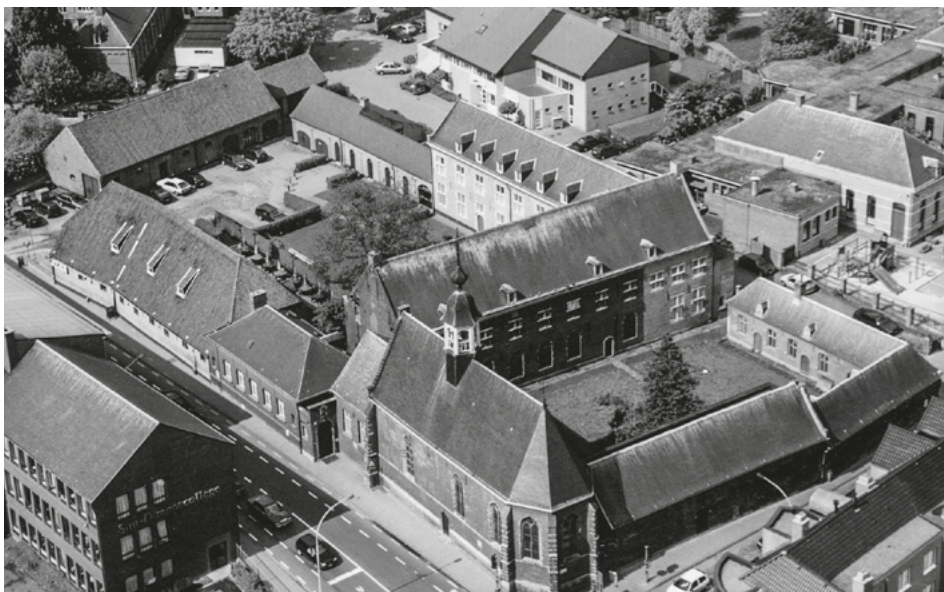
⁵¹ Dickstein-Bernard, 'L'hôpital Saint-Jean', 9.

Tabel 2: Afbraak en/of herbestemming van oude hospitaalgebouwen in het zuidelijk deel van het hertogdom Brabant vanaf de Franse periode

	Hospitalen	afbraak	herbestemming	bescherming als erfgoed	Cahier M&L pagina ⁵²
1	Aarschot	1840 gedeeltelijk	2005 cultureel centrum Het Gasthuis	1994	
2	Antwerpen		1988 cultureel centrum Elzenveld	1938	92
3	Asse		1992 cultureel centrum	1973	100
4	Brussel, Sint-Goedele	1852 volledig			
5	Brussel, Sint-Jan	1847 volledig			
6	Brussel, Sint-Pieter	Ca. 1850-1879 volledig			
7	Diest	1936 gedeeltelijk	1984 cultureel/verhuurd	1943-1953 beperkt; 1986	140
8	Geel		1971 museum/verhuurd/horeca	1931-1938	(27) ⁵³
9	Geldenaken (Jodoigne)	Na 1798 volledig		(muur 1982)	
10	Herentals		1985 burelen OCMW	1953, 1979	166
11	Leuven	1840 gedeeltelijk	1993 cultureel centrum Romaanse Poort	1937	192
12	Lier	1873 volledig			
13	Mechelen	1854 volledig			
14	Nijvel, Saint-Nicolas	1822 volledig			
15	Nijvel, Saint-Sépulcre	1819 volledig (?)			
16	Rebecq		2004 deel OCMW	1997-2006	230
17	Tienen	1944 volledig			
18	Turnhout	1875 volledig			
19	Vilvoorde	1965 gedeeltelijk	Erfgoed OCMW	2011 kapel	
20	Zoutleeuw	1846 volledig			

Van de twintig bestudeerde hospitalen zijn er dus uiteindelijk negen waarvan ten minste een symbolisch deel van de historische site behouden is. De volgende motieven speelden daarbij een rol. Allereerst was van belang of men voldoende plaats en geld ter beschikking had om de nieuwbouw op te trekken zonder dat de oude gebouwen moesten verdwijnen. Als de gasthuiszusters in hun klooster wilden en/of konden blijven, bleef ten minste dat gedeelte van het complex bewaard, of in ieder geval de kapel. Ook bleven gebouwdelen bewaard als een deel van de ziekenzorg ter plekke kon of moest blijven (bijvoorbeeld om toch medische activiteiten in het stadscentrum te behouden) of als het oude gebouw zo klein was dat het niet echt in de weg stond. *Last but not least* begon men de oude gebouwen als 'erfgoed' te bekijken. Dat was het geval vanaf de jaren 1930. Alle nog bestaande restanten van gasthuizen zijn ondertussen beschermd.

Van de negen hospitalen waarvan minstens een gedeelte behouden is, kregen zes sites een culturele invulling. Dat gebeurde het eerst in Diest in 1984, daarna volgden Antwerpen, Asse, Leuven en Aarschot met een cultureel centrum. Alleen te Geel, waar de gasthuiszusters hun gebouwen zelfs opkochten van de toenmalige COO, werd gekozen voor een volwaardige museale functie in een deel van de oude hospitaalgebouwen.

De site van het Gasthuismuseum Sint-Dimpna van Geel. Luchtfoto gepubliceerd in Allegaert en Van Roy, *Ijzeren longen, warme harten*, 29.

Besluit: veel vragen, weinig antwoorden

In de hospitaalgeschiedenis valt nog veel onderzoek te verrichten. De volgende thema's willen we van harte voor verdere studie aanbevelen. Het is duidelijk dat de hospitalen met klooster zodanig complexe en omvangrijke instellingen waren, dat ze een prominente plaats innamen in het stadsbeeld. Deze plaats moet echter nog verder bestudeerd worden en de graad van autarkie verder geëvalueerd. De topografische invloed kan leiden tot sporen in de toponymie, zoals de straatnaam Gasthuisstraat of de aanduiding van een wijk als 'Gasthuisberg', et cetera), tot het vermelden in gidsen voor reizigers of het gebruik als statie bij een processie of ommeegang. Dit aspect is nog onvoldoende in kaart gebracht. Ook de banden met de verschillende actoren dienen belicht te worden, zoals stadsmagistraat, elites, kerken en kloosters, broederschappen en ambachten. De vorm van bestuur van het gasthuis moet op die manier nader bekeken worden: wie was de stichter? Wie moest in het bestuur zetelen? Wie oefende het toezicht of de voogdij uit? Economische wisselwerking wordt duidelijk bij het bestuderen van de bezittingen, de financiële politiek (zoals de aankoop van renten) en het achterland waaruit de bevoorrading werd betrokken. De kloosterzusters op hun beurt kwamen uit een bepaald gebied rondom de stad en behoorden al dan niet tot bepaalde families en netwerken. De congregatie zelf onderhield banden met verwante kloosters. Ook deze relaties verdienen de aandacht van historici.

⁵² Architectuur van Belgische hospitalen. Cahier Monumenten & Landschappen 10 (Brussel 2004).

⁵³ Niet in het cahier over de gebouwen, wel als museum vermeld in de publicatie van Allegaert en Van Roy, *Ijzeren longen*.

Uit ons onderzoek werd duidelijk dat de plaats en de manier van inplanting in het stadsweefsel hun weerslag hebben op de evolutie van de hospitaalgebouwen en op eventuele verplaatsingen. Verbouwingen ter plekke, eventueel met uitbreidingen, lijken de voorkeur te genieten. Bewaring, herbestemming en eventuele valorisatie van (een deel van) de 'oude' gebouwen is uiteindelijk gerealiseerd voor negen van de twintig bestudeerde gevallen, toch nog 45 procent. Daarvan spelen er zes een culturele rol, soms heel indrukwekkend zoals in Antwerpen (Elzenveld). Slechts één daarvan (vijf procent), dat van Geel, is een volwaardig museum geworden, waar de zorgfunctie uitgebreid aan bod komt. Het is daarmee het enige historische 'Brabants gasthuismuseum'.

RÉSUMÉ

Quelques considérations sur l'implantation des hôpitaux dans le duché de Brabant et spécialement à Bruxelles (12e-17e siècles)

L'histoire des institutions hospitalières jouit déjà d'une longue tradition en Belgique, notamment depuis la fondation en 1962 de la Société belge d'histoire des hôpitaux (devenue *Hospitium* en 2005). Les études monographiques sont souvent des ouvrages de circonstances ou l'initiative de sociétés d'histoire locale. Les historiens universitaires ont quant à eux privilégié la dimension religieuse des hôpitaux ou bien, dans la tradition d'histoire urbaine, leurs rapports avec la société urbaine. Ce n'est que plus récemment que les aspects matériels ont mobilisé l'attention, en collaboration avec des historiens de l'architecture et des archéologues. Enfin, des projets européens (PAPHE et Euraphis) ont été consacrés aux bâtiments hospitaliers anciens sous l'angle patrimonial et muséal.

La communication se concentre sur les hôpitaux brabançons (en néerlandais *gasthuizen* ou *hospitalen*), assurant le soin des malades grâce à la présence d'un personnel soignant, le plus souvent sous la forme d'une communauté conventuelle. Elle exclut en conséquence les infirmeries à usage interne des couvents, les léproseries, les couvents dont l'activité caritative s'exerce essentiellement à l'extérieur (Alexiens, Sœurs noires, la plupart des Sœurs grises), les hôpitaux hébergeant des malades mais sans personnel soignant (une telle maison, offrant quatre lits, est attestée depuis 1523 à Wavre) et ceux qui ne soignent pas de malades (n'accueillant donc que des voyageurs ou des pèlerins), les « hôpitaux généraux » (destinés aux mendiants), les institutions pour malades mentaux, les hospices ou hôtels-Dieu assurant un séjour de longue durée souvent pour des personnes âgées, les orphelinats, et enfin les institutions d'assistance publique sans capacité d'accueil (tables des pauvres ou confréries).

En fonction de ces critères, vingt hôpitaux sont retenus, sur base de la situation à la fin de l'Ancien Régime dans le Brabant autrichien (1783 et 1786-87), confrontée à la liste des sœurs hospitalières reconnues après 1810. Deux hôpitaux, à Nivelles, sont desservis par des frères et sœurs laïcs ; tous les autres le sont par des sœurs hospitalières, des sœurs grises, ou des chanoinesses régulières. En Brabant septentrional, les hôpitaux de Bois-le-Duc, Breda et Bergen-op-Zoom desservis par des sœurs hospitalières ont été supprimés dès le 17e siècle.

La contribution examine l'implantation urbaine de ces hôpitaux, qu'il faut souvent considérer comme une petite ville en soi, durant les époques médiévale et moderne. En effet, la multitude des fonctions (soins, administration, logistique, vie conventuelle) a pour conséquence l'existence de véritables complexes de bâtiments hospitaliers, qui occupent une place importante dans le paysage urbain. Ceux-ci sont par ailleurs en constante évolution, par le biais de transformations, de constructions et d'acquisitions.

Aux 19e et 20e siècles, lorsque l'hôpital paraît inadapté par rapport à l'évolution des exigences et des besoins, deux solutions s'offrent. La première est la démolition suivie d'une reconstruction. Il y a dès lors peu de chance que l'on conserve des parties significatives de l'ancien hôpital. La seconde est le déménagement de l'activité hospitalière. Dans ce cas, le site délaissé peut aussi faire l'objet d'une destruction. Des vingt hôpitaux brabançons considérés, onze ont été détruits (dont six après déménagement). Cinq sont préservés comme centre culturel (Anvers, Asse), musée (Geel) ou sont affectés au CPAS (Herentals, Rebecq). Quatre ne sont préservés que partiellement, comme centre culturel (Aarschot, Diest, Louvain) ou comme propriété du CPAS (Vilvorde).

(Résumé en français par E. Bousmar)

Literatuur

- Actes du séminaire sur la valorisation transfrontalière du patrimoine hospitalier et de la santé. Le 09/10/2009 Hôpital Notre-Dame à la Rose* (Lessines 2009).
- Aken, L. van, 'De architectuur van het ziekenhuis', *hospitals.be* 8 deel 4 (2010) 20-25.
- Alberdingk Thijm, P.-P.-M., *De gestichten van liefdadigheid in België van Karel den Grote tot aan de XVIe eeuw*. Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie. Série in-4° 45 (Brussel 1883).
- Allegaert, P., en V. van Roy (red.), *Ijzeren longen, warme harten. Musea & collecties van geneeskunde en zorg in België, Nederland en Luxemburg* (Antwerpen/Apeldoorn 2014).
- Architectuur en ziekenhuis. Architectuur, een therapeutische werking?*, 25ste congres van de Belgische Vereniging der Ziekenhuizen, Brussel 16-17 maart 2006, www.chu-brugmann.be/archi2006.
- Architectuur van Belgische hospitalen*. Cahier monuminten & Landschappen 10 (Brussel 2004).
- Bodart, E., 'L'étude des traces matérielles de l'activité hospitalière en Belgique : la rencontre de l'archéologie et de l'histoire' in: M. Pauly (red.), *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale*, Actes des 13es Journées Lotharingiennes, Luxembourg, octobre 2004. Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg 121. Publications du CLUDEM 19 (Luxembourg 2008) 19-53.
- Boffa, S., *Bibliografie voor de geschiedenis van de hospitalen en de zorg in België : eerste aanzet* (Brussel 2009) beschikbaar via http://www.hospitium.be/?page_id=17.
- Bonenfant, P., *Le problème de l'assistance publique à la fin de l'Ancien Régime*. Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres, collection in-8°, 2e série 35 (Bruxelles 1934) 153-157.
- Bonenfant, P., *Le cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles*. Commission royale d'histoire in-4° (Bruxelles 1953) XII.
- Collection de costumes de tous les ordres monastiques, suprimés à différentes époques, dans la ci-devant Belgique* (Bruxelles [1811]).
- Demeter, S., en D. Guillardian, 'Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe-XVIIIe siècles)', *Hôpitaux du Moyen âge et des temps modernes. Actes Archaeologia Mediaevalis*, 16-18 mars 2002 (n° 25 2007) 53-60.
- Dickstein-Bernard, C., 'Le médecin et le chirurgien aux gages de la Ville de Bruxelles au XVe siècle', in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet en A. Vanrie, red., *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uytendaele*. Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 53 (Brussel 1996) 227-236.
- Dickstein-Bernard, C., 'L'hôpital Saint-Jean : un « monument néo-classique' in: C. Dickstein-Bernard, D. Guillardian, A. Lelarge en J. Le Maire (red.), *Du monumental au fonctionnel : L'architecture des hôpitaux publics bruxellois (XIXe-XXe siècles). Ambitions et réalisations* (Bruxelles 2005) 7-25.
- Dierkens, A., *Les déclarations des biens du clergé régulier et séculier des Pays-Bas autrichiens (1786-1787) : étude des registres 46764-46917 de la Chambre des comptes (A.G.R.), du point de vue archivistique et institutionnel*. Algemeen Rijksarchief. Miscellanea Archivistica 25 (Bruxelles 1980).
- Guillardian, D., 'Le plan de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles (1708)' in: A. Dierkens, C. Loir, D. Morsa, G. Vanthemsche (red.), *Villes et villages : organisation et représentation de l'espace. Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel* (Bd. 1; Bruxelles 2011; tevens verschenen als *Revue belge de philologie et d'histoire* 89) 361-374.
- Hendriks, J.H., H. de Kievith en E. Peters (red.), *Tot behoeve van de siecken ende armen. Archeologisch onderzoek naar het Bredase Gasthuis, 1958-2006* (Breda 2013).
- Hôpitaux et maladreries au Moyen Âge : espace et environnement*. Actes du colloque international d'Amiens-Beauvais 2002. Histoire médiévale et archéologie 17 (Amiens 2004).
- Hospitalen van de middeleeuwen en de moderne tijden*. Akten. Brussel – Gent – Namur, 14-15-16/03/2002. Archaeologia Mediaevalis 25 (Brussel 2007).
- Janssens, L., en L. Danckaert, 'La grande propriété immobilière et son évolution', in: A. Smolar-Meynart en J. Stengers (red.), *La Région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*. Crédit Communal Collection Histoire série in-4° 16 (Bruxelles 1989) 196-211.
- Kappelhof, A.C.M., 'Het dagboek van chirurgijn Bolsius', *Boschboombladeren* 33 (1986) [speciaal nummer].
- Kappelhof, A.C.M., *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland* ('s-Hertogenbosch 1992).
- Kappelhof, T., 'De stichting van het oudste Nederlandse zinnelooshuis Reinier van Arkel. Een stedelijke oplossing voor een maatschappelijk probleem' in: H. Coppens en H. de Kok (red.), *Van zotten, kwakzalvers, chirurgijns, vroedvrouwen... Medische zorg in de Kempen voor de medicalisering* (Turnhout 1994) 17-35.
- Kappelhof, A.C.M., 'The Foundation of Reinier van Arkel, the oldest Dutch Madhouse' in: J. Vijselaar (ed.), *Dolhuizen - Madhouses* (Utrecht 1995) 1-21.
- Kappelhof, T., 'Gasthuizen-armenhuizen? Een onderzoek in Bossche testamenten', *Bossche Bladen*, 5 nr. 2 (2003) 53-58.
- Kappelhof, A.C.M., 'Hospitälern in den Niederlanden in der frühen Neuzeit (1530-1820)', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115 nr. 3-4 (2007) 312-342.

- Martin, J., *Histoire de la ville et franchise de Wavre en roman pays de Brabant* (Wavre 1977)
- Nieuwenhuizen, J. van den, 'Hoofdstuk I. De Middeleeuwen. De institutionele ontwikkeling van het gasthuis' in: J. De Haes (red.), *Het St.-Elisabethgasthuis te Antwerpen. 750 jaar gasthuis op 't Elzenveld (1238-1988)* (Brussel 1988) 21-23.
- Nuytens, M., *Het archief van de hospitaalcongregaties*. Algemeen Rijksarchief. Miscellanea Archivistica Studia 84 (Brussel 1996).
- Ockeleij, J., 'Bijdragen tot de geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen : de zieken- en passantengasthuizen', *Eigen Schoon en De Brabander* 74 (1992) 213-259.
- Ockeleij, J., *De gasthuizusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw. Bijdrage tot de studie van actieve vrouwelijk kloostercongregaties*. Archief- en Bibliotheekwezen in België 44 (Brussel 1992).
- Patrimoine hospitalier. Un parcours à travers l'Europe* (Paris 2001).
- Pauly, M., *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum. Hospitäl zwischen Maas und Rhein im Mittelalter*. VSWG Beihefte 190 (Stuttgart 2007).
- Pauly, M., (ed.), *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen*. Actes des 13es Journées Lotharingiennes du 12 au 15 octobre 2004. CLUDEM 19 (Luxemburg 2008).
- Pauly, M., 'L'emplacement des hôpitaux dans les villes mosanes et ardennaises au Moyen Âge' in : A. Dierkens, C. Loir, D. Morsa, G. Vanthemsche (red.), *Villes et villages : organisation et représentation de l'espace. Mélanges offerts à Jean-Marie Duvoisquel* (Bd. 2 ; Bruxelles 2011 ; tevens verschenen als Revue belge de philologie et d'histoire 89) 585-603.
- Scheutz, M., e.a. (ed.), *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51 (Wien/München 2008).
- Supplément aux Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant, de Mr. Butkens*. Tome second. Livre Septième (La Haye 1726) 443.
- Van Ham, W.A., C.D. Vanwesenbeeck en M.J.A. Vermunt, *Te gast bij Sint-Maarten. Opgravingen bij het Sint-Maartensgasthuis te Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1993).
- Van Hee, R., en S. Dehaeck (dir.), *Architectuur van Belgische hospitaalen* (Brussel 2004) (Cahier Monumenten & Landschappen 10).
- Van Uytven, R., 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de-19de eeuw)', *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering. Handelingen 15de internationaal colloquium Spa 1990* (Brussel 1992) (Gemeentekrediet, Historische uitgaven, reeks in-8°, nr 86) 29-79.
- Vermunt, M., en A. van der Kallen, *Opgravingen in Bergen op Zoom* (Utrecht 2012).
- Wolf, R., *Een doolhof van eeuwen 1274-1999. Zeven eeuwen ziekenzorg in 's-Hertogenbosch. Van Groot Ziekengasthuis tot Bosch Mediecentrum* (Nijmegen en 's-Hertogenbosch 1999).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

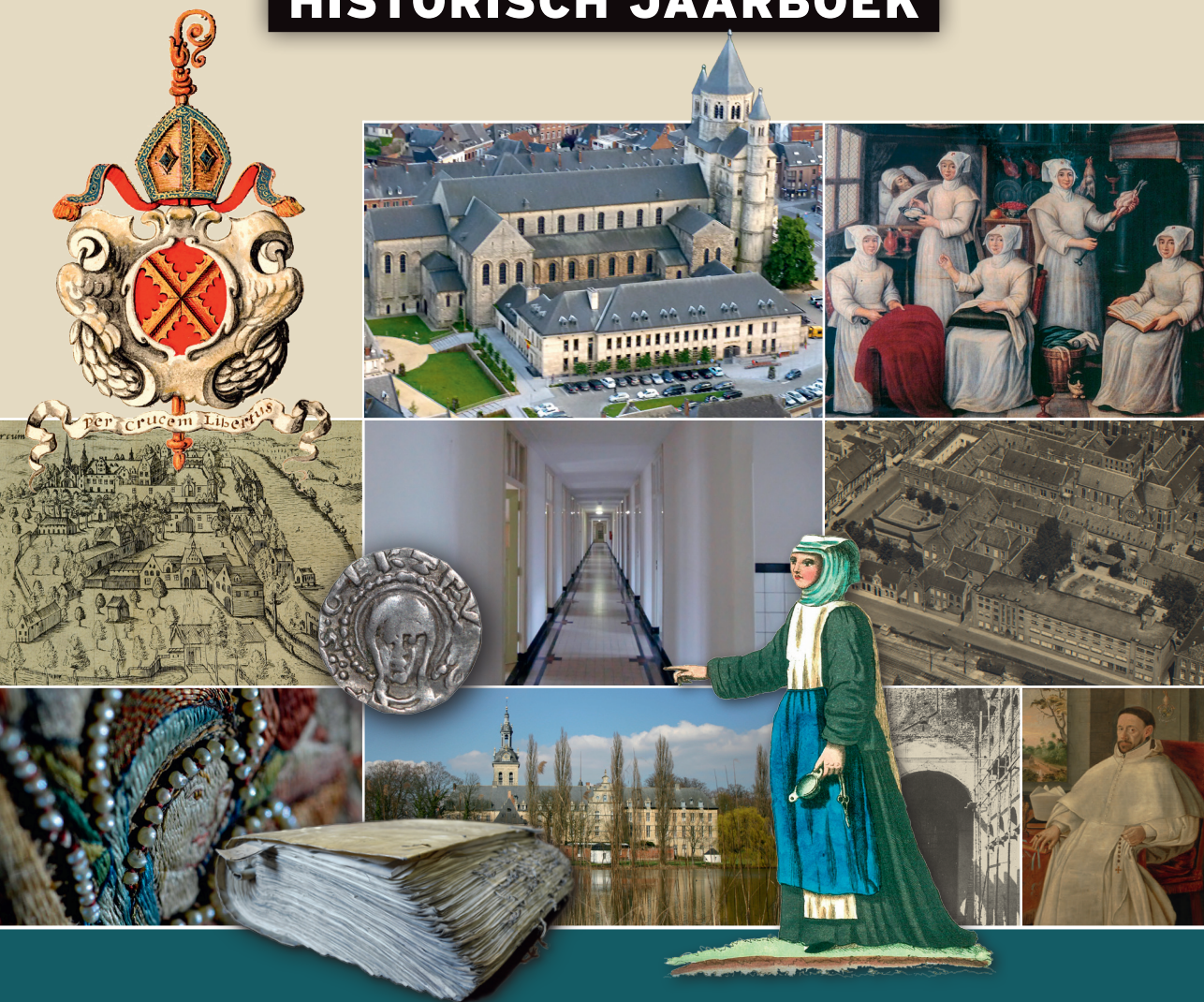
- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015

deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

De aartshertogen Albrecht en Isabella droegen tijdens hun bewind (1598-1621) veel bij aan de restauratie van het Brabantse katholieke landschap. Portret door hun hofschilder Otto van Veen, circa 1600 (vls.wikipedia.org)

Dagmar Germonprez

De *Recette Générale* en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella¹

In de nacht van 20 februari 1562, *den lesten donderdagh voor den Vasten ghemeynlick ghenoomt den Vetten-donderdagh*, beleefden de dominicanessen in hun convent Hertoginnedal te Oudergem bij Brussel de schrik van hun leven.² Verschanst in een slaapzaal waarvan ze de deur hadden *toeghebolwerckt*, hoorden ze hoe de kloosterkerk werd opengebroken door *goddelloose boeven* die er de hostie vertraptten,³ en *daerenboven vergaedert hebbende alle de belden, ornamenten, schilderijen, ende anderen huysraet hebben [...] op eenen hoop gheleydt, buspoeder daer onder ghestroyt, ende het vier daer inne ghesteken*.⁴ De schade was immens. Niet alleen de kerk, maar ook tweederde van het klooster, ziekenhuis, refter, keuken, 39 cellen en alle getijdenboeken gingen in vlammen op.⁵ Daar zou het evenwel niet bij blijven. Enkele jaren na de heropbouw en herwijding van kerk en klooster werd Hertoginnedal tussen 1578 en 1585 – net zoals verscheidene andere conventen in de omgeving van Brussel – het slachtoffer van vrijbuiters die het kloostercomplex andermaal in de as legden.⁶

De rampspoed die de kloosterzusters van Hertoginnedal trof, was geen geïsoleerd fenomeen. In de tweede helft van de zestiende eeuw hadden kerken, kloosters en kapellen verspreid over heel Europa te lijden onder geweld en plunderingen.⁷ In de Nederlanden was er de beeldenstorm van 1566, die begon in Frans-Vlaanderen en zich van daaruit verspreidde over grote delen van de Nederlanden.⁸ Toen de calvinisten een tiental jaar later in verschillende steden aan de macht kwamen, werden veel in beslag genomen kerken (opnieuw) van hun kunst ontdaan, afgebroken of herbestedmd tijdens wat wel eens de ‘stille beeldenstorm van 1581’ wordt genoemd.⁹ De impact van deze tweede beeldenstorm was, hoewel ze minder bekend is, in veel gevallen nog groter dan die van 1566.¹⁰ Naast deze voornamelijk

1 Dit artikel kadert binnen het door FWO-Vlaanderen gefinancierde onderzoeksproject ‘*Church Triumphant: The Restoration of the Catholic Landscape in the Habsburg Netherlands*’ dat onder supervisie van Prof. dr. Luc Duerloo loopt aan de Universiteit Antwerpen. Binnen dit project wordt de impact van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621) op de restauratie van het katholieke landschap in de Habsburgse Nederlanden onderzocht en in kaart gebracht. Een deel van dit artikel werd gepresenteerd op het zeventiende colloquium ‘De Brabantse Stad’, dat plaatsvond te Nijvel op 10 en 11 oktober 2014. De auteur wenst professoren Erik Aerts, Luc Duerloo en Guido Marnef te bedanken voor hun waardevolle opmerkingen.

2 Scelliers, *Beschryvinghe vande fondatie*, 29.

3 Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, 348.

4 Scelliers, *Beschryvinghe vande fondatie*, 31.

5 Scelliers, *Beschryvinghe vande fondatie*, 32-33.

6 Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*, 76-77.

7 Zie onder meer Walsham, *The reformation*; Duffy, *The stripping*; Louthan, *Converting Bohemia*; Eire, *War against the idols*; Pollmann, ‘Countering the Reformation’; Benedict, ‘The second wave of Protestant expansion’; et cetera.

8 Over deze beeldenstorm in Brabant, zie onder meer Marnef, ‘Verscheurde geesten’, 336-340.

9 Balis, ‘Renaissance en Barok’, 363.

10 We danken prof. dr. Guido Marnef voor deze mondelinge mededeling. Zie ook Pollmann, *Catholic Identity*, 108-122; Coster & Spicer, ‘Introduction: The dimensions of sacred space’, 4-5.

religieus gemotiveerde destructies had de kerkelijke infrastructuur in de Nederlanden ook sterk te lijden onder het krijgsgeweld, onder meer van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), waarin Spaanse en Staatse legers tegenover elkaar stonden. Vernielingen waren toen en in de voorafgaande troebelen zowel het gevolg van muitende soldaten, van krijgstochten als van de inkwartiering van troepen. Zo werd bijvoorbeeld in 1542 een aantal buitenkloosters in enkele Brabantse steden afgebroken om te voorkomen dat de vijand er zich zou verschanzen.¹¹ Ook tijdens de Spaanse furie in 1572 (onder de Spaanse hertog van Alba) en 1576, waarbij onderbetaalde soldaten de vrije hand kregen in de steden Mechelen, Antwerpen en Maastricht, bleef de religieuze infrastructuur niet gespaard.¹² Acht jaar later zou Mechelen tijdens de 'Engelse furie' opnieuw geplunderd worden – ditmaal door de Staatse legers, waarvan de acties vooral gericht waren op clerici en het plunderen en vernietigen van katholieke infrastructuur.¹³ Na de val van Antwerpen in 1585 werden de Noord-Brabantse steden de inzet van het krijgsgeweld, waarbij het omliggende platteland zwaar te lijden had onder de brandschattende troepen van beide zijden. Daarbij zakten de plunderende soldaten soms zuidwaarts af tot Brussel, Mechelen, Tienen of Leuven.¹⁴

Dat de katholieke infrastructuur hierdoor in erbarmelijke staat verkeerde, staat buiten kijf. Veelzeggend is een passage uit een brief van aartshertogin Isabella aan de hertog van Lerma op 2 september 1599, kort na haar aankomst in Brussel: 'Dit land zou prachtig zijn als het niet zo geruïneerd was, wat de grootste zonde op aarde is. Het louter herstellen van de kerken en kloosters naar hun oorspronkelijke toestand zou miljoenen vergen.'¹⁵ Binnen een staatsbestel dat de consolidatie van het monarchale regime en van het rooms-katholicisme als onlosmakelijk verbonden zag, kan de geciteerde passage worden beschouwd als een intentieverklaring van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621) voor een algemene hersteloperatie met grondige bouw- en reparatiewerken, gekoppeld aan een krachtig beleid om het catholicisme te 'restaureren'.¹⁶

In het voorbeeld van Hertoginnedal droegen de aartshertogen bij aan de tweede heropbouw met een donatie van 500 ponden,¹⁷ *pour emplir a la reparation du muraille de leur couvent*.¹⁸ Deze gift lijkt, in tegenstelling tot heel wat andere donaties, niet voor te komen in de bestaande historiografie van het convent.¹⁹ We vinden ze wel terug in de jaarlijkse boekhouding van het aartshertogelijk regime, in 1617 opgesteld door de Algemene Ontvanger van alle Financiën (*Recette Générale*) die bewaard wordt in Rijsel.²⁰ Deze centrale staatskas was de overkoepelende ontvangerij, waaronder nog enkele gewestelijke, domaniale ontvangerijen ressorteerden die bedragen doorstorten naar de centrale kas.²¹ De donatie aan Hertoginnedal is slechts één van vele donaties aan religieuze instellingen die zijn neergeschreven in het register.²² Dergelijke uitgaven varieerden in schaal en grootte: van forse bedragen geïnvesteerd in prestigieuze projecten – zoals de bouw van de bedevaartskerk van Scherpenheuvel – tot eerder bescheiden giften van textiel, vaatwerk of een glas-in-loodraam aan eenvoudige parochiekerken.

In dit artikel laten we zien dat een grondige analyse van uitgaven in de *Recette Générale* kan bijdragen tot een betere kennis van de heropbouw van de Brabantse katholieke infrastructuur. We kijken als het ware mee door de bril van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Het aartshertogelijk regime staat in de geschiedschrijving immers bekend om de royale bijdragen die het leverde aan de katholieke restauratie in de Habsburgse Nederlanden.²³ Hun inbreng ter bevordering van de heropbouw van katholieke infrastructuur is tot op heden niet systematisch in kaart is gebracht.

Aangezien het onderzoeksproject zich nog in de beginfase bevindt, beperkt de analyse zich tot het jaar 1617. Op dat moment waren de aartshertogen reeds achttien jaar in de Nederlanden – hun bewind liep vier jaar later af met het overlijden van Albrecht.²⁴ Tevens

was het achtste jaar ingezet van het Twaalfjarig Bestand – de pauze in de Tachtigjarige Oorlog tussen 1609 en 1621. Naast een beperkte kwantitatieve analyse zullen ook enkele significante uitgaven uit 1617 worden besproken. Rekeningen van lokale domaniale ontvangerijen zijn hier buiten beschouwing gelaten.²⁵

Katholieke restauratie

Met ‘katholieke restauratie’ bedoelen we het krachtige beleid dat werd gevoerd om het katholicisme in de zestiende eeuw en begin van de zeventiende eeuw te herstellen en te consolideren. Deze restauratie gebeurde op verschillende manieren: het letterlijke wederopbouwen van de kerkelijke infrastructuur, het bezielen van diverse kloosterordes, het uitdragen van contrareformatorische culten, schenkingen aan protestanten die zich weer tot het katholicisme bekeerden, het inrichten van processies, het stimuleren van kloosterintredes door de kosten ervan te dragen, et cetera. Dit artikel beperkt zich tot de (her)opbouw van ‘katholieke infrastructuur’, wat zowel de uitgaven voor het optrekken van nieuwe en het herstel van bestaande katholieke gebouwen omvat, als uitgaven voor bekleding en decoratie van die gebouwen (zoals schilderijen, communiebanken, kandelaars, glas-in-loodramen, altaren, standbeelden, et cetera).

- 11 Marnef, ‘Roerig Brabant’, 293; Put en Harline, *Verloren schapen*, 18.
- 12 Marnef, ‘Roerig Brabant’, 301; Put en Harline, *Verloren schapen*, 16-18.
- 13 Put en Harline, *Verloren schapen*, 16.
- 14 Marnef, ‘Roerig Brabant’, 307.
- 15 ‘Esta tierra es lyndissima, si no estuviese tan destruyda, que es la mayor lástima del mundo; pues para solo reparar las iglesias y monasterios seria menester muchos millones para volverlos en su ser’. Villa, ‘Correspondencia de la Infanta’, 266.
- 16 Duerloo, *Dynasty and piety*; Duerloo, ‘Pietas Albertinas’.
- 17 Het gehanteerde rekenmuntstelsel in de registers is het pond van 40 Vlaamse groten, waarbij 1 pond (‘livre’) = 20 schellingen (‘sols’) = 240 penningen (‘deniers’). ADN, *Chambre des Comptes*, B2776, 309r; Aerts, ‘Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen’, 288. Afgekort zullen we dit verder als ‘ponden’ aanduiden.
- 18 ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 355r-355v.
- 19 We checkten Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*; Janssens en Persoons, *Kloosters in het Zoniënwoud*; Pierron, *Histoire de la forêt de Soigne*; Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*; Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*.
- 20 Oorspronkelijk heette de officier de ‘receveur général de toutes les finances’ of de ‘algemene ontvanger van alle financiën’ om een onderscheid te maken met de gewestelijke en lokale ontvangers. Arnould, ‘Prolégomènes à l’étude’, 9; Coppens en Aerts, ‘Ontvangerij-Generaal van Financiën’, 535. Afgekort zullen we hem hier verder met ‘Algemene Ontvanger’ aanduiden. In Rijsel zijn de archieven terechtgekomen door de rekenschapsverplichting van de ontvanger-generaal aan de Rekenkamer die zich daar toen bevond. Coppens en Aerts, ‘Ontvangerij-Generaal van Financiën’, 544.
- 21 Let wel dat de specifieke aard van boekhouding in het *Ancien Régime* domaniale ontvangers toeliet om – indien ze dat wensten – enkel positieve saldi door te storten naar de centrale kas, wat betekent dat ze slechts die sommen overleverden die ze over hadden nadat plaatselijke onkosten loonuitkeringen en administratieve vergoedingen waren vereffend. Aerts, ‘De inhoud der rekeningen’, 169. Voor onderzoekers die een zicht willen krijgen op de totaalinkomsten is dit problematisch. Aerts, ‘Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen’, 280.
- 22 Het optekenen van geschenken aan de geestelijkheid in registers van ontvangers was niet ongebruikelijk. Aerts, ‘De inhoud der rekeningen’, 54.
- 23 We noemen er enkele, maar exhaustief zijn is onmogelijk: Cornil, ‘Théodore van Loon’; De Frenne, ‘Verzoening en herstel’; De Jonge en De Vos, ‘Architectuur ten tijde van de aartshertogen’; De Villermont, *L’infante Isabelle*; Duerloo, ‘Archiducal Piety’; Duerloo, ‘Pietas Albertinas’; Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*; Elias, *Kerk en staat*; Janssens, ‘De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden’; Meganck, *De kerkelijke architectuur*; Pasture, *La restauration religieuse*; Potvin, *Albert et Isabelle*; Put, ‘Les archiducs et la réforme’; Thöfner, *A common art*, et cetera.
- 24 Duerloo en Thomas, *Albrecht en Isabella*, 11-14.
- 25 Het is mogelijk dat hierdoor uitgaven die onder katholieke restauratie vallen, uit het vizier verdwijnen. In de volgende fase van het onderzoek zal worden geverifieerd of dat het geval is.

Dat katholieke restauratie een breed proces behelst en niet louter een topdown-verloop kent, is ondertussen afdoende aangetoond.²⁶ De bouwhausse in de Habsburgse Nederlanden is niet toe te schrijven aan de inbreng van een enkele actor. Een groot deel van de herstelkosten werd gedragen door de kerken, kloosters en abdijen zelf, bijvoorbeeld door de inkomsten uit tienden (gedeeltelijk) te reserveren voor de heropbouw.²⁷ Ook het verkopen van gronden of goederen was schering en inslag. Zo hypothekeerden of verkochten de kloosterzusters van Hertoginnedal heel wat van hun gronden en goederen om de tweede heropbouw te financieren.²⁸ Dat de aartshertogen zich overigens kantten tegen dergelijke verkopen, blijkt uit hun brief aan de aartsbisschop van Mechelen gedateerd op 17 maart 1606, waarin ze waarschuwdten tegen het verkopen of bezwaren van kerk- en armengoederen en aandrongen op streng toezicht op de rekeningen.²⁹ Uiteindelijk zouden Albrecht en Isabella ook twee edicten uitvaardigen met betrekking tot de herstelling van kerken, namelijk op 28 maart 1611 voor het aartsbisdom Mechelen en op 2 oktober 1613 een uitbreiding van het voornoemde edict voor het 'land en graafschap Vlaanderen'.³⁰

Daarnaast speelden families en verenigingen die de elite uitmaakten – zeker in de steden – een belangrijke rol.³¹ Dat dit niet een louter mannelijke aangelegenheid was, bewijst Anne van Cröy, die verschillende kapucijnerstichtingen verspreid over de Zuidelijke Nederlanden financierde.³² Ook wereldlijke machthebbers hadden hun inbreng. Zo vormde de restauratie voor zowel landvoogdes Margareta van Parma als voor haar zoon Alexander Farnese twee decennia later zelfs een van de prioriteiten voor het bestuur in de Nederlanden.³³ De reconstructie van kerken en het opnieuw openlijk belijden van het katholieke geloof namen immers reeds een aanvang in de onmiddellijke nasleep van het religieuze geweld van 1566. Bij de studie van de aartshertogelijke inbreng in de heropbouw van katholieke infrastructuur is het dus van belang in het achterhoofd te houden dat de katholieke restauratie niet louter aan het aartshertogelijk regime toe te schrijven is, maar dat Albrecht en Isabella een rol spelen naast heel wat andere actoren, in een proces dat al langer en bovendien ook in andere streken aan de gang was.

Recette Générale

De hoofdbron voor dit artikel zijn de rekeningen van de Algemene Ontvangerij van alle Financiën (de *Recette Générale*). De jaarrekeningboeken van de Algemene Ontvangerij bestaan telkens uit twee grote delen – inkomsten en uitgaven – ieder opgedeeld in een groot aantal rubrieken. Relevante uitgaven, zoals donaties aan religieuze instellingen, bevinden zich hoofdzakelijk in de rubrieken *Dons et recompenses*, *Menues et grosses parties* en *A divers Officiers Comptables*, verspreid tussen andere uitgaven zoals pensioenen voor militaire officieren of vergoedingen voor reiskosten. Omdat elke uitgavenpost zowel de begunstigde, de aard van de uitgave, een datum als een locatie vermeldt, vallen uitgaven die relevant zijn voor de heropbouw van de katholieke infrastructuur eenvoudig te identificeren.

Het register van 1617 bestaat uit 420 folio's (waarvan 354 met uitgaven), waarmee het een van de dunnere exemplaren is uit het bewind van de aartshertogen.³⁴ De drie relevante rubrieken samen bevatten in het onderzochte jaar 393 uitgaven, waarvan er 57, voor een totaalbedrag van 33.594 ponden, rechtstreeks verband houden met katholieke infrastructuur. Uitgaven met een bestemming buiten de Habsburgse Nederlanden (zes in totaal), waarin geen locatie wordt vermeld (één) of die (nog) niet geïdentificeerd zijn (drie), werden achterwege gelaten. Hetzelfde geldt voor uitgaven aan 'individueen', tenzij ze samen vermeld

Het register met de jaarrekening van 1617 van de Algemene Ontvangerij van alle Financiën (de *Recette Générale*)

worden met de religieuze instelling waaraan ze verbonden zijn zoals bijvoorbeeld het geval is bij *sire Judocus Bouchaert, pasteur de l'église de n(ore) dame au lieu de Montaigu*.³⁵ De resterende uitgaven omvatten zowel donaties ter ondersteuning van het optrekken en/of stofferen van nieuwe gebouwen als reparaties of stoffering van bestaande kloosters of kerken. Om te achterhalen of het om reparaties of nieuwe gebouwen gaat, is de omschrijving van de uitgave vaak veelzeggend door het gebruik van termen als *réparation*, *refection* of *restauration*.³⁶

- 26 Hierbij aansluitend geldt ook de vaststelling dat de katholieke restauratie niet louter aan de besluiten van het Concilie van Trente kan worden gekoppeld. Onderzoek wees immers uit dat het heropleven van catholicisme vaak aan de implementatie van de maatregelen voorafging. Pollmann, 'Being a Catholic', 166; Pollmann, *Catholic Identity*, 6-12.
- 27 Bleken de hoeves die daartoe dienden verwoest, dan konden de schaarse middelen aangewend worden om eerst de hoeves te herstellen zodat op die manier de opbrengst geleidelijk kon worden opgedreven. Dit was onder meer het geval bij de abdij van Affligem. Put en Harline, *Verloren schapen*, 53.
- 28 Dit was onder meer het geval voor hun refugehuis in Brussel, waar ze na beide verwoestingen van hun klooster een onderkomen vonden. Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 94 en Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*, 76-77. Voor een verslag over de vlucht uit het klooster op 2 februari 1578 en de noodzaak goederen te verkopen, zie ARA, Kerkelijk Archief Brabant, nr. 11469, 'Rentale Abbatiae de Ouderghem (1585-1588)'. Een transcriptie is terug te vinden in Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 304-308.
- 29 Elias, *Kerk en staat*, 213.
- 30 Brandts, *Recueil des ordonnances*, 78-79 en 197-198. Voor een korte bespreking van deze edicten, zie Elias, *Kerk en staat*, 214. De aartshertogen waren uiteraard niet de eersten die dergelijke regelingen uitwerkten. Zie onder meer Spicer, 'After Iconoclasm', 418 en De Coussemaker, 'Réparations des églises', 392.
- 31 Timmermans, 'Een elite als actor', 203. Zie ook Pollmann, 'Being a Catholic', 166-167.
- 32 Marini, 'Female authority', 17.
- 33 Spicer, 'After Iconoclasm', 411.
- 34 Gemiddeld zijn er 593 folio's per register – de jaren 1606 en 1618 waarvan geen registers zijn bewaard, werden niet meegenomen in de berekening. Het omvangrijkste register is dat uit 1602, met 855 folio's, en het kleinste dat uit 1620, met 382 folio's.
- 35 ADN, *Chambre des Comptes*, B2890.
- 36 Niettemin is het mogelijk dat ook bij de andere uitgaven, waar deze termen niet worden gebruikt, sprake is van een heropbouw of herstelling in plaats van een volledig nieuwe constructie.

Tabel 1 Thematische en geografische analyse van uitgaven in de Recette Générale aan katholieke infrastructuur

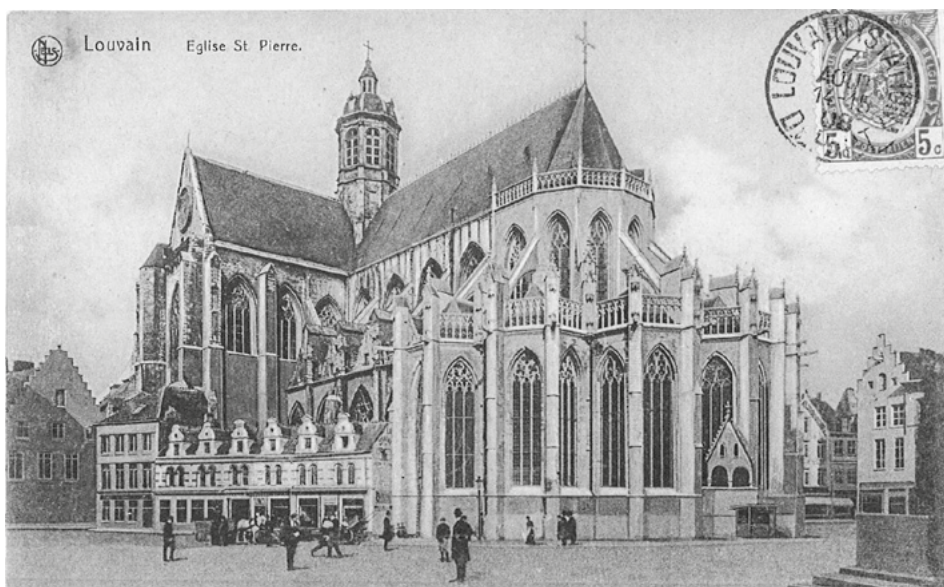
Uitgaven	Hertogdom Brabant		Niet-Hertogdom Brabant		Habsburgse Nederlanden	
	Aantal uitgaven	Ponden	Aantal uitgaven	Ponden	Aantal uitgaven	Ponden
Gebouwen	20	14.370	18	4.860	38	19.230
Aankleding en decoratie	10	12.244	9	2.120	19	14.364
Eindtotaal infrastructuur	30	26.614	27	6.980	57	33.594
Niet gespecificeerde uitgaven (aalmoezen)	20	1.240	14	1.856	34	3.096
Eindtotaal (incl. aalmoezen)	50	27.854	41	8.836	91	36.690

In tabel 1 hebben we die uitgaven opgedeeld in de rubrieken ‘Gebouwen’ en ‘Aankleding en decoratie’. Wanneer ook de niet-gespecificeerde uitgaven aan religieuze instellingen in de Habsburgse Nederlanden worden opgenomen, dan tellen we 91 uitgaven voor een totaal van 36.690 ponden.³⁷ Beperkt tot het hertogdom Brabant zijn dat respectievelijk dertig uitgaven (26.614 ponden) voor ‘Aankleding en decoratie’ en ‘Gebouwen’ samen, en vijftig uitgaven (27.854 ponden) wanneer ‘Aalmoezen’ worden meegerekend.

Tabel 2 Thematische detailanalyse van de uitgaven in het Hertogdom Brabant

Uitgaven	Hertogdom Brabant			
	aantal uitgaven	ponden		
Aankleding en decoratie	10	12.244		
<i>textielen</i>	2	8.785	8.660	Brokaat St.-Pieterskerk Leuven
<i>altaar met schilderij</i>	1	600	125	Kleed St.-Géry Brussel
<i>efemeer</i>	2	731		
<i>glasramen</i>	1	600		
<i>horloge</i>	1	500		
<i>orgel</i>	1	40		
<i>schilderij</i>	1	388		
<i>verfraaiing</i>	1	600		
Gebouwen	20	14.370		
<i>kerk</i>	10	11.000	7.500	O.L.V.-kerk Scherpenheuvel
<i>kapel</i>	1	200		
<i>kloostergebouwen</i>	9	3.170	500	Muur Hertoginnedal
Totaal	30	26.614		

Tabel 2 toont in detail dat er in het hertogdom Brabant zowel onder de rubriek ‘Aankleding en decoratie’, als onder ‘Gebouwen’ uitgaven voorkomen die de totaalsom van de rubriek sterk beïnvloeden. Het gaat respectievelijk om de subcategorie ‘Textielen’ (voor een totale uitgave van 8.785 ponden) en de subcategorie ‘Kerk’ (voor een totale uitgave van 11.000 ponden.) Een blik op de achterliggende data maakt duidelijk dat de grootste donatie voor

De collegiale Sint-Pieterskerk van Leuven. Foto op ansichtkaart, circa 1900

aankleding naar de collegiale Sint-Pieterskerk te Leuven ging, voor de aankoop van *ornemens de brocade blanche et toile d'argent de diverses pieces guarniz et broddez*.³⁸ Bij 'Gebouwen' zijn er twee uitgaven die het forse totaalbedrag verklaren, namelijk de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel (*en subvention des fraiz du bastiment de lad() eglise*)³⁹ en de kerk van het jezuïetencollege te Brussel (*pour subvenir aux fraiz des bastimens del'eglize dud(it) college*).⁴⁰

De collegiale Sint-Pieterskerk (Leuven)

De uitgave van 8.785 ponden aan de collegiale Sint-Pieterskerk te Leuven voor 'geborduurde en gedecoreerde weefsels van wit brokaat en met zilver doorweven stof' is meteen ook de grootste uitgave aan katholieke infrastructuur geregistreerd in het register van 1617. Uit de rekening alleen valt evenwel niet onmiddellijk af te leiden of het om een altaargewaad, een antependium, een kleed voor een beeld, een kazuifel of ander textiel gaat.⁴¹ Wel is vermeld dat de aartshertogen het speciaal hebben laten maken en dat het vervaardigd is uit wit brokaat en met zilver doorweven stof. Dergelijke geborduurde paramenten waren uiterst kostbaar, wat onmiddellijk ook de forse uitgave verklaart.⁴² Omwille van de kostbaar-

³⁷ Deze uitgaven worden in het register vermeld als '*en don unefois*', '*en don de grace especialle unefois*', '*en aulmosne unefois*' et cetera, waardoor niet uit te maken is of het geld met een bepaald doel werd gegeven en zo ja, hetwelk. Mogelijk kunnen de kwitanties en andere bewijsstukken die werden voorgelegd aan de controlecommissie van de Rekenkamer extra informatie bieden. Aerts, *Geschiedenis en archief*, 366. Dit geldt trouwens ook voor wél enigszins gespecificeerde uitgaven, zie infra.

³⁸ ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 394v.

³⁹ ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 433v.

⁴⁰ ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 344v.

⁴¹ De kwitantie – indien bewaard weliswaar – kan hierin mogelijk uitsluitsel brengen want de Recette Générale maakt melding van *certain compte en la langue espaignolle contenant quatre foeuilles et demie d'escriture*: ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 394v.

⁴² Koldewij, 'Triomf van de Brabantse kunstenaars', 285.

heid van de stof mocht brokaat gebruikt worden ter vervanging van andere voorgeschreven liturgische kleuren op bepaalde feestdagen.⁴³ Wat de prijs eveneens beïnvloedde, was het hoge aantal vak- en kooplieden dat betrokken was bij de realisatie van elk stuk kerkelijk textiel.⁴⁴ Ondanks de exuberante som die voor de weefsels werd betaald, lijkt de schenking niet voor te komen in de literatuur over de kerk en evenmin in de huidige kerkschat. Dat hoeft op zich niet te verwonderen, aangezien textiel een van de meest kwetsbare materialen in een kerk is en bijzonder snel aftakelt.⁴⁵

Het vormde alvast niet de enige donatie van kerkelijk textiel door de aartshertogen. In andere jaren van de *Recette*

Générale vonden we er verschillende andere terug. Zo is er in 1613 de donatie van vijf gouden sierweefsels van goudbrokaat voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel⁴⁶ en in 1619 de gift van menig antependium, kazuifel, stola en allerhande andere stoffen in zwart fluweel met zilverdraad voor de parochiekerk van Tervuren.⁴⁷ Ook in de literatuur wordt sporadisch melding gemaakt van dergelijke giften door de aartshertogen.⁴⁸ Ook hier gaat het vaak om borduurwerk met goud- en zilverdraad op een zijden grond.

Kerkelijk textiel was enorm kostbaar vanwege de exquise weefsels en vooral de omvangrijke borduursels – eigenlijk schilderijen in draad – met goud- en zilverdraad op zijde. In dit parament zijn bovendien parels toegevoegd (tentoonstelling 'In gouddraad en zijde' van het Museum Catharijneconvent te Utrecht, www.catharijneconvent.nl)

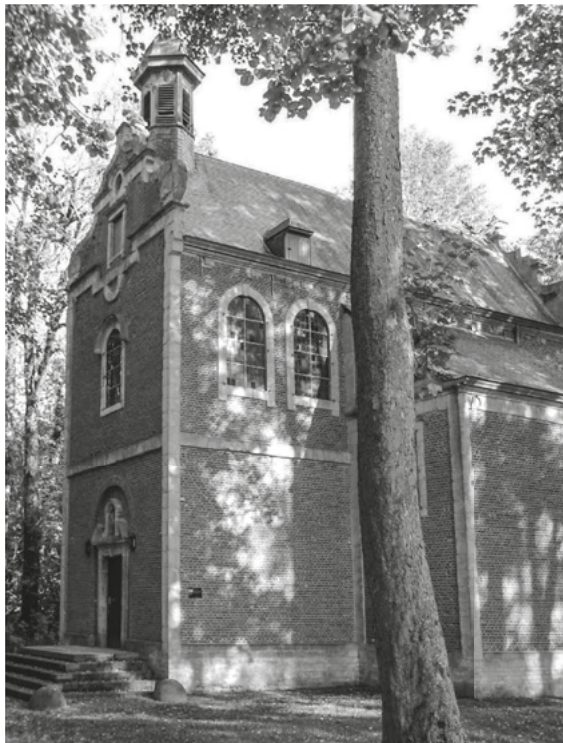
Schilderij van Sint-Hubertus (Sint-Hubertuskapel, Tervuren)

De rubriek 'Aankleding en decoratie' vermeldt ook schilderijen. In het jaar 1617 waren er twee uitgaven waarin er een of meer worden vermeld: een donatie van 600 ponden voor een altaar met schilderij in de Sint-Niklaaskerk te Brussel en een betaling van 748 ponden aan Wenzel Cobergher.⁴⁹ Die laatste uitgave is opgesplitst in:

'iij^e lx lb pour la peinture de la nativité de n()re saulveur Jesus et la visitation de madame S(ain)te Elisabeth au tableau mise en la chappelle ou hermitaige proche de mariemont, item xxv lb pour aultre peinture de S(ain)t hubert mise a la chappelle a tervueren, et les restans iij^e lxiii lb par luy payez et desbourssees au munesier qui avoit livre les tableaux aussy pour la dorure d'iceulx verroulx et transport doit bruxelles aud() mariemont et Tervueren'.⁵⁰

Afgaand op deze summiere omschrijving lijkt het alsof er 360 ponden zijn betaald voor het schilderij met de geboorte van Christus (Mariemont), 25 ponden voor het schilderij van Sint-Hubertus (Tervuren) en de overige 363 ponden voor het leveren van de doeken, het vergulden van de bouten en het transport vanuit Brussel.⁵¹ Wanneer evenwel de kwitanties naast deze passage uit de *Recette Générale* worden gelegd, blijken die een stuk gedetailleerder (zie tabel 3).⁵²

Zo wordt bijvoorbeeld de passage *pour la dorure d'iceulx verroulx* uit het register, in de kwitantie opgesplitst in *et pour la dorure d'icelle moulure: 42 fl; item pour les verroux: 3 fl.* Wanneer die logica wordt doorgetrokken naar de navolgende uitgave, dan blijken die 25 ponden bestemd te zijn voor het vergulden van (de lijst van) het schilderij.⁵³ De betaling voor het eigenlijke schilderen van het werk door Theodoor van Loon werd pas drie jaar later geregistreerd, in 1620.⁵⁴

De Sint-Hubertuskapel in Tervuren ontving van Albrecht en Isabella een schilderij van Sint-Hubertus (fietsknooppunten.blogspot.com)

43 Staal, 'Goud, rood, blauw', 94.

44 De Bodt, 'Borduurwerkers', 4.

45 Meul, *Kerkelijk textiel behouden en bewaren*, 5. Zie ook Stam, 'Loffbarlycke te onderhouden'.

46 ADN, *Chambre des Comptes*, B2860, 369r-369v. De uitgave bedroeg 1.600 ponden.

47 ADN, *Chambre des Comptes*, B2901, 363v-364v. De uitgave bedroeg 11.426 ponden en 1 schelling.

48 Bijvoorbeeld de gift van een aantal geborduurde mantels voor het Mariabeeld in Scherpenheuvel. Put en Harline, *Verloren schapen*, 80; Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 59; Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 28. Voor andere donaties, zie onder meer Duerloo en Thomas, *Albrecht en Isabella*, 238-239 en 242-243; Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 91; Duerloo, 'Archducal Piety', 268, 270, 273 en 275.

49 In het register werden er naast deze twee nog heel wat andere uitgaven voor schilderijen aangetroffen. Zolang echter niet vaststaat voor welke locatie ze bestemd waren, worden ze niet opgenomen in de analyse. *Aux pasteur et margliseurs del'eglize de S(ite) Nicolas en la ville de Bruxelles, la somme de six cens livres dud(it) pris, [...] pour ayder a eriger une nouvel autel avecq une signale tableau a l'honneur de monsieur S(ite) Roche enrichie des armoires de leur(l) Al(l)zes [...]*. ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 346v. Vermoedelijk gaat het hier om de (zwaar gerestaureerde en heropgebouwde) Sint-Niklaaskerk in de Botermarkt vlakbij de Grote Markt, waarvan de oudste vermelding dateert van 1152. Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 370, en waarvan we weten dat de kerk in 1618 een parochiekerk werd. Braeken, *Bouwen door de eeuwen*, 187. In dit artikel wordt op deze uitgave niet verder ingegaan.

50 ADN, *Chambre des Comptes*, B2890, 402v.

51 Aangezien dit artikel zich richt op het hertogdom Brabant, wordt hierop niet verder ingegaan. In de tabellen werden de kosten van het schilderij van Mariemont ook afgetrokken. Het eerste, merkwaardig lage bedrag leidde in de literatuur tot verschillende hypotheses, gaande van een tijdelijke vervanger in afwachting van de levering van het definitieve altaarstuk (Janssens, '361. De Beking', 260) via een laatste betalingstermijn nadat de rest al betaald was (Fokker, *Wenzel Cobergher*; De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 211) tot de betaling voor een ander klein en niet kostbaar schilderij dat boven de doorgang naar de sacristie hing en voorkomt in de schilderijeninventaris van het kasteel van Tervuren uit 1620 (Van Sprang, 'Van Loon', 54).

52 Een transcriptie hiervan is terug te vinden in De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 330-332. In de tabel werd deze transcriptie letterlijk overgenomen, inclusief de vermelding in florijnen (fl.).

53 Ook het feit dat beide gekoppeld worden in het subtotale in de rekening van Wensel Cobergher lijkt dit te ondersteunen.

54 Zijnde 800 ponden voor een groot schilderij voor het hoogaltaar en 700 ponden voor elk van de twee kleinere zijaltaren. In de *Recette Générale* worden de namen van de schilderijen niet vermeld, maar het zou gaan om de 'De beking van de heilige Hubertus' voor het hoofdaltaar en 'De heilige Hubertus ontvangt de Stola' en 'De Heilige Maagd en Kind tussen de Sint-Jan-de-Doper en Sint-Jan-de-Evangelist' voor de zijaltaren. Cornil, 'Théodore van Loon', 192. De uitgave beschrijft verder ook de kosten van de doeken, linnen en productie van de kaders: ADN, *Chambre des Comptes*, B2907, 360v. Zie ook Van Sprang, 'Van Loon', 53; Janssens, '361. De Beking', 260.

Tabel 3 Vergelijking van de *Recette Générale* en de kwitanties

Recette Générale	Kwitantie	Uitgave	Subtotaal kwitantie
iiic lx lb pour la paincture de la nativité de n(l)re sauveur Jesus et la visitation de madame S(l)te Elisabeth au tableau mise en la chappelle ou hermitaige proche de mariemont	Pour la chapelle ou hermitage au dehors du palay de Maryemont une Nativité de Jésus avec une Visitation de Ste Elisabeth, posée au frontespice de la table d'autelle	360 fl.	566 fl.
et les restans iii ^e lxiii lb par luy payez et desbourssees au munesier qui avoit livre les tableaux aussy pour la dorure d'iceulx verroulx et transport doit bruxelles aud(i) mariemont et Tervueren'	Payé à Bocxhorinck pour l'ornement de bois d'escrignerye dudit autelle	90 fl.	
	Item pour la dorrure dudit ornement	104 fl.	
	Item pour la conduite avec un chariot jusques audit Maryemont	12 fl.	65 fl.
	En oultre payé au susdit Bocxhorinck pour la moulure de la table d'autelle de la chapelle du commung audit Maryemont	20 fl.	
	et pour la dorrure d'icelle moulure	42 fl.	
	Item pour les verroux	3 fl.	
	Davantage pour la dorure de l'ornement de la table d'autelle de Terveuren	92 fl. 10 s.	117 fl.
item xxv lb pour aultre paincture de S(l)t hubert mise a la chappelle a tervueren	Item pour la pinture de St Hubert faite pour le frontespice de la susditte table d'autelle	25 fl.	10 s.
Totaal			748 fl. ⁵⁵

Onze-Lieve-Vrouwekerk van Scherpenheuvel (Scherpenheuvel-Zichem)

Uit tabel 2 blijkt dat in de rubriek 'Gebouwen' in 1617 de grootste donatie naar de kerk van Scherpenheuvel ging. Scherpenheuvel nam binnen het beleid van de aartshertogen een speciale plaats in. Het was dé grote onderneming van Albrecht en Isabella, hun persoonlijke project.⁵⁶ De plannen, waarbij de stad zich zou ontwikkelen met een zevenhoekige plattegrond en een koepelvormige kerk in het midden, werden ontworpen door Wenzel Cobergher onder nauw toezicht van Albrecht.⁵⁷ Van de standplaats van een eik met een Mariabeeld waaraan de meest wonderbaarlijke genezingen werden toegeschreven, groeide Scherpenheuvel onder het initiatief van de aartshertogen uit tot het Jeruzalem van de Lage Landen, een bolwerk van de strijdende kerk.⁵⁸ De beslissing tot het bouwen van een mariale citadel kwam er in 1607, kort na de wapenstilstand met de Verenigde Provinciën.⁵⁹ Die wapenstilstand was, net zoals het ontzet van 's-Hertogenbosch (1603), de verovering van Oostende (1604) en het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) volgens de aartshertogen te danken aan de tussenkomst van Maria.⁶⁰ Scherpenheuvel vormde vanuit dat oogpunt tevens dé realisatie van hun politieke vroomheid en een affirmatie van het aartshertogelijke regime.⁶¹

De uitgave van 7.500 ponden in 1617 was bestemd voor de bouw van de kerk. Hoewel het voor pastoor Judocus Bouckaert een welkome donatie geweest zal zijn, kon het bedrag niet verhelpen dat de volledige financiering niet bijster vlot liep en de werken traag vorderden.⁶² Uit een octrooibrief in 1613, die Bouckaert autoriseerde om drie jaar lang aalmoezen

Met financiële steun en onder grote belangstelling van Albrecht en Isabella werd vanaf 1607 gebouwd aan de koepelvormige bedevaartskerk in Scherpenheuvel die aan Maria werd gewijd (flipdemuinck-kristelpardon.blogspot.be)

te ontvangen, blijken op dat moment slechts drie van de zes straalkapellen (althans het metselwerk daarvan) en de sacristie voltooid.⁶³ De eerste geldmiddelen waren echter uitgeput, waardebrieven geschonken als aalmoes konden door de financiële crisis niet worden ingewisseld en bepaalde Staten weigerden lange tijd hun bijdragen aan de kerkfabriek van Scherpenheuvel te betalen.⁶⁴ Ook in april 1619, toen de aartshertogen vanuit Diest in Scherpenheuvel aankwamen om er hun jaarlijks noveen te volbrengen, was de bedevaartskerk – ofschoon men op dat moment al bijna tien jaar aan de bouw werkte – nog lang niet af.⁶⁵ Pastoor Bouckaert vroeg de aartshertogen herhaaldelijk om hulp.⁶⁶ Op basis van de niet-volledige inventaris van Finot weten we dat de aartshertogen ook meermaals geld gaven ten behoeve van de bouw van de kerk.⁶⁷ Niettemin zou het nog tot de zomer van 1627 duren vooraleer de kerk kon worden ingewijd.⁶⁸

⁵⁵ De tien schellingen werden zowel in de kwitantie als in de totale som van de *Recette Générale* uit de volledige som gelaten.

⁵⁶ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 92.

⁵⁷ Duerloo, 'Archducal Piety', 275.

⁵⁸ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 23-28 en 77.

⁵⁹ Kort voor het herbeginnen van het campagneseizoen dat jaar komen de aartshertogen, Spanje en de Verenigde Provinciën op 24 april overeen een bestand van zes maanden te eerbiedigen. Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 89.

⁶⁰ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 184.

⁶¹ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 184; Duerloo, 'Archducal Piety', 275; Put en Harline, *Verloren schapen*, 86.

⁶² Bouckaert zou immers een jaar later 50.000 gulden lenen bij een Berg van Barmhartigheid. Boni, *Scherpenheuvel*, 65. De auteur vermeldt evenwel geen referentie.

⁶³ Voor de volledige transcriptie van deze brief, zie Boni, *Scherpenheuvel*, 202; Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 65.

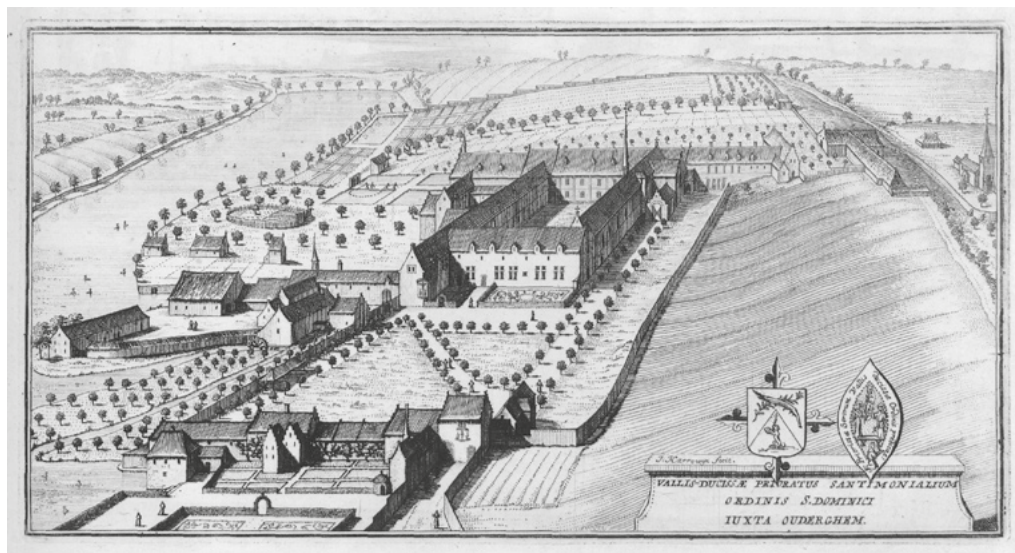
⁶⁴ Boni, *Scherpenheuvel*, 65; Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 66.

⁶⁵ Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 105.

⁶⁶ Meganck, *De kerkelijke architectuur*, 66.

⁶⁷ Bijvoorbeeld in 1619 schenken ze opnieuw 5.000 ponden *en subvention des fraiz du bastiment de ladite église*. Het verdere verloop van dit onderzoek zal uitwijzen hoeveel in totaal. Finot, *Inventaire sommaire*, z.pg.

⁶⁸ Maar ook dan was de kerk nog niet voltooid. Bij de dood van Albrecht in 1621 vertraagt het project aanzienlijk en na de dood van Isabella valt het zelfs zo goed als stil. Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 92.

De reparatie van de omwalling van de kloostergebouwen van Hertoginnedal (Val-Duchesse) in Oudergem kwam tot stand met geldelijke steun van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Gravure, 1693 (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen, cat.nr. K7585)

Convent van Hertoginnedal (Oudergem)

We besluiten het artikel met de casus uit de inleiding, namelijk de donatie van 500 ponden voor het repareren van de omwallingsmuur van Hertoginnedal. Met deze gift traden de aartshertogen in de voetsporen van Isabella's vader, de Spaanse koning Filips II, die in 1565 een donatie had gedaan om de kerk te herbouwen en er *une fenêtre ornée de la représentation du roi et de ses armoiries* te plaatsen.⁶⁹ Met betrekking tot de omwallingsmuur is bekend dat priorin Van Onchem tussen 1649 en 1650 een nieuwe ommuring had laten bouwen rond de kloostergebouwen, bijgebouwen en tuinen.⁷⁰ Het feit dat de aartshertogen al in 1617 bijdroegen aan deze ommuring (en dat dit expliciet zo beschreven staat), terwijl er ongetwijfeld heel wat andere en mogelijk dringender reparaties nodig waren, is geen toeval. Niet alleen zal dat te maken hebben met de striktere bepalingen van het Concilie van Trente, die muren als een essentiële vereiste van een klooster beschouwden.⁷¹ Concreet betekende dit dat kloosters die reeds vóór het concilie slotkloosters waren hun muren verder dienden te onderhouden en te verstevigen.⁷² Daarnaast waren Albrecht en Isabella ook grote voorvechters van deze praktijk – net als hun voorgangers trouwens, die vooral die ordes bevoordeelden die het ideaal van *complete enclosure* deelden.⁷³ De aartshertogen steunden de inspanningen van aartsbisschop Hovius dan ook voluit, wat ervoor zorgde dat tegen het einde van het aartshertogelijke bewind slechts één convent in het volledige aartsbisdom Mechelen niet ommuurd was.⁷⁴ In dat opzicht is het dan ook niet verwonderlijk dat een uitgave in 1617 uitdrukkelijk voor de ommuring van een klooster bestemd was.

Besluit

In dit artikel werden uitgaven voor de (her)opbouw van katholieke infrastructuur in het hertogdom Brabant onder de loep genomen zoals ze geregistreerd staan in de *Recette Générale* van 1617. Hieruit bleek dat de aartshertogelijke donaties geregistreerd in deze registers relevante informatie bevatten, in het bijzonder aangaande de stoffering van kerken en kloosters. Daar waar de soms tere materialen de tand des tijds niet hebben doorstaan, en talrijke gebouwen of zelfs volledige complexen de Franse Revolutie of beide wereldoorlogen ternauwernood of helemaal niet hebben overleefd, kunnen we dankzij de *Recette Générale* een glimp opvangen van dat verdwenen kerkelijk erfgoed of de herkomst van het bewaarde erfgoed verduidelijken.

Een bredere analyse van alle geregistreerde aartshertogelijke uitgaven over de jaren heen zal ons in staat stellen op microniveau te bekijken hoeveel fondsen Albrecht en Isabella tijdens hun regering aan een bepaalde Brabantse kerk of klooster schonken. Dat kan een combinatie van verschillende soorten donaties (gebouwen, aankleding en decoratie, en ongespecificeerde aalmoezen) zijn, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de kerk van Scherpenheuvel. Het zal tevens mogelijk zijn de donatiepolitiek van Albrecht en Isabella in het hertogdom Brabant te vergelijken met die in andere landstreken, en steden zoals Leuven of Brussel met andere Brabantse steden. Verder zal de lange-termijn-analyse van rekeningen ook informatie verschaffen over de afweging van het belang en de mate van exclusiviteit van individuele donaties – zowel geografisch, thematisch als wat de begunstigden betreft. Louter op basis van uitgaven van één jaar zijn dergelijke conclusies hier, hoewel verleidelijk, niet gerechtvaardigd.

Tot slot zal een kritische analyse van de informatie uit de *Recette Générale*, door vergelijking met bestaande literatuur, een uitstekende basis vormen voor casestudy-onderzoek. Zeker afgezet tegen uitgaven geregistreerd door lagere ontvangerijen of kwitanties kan dit verrijkend zijn, zoals het geval bleek bij de schilderijen in de Sint-Hubertuskapel van Tervuren. Op deze manier kan onderzoek in de *Recette Générale* bijdragen tot een broodnodige contextualisering van de rol en betekenis van de aartshertogen bij de restauratie van het katholieke landschap in Brabant.

⁶⁹ Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 93; Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, 349.

⁷⁰ Tahon, *Le prieuré de Val-Duchesse*, 78.

⁷¹ Put en Harline, *Verloren schapen*, 163.

⁷² Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 99. Maar de verstrenging hield uiteraard meer in dan enkel het voorzien van muren. Zo werd het bijvoorbeeld ook verboden om zonder toestemming van de bisschop het klooster te verlaten, zelfs niet voor kort. Pasture, *La restauration religieuse*, 273. Dat niet alle kloosters deze regel even nauw namen, toont het voorbeeld van de benedictinessenabdij van Groot-Bijgaarden. Het bloemrijke verhaal vol intriges en 'ongehoorzaamheid' hierachter is terug te vinden in Put en Harline, *Verloren schapen*, 163-176.

⁷³ Van Wyhe, 'Court and convent', 425.

⁷⁴ Binnen het aartsbisdom Mechelen leende of schonk Hovius zelfs geld om de bouw van de muren aan te moedigen. Put en Harline, *Verloren schapen*, 163; Pasture, *La restauration religieuse*, 279.

RÉSUMÉ

La *recette générale* et la restauration du paysage catholique sous les archiducs Albert et Isabelle

Les édifices religieux et conventuels ont gravement souffert durant la seconde moitié du 16e siècle dans les anciens Pays-Bas, ainsi que leur mobilier artistique et liturgique. Aux vagues d'iconoclasme de 1566 et de 1581, cette dernière étant liée à l'établissement de républiques urbaines calvinistes, s'ajoutent les faits de violence militaire entraînés par la Guerre de Quatre-Vingt-Ans opposant les armées espagnoles aux troupes des Etats. Au bout du compte, l'infrastructure catholique des Pays-Bas méridionaux s'est retrouvée dans un état pitoyable, après avoir été parfois visée intentionnellement et spécifiquement par ses adversaires. L'archiduchesse Isabelle n'écrit-elle pas en 1599, peu après son arrivée, que ce pays est *tan destruyda* qu'il faudrait *muchos millones* simplement pour en restaurer les églises et les couvents.

Le gouvernement des Archiducs (1598-1621) est marqué par la volonté de restaurer et de consolider la monarchie et le catholicisme, indissociablement liés. L'historiographie s'accorde d'ailleurs pour souligner leur contribution financière essentielle au relèvement de l'infrastructure catholique, aux côtés d'autres intervenants (établissements religieux eux-mêmes, mais aussi ville et noblesse). Paradoxalement pourtant, cette intervention de leur part n'a jamais fait l'objet d'un relevé systématique.

Cette contribution vise à présenter une recherche en cours qui a précisément pour objet de mener une telle analyse. La source retenue est constituée par les comptes de la *Recette générale de toutes les finances*, conservés aux Archives départementales du Nord à Lille. Dans un premier temps de l'enquête, les comptes des recettes inférieures ne sont pas pris en considération. Ils peuvent bien entendu receler eux aussi des dépenses relatives à la restauration catholique. Ils seront examinés dans une seconde phase du travail.

La recherche étant encore à son commencement, les résultats présentés à titre exploratoire concernent l'année 1617. Le Receveur général a enregistré de nombreuses dépenses en dons consentis à des établissements religieux. Ces dons varient en taille et en importance. Leur objet va de la construction de l'église de pèlerinage de Montaigu (*Scherpenheuvel*) à l'achat de textiles ou à la réalisation de vitraux pour de simples églises paroissiales. On relève au total 57 rubriques, pour un total de 33.594 livres, ayant un lien direct avec l'infrastructure catholique. Parmi ces rubriques, 30 concernent le Brabant.

L'examen de la source montre la richesse de l'information qu'elle contient, en particulier sur le mobilier des églises et couvents. Une perspective s'ouvre ainsi sur un patrimoine religieux méconnu, qui a depuis souffert l'usure du temps et les destructions de la période révolutionnaire puis des deux guerres mondiales, et peut avoir, dans certains cas, entièrement disparu. La possibilité s'ouvre également d'une analyse à l'échelle micro, portant sur les dépenses octroyées durant toute la période à tel ou tel établissement, de manière à suivre d'éventuelles continuités et surtout à comparer l'importance relative des interventions archiduciales. On pourra également comparer la politique de don des archiducs dans les différentes provinces des Pays-Bas. L'étude critique envisagée offrira ainsi la base à une recontextualisation bien nécessaire du rôle des Archiducs dans la restauration catholique en Brabant.

Archivalia

Archives Départementales Du Nord (ADN)

Chambre des Comptes de Lille, Série B

B2776, 309r

B2890, 344v, 346v, 355r-355v, 369r-369v, 394v, 402v, 433v

B2901, 363v-364v

B2907, 360v

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA)

Kerkelijk Archief Brabant

nr. 11469

Literatuur

- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 165-199.
- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis* 61 (1978) 13-95.
- Aerts, E., 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek', *Gemeentekrediet van België: Driemaandelijkse tijdschrift* 36 (1982) 275-294.
- Aerts, E., *Geschiedenis en archief van de rekenkamers* (Brussel 1996).
- Arnould, M. A., 'Prologomènes à l'étude des finances publiques des Pays-Bas espagnols', *Acta historica Bruxellensia* 2 (1970) 7-23.
- Balis, A., 'Renaissance en barok' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 358-369.
- Benedict, P., 'The second wave of Protestant expansion' in: R. Po-Chia Hsia (red.), *The Cambridge History of Christianity. Volume 6. Reform and Expansion 1500-1660* (Cambridge 2007) 125-142.
- Bogaerts, A.M., *Het klooster Hertoginnedal der zusters Dominikanessen te Oudergem 1262-1797* (Leuven 1979).
- Boni, A., *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis* (Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1953).
- Braeken, J., *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*. 1A (Luik 1977).
- Brandts, V., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621* (Bruxelles 1912).
- Coppens, H., en E. Aerts, 'Ontvangerij-Generaal van Financiën Koninklijke Schatkist (1387-1795)' in: E. Aerts e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel 1994) 534-546.
- Cornil, T., 'Théodore van Loon et la peinture italienne', *Bulletin de l'institut historique belge de Rome* 17 (1936) 187-211.
- Coster, W., en A. Spicer, 'Introduction: the dimensions of sacred space in Reformation Europe' in: W. Coster en A. Spicer (red.), *Sacred space in early modern Europe* (Cambridge 2005) 1-16.
- De Bodt, S., 'Borduurwerkers aan het werk voor de Utrechtse kapittel- en parochiekerken 1500-1580', *Oud Holland. Quarterly for Dutch Art History* 105 (1991) 1-31.
- De Coussemaker, M.I., 'Réparations des églises dans la Flandre Maritime après les troubles religieux du XVIe siècle', *Annales du comité Flamand de France* 17 (1888) 387-457.
- De Frenne, L., 'Verzoening en herstel van het vorstelijk gezag: de Aartshertogen Albrecht en Isabella en de stad Gent (1598-1621)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 60 (2006) 247-284.
- De Jonge, K., en A. De Vos, 'Architectuur ten tijde van de aartshertogen: het hof achterna' in: K. De Jonge e.a. (red.), *Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17e eeuw* (Leuven 2000) 11-42.
- De Maeyer, M., *Albrecht en Isabella en de schilderkunst. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden* (Brussel 1955).
- De Villermont, M., *L'infante Isabelle. Gouvernante des Pays-Bas* (2 dln.; Taminés-Paris 1912).
- Duerloo, L., 'Pietas Albertinas. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 1-18.
- Duerloo, L., 'Archducal Piety and Habsburg Power' in: L. Duerloo en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays* (z.p. 1998) 267-283.

- Duerloo, L., *Dynasty and piety. Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars* (Farnham 2012).
- Duerloo, L., en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus* (z.p. 1998).
- Duerloo, L., en M. Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (Leuven 2002).
- Duffy, E., *The stripping of the Altars: Traditional Religion in England, c. 1400-c. 1580* (New Haven 1992).
- Eire, C.M.N., *War against the Idols: the reformation of worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge 1989).
- Elias, H.J., *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)* (Antwerpen 1931).
- Finot, J., *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790* (Lille 1888).
- Janssens, L., en E. Persoons, *Kloosters in het Zoniënwood (Hertoginnedal, Groenedaal, Rooklooster, Zevenborren en Ter Kluizen)* (Brussel 1989).
- Janssens, P., 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)' in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2002) 178-221.
- Janssens, S., '361. De bekering van de Heilige Hubertus' in: L. Duerloo en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Catalogus* (z.p. 1998) 260-261.
- Koldewij, A., 'Triomf van de Brabantse kunstenaars' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 268-287.
- Louthan, H., *Converting Bohemia: Force and persuasion in the Catholic Reformation* (Cambridge 2009).
- Marini, M., 'Female Authority in the Pietas Nobilita: Habsburg Allegiance during the Dutch Revolt', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 34 (2010) 5-24.
- Marnef, G., 'Roerig Brabant' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 291-307.
- Marnef, G., 'Verscheurde geesten' in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2011) 330-343.
- Meganck, T., *De kerkelijke architectuur van Wensel Coberghe (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome* (Brussel 1998).
- Mellaert, D., *De Sint-Pieterskerk te Leuven. Architectuur en kunstpatrimonium* (Leuven-Amersfoort 1998).
- Meul, V., *Kerkelijk textiel behouden en bewaren* (Hasselt 2010).
- Pierron, S., *Histoire de la forêt de Soigne* (Bruxelles 1905).
- Pollmann, J., 'Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical Leadership and Catholic Violence, 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006) 83-120.
- Pollmann, J., *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635* (Oxford 2011).
- Pollmann, J., 'Being a Catholic in Early Modern Europe', in A. Bamji, G.H. Janssen en M. Laven, *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation* (Farnham 2013), 165-182.
- Potvin, C., *Albert et Isabelle. Fragments sur leur règne* (Paris-Bruxelles 1861).
- Put, E., 'Les archiducs et la réforme catholique: champs d'action et limites politiques', in L. Duerloo en W. Thomas, *Albrecht & Isabella 1598-1621. Essays* (z.p. 1998) 255-265.
- Put, E., en H. Craig, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620* (Leuven 2002).
- Scelliers, H., *Beschryvinghe vande fondatie ende gheghehentyd van het clooster vande HH. Dryvuldigheyt s'Hertoginne-dael by Auderghem* (Bruxelles 1662).
- Spicer, A., 'After Iconoclasm: Reconciliation and Resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566-85', *The Sixteenth Century Journal* 44 (2013) 411-433.
- Staal, C., 'Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart', in S.F.M. De Bodt en M.L. Caron, *Schilderen met goud-draad en zijde* (Utrecht 1987) 83-98.
- Stam, G.J.S.N., 'Loffbarlycke te onderhouden. Een visie op het conserveren en restaureren van textiel in historisch perspectief', in S.F.M. De Bodt en M.L. Caron, *Schilderen met goud-draad en zijde* (Utrecht 1987) 32-50.
- Tahon, V., *Le prieuré de Val-Duchesse* (Bruxelles 1910).
- Thøfner, M., *A common art: urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle 2007).
- Timmermans, B., 'Een elite als actor binnen de zeventiende-eeuwse kunstwereld. Uitbouw en patronen van patronage(netwerken) in de Antwerpse Nazomer' in: H. Vlieghe en K. Van der Stighelen (red.), *Sponsors of the Past. Flemish art and patronage 1550-1700* (Turnhout 2005) 203-227.
- Vannieuwenhuyze, B., *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (doctoraalscriptie Universiteit Gent 2008).
- Van Sprang, S., 'Van Loon en de schilderijen van de hertogelijke Sint-Hubertuskapel in Tervuren' in: *Theodoor van Loon. 'Pictor ingenius' en tijdgenoot van Rubens* (Gent 2011), 43-59.
- Van Wyhe, C., 'Court and Convent: The Infanta Isabella and Her Franciscan Confessor Andrés de Soto', *The Sixteenth Century Journal* 35 (2004) 411-445.
- Villa, R., 'Correspondencia de la Infanta archiduquesa de Isabel Clara Eugenia de Austria con el Duque de Lerma', *Boletín de la real academia de la historia* 47 (1905) 263-304.
- Walsham, A., *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland* (Oxford 2011).
- Wauters, A., *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'annexion de cette ville* (3 dln.; Bruxelles 1855).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

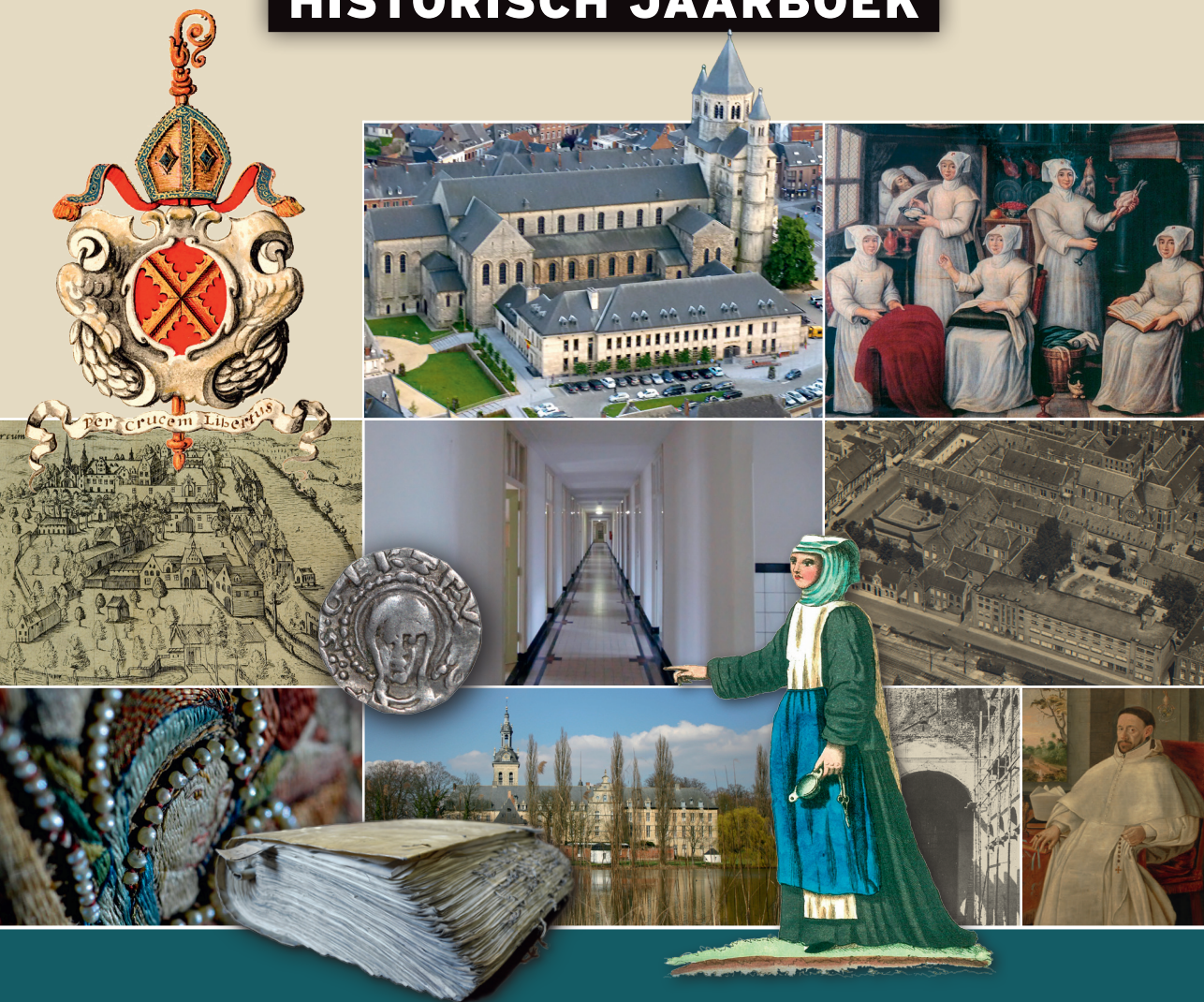
- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015

deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

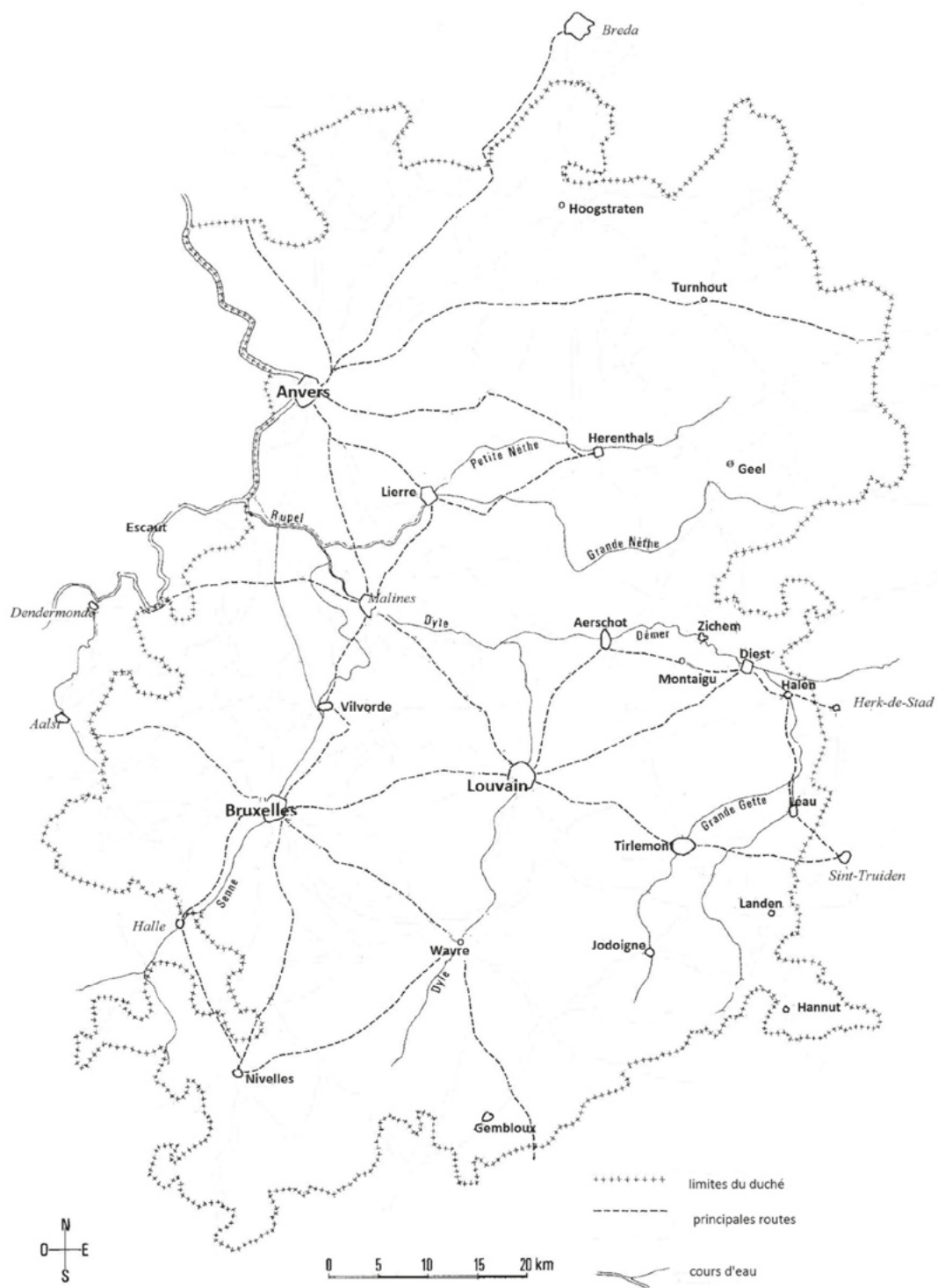
mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Les villes du Brabant méridional au XVIIIe siècle

Claude Bruneel

Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)

L'interaction entre les établissements religieux et les villes subit de profonds changements au fil des siècles. Évoquer quelques étapes de cette évolution est le propos de la présente contribution. Du point de vue géographique, elle s'attache au Brabant méridional, situé au cœur des Pays-Bas autrichiens, soit, en gros, les territoires des actuelles provinces d'Anvers, du Brabant flamand, du Brabant wallon et de la région de Bruxelles.

Le XVIIIe siècle offre un point de départ qui mérite une analyse approfondie. L'osmose entre l'Église et l'État est encore bien réelle, même si des éléments de tension s'affirment. En effet, le pouvoir civil entend imposer sa prééminence face à un rival dont la puissance peut représenter une menace. Au siècle des Lumières, la présence ecclésiastique marque le paysage urbain par de multiples signes, de l'architecture à la toponymie. En outre, son poids démographique, son patrimoine foncier, ses revenus, les sympathies que le clergé recueille au sein de la plus grande partie de la population lui confèrent un pouvoir d'influence incontestable. Cet ascendant éveille une certaine circonspection de la part des autorités civiles. Un pas décisif est franchi par Joseph II qui supprime les communautés contemplatives. L'annexion par la France a pour conséquence d'étendre la mesure à tous les établissements ecclésiastiques. La conclusion du Concordat permet une restauration limitée, sous l'étroit contrôle de l'État, une politique par ailleurs poursuivie sous le royaume des Pays-Bas. De nouveaux horizons s'ouvrent aux religieux avec l'accession de la Belgique à l'indépendance. Le XIXe siècle témoigne d'une vitalité retrouvée, mais la nouvelle expansion, souvent à la périphérie des villes, s'accompagne de formes et d'accents neufs. Elle se poursuit durant le siècle suivant. Les lendemains de la deuxième guerre mondiale mettent en évidence une inflexion de la tendance, rapidement marquée par un inexorable déclin des effectifs. Les communautés se regroupent, les bâtiments désertés sont en quête de nouvelles affectations. Destructures et reconstructions à d'autres usages sur les terrains ainsi libérés, transformations des bâtiments, aménagements à des fins culturelles, du fait de tous ces éléments un rapport nouveau à la ville s'installe.

Le couvent dans la ville au temps des Lumières

Au siècle des Lumières, le couvent est partout dans la ville¹. Le terme est pris ici au sens d'établissement religieux au sens large, comme c'était le cas au XVIIIe siècle, sans entrer dans les distinctions du droit canon². Il associe ainsi aux communautés régulières, au sens

¹ Le critère retenu pour définir la ville est son statut juridique et non son importance démographique.

² Naz (dir.), *Dictionnaire*, IV., 755-756, 928-930.

strict, les congrégations de femmes qui ne prononcent que des vœux simples comme les béguines ou des sociétés de prêtres comme les oratoriens. La présence ecclésiastique est renforcée encore par la présence des prêtres séculiers et l'existence de nombreux chapitres collégiaux dans les principales villes.

Le couvent dans la cité s'impose au regard de tous par sa présence monumentale. Dans leur description des quartiers et des rues, les guides à l'intention des voyageurs mentionnent systématiquement son existence. Les plans de ville relèvent son emplacement. Autre preuve du rôle de ces établissements dans la topographie urbaine, bon nombre d'artisans ou de commerçants situent leur boutique par rapport à ces points de repère : «Derrière les jésuites», «près des dominicains», «vis-à-vis des capucins», «derrière les minimes»; «près les oratoires», «derrière les grands carmes», «près des douze apôtres», lit-on, entre autres, dans la partie professionnelle des almanachs de Bruxelles ou Louvain³. La toponymie traduit également l'importance de la présence conventuelle dans la ville. Ainsi, à Bruxelles, selon la liste annexée au plan manuscrit de Guillaume de Wautier qui date d'environ 1780⁴, un cinquième des dénominations des rues, ruelles, allées, places, marchés, culs de sac, ponts et quais présente une connotation religieuse. Un toponyme sur cinq évoque explicitement

(60)
 Tonghils, rue des Freres Cellites.
 De Schepere, Marché de la Chapelle.
 Huybrechts, Marché aux Charbons.
 Limmelette, rue de la Magdeleine.
 Meagher junior, près des Minimes.
 Germain, Marché aux Herbes.
 Devaulx, Montagne de la Cour.
 Van Lierde, Place des Wallons.
 Cammaert, près des Dominicains.
 Van der Vinne, rue d'Anderlecht.
 Bedel.
 Van der Linden, Rue des Epérons.

CHIRURGIENS.
 Stallart, Montagne de la Cour.
 La Rocq, rue de l'hôpital.
 Germain, long. rue neuve.
 Tricot, Berg-fraet.
 Gode-Charles, près de la Chapelle.
 Gode-Charles, près de la Steen-porte.
 Du Mont, rue d'Anderlecht.
 Fondeur, près du Manneke-pis.
 Mariol, près de Récollets.
 Van Ophem, cielle halle au bled.
 Bouquie, près des Urselins.
 Chinay, place du Sablon.
 Pepin, près de la steen-port.
 Abbate, près des Urselins.
 Droesbeque, Montagne de la Cour.
 Mottard, derrière les grands Carmes.
 Puns, Marché aux Charbons.

Van Baerlem, gref-fraet.
 V.d.Belen, mar. aux Bêt.
 V. d. Belen, rue d'Evêque.
 Ghys, Marché aux charb.
 De Stadt, près de la viel. le poste.
 De Grave, rue de Magd.
 Yerstraeten, berg-fraet.
 Van Aertryck, au rivage.
 Mariotte, place de monnoy.

APOTECAIRES.
 Limmelette, Vielle halle au Bled.
 V. Bellinge, près du begg.
 De Hoze, montagne de la Cour.
 Gillis, près des jésuites.
 Charlier, près l'hôt. d'ursel.
 Staes, près de la viel. poste.
 Vulfon, sous la steenporte.
 Waffelaers, pl. de monnoy.
 Lodouin, rue des frippiers.
 Bertrand, rue de l'evêché.
 La veuve Steenmetter, près du treurenberg.

(61)
 Geefmans, rue de gref-fr.
 Bourberg, place du sablon.
 Damels, près du beguinag.
 Stevens, Marché aux charb.
 V.d. Cammen, près des 3. Jambons.
 Caroli, Marché aux herb.
CHIMISTES DROGU.
 Swartfen, berg-fraet.
 Nické, kantef-sleen.
 Doremans, beuvet-fraet.
 V. Moortfel, Dominicains.
 La veuve de Kinder, près de Ste Gudule.
 Heynderickx, près de N. D. de bon secours.
BANQUIERS.
 Mad. Nettine, Marché aux fromages.
 V. Schoor, rue de magdel.
 Salomon, rue d'éperoniens.
 Menu, rue de putterie.
 Wauters, rue du lombard.
 V. d. Steen, rue de grecet.
NEGOCIANS EN DENTELLES.
 Le Gros, berg-fraet.
 Pierfon, près St. Jean.
 V. Schoor, rue de magd.
 Danoot, rue d'arembeg.
 Menu, à la putterie.
 De Bay, près des g. Carm.
 Godefroid, place du sabl.
 V. Boeckstal, rue du lomb.
 Luyckx, rue de thagdel.
 Fébys, ibidem.
 Stordeur, kantef-sleen.
 Turck, près du mann-pis.
 Turck, près des jésuites.
 V. Uffel, près des August.
 Scheirs, Marché aux herb.
 Gillot, près l'hôtel d'urs.
 La veuve du Rondeau, rue de magdeleine.
 De Broux, rue de cel. lites.
MANUFACTURES DE TAPISSERIES.
 Leyniers, près de s. Gery.
 Van der Borgh, près de Ste. Gudule.
 Van der Borgh, place de monnoy.
TINTURIERS DE SOYES ET LAINES.
 Leyniers, près de s. Gery.
 Brinck, ibidem.
 Stocis, vis-à-vis du beguinag.
 De Reuck, près de bon secours.
 Van der Meren, ibidem.
FABRIQUEURS ET MARCHANDS DE DRAPS.
 Van Schoor, rue de magdeleine.
 Van der Clooster, Marché aux poullets.
 Broyer, Marché aux herb.

une congrégation⁵. Toutes ces appellations sont bannies sous le régime français et remplacées en 1798 ; cependant, la nouvelle nomenclature est impopulaire et la reprise des noms d'autrefois est autorisée dès 1806. En dépit d'un recul indéniable, le poids de la tradition ne disparaît cependant pas : le recensement de Bruxelles de 1842 permet de relever encore 7,3 % de voies publiques dont le nom évoque la religion. Constatation plus caractéristique encore, les dénominations liées aux congrégations religieuses reculent elles à peine d'un pour-cent⁶. Enfin, l'importance de celles-ci se traduit également dans l'occupation de l'espace. Selon le plan de Wautier toujours, sans compter les vingt-cinq refuges des abbayes et prieurés, globalement, les couvents d'hommes et de femmes accaparent 125.139 toises carrées de France soit 47,5 hectares ou onze à douze pour-cent du territoire urbain bruxellois. Ce patrimoine foncier est inégalement réparti entre les 35 communautés⁷. À lui seul le grand béguinage occupe 6,86 hectares. Il faudrait encore y ajouter les biens que les communautés religieuses n'occupent pas mais dont elles sont propriétaires, 337 maisons et 50 jardins⁸.

L'omniprésence des religieux et religieuses dans le paysage urbain est manifeste. Le résultat serait naturellement encore plus impressionnant en prenant en compte les maisons établies hors les murs, dans la proche périphérie. Ainsi, aux abords immédiats de Bruxelles s'élèvent les abbayes de Forest, de La Cambre à Ixelles, de Dielegem à Jette. S'y ajoutent des couvents et prieurés, les minimes à Anderlecht, les récollets de Boetendaal à Uccle, les oratoriens à Laeken, les bogards d'Oppem (Wezembeek), les prieurés de Val-Duchesse et du Rouge-Cloître à Auderghem. Aux portes de Louvain, Heverlee accueille les célestins, le prieuré de Terbank et l'abbaye de Parc, Herent le prieuré de Bethléem, Kessel-Lo l'abbaye de Vlierbeek.

Tab. 1. Nombre de communautés religieuses dans les villes brabançonnnes vers 1780

Villes	Communautés religieuses			Population totale	Clergé séculier	Réguliers	Religieuses
	Hommes	Femmes	Total	en 1784	en 1784	en 1784	en 1784
Aarschot	2	3	5	2299	19	40	98
Anvers	13	25	38	50973	311	349	374
Bruxelles (a)	12	22	34	74427	267	398	914
Diest	3	6	9	5386	25	96	286
Geel		1	1	5640	25	2	13
Gembloux	1		1	2740	7	23	4
Halen		1	1	1081	4	2	18
Hannut					1	1	
Herentals	2	3	5	2513	7	44	47
Hoogstraten	1	4	5	1141	10	12	15
Jodoigne		1	1	2253	8	1	9
Landen					2		
Léau	2	3	5	2386	13	17	49
Lierre	4	7	11	9511	49	63	322
Louvain	17	15	32	20831	319	391	455

³ *Le guide [...] de Bruxelles [...]*, 61-98 ; *Le guide [...] de Louvain*, 30-40.

⁴ À l'échelle de 1/1800, ce plan est conservé à l'Österreichische National Bibliothek, Alb, 138-2.

⁵ En valeurs absolues, respectivement 84 et 21 sur 418.

⁶ En valeurs absolues, respectivement 34 et 19 sur 466 (Quetelet, 'Sur le recensement', 84-133).

⁷ La superficie des 34 couvents alors occupés plus celle du collège royal anciennement propriété des jésuites. Les extrêmes sont 400 et 18.048 toises carrées. La médiane est de 2.704 soit 1,03 ha.

⁸ Janssens et Danckaert, 'La grande propriété', 198-199. Sur la foi du plan de Lefèvre d'Archambault (1769), les auteurs estiment la superficie des couvents à 45,36 hectares. Cf. également Janssens, 'L'implantation des couvents', 146-159.

Villes	Communautés religieuses			Population totale	Clergé séculier	Réguliers	Religieuses
	Hommes	Femmes	Total	en 1784	en 1784	en 1784	en 1784
Montaigu	1		1	1352	2	23	0
Nivelles	4	4	8	6370	73	86	22
Tirlemont	6	8	14	8324	28	132	156
Turnhout	1	3	4	8997	27	41	65
Vilvorde	3	6	9	2544	15	20	91
Wavre	2		2	3789	7	53	0
Zichem		1	1	1339	4	1	21
Total	74	113	187	213896	1210	1791	2752
%	39,6	60,4	100				

(a) Les données démographiques concernent l'année 1783.

En 1784, vingt-deux villes du Brabant méridional accueillent 187 communautés religieuses et leurs 4.543 membres sur leur territoire (tab. 1). Bien rares sont celles qui sont délaissées, en l'occurrence trois⁹. Ce total des effectifs constitue un minimum puisque la population des couvents supprimés en 1783 est tantôt comptabilisée, sans indication claire, avec les religieux tantôt avec les laïcs. De même les effectifs des jésuites supprimés en 1773 sont sans doute repris avec les laïcs de sexe masculin. Les séculiers interviennent à concurrence de 21% de l'ensemble du clergé et des religieuses, les réguliers représentent 31,1 %. Les femmes vouées à Dieu (47,9 %) demeurent légèrement minoritaires face à l'ensemble des clercs, mais elles dépassent en nombre les réguliers.

Anvers, Bruxelles et Louvain accueillent à elles trois plus de la moitié des établissements. Tirlemont et Lierre dépassent les dix institutions tandis que Nivelles et Diest se situent à peine en dessous de ce seuil. Cinq couvents paraissent la bonne mesure pour des villes de plus ou moins 2.000 habitants. Toutefois la proportion en regard de la taille démographique de la cité n'est pas l'élément principal. Des exceptions dans les deux sens sont à relever, ainsi Turnhout ou Vilvorde. Les circonstances historiques ont naturellement pesé d'un autre poids et parmi elles, les initiatives de bienfaiteurs, à l'origine de la constitution de nombreuses petites communautés.

Un peu plus d'une fondation sur cinq trouve son origine au xiiie siècle ou à une époque antérieure. Un autre temps fort coïncide avec l'époque bourguignonne. L'apogée toutefois date cependant du XVIIe siècle au cours duquel plus d'un tiers des maisons religieuses entament leur existence (tab. 2). Cette efflorescence trouve son explication dans l'élan de la Contre-réforme, fermement soutenue par les archiducs Albert et Isabelle et leurs successeurs.

Tab. 2. Époque de fondation des différents couvents

Siècles	Valeurs absolues		Total	%
	Hommes	Femmes		
XII ^e siècle ou avant	3	4	7	3,74
XIII ^e	18	24	42	22,46
XIV ^e	7	11	18	9,63
XV ^e	10	24	34	18,18
XVI ^e	7	11	18	9,63
XVII ^e	29	37	66	35,29
XVIII ^e		2	2	1,07
Total	74	113	187	100

Parmi les divers ordres masculins, les couvents de récollets sont les plus nombreux, à égalité avec les maisons de carmes chaussés et déchaussés. Ils sont suivis de loin par les dominicains et les bogards. Les établissements d'augustins, de capucins ou d'alexien sont à peine moins nombreux (tab. 3). Ensemble, ces sept congrégations regroupent 71% des établissements existants. Elles sont cependant absentes de Gembloux, dotée d'une abbaye bénédictine, et de Montaigu, qui accueille des oratoriens.

Tab. 3. Les ordres religieux masculins les mieux représentés en 1780

	Alexiens	Augustins	Bogards	Capucins	Carmes	Dominicains	Récollets	Total	Total des établissements religieux
	a	b	c	d	e	f	g	a - g	
Aarschot			1	1				2	2
Anvers	1	1	1	1	2	1	1	8	13
Bruxelles	1	1	1	1	2	1	1	8	12
Diest		1	1				1	3	3
Herentals		1					1	2	2
Hoogstraten							1	1	1
Léau			1					1	2
Lierre	1			1		1		3	4
Louvain	1	1	1	1	3	3	2	12	17
Nivelles					1		1	2	4
Tirlemont	1	1	1	1	1		1	6	6
Turnhout							1	1	1
Vilvorde					1	1		2	3
Wavre					1		1	2	2
Total	5	6	7	6	11	7	11	53	72

Du côté féminin, deux tiers des effectifs relèvent de sept congrégations (tab. 4). Les chanoinesses régulières de l'Ordre de Saint-Augustin comptent le plus d'établissements, parmi lesquels de nombreux prieurés. Aux vingt recensés s'ajoutent quatre couvents apparentés de Dames Blanches et deux de Lorraines. Presque chaque cité, grande ou petite, abrite son béguinage. À Bruxelles, avec une étendue de près de sept hectares, le grand béguinage constitue une ville dans la ville. Vingt rues le divisent. Des murs avec des fossés remplis d'eau isolent ses maisons du monde extérieur. Un seul portail ouvre l'accès aux visiteurs⁹. Nombreuses aussi sont les sœurs hospitalières et les sœurs grises, dont certaines desservent un établissement de soin comme à Aarschot ou Jodoigne.

⁹ Genappe (1.124 habitants), Hannut (648 habitants), Landen (524 habitants).

¹⁰ Description [...] de Bruxelles, 157, Le guide [...] de Bruxelles [...], Suite de la description, 7.

Tab. 4. Les ordres religieux féminins les mieux représentés en 1780

	Chanoinesses régulières de Saint-Augustin	Béguines	Carmélites chaussées et	Sœurs hospi- talières	Sœurs grises	Annonciades	Sœurs noires	Total	Total des établissements religieux
	a	b	c	d	e	f	g	a - g	
Aarschot	1	1			1			3	3
Anvers	5	1	4	1	1	1	1	14	25
Bruxelles	5	2	1	1		1	1	11	22
Diest	1	1		1	1			4	6
Geel				1				1	1
Halen								0	1
Herentals		1		1				2	3
Hoogstraten		1	1				1	3	4
Jodoigne					1			1	1
Léau	1	1			1			3	3
Lierre	1	1	1	1			1	5	7
Louvain	2	2	2	1	1	1	1	10	15
Nivelles		1			1	1		3	4
Tirlemont	3	1		1	1	1		7	8
Turnhout		1		1				2	3
Vilvorde		1	2	1				4	6
Zichem	1							1	1
Total	20	15	11	10	8	5	5	74	113

Le poids démographique

Les dénombrements de 1755 et 1784 permettent d'évaluer l'importance numérique du clergé en Brabant méridional, avec quelques réserves il est vrai en raison de lacunes et d'imperfections. En revanche, le dénombrement nominatif des prêtres et religieux en 1786 offre des renseignements plus sûrs¹¹. Il en résulte que deux ans plus tôt, leurs effectifs ont été largement surestimés, même en prenant en compte les communautés religieuses supprimées entre-temps. Des écarts globaux d'au moins 30% sont à relever, sauf dans les petites villes. Dans le cas des chefs-villes le déséquilibre est notamment accru du fait qu'en 1784, les prêtres aux études à l'université de Louvain ont été comptabilisés avec les autres (tab. 5).

Au milieu du XVIIIe siècle, séculiers réguliers, religieuses et béguines correspondent à près de 3% de la population adulte du duché. Trois décennies plus tard, le seuil n'est plus que de 1,3 à 1,5%. La densité de ces groupes est nettement plus forte en milieu urbain. En 1784, ils y représentent toujours près de 4% des adultes. Dans les chefs-villes, Anvers, Bruxelles et Louvain, un habitant sur vingt de plus de douze ans porte l'habit ecclésiastique (tab. 6).

Tab. 5. Comparaison des dénombrements du clergé de 1784 et de 1786

	Valeurs absolues					Indices				
	Clergé séculier		Clergé régulier			Clergé séculier		Clergé régulier		
	1784	1786	1784	1786	1786 y compris les ex-religieux	1784	1786	1784	1786	1786 y compris les ex-religieux
Chefs-villes	897	545	1138	672	790	100	61,1	100	59,5	69,9
Autres villes	326	303	657	423	457	100	92,9	100	64,4	69,6

Le recul des effectifs voués à Dieu constaté en 1784 est généralisé, en valeur absolue comme en valeur relative. Pour l'expliquer, aux facteurs intrinsèques aux ordres religieux s'ajoute l'effet mécanique de l'augmentation de la population laïque.

Tab. 6. L'importance numérique du clergé brabançon

Valeurs absolues										
	1755					1784 (1786)				
	Clergé séculier	Clergé régulier	Religieuses et béguines	Ensemble	Population adulte	Clergé séculier	Clergé régulier	Religieuses et béguines	Ensemble	Population adulte
Duché	1621	2700	4327	8648	297504	1744 (1367)	1912 (1364)	3019	6675 (5750)	431176
Chefs-villes ^a	495	1685	2151	4331	86396	897 ^a (545)	1138 (790)	1743	3778 (3078)	108030
Villes ^b	305	604	1326	2235	29752	326	594	844	1764 (1604)	43481

^a Sans les chanoines de Sainte-Gudule à Bruxelles, mais avec les prêtres qui étudient à l'université de Louvain

^b A l'exclusion de Lierre en 1755, les données faisant défaut.

Pourcentages par rapport à la population adulte										
Duché	0,5	0,9	1,5	2,9	100	0,4 (0,3)	0,4 (0,3)	0,7	1,5 (1,3)	100
Chefs-villes	0,6	2	2,5	5	100	0,8 (0,5)	1,1 (0,7)	1,6	3,5 (2,8)	100
Villes	1	2	4,5	7,5	100	0,6 (0,7)	1,4 (1,05)	1,9	3,9 (3,7)	100

La diminution des effectifs sous la bure ou le voile dans la deuxième moitié du siècle des Lumières est un fait marquant certes, mais qui s'inscrit sur une tendance depuis longtemps baissière. Les exemples de Bruxelles ou d'Anvers le mettent bien en évidence. Certaines communautés connaissent le déclin dès avant 1773, d'autres l'éprouvent dès ce moment. Dix ans plus tard, la situation s'est encore dégradée. Seuls, à quelques exceptions près, les ordres offrant une utilité sociale parviennent à maintenir ou même développer leurs effectifs¹². La situation est analogue du côté masculin. Ainsi, dans les deux provinces belges de la Compagnie de Jésus, les pères étaient au nombre d'environ 1.600 en 1626 ; ils ne sont plus que 1.013 en 1767¹³. Les mesures prises par les souverains, qui seront détaillées plus loin, ont simplement accentué voire accéléré la déperdition des vocations.

11 Une telle opportunité n'existe malheureusement pas en 1755. Le risque d'une surestimation analogue à celle des années 80 ne peut donc être exclu. Cf. Tihon, *Clergé pour 1786*.

12 Bruneel, 'L'évolution de la population', 313-315. Philippen, *De Begijnhoven*, 162; Tihon, 'Les religieuses', 32, tab. X; De Vroede, *Les religieuses*, 181-187.

13 Bonenfant, *La suppression*, 35 ; Bruneel, 'L'évolution de la population', 322.

Le poids financier

Les communautés religieuses dans leur ensemble constituent une force économique non négligeable, même si d'un établissement à l'autre les ressources peuvent être très diverses. La législation de 1753 sur la mainmorte les vise tout particulièrement¹⁴. Joseph II voit dans ce patrimoine un gisement de ressources disponibles pour mener à bien des réformes religieuses comme la réorganisation des paroisses, dans le but de faciliter l'exercice du culte. Aussi impose-t-il en 1787 à toutes les maisons religieuses établies dans ses Pays-Bas de déclarer de manière détaillée l'ensemble de leurs revenus et charges sur base des dix dernières années¹⁵. L'opération est menée dans un climat de suspicion et la crainte de spoliation. De manière générale donc, les recettes auront plutôt été sous-estimées et les dépenses gonflées. Il suffit de remarquer à cet égard que 55 des communautés étudiées déclarent un déficit. Pour l'expliquer, elles invoquent entre autres les conséquences d'une mesure gouvernementale, la suppression de la dot qui provoque une perte sensible de leurs rentrées¹⁶.

Tab. 7. Revenus en florins argent courant de Brabant

Montants en florins	Couvents d'hommes		Couvents de femmes		Ensemble	
	Nombre d'occurrences		Nombre d'occurrences		Nombre d'occurrences	
	Valeurs absolues	%	Valeurs absolues	%	Valeurs absolues	%
<1.000	5	10,2	2	6,5	7	8,8
1.000-4.999	19	38,8	18	58,1	37	46,3
5.000-9.999	20	40,8	7	22,6	27	33,8
10.000-40.000	5	10,2	4	12,9	9	11,3
Ensemble	49	100	31	100	80	100

En dépit des imperfections de l'enquête, les résultats obtenus pour 80 maisons religieuses établies en ville permettent d'évaluer le revenu annuel de l'ensemble des 187 établissements urbains (tab. 7). Il se monterait à un peu plus d'un million de florins¹⁷. Si partir des dépenses paraît plus réaliste, la somme doit être arrêtée légèrement au-dessus d'un million et demi de florins¹⁸. De tels montants enregistrés chaque année ne constituent pas des sommes négligeables. Ils soutiennent la comparaison avec la récolte annuelle des aides et subsides versés au souverain par ses sujets du duché de Brabant, qui se chiffre à 900.000 florins. La somme n'est pas anodine non plus par rapport au produit des impôts en Brabant en 1782, soit un peu plus d'un million deux cent mille florins¹⁹.

La puissance financière des réguliers est donc incontestable. Ils la jugent indispensable tant pour l'entretien de leur communauté et de ses bâtiments que pour assurer l'exercice du culte et répondre aux missions spécifiques qui leur sont dévolues.

De la contemplation à l'action sociale : sympathies populaires et circonspection des autorités civiles

Si une partie des religieux et religieuses fuit le monde pour s'abîmer dans la contemplation, l'autre fraction au contraire y est bien présente. Elle y assume un rôle social et dispose d'une influence souvent non négligeable. Les jésuites, présents par ailleurs à tous les échelons de la société, excellent dans l'enseignement des humanités. C'est par ce truchement qu'ils exercent leur action la plus puissante. Ils forment intellectuellement les futures élites, encadrent leurs élèves dans leurs sodalités, prolongent leur influence en qualité de confesseurs attirés de maints dirigeants. Les expositions d'œuvres des élèves, les représentations théâtrales et les distributions des prix en présence des autorités municipales renforcent le lien avec les parents et les pouvoirs locaux. Les manifestations publiques comme les cortèges historiques formés par les élèves des jésuites ou des augustins renforcent la visibilité de ces pères parmi toutes les couches de la population²⁰. Dans les milieux populaires, les premiers s'activent au sein des écoles dominicales, épaulent le clergé local dans la prédication et la confession. Au plan scolaire, ils subissent la concurrence des augustins, fort appréciés aussi, et des oratoriens. L'instruction des jeunes filles est souvent confiée aux ursulines. L'autre champ d'action principal des religieuses est l'assistance aux malades assurée par les sœurs hospitalières²¹. Les sœurs noires elles dispensent les soins à domicile en échange d'une modeste rétribution. Elles sont au service de toutes les classes de la société et particulièrement des démunis, ce qui leur assure une popularité certaine.

Du côté masculin, les ordres actifs dans la ville se consacrent surtout à la prédication et à la confession, en appui du clergé séculier local. Accessoirement, ils accomplissent des missions d'utilité publique. Les ordres mendiants sont requis dans la lutte contre les incendies. Ils distribuent les aumônes et les secours en nature accordés par le magistrat en cas d'épidémie²². Même en temps ordinaire, les capucins bruxellois fournissent les médicaments nécessaires aux démunis sur production de l'ordonnance d'un médecin des pauvres. L'administration de la ville leur fournit une aumône à cette fin. Les alexiens se vouaient initialement à des tâches ingrates et dangereuses comme l'ensevelissement des pestiférés. Au xviiie siècle, ils tiennent des maisons de correction, parfois concurrentes d'institutions municipales analogues. Ils y hébergent de jeunes débauchés des prodiges, des insensés soustraits ainsi par leurs familles à l'opprobre social.

¹⁴ Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*.

¹⁵ Dierkens, *Les déclarations des biens du clergé*, 31-33, 71-83. Sur la critique des données, cf. Hoebanx, 'Note sur la déclaration des biens', 437-439 ; Bruneel, 'Le coût de l'entretien', 286-290.

¹⁶ Bruneel, 'L'évolution de la population', 315.

¹⁷ 1.088.947 florins (estimation à partir de la moyenne). Limites de l'intervalle de confiance au seuil de 5% : 866.526 et 1.311.369 florins. Estimation à partir de la médiane : 884.136 florins.

¹⁸ 1.540.999 florins (estimation à partir de la moyenne). Limites de l'intervalle de confiance au seuil de 5% : 1.297.360 et 1.784.638 florins. Estimation à partir de la médiane : 1.304.792 florins.

¹⁹ Bigwood, *Les impôts*, annexes A et C.

²⁰ Bonenfant, *La suppression*, 148 ; Bruneel, 'De viris illustribus', 235-250 ; Bruneel, 'Sous le souffle de Paris', 296-297 ; Porterman, *Emblematic exhibitions*, 9-56.

²¹ Ce service est rarement assuré par du personnel laïc. La seule exception d'importance est l'hôpital Saint-Pierre à Bruxelles dont l'État est amené à assurer la gestion et le fonctionnement (Bruneel, 'De la charité aux soins infirmiers', 204 ; Ockeleij, *De gasthuis-zusters*, 63-713).

²² Henne et Wauters, *Histoire*, IV, 60, 82, 112, 161, 172, 197 ; d'Hoop, *Inventaire*, IV, 142 n. 1, 320 n. 1 ; Wauters, *Inventaire*, 432-433 ; Bruneel, 'Un problème de gouvernement', 214.

Enfin, même si leur action est généralement discrète, certains ordres pèsent de leur poids dans la vie politique. Il s'agit d'un pouvoir d'influence, souvent indirect comme chez les jésuites. Parfois il est tout à fait officiel et conforme à la constitution du pays. Ainsi le clergé est le premier ordre des États de Brabant. Il y est représenté par douze abbés. Cette intervention dans la sphère publique peut s'avérer décisive comme lors de la révolution brabançonne.

Dans le monde ou même en marge de celui-ci, le lien avec la société est solidement établi. Dans la plupart des familles, un fils ou une fille au moins revêt la bure ou prend le voile. Père, frère, dame de chœur, sœur, convers ou converse, ces statuts reflètent au sein du couvent la hiérarchisation qui divise la société civile. Ce n'est pas le seul signe qui unit les deux mondes. Parmi les gens bien nés qui font élection de sépulture, certains choisissent de reposer dans le chœur ou la nef d'un édifice conventuel. Il est plus rare qu'un mariage y soit célébré avec l'autorisation du curé de paroisse normalement compétent. Une autre preuve d'attachement de différentes couches de la société se mesure aux dons et libéralités, aux legs et aux rentes fondées pour la célébration de messes anniversaires.

Il serait cependant illusoire de croire que cette large adhésion ne souffre pas d'exceptions. Un certain anticléricalisme se développe, surtout après 1750. Il est le plus aisé à percevoir dans les sphères du pouvoir et surtout du gouvernement de Bruxelles. Il monte en puissance et prend un tour résolument politique chez les opposants aux Statistes en 1789-1790. Ainsi, une gravure anonyme représente le lion Belgique donnant la fessée à un moine qui implore le pardon pour avoir abusé de la crédulité des gens²³. Le sentiment est sans doute plus diffus mais pas inexistant dans les autres couches de la société. Un incident tragique illustre bien cette division de l'opinion. Il survient certes dans le climat particulièrement exalté de l'année 1790. Un employé, Guillaume Van Krieken, se trouve à Bruxelles sur le passage d'une procession solennelle, rassemblant de nombreux religieux, le clergé des sept paroisses et un grand concours de fidèles. Il commet l'imprudence de tenir des propos méprisants à l'égard des moines. Il est aussitôt victime de violences, la foule veut le pendre, la corde casse, il est massacré à coups de sabre. La tête est séparée du corps et portée en cortège sur une pique comme un trophée²⁴.

Villes et campagnes ne partagent pas toujours la même perception. Ainsi, lors de la suppression des jésuites, les premières leur demeurent plutôt favorables alors que l'indifférence prévaut au sein des secondes²⁵.

De manière générale, le soutien à l'établissement de nouvelles communautés religieuses se manifeste au plus haut niveau de l'État. Il s'inscrit, il est vrai dans un contexte particulier, les guerres de religion du XVIe siècle suivies de la restauration religieuse au temps de la Contre-Réforme. Les rois, les princes, les gouverneurs généraux soutiennent alors les nouvelles fondations, même contre l'avis des autorités locales. Ils font éventuellement pression sur elles. Philippe II accorde la reconnaissance légale aux jésuites, Farnèse les protège. Le prince de Parme use de son influence pour que les capucins venus d'Anvers puissent s'établir à Bruxelles en dépit de l'opposition du magistrat de la capitale. Les archiducs Albert et Isabelle favorisent manifestement l'efflorescence des nouvelles communautés.

Au plan local, l'accueil est parfois mitigé. Le magistrat urbain dont le consentement est nécessaire, se doit d'être circonspect car l'établissement d'une nouvelle communauté n'est jamais neutre, en particulier au plan fiscal. La mainmorte ecclésiastique s'étend non seulement du fait de l'installation, mais aussi au fil des acquisitions qui jalonnent le développement de la communauté religieuse. La fiscalité indirecte procure à la cité l'essentiel de ses revenus. Or, les établissements religieux bénéficient d'immunités et de franchises sur les biens de consommation. Le manque à gagner est alors supporté par les autres contribu-

ables. Aussi, au fil des siècles, de plus en plus souvent, le magistrat assortit l'autorisation de s'établir de conditions. Certaines sont contraignantes, d'autres souvent de pure forme.

Une fois le couvent ouvert, les risques de tensions voire de conflits ne manquent pas, particulièrement avec les religieuses hospitalières. Les sœurs forment une communauté privée, mais au service du public. Les magistrats urbains tentent dès lors souvent, parfois avec l'appui du souverain, d'affirmer leur autorité dans la gestion ou le contrôle de l'hôpital, qu'il s'agisse de l'admission de catégories de malades ou des comptes notamment. Les sœurs tentent de repousser avec plus ou moins de succès ces tentatives d'immixtions qu'elles jugent indues²⁶. L'attitude prudente des autorités n'exclut cependant pas l'octroi de libéralités, spontanées ou orientées.

Le développement des tensions

Dès le règne de l'impératrice Marie-Thérèse, les relations entre l'Église et l'État deviennent moins harmonieuses. Sans doute est-ce, entre autres, une réaction consécutive au sentiment d'inféodation qui avait prévalu dans les Pays-Bas sous le gouvernement de l'archiduchesse Marie-Élisabeth. Marie-Thérèse s'affirme protectrice de la religion et de l'Église catholique, comme ses prédécesseurs, mais elle entend affirmer clairement les prérogatives du pouvoir séculier. Elle vise aussi à préserver l'Église Belgique de toute influence étrangère. Ce faisant, l'impératrice s'inscrit dans un climat général qui imprègne l'Europe. La deuxième moitié du xviiie siècle voit se multiplier les mesures restrictives à l'encontre des ordres religieux. Les jésuites, jugés dangereusement ultramontains et opposés à la philosophie des Lumières, subissent le reproche de troubler la paix publique des États. Ils sont entre autres expulsés du Portugal (1756-1759), de France (1764), d'Espagne (1767). Le pape met fin à l'existence de la compagnie de Jésus le 21 juillet 1773. Dès le 2 septembre suivant, une royale dépêche ordonne l'exécution de la décision dans les Pays-Bas²⁷. Dans divers pays et les provinces Belgique n'échappent pas au mouvement, des mesures similaires visent à limiter le recrutement dans les ordres monastiques : recul de l'âge des vœux, limitation de la dot à payer par les postulants, suppression d'un certain nombre d'établissements religieux.

L'hostilité du pouvoir civil se nourrit aussi d'arguments empruntés à la démographie. Les théoriciens ne manquent pas de fustiger les conséquences dommageables du célibat, particulièrement ecclésiastique, pour la société. La multiplication de l'espèce préoccupe les politiques car les bras qu'elle procure sont indispensables à la puissance militaire et à la prospérité économique. Ce sont des arguments agités également au sein du gouvernement des Pays-Bas et mis par écrit, dès 1765 déjà, par un de ses conseillers de commerce, Nicolas Bacon²⁸.

L'opposition est particulièrement vive à l'égard des ordres mendiants, «inutiles à leur Prince, à l'État et à charge du public, qui emportent du pauvre paysan son grain, sa viande et son lard, ses œufs, son beurre. En un mot, ils extorquent tout ce qui est de leur convenance

²³ *De Brabantse omwenteling*, n° 173-176, 181, 224, 265. Sur le contexte, cf. Lorette, Lefèvre, De Gryse (éd.), *Actes du colloque sur la révolution brabançonne*.

²⁴ Bruneel, 'L'image de la femme', 556-557.

²⁵ Bonenfant, *La suppression*, 165-167.

²⁶ Bruneel, 'De la charité aux soins infirmiers', 202-203 ; Bruneel, 'Les administrateurs d'hôpitaux', 75-96 ; Bruneel, 'L'assistance et la santé', 74-78 ; Ockeleij, *De gasthuizusters*, 150-158.

²⁷ Bonenfant, *La suppression*, 15-26.

²⁸ Hasquin, *Les réflexions*, 73-74. Sur le personnage, cf. Bruneel avec la collab. de Hoyois, *Les grands commis*, 67-70.

[...] et la facilité avec laquelle ils obtiennent toutes ces denrées les porte à augmenter le nombre de leurs communautés», écrit Bacon²⁹. En 1774, le Magistrat de Bruxelles dénonce également ce comportement : «on les voit tous les jours circuler, non seulement dans les villes mais aussi à la campagne pour mendier et être de cette manière à la charge des pauvres habitants», écrit-il³⁰.

Bacon préconise également de ne permettre aux communautés religieuses de quêter ou d'acquérir qu'après y avoir été dûment autorisés par le gouvernement. Sur ce dernier point, la législation stricte relative à la mainmorte répond à son souhait. Entrée en vigueur dès 1753, elle concerne tous les établissements de ce type, mais les institutions ecclésiastiques sont particulièrement visées. L'accumulation dans le patrimoine de l'Église de biens immeubles pratiquement inaliénables donne à celle-ci une assise financière redoutable.

Dès 1768, le gouverneur général, Charles de Lorraine, prend des informations auprès des évêques sur la question de la diminution du nombre de cloîtres. L'ordonnance du 3 mai 1771, complétée dans la suite, impose la gratuité pour l'entrée dans les ordres religieux et limite le montant des pensions viagères à 50 florins. L'année suivante, les supérieurs se voient interdire, sous la menace de lourdes sanctions, d'admettre les novices à la profession avant qu'ils aient atteint 25 ans, l'âge légal de la majorité. Le 26 mai 1773, les officiers du prince sont chargés de prendre des informations auprès des supérieurs des ordres mendiants et des autorités locales³¹. L'objet de l'enquête est de mettre en balance l'effectif actuel des religieux et celui qu'il faudrait pour «suffisamment pourvoir aux besoins de ces couvens et aux secours spirituels des paroisses». Il ressort de la synthèse des réponses, deux ans plus tard, qu'en Brabant, l'implantation est en majorité urbaine et généralement plutôt ancienne. Rares sont les villes à avoir imposé un seuil maximum de membres, ce sont généralement des cités de taille modeste. Le Magistrat d'Anvers n'estime pas excessive la présence des mendiants. Son homologue bruxellois confirme que le clergé bruxellois estime l'assistance des religieux indispensable, particulièrement pour les confessions. Il aligne en outre une justification statistique : «un bon confesseur ne peut pas entendre plus de 400 pénitents» ; par conséquent, compte tenu de la population établie en ville, il faut au moins 175 confesseurs. Actuellement 50 prêtres séculiers et 127 réguliers assument la tâche, «ce qui serait tout au plus le nombre nécessaire, parce que les jours de grandes fêtes, plus de 4.000 personnes du dehors viennent ici à confesse». En outre, soulignent les officiers fiscaux du Conseil de Brabant, «la suppression des cidevant Jésuites forme un vuide dans les principales villes, du moins pour la confession et les sermons»³². En revanche, les autorités municipales prônent l'extension à tous les ordres mendiants de l'interdiction de solliciter l'aumône, à l'exception des frères mineurs et des capucins, en raison de la possession de biens et de rentes, «avec lesquels ils pourraient subsister sans être journellement à charge à la commune de la ville»³³.

En 1779 encore, Charles de Lorraine déclare à l'archevêque de Malines que les nombreux religieux mendiants ne fournissent pas, je cite, «beaucoup de sujets intéressants par leur doctrine, par un zèle éclairé ou par le talent de la prédication»³⁴.

Dès 1784, la question des ordres mendiants est à nouveau sur le tapis. Il leur est interdit d'admettre encore des novices sans l'autorisation du gouvernement. La situation est particulièrement tendue entre celui-ci et les capucins, en rébellion ouverte. Ils redoutent la suppression de leur congrégation ou le bannissement de ses membres. Entre-temps, à partir de 1783, les ordres contemplatifs subissent les foudres de Joseph II. L'Empereur supprime ainsi 159 couvents masculins et féminins, dits inutiles, installés dans les limites du duché.

La Révolution brabançonne, activement soutenue par le clergé, on l'a vu, débouche sur un revirement total sous les éphémères États Belgiques Unis. Dans tous les domaines s'impose le retour à la situation existant sous la «bonne» Marie-Thérèse. L'ordonnance des trois États du duché de Brabant, en date du 29 mars 1790, révoque de nombreuses dispositions jugées préjudiciables au clergé. Parmi les communautés supprimées, certaines se reconstituent donc, du consentement tacite ou exprès des États. D'après la liste établie par J. Laenen, elles ne sont cependant que quinze sur les 43 autrefois établies dans les villes brabançonnaises³⁵. Lors de la restauration autrichienne en 1793, l'empereur François II consent au rétablissement des congrégations jadis supprimées au prix d'une seule condition. Elles doivent explicitement renoncer à réclamer leurs biens aliénés par le Comité de la caisse de religion. Avec le recul du temps, ce renouveau s'apparente toutefois à un sursis. Le gros de la tempête reste à venir.

Des heures sombres de la conquête à l'apaisement né du Concordat

La défaite autrichienne de Fleurus en juin 1794 livre le territoire des Pays-Bas méridionaux aux armées françaises. Conquis, le pays est ensuite annexé à la République, le 1er octobre de l'année suivante, au titre de départements réunis. Le 15 fructidor de l'an IV (1er septembre 1796) est votée la loi qui supprime les établissements religieux dans les neuf départements «belges». Les communautés enseignantes ou vouées aux soins des malades y échappent momentanément. Parallèlement, les biens confisqués aux communautés religieuses, devenus biens nationaux, sont vendus³⁶.

Dans la foulée du Concordat signé en 1801, un décret promulgué trois ans plus tard autorise les congrégations religieuses féminines actives dans le domaine caritatif à solliciter leur reconnaissance légale sous certaines conditions. Les autres demeurent interdites tout comme les ordres masculins. Toutefois dans les années suivantes une certaine tolérance de fait prévaut³⁷.

Retour en grâce progressif et nouvelle expansion

Le gouvernement du Royaume des Pays-Bas situe sa politique religieuse dans le prolongement du sillon amorcé sous l'Empire. Il poursuit ainsi, dès 1818, une politique d'étroite surveillance des congrégations religieuses. Diverses mesures restrictives sont promulguées : les contemplatives sont tolérées mais ne peuvent plus recevoir de novices ; les associations hospitalières ou enseignantes doivent introduire une demande d'autorisation et faire approuver leurs statuts ; chaque maison voit le nombre de ses membres limité³⁸.

²⁹ Hasquin, *Les réflexions*, 71-73.

³⁰ Wauters, *Inventaire*, 425-426.

³¹ Ces trois mesures avaient été suggérées dès 1765 par Nicolas Bacon (Hasquin, *Les réflexions*, 71-75).

³² Bruneel, 'L'évolution de la population', 309.

³³ Wauters, *Inventaire*, 436.

³⁴ Laenen, *Étude*, 356.

³⁵ Laenen, *Étude*, 418-419.

³⁶ Antoine, *La vente* ; Bogaert, *La vente*.

³⁷ Bruneel, 'De la charité aux soins infirmiers' 206 ; Tihon, 'La pacification', 188-197.

³⁸ Stokman, *De Religieuzen*.

Dès l'Indépendance, le gouvernement provisoire proclame la liberté d'association, ensuite confirmée dans la Constitution belge de 1831. Les congrégations religieuses ne bénéficient cependant pas de la personnalité juridique ni du droit de posséder. Du côté laïc, la crainte demeure permanente de voir l'Église accroître sa richesse et sa puissance, comme autrefois, par l'accumulation de biens fonciers obtenus par voie de donation ou de dispositions testamentaires. La loi dite des couvents votée en 1857 marque un temps fort du conflit. Elle accorde en fait le droit aux curés des paroisses ou aux membres des congrégations religieuses d'administrer des institutions charitables privées, conformément au vœu des fondateurs, au détriment des bureaux de bienfaisance et des conseils des hospices. En 1864, le gouvernement libéral doctrinaire Rogier-Frère-Orban fait voter un nouveau texte législatif en sens contraire³⁹. Les communautés religieuses continuent dès lors à user de subterfuges plus ou moins légaux et parfois risqués, société civile, tontine, prête-noms. La question n'est vraiment résolue qu'en 1921 avec le vote de la loi sur les associations sans but lucratif⁴⁰.

L'élan brisé appelle de nouvelles réponses

Les anciennes communautés éprouvent souvent des difficultés avec les autorités lors de leurs tentatives de rétablissement. Dans la première moitié du XIXe siècle, les fondations demeurent limitées à quelques villes. Elles se font parfois avec l'appui de religieux venus de pays voisins. La nouvelle expansion, toute relative, des ordres traditionnels ne s'affirme souvent que durant les décennies suivantes.

Les vocations trouvent aussi à s'épanouir à présent au sein de nombreuses congrégations nouvelles (tab. 8). Au contraire des ordres anciens, elles ont souvent un rayonnement plus régional. Ceux-ci demeurent majoritaires du point de vue des effectifs, mais les nouvelles formes de vie religieuse n'en exercent pas moins un attrait manifeste. Le recensement de 1846, globalement bon en dépit de quelques réserves⁴¹, permet d'établir la situation pour les provinces d'Anvers et de Brabant. Trois religieux sur dix et un cinquième des religieuses appartiennent à des congrégations nouvelles. Du côté masculin, les jésuites, au nombre de 147, pèsent d'un poids indiscutable. Il en va de même, chez les femmes, pour les 318 béguines.

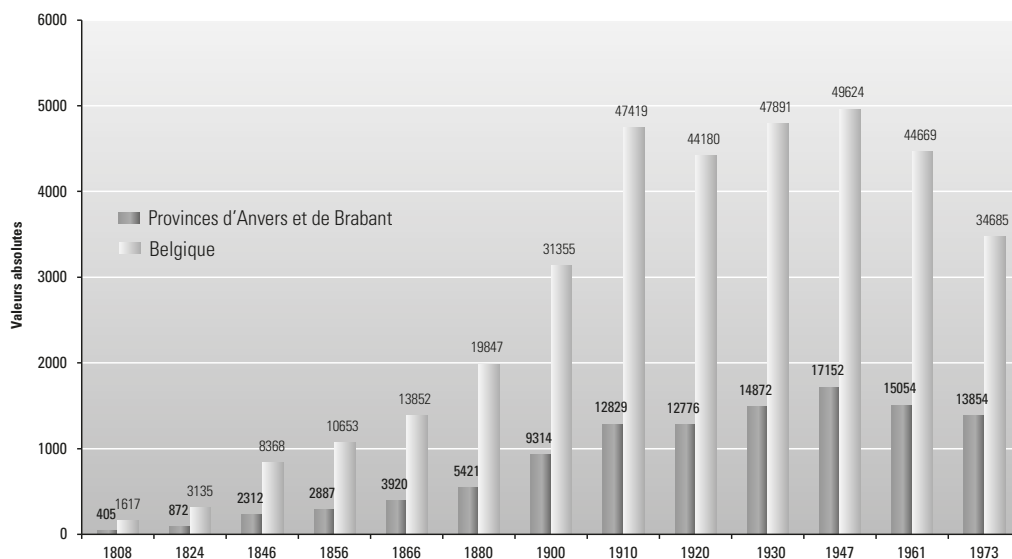
Tab. 8. Anciennes et nouvelles congrégations dans les provinces d'Anvers et de Brabant (1846)

	Nombre	Effectifs	
	valeurs absolues	valeurs absolues	%
Hommes			
Anciennes congrégations	5	237	68,9
Nouvelles congrégations	6	107	31,1
Total		344	100
Femmes			
Anciennes congrégations	16	1390	77,91
Nouvelles congrégations	16	394	22,09
Total		1784	100

Par ailleurs, un glissement s'opère de part et d'autre vers les périphéries et les campagnes. Si Bruxelles abrite encore sept communautés d'hommes, les dix-neuf communes qui ceignent la capitale en accueillent déjà neuf. Le contraste est encore plus vif sous le voile : quarante-sept couvents de religieuses sont établis à l'extérieur contre dix-neuf sur le territoire de la ville.

Dans les deux provinces, Anvers et Brabant, l'évolution des effectifs des religieuses témoigne d'une hausse spectaculaire, particulièrement à partir de 1880 (graph. 1). Entre 1846 et 1910, le nombre de femmes sous le voile est multiplié par 5,5. Après la stagnation des années de guerre, l'ascension reprend jusqu'en 1947, toutefois à un rythme plus modéré. S'amorce ensuite un inexorable recul. En 1973, les effectifs ont fondu de 20% par rapport à 1947. Les béguinages, en régression dès le siècle des Lumières, sont à présent en voie d'extinction. De 662 en 1824, dans les provinces d'Anvers et de Brabant, les béguines ne sont plus que 125 en 1880, soit 18% de l'effectif initial⁴².

Grafique 1 : Belgique. Nombre de religieuses (1808-1973), d'après les données publiées par l'abbé André Tihon

En ce qui concerne les religieux, Jan Art a dressé pour l'ensemble du pays une statistique des entrées par 100.000 habitants (graph. 2)⁴³. On peut la supposer représentative pour les provinces d'Anvers et de Brabant également. Ici aussi l'ascension se poursuit jusqu'en 1945, au prix parfois d'un essoufflement ou d'un léger recul durant certaines périodes quinquennales. À partir des années 1966, c'est l'effondrement avec un recrutement qui, en dix ans, tombe de 12 à 2 recrues par an et par 100.000 habitants.

³⁹ Defosse, *Dictionnaire*, 200; Koppen, *De Kloosterkwestie*, 56-69. Merci à Guy Vanthemsche de m'avoir signalé ce travail.

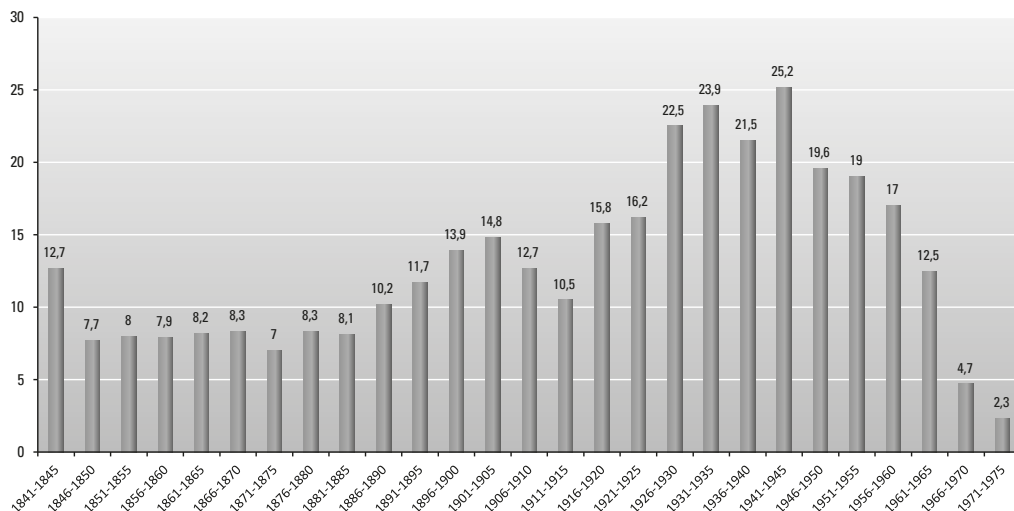
⁴⁰ Bruneel, 'De la charité aux soins infirmiers', 206; Tihon, 'Les religieuses', 4-7; *Belgique. Exposé 1851-60*, II, 50-61; *1861-1875*, I, 692-93, *1876-1900*, II, 190.

⁴¹ Tihon, 'Les religieuses', 28-30.

⁴² Tihon, 'Les religieuses', 32.

⁴³ Art, 'De evolutie' 360.

Grafique 2 : Belgique. Nombre d'entrées de religieux par 100.000 habitants. Données réunies par Jan Art

La réaffectation des biens

La suppression de communautés religieuses s'accompagne de la confiscation de leurs biens meubles et immeubles. La question de l'affectation de ceux-ci se pose une première fois sous Joseph II. Une partie de l'opinion publique est favorable au retour de ce patrimoine dans le circuit économique⁴⁴. L'Empereur veille toutefois à ce que l'affectation des immeubles récupérés ne s'écarte pas trop des buts annoncés. Le plus souvent ils sont mis à la disposition de l'État ou sont destinés à des fins d'utilité publique. Ainsi, à Bruxelles, des bâtiments conventuels sont mis au service de l'armée : école ou hôpital militaire, caserne, arsenal, magasin pour les effets de casernement. D'autres servent de prisons. L'ancien couvent de Saint-Pierre devient le premier hôpital civil géré par l'État. Dans d'autres cas, le choix se porte sur la démolition suivie d'aménagements urbanistiques ou de la récupération de matériaux. Enfin, c'est moins fréquent, certains immeubles sont vendus à des entrepreneurs. Le grand négociant bruxellois Romberg se porte ainsi acquéreur du couvent des chartreux. Il y installe une imprimerie de coton.

Sous le régime français, les propriétés enlevées au clergé sont aliénées au titre de biens nationaux. Les religieux ont la faculté de racheter leur ancien patrimoine avec les bons qui leur sont remis. La majorité des biens « noirs » passe cependant aux mains de laïcs. Ces immeubles sont l'objet d'intenses spéculations de la part de compagnies souvent spécialement constituées à cette fin. L'aspect économique semble prépondérant, sans exclure toutefois accessoirement une préoccupation sociale, l'offre de travail à une population précarisée, de façon à réduire l'indigence⁴⁵. Tout comme sous Joseph II, les terrains disponibles servent aussi au développement urbanistique de la ville, au percement de rues et à la construction d'habitations à l'initiative de promoteurs privés. Le mouvement se poursuit d'ailleurs sous le royaume des Pays-Bas et l'indépendance belge⁴⁶.

Une troisième vague de réaffectation des bâtiments religieux s'est amorcée dans les dernières décennies du xxe siècle. La sécularisation procède cette fois d'une vision fondamentalement différente. En effet, il ne s'agit plus de confiscation par l'État. L'initiative vient à présent des congrégations religieuses elles-mêmes. Face à la réduction drastique de leurs effectifs, des communautés prennent l'initiative de se regrouper. À cette occasion elles cherchent à aliéner des bâtiments devenus trop vastes par rapport aux besoins et dispendieux à entretenir. Sous la houlette de promoteurs immobiliers, certains des édifices vendus sont voués à la démolition. Les précieux terrains ainsi libérés sont destinés à accueillir un hôtel de luxe ou des logements haut de gamme. Parfois, le processus s'étale sur plusieurs années en raison de contraintes administratives ou financières, au risque alors de générer l'éclosion de chancres urbains, de squats.

Dans d'autres cas, le bâti ancien est conservé, les structures monumentales sont préservées, mais l'intérieur est l'objet d'une profonde rénovation. Certaines affectations relèvent du secteur culturel, d'autres visent à transformer d'anciens couvents en hôtels de haut niveau, dotés forcément d'un cachet tout particulier et bénéficiant d'un effet de mode.

Conclusion

Au fil de deux siècles, le nombre, la taille et l'influence des communautés religieuses a fortement évolué au sein de la ville. Après un recul de leurs effectifs suivi d'une suppression puis d'une renaissance sous le contrôle strict des autorités civiles, elles se reconstituent progressivement, surtout après 1850, dans les formes anciennes ou de nouvelles, avant d'être frappées par la crise des vocations, manifeste dès les années 1950-1960.

Le paysage urbain n'en demeure pas moins profondément marqué par leur empreinte. Elle est directe quand les bâtiments conventuels subsistent, tels quels ou reconvertis à des fins profanes. Elle est indirecte lorsque les édifices sont rasés et les terrains libérés pour des projets urbanistiques et la création de nouvelles voies publiques. La toponymie demeure parfois dans ce cas le seul témoignage d'un lustre passé.

⁴⁴ [Damiens. de Gomicourt], *Le voyageur*, I, 47-48, 89-90 ; SHAW, *Essai*, 117-120.

⁴⁵ Antoine, *La vente*, 42.

⁴⁶ Antoine, 'La vente [...] nouvelle donne'. 1-18. Pour Bruxelles, cf. Henne et Wauters, *Histoire*, t.III, 125, 138, 180, 182, 202, 218, 220, 264, 270, 285, 412 ; t. IV, 6, 7, 9, 34, 39, 51, 57, 60, 62, 84, 88, 96, 98, 117, 125, 156, 158, 160, 161, 164, 179, 192, 193, 197, 203 ; Bonenfant-Feytmans, 'Le sort du couvent des Bogards', 295-317.

SAMENVATTING

Uit de tijd en in de wereld: het klooster in de Zuid-Brabantse steden (achttiende - twintigste eeuw)

De interactie tussen kerkelijke instellingen en steden heeft vanaf de achttiende eeuw een grondige verandering ondergaan. Deze verandering staat centraal in deze bijdrage.

In de eeuw van de Verlichting waren de kloosters nog alom tegenwoordig in de 22 steden van zuidelijk, Oostenrijks Brabant. Tot aan de Franse overheersing waren ze bepalend in de toponymie en ook numeriek waren zij sterk aanwezig: in 1784 waren er in de steden 187 gemeenschappen met 4.543 religieuzen, waarvan de helft in de steden Antwerpen, Brussel en Leuven. In deze drie steden was vijf procent van de bevolking geestelijke. Het demografisch aandeel is in de loop van de achttiende eeuw sterk afgenomen (meer dan gehalveerd). Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te voeren, waaronder de politiek van de vorsten. Economisch legden de geestelijke gemeenschappen (kloosters, begijnen, oratorianen et cetera) gewicht in de schaal. Hun jaarlijkse revenuen bedroegen boven de 1,5 miljoen gulden, dat is meer dan de inkomsten van de landsheer. Van contemplatief ontwikkelden zich de geestelijke instellingen in toenemende mate tot organisaties met een sociaal karakter op het gebied van geloofsverkundiging, onderwijs, gezondheidszorg en opvang van sociaal zwakkeren.

Aanvankelijk vond deze verandering plaats met steun van de autoriteiten. Na 1750 nam het antiklerikalisme echter toe en onder het bewind van keizerin Maria-Theresia werd de relatie tussen kerk en staat minder harmonieus. In 1773 werd de jezuïetenorde verboden. Vooral contemplatieve orden werden als onnuttig voor de maatschappij gezien. In de volgende tien jaar stelde landvoogd Karel van Lotharingen dit steeds weer aan de orde en vanaf 1783 liet keizer Joseph II 159 mannen- en vrouwenkloosters sluiten. Tijdens de Brabantse Omwenteling werden van 43 gesloten kloosters in de steden er vijftien heropend. Het bleek slechts tijdelijk van aard.

Na de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden door de Franse Republiek werden op 1 september 1796 alle religieuze gemeenschappen opgeheven, met uitzondering van instellingen voor onderwijs en gezondheidszorg. Als gevolg van het Concordaat konden vrouwelijke congregaties vanaf 1804 toestemming vragen tot erkenning als zij zich met charitatieve activiteiten bezighielden.

Tijdens het Verenigd Koninkrijk werden de beperkende maatregelen van het Keizerrijk ten aanzien van de religieuze congregaties voortgezet. Hoewel bij de onafhankelijkheid van België in de grondwet van 1831 de vrijheid van vereniging werd vastgelegd, mochten kerkelijke gemeenschappen geen bezit hebben. Tot 1921 bleef de positie van de religieuze gemeenschappen een punt van politieke strijd tussen liberalen en kerkelijken.

Naast oude ordes ontstonden in de negentiende eeuw talrijke nieuwe congregaties. Deze hadden vaak een regionale uitstraling en trokken daardoor meer nieuwelingen. Vooral na 1850 namen deze in omvang sterk toe, waarbij de nadruk niet meer in de grote steden lag, maar steeds meer in kleine plaatsen en op het platteland. Zo vermenigvuldigde het aantal vrouwelijke religieuzen in zestig jaar met de factor 5,5. Na een stagnatie tijdens de

wereldoorlogen en het Interbellum groeide het aantal religieuzen na 1947 verder om na 1966 sterk af te nemen.

Vanaf het bewind van keizer Joseph II kwam het bezit van de gemeenschappen steeds meer in andere handen. De keizer confisqueerde roerend en onroerend goed om dit weer in economische circulatie te brengen. De gebouwen kwamen ten publieke nutte als kazerne, hospitaal of gevangenis, of er werd een fabriek in gevestigd.

Tijdens het Franse bestuur werden de bezittingen van de geestelijkheid aangemerkt als Nationale Goederen en publiekelijk verkocht. Het merendeel kwam in handen van speculanten en werd ingezet bij stadsontwikkeling. Bij de derde golf, aan het eind van de twintigste eeuw, deden de kerkelijke instellingen zelf afstand van hun bezit. Als gevolg van secularisatie en krimp waren kloostergemeenschappen genoodzaakt zich te hergroeperen en gebouwen af te stoten. Soms werden die gesloopt, soms kregen ze een herbestemming als culturele instelling of hotel.

(Samenvatting Joost Rosendaal)

Bibliographie

- Almanach ecclésiastique des Pays-Bas pour l'année 1780* (Bruxelles s.d.)
- Antoine, F., *La vente des biens nationaux dans le département de la Dyle*. Archives générales du Royaume, Centre de services et réseau de recherche 5 (Bruxelles 1997).
- Antoine, F., 'La vente des biens nationaux à la fin du xviiie siècle, nouvelle donne pour la ville', *Articulo. Journal of Urban Research*, special issue 1 (2009) 1-18 (<http://articulo.revues.org/1015>, consulté le 15 décembre 2014).
- Art, J., 'De evolutie van het aantal mannelijke roepingen in België tussen 1830 en 1975. Basisgegevens en richtingen voor verder onderzoek', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 10 (1979) 281-370.
- Belgique. *Exposé sur la situation du Royaume de 1851 à 1860*, t.2 (Bruxelles s.d.).
- Belgique. *Exposé sur la situation du Royaume de 1861 à 1875*, t.1 (Bruxelles s.d.).
- Belgique. *Exposé sur la situation du Royaume de 1876 à 1900*, t.2, (Bruxelles s.d.).
- Bigwood, G., *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens* (Paris 1900).
- Bogaert, F., *La vente des biens nationaux à Bruxelles (1796-1814)* (mémoire de licence en histoire Université catholique de Louvain 1958).
- Bonenfant, P., *La suppression de la Compagnie de Jésus dans les Pays-Bas autrichiens (1773)* (Bruxelles 1925).
- Bonenfant-Feytmans, A.-M., 'Le sort du couvent des Bogaards à Bruxelles depuis la fin de l'Ancien Régime', *Cahiers bruxellois* 4 (1959) 295-317.
- Brabantse omwenteling (De), *la Révolution brabançonne, 1789-1790, catalogue de l'exposition tenue au Musée royal de l'armée et d'histoire militaire à Bruxelles du 15 octobre au 15 décembre 1983* (Bruxelles 1983).
- Bruneel, C., 'Un problème de gouvernement : le pouvoir face à l'épidémie de fièvre putride à Bruxelles en 1772-1773' in: A. E. Imhof (éd.), *Mensch und Gesundheit in der Geschichte*. Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, 39 (Hussum 1980) 199-221.
- Bruneel, C., 'L'assistance à la population et la politique sanitaire' in: H. Hasquin (dir.), *La Belgique française, 1792-1815* (Bruxelles 1993) 271-299.
- Bruneel, C., 'Le coût de l'entretien des religieux et religieuses des Pays-Bas autrichiens en 1787' in: E. Put, J. Marinus, H. Storme (éd.), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet*. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, series A, vol. 22 (Leuven, 1996) 286-290.
- Bruneel, C., 'Les administrateurs d'hôpitaux dans les Pays-Bas espagnols et autrichiens' in: J.-P. Gutton (éd.), *Les administrateurs d'hôpitaux dans la France de l'ancien régime* (Lyon 1999) 75-96.
- Bruneel, C., 'L'évolution de la population des couvents à Bruxelles dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle : une tentative de mesure des effets de la politique du gouvernement autrichien' in: G. Derégnaucourt (éd.), *Société et religion en France et aux Pays-Bas, XVe-XIXe siècle. Mélanges en l'honneur d'Alain Lottin* (Arras 2000) 305-322.

- Bruneel, C., 'L'assistance et la santé dans les Pays-Bas autrichiens : l'alliance forcée de l'initiative privée et des pouvoirs publics' in: *Lombardie et Pays-Bas autrichiens. Regards croisés sur les Habsbourg et leurs réformes au XVIIIe siècle*, Études sur le XVIIIe siècle 36 (2008) 67-87.
- Bruneel, C., 'De la charité aux soins infirmiers : les sœurs hospitalières en Belgique du XVIIIe au XIXe siècle' in: M.-Cl. Dinet-Lecomte (éd.), *Les hôpitaux, enjeux de pouvoir. France du Nord et Belgique (Ive-XIXe siècles)*. Revue du Nord. Hors série. Collection Histoire, n° 22 (Lille 2008) 199-221.
- Bruneel, C., 'Sous le souffle de Paris : les Pays-Bas autrichiens au lendemain du 14 juillet 1789', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 175 (2009) 267-320.
- Bruneel, C., 'L'image de la femme dans la Révolution brabançonne' in: *Image et imagination. Recueil d'articles offerts à André Vanrie à l'occasion de son septantième anniversaire*. Archives et Bibliothèques de Belgique, n° spécial 91 (Bruxelles 2010) 556-557.
- Bruneel, C., 'De viris illustribus : des anciens du collège des jésuites à Bruxelles' in: A. Deneef et X. Rousseaux (éd.), *Quatre siècles de présence jésuite à Bruxelles* (Bruxelles 2012) 235-250.
- Bruneel, C., Delporte, L., Petitjean, B., *Le dénombrement général de la population des Pays-Bas autrichiens en 1784* (Bruxelles 1996).
- Bruneel, C., avec la collaboration de J.-P. Hoyois, *Les grands commis du gouvernement des Pays-Bas autrichiens. Dictionnaire biographique du personnel des institutions centrales*. Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces, Studia 84 (Bruxelles 2001).
- Damiens de Gomicourt, A. P., *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens*, t. I (Bruxelles, E. Flon, 1782).
- Description de la ville de Bruxelles* (Bruxelles, G. Frick, 1743).
- Defosse, P. (dir.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique* (Bruxelles 2005).
- De Vroede, M., *Les religieuses et béguines enseignantes dans les Pays-Bas méridionaux et la principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles*. Studia Paedagogica, 20 (Leuven 1996).
- Dierkens, A., *Les déclarations des biens du clergé régulier et séculier des Pays-Bas autrichiens (1786-1787)*. Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces, Miscellanea archivistica, 25 (Bruxelles 1980).
- Hasquin, H. (éd.), *Les réflexions sur l'état présent du commerce, fabriques et manufactures des Pays-Bas autrichiens, 1765, du négociant bruxellois Nicolas Bacon (1710-1770), conseiller député aux affaires du commerce*. Commission royale d'Histoire, coll. In-8° (Bruxelles 1978).
- Henne, A. et A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, nouvelle édition par M. Martens, 4 vol. (Bruxelles 1975).
- Hoebanx, J.-J., 'Note sur la déclaration des biens et revenus du clergé brabançon de 1787', in: *Mélanges offerts à G. Jacquemyns* (Bruxelles 1968) 433-446.
- Hoop, A. d', *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, 6 vol. (Bruxelles 1905-1932).
- Janssens, L., 'L'implantation des couvents dans la région bruxelloise', in: A. Smolar-Meynart et J. Stengers (dir.), *La région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*. Crédit communal. Collection Histoire, série in-4°, n° 16 (Bruxelles 1989) 146-159.
- Janssens, L. et L. Danckaert, 'La grande propriété immobilière et son évolution', in: A. Smolar-Meynart et J. Stengers (dir.), *La région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*. Crédit communal. Collection Histoire, série in-4°, n° 16 (Bruxelles 1989) 196-211.
- Koerperich, R., *Les lois sur la mainmorte dans les Pays-Bas catholiques: étude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution*. Universitas catholica Lovaniensis. Dissertationes ad gradum magistri in Facultate theologica, series 2, t. 11 (Louvain 1922).
- Koppen, J., *De Kloosterkwesitie. De liberale Staat en de religieuze instituten in België, 1830-1921* (Vrije Universiteit Brussel s.l.n.d. pro manuscripto).
- Laenen, J., 'Étude sur la suppression des couvents par l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas autrichiens et plus spécialement dans le Brabant (1783-1794)', *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 5e série, VII (1905) 346-464.
- Le guide fidèle contenant la description de la ville de Bruxelles* (Bruxelles, J. Moris, 1761).
- Le guide fidèle contenant la description de la ville de Louvain* (Bruxelles, J. Moris, 1761).
- Lorette, J., P. Lefevre, P. De Gryse (éd.), *Actes du colloque sur la révolution brabançonne, 13-14 octobre 1983*. Centre d'histoire militaire, Travaux 18 (Bruxelles 1984).
- Mann, abbé Th., *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de Bruxelles*, t. III (Bruxelles, Lemaire, 1785).
- Naz, R. (dir.), *Dictionnaire de droit canonique*, IV (Paris 1949).
- Ockeleij, J., *De gasthuiszusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw*, Archief- en bibliotheekwezen in België, extranummers, 44 (2 bdn. Brussel 1992).
- Philippen, L. J. M., *De Begijnhoven* (Antwerpen 1918).
- Porterman, K., *Emblematic exhibitions at the Brussels Jesuit College (1630-1685)* (Turnhout 1996).
- Quetelet (A.), 'Sur le recensement de la population à Bruxelles en 1842', *Bulletin de la Commission centrale de statistique* 1 (1843) 27-164.
- Shaw, J., *Essai sur les Pays-Bas autrichiens*, (Londres [Bruxelles], Lemaire, 1788).

- Stokman, S., *De Religieuzen en de Onderwijspolitiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*. Universitas catholica Lovaniensis. Dissertationes ad gradum magistri in Facultate theologica, series 2, t. 27 (Den Haag 1935).
- Tihon, A., 'Les religieuses en Belgique du xviiie au xxe siècle', *Revue belge d'Histoire contemporaine*, 7 (1976) 1-54.
- Tihon, A., 'La pacification et la restauration religieuses', in: H. Hasquin (dir.), *La Belgique française, 1792-1815* (Bruxelles 1993) 173-197.
- Tihon, A., *Clergé séculier et régulier des Pays-Bas autrichiens en 1786*. I. Diocèse de Malines ; II. Diocèses d'Anvers et de Bois-le-Duc ; III. Diocèse de Namur. Centre d'histoire religieuse, cahiers n° 2-4 (Bruxelles 2006-2007).
- Van Gestel, C., *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis* (Hagae Comitum, C. Van Lom, 1725).
- Wauters, A., *Ville de Bruxelles : Inventaire des cartulaires et autres registres faisant partie des archives anciennes de la Ville*, 3 fascicules (Bruxelles, 1888-1894).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

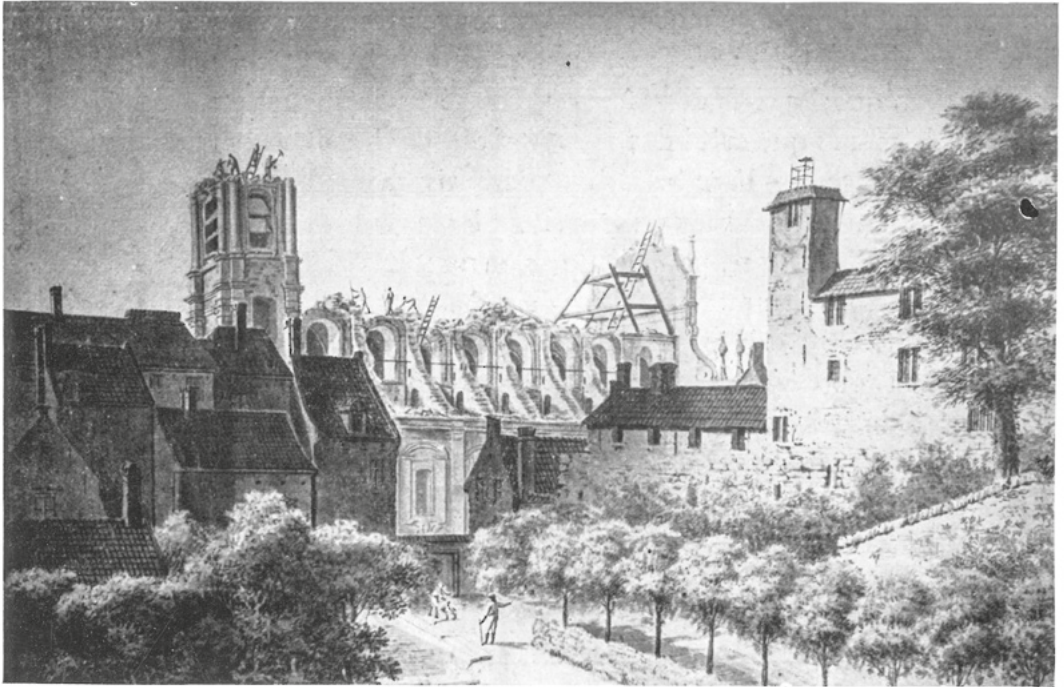
mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Brussel, sloop van de Jezuïetenkerk, aquarel uit 1812 [Plantenga, *L'architecture religieuse*, 61].

Thomas Coomans¹

De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw

De opheffing van alle religieuze huizen in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1773 en 1796 leidde tot een omvangrijke herordening van onroerende goederen. In minder dan een halve eeuw zou de architectonische aanwezigheid in de vorm van religieuze gebouwen in het stedelijk landschap compleet veranderen: terwijl het merendeel van de parochiekerken bleef bestaan, werden bijna alle kloosters gesloopt dan wel omgebouwd of herbestemd tot kazernes, gevangenissen, opslagplaatsen of ander industrieel gebruik. Niet alleen werd de publieke ruimte opnieuw ingericht, met nieuwe straten en pleinen in de toen heersende neoclassicistische stijl, maar die openbare ruimte werd ook geseculariseerd en een uitdrukking van het wereldbeeld van de Verlichting.² Het omvangrijke vrijkomen van het kerkelijk onroerend goed in de steden, gecombineerd met de nieuwe dynamiek van de ambachtelijke productie na de afschaffing van de gilden, vormde, om François Antoine te citeren, een 'uitzonderlijk geschenk voor de steden' aan de vooravond van de industriële revolutie en de moderne tijd.³

Het onderzoeksproject 'De herverkavelde stad: stedelijke transformaties en erfgoedwording na de secularisatie van de kloosters in België' ontwikkelt een historische en architectonische benadering van het *afterlife* na de opheffing van de stedelijke kloosters in België en de voortschrijdende 'erfgoedwording' daarvan.⁴ Onze belangrijkste onderzoeksvraag is die naar de concrete mechanismen van de transformatie van de geseculariseerde kloosters, die gesloopt dan wel hergebruikt werden, en van het stedelijk landschap in de liberale stad aan het begin van de negentiende eeuw. Het onderzoeksproject richt zich op steden met een verschillend sociaal, economisch en politiek profiel: Antwerpen, Brussel en Brugge. Dit artikel beperkt zich tot de twee Brabantse steden: Brussel, de hoofdstad en tevens de grootste stad, en Antwerpen, militair-strategisch en als zeehaven van belang.⁵

De opheffing van de kloosters en de stedelijke transformatie die hieruit resulteerde, is een thema dat steeds meer aandacht krijgt van stads- en architectuurhistorici. Zo werden op de internationale conferentie over stadsgeschiedenis in Lissabon in 2014 twee sessies gewijd aan de ontwikkelingen en herbestemmingen van oude stedelijke kloosters.⁶

¹ Met dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor de vertaling uit het Frans.

² Van de Vijver, 'La ville en chantier'.

³ Antoine, 'La vente des biens nationaux'.

⁴ Onderzoeksproject gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen - FWO, G.0B0912N: *De herverkavelde stad. Stedelijke transformaties en 'erfgoedwording' na de secularisatie van de kloosters in België (1773/1796-1860)*. De promotoren van dit project zijn Prof. Thomas Coomans (KU Leuven, Faculteit Ingenieurswetenschappen, Departement Architectuur, hoofdpromotor), Prof. Jan De Maeyer (KU Leuven, KADOC), Prof. Inge Bertels (Vrije Universiteit Brussel, ae-lab), Prof. Luc Noppen (Université du Québec à Montréal, ESG) en Prof. Bart Verschaffel (KU Leuven, KULAK).

⁵ Zie verder: Coomans en Klaarenbeek, 'De ruimtelijke metamorfose van steden'.

⁶ 'Convent Confiscation and Disposal and its Role in Urban Change' (sessie M29) en 'The Urban Role of Religious Houses in a Globalised and Comparative Perspective' (sessie M41) tijdens 'Cities in Europe, Cities in the World – 12th International Conference on Urban History', Lissabon, september 2014.

De secularisatie van de kloosters in de Zuidelijke Nederlanden

De combinatie van drie historische factoren maakt van de Belgische steden een uitzonderlijk onderzoeksobject. Allereerst kenden de Zuidelijke Nederlanden een grote dichtheid van steden waarin de aanwezigheid van religieuze orden, die al groot was sinds de Middeleeuwen, nog aanzienlijk werd versterkt tijdens de Contrareformatie. Voorts maakt de afhankelijkheid van achtereenvolgens de Oostenrijkers (van 1713 tot 1792/1794), de Fransen (tussen 1792/1794 en 1814/1815) en de Nederlanders (1815-1830) de historische context van de secularisatie van de geestelijke huizen op Belgisch grondgebied een unieke casus in Europa. De ontwikkeling van de relaties tussen kerk en staat tijdens de overgang naar de negentiende eeuw is er dus bijzonder interessant. In de derde plaats was België de bakermat van de industriële revolutie op het continent: de steden maakten een snelle groei door en er kwam op grote schaal een nieuwe architectuur tot stand dankzij het nieuwe kapitaal dat werd voortgebracht door de industrie.

Op 2 september 1773 vaardigde keizerin Maria-Theresia in de Nederlanden het besluit van paus Clemens XIV uit om de Sociëteit van Jezus ofwel de orde der jezuïeten op te heffen.⁷ De staat confisqueerde en verkocht alle eigendommen van de jezuïeten. In de jaren 1783-1785 hief keizer Jozef II in de Zuidelijke Nederlanden 163 kloosters op: hij beschouwde hen als 'ontdaan van sociaal nut'.⁸ Dit besluit maakte deel uit van zijn kerkelijke beleid. De volgende en laatste stap in de secularisatie vond plaats op 1 september 1796, toen het Franse Directoire besloot om alle religieuze huizen op te heffen. Dit besluit leidde tot een grootschalige overdracht van onroerende goederen.⁹ In een internationale context bezien verliep het secularisatieproces in de Zuidelijke Nederlanden anders dan elders. Het had dus ook andere gevolgen voor de gebouwen en het erfgoed. De Belgische situatie resulteerde uit de overgang van het Jozefisme naar de Franse Revolutie. In Midden-Europa, waar het Jozefisme eveneens toesloeg, waren de gevolgen van de Franse Revolutie minder omdat de Fransen deze regio's pas annexeerden na het concordaat tussen de Franse staat en de rooms-katholieke kerk in 1801-1802.

Het lot van de opgeheven religieuze huizen is vooral bestudeerd in monografische studies gewijd aan afzonderlijke kloosters en abdijen. De opheffing wordt daarin in het algemeen gezien als het eindpunt van hun geschiedenis.¹⁰ Inderdaad slaagden slechts enkele gemeenschappen erin hun gebouwen terug te krijgen in het kader van het Katholiek Reveil in de eerste helft van de negentiende eeuw. In het ruimere kader van de secularisatie en de relaties tussen kerk en staat hebben historici vooral de onroerendgoedkwesties en de ideologische, politieke en economische aspecten onderzocht van wat men 'kerkelijk zwartgoed' en 'dodehandsgoederen' noemt, met inbegrip van de nieuwe religieuze stichtingen in de negentiende eeuw, zonder zich echter te verdiepen in de mechanismen achter de herontwikkeling van de gebouwen.¹¹ Tot slot zijn er enkele studies gewijd aan het hergebruik van kloostergebouwen in het kader van de opkomende industriële revolutie, in het bijzonder in Gent.¹²

De meeste architectuurhistorici, op hun beurt, hebben zich gericht op de nieuwe architectuurtypologieën van de moderne staat, zoals scholen, hospitalen, militaire architectuur, rechtbanken, gevangenissen enzovoort, en van de industriële periode, zoals spoorwegstations, magazijnen, enzovoort. Zij concentreren zich op nieuwe creaties en gaan in het algemeen voorbij aan het toch belangrijke fenomeen van het hergebruik van bestaande gebouwen.¹³

Het overleven van de meest aangepaste kloosters

Historici die zich bezighouden met architectuur en stedenbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw, zijn meestal vol lof over de neoclassicistische metamorfose van de middeleeuwse stad als resultaat van het rationele vooruitgangdenken en van het samengaan van een goed georganiseerde lekenstaat met de industrie.¹⁴ Benaderingen die rekening houden met de processen van hergebruik en de erfgoedwording van de gebouwen zijn afwezig. De notie van ‘vandalisme’, die in de jaren 1790 een omslag markeert in de bewustwording inzake erfgoed en aan het begin staat van de opkomst van openbare musea tijdens de Franse periode, richtte zich eerder op kunstvoorwerpen en roerende goederen afkomstig uit kerken en kastelen dan op de gebouwen zelf.¹⁵

De betiteling ‘het overleven van de meest aangepaste kloosters’ refereert aan het selectieproces dat plaatsvond na de secularisatie. De archiefbronnen laten zien dat talrijke kloosters onmiddellijk na de secularisatie of na een eerste herbestemming werden gesloopt. De bouwmaterialen werden verkocht en hergebruikt, terwijl het uitgestrekte landbezit werd verdeeld en verkocht in afzonderlijke percelen die toegankelijk waren vanaf nieuwe straten. De locaties van andere kloosters werden omgevormd tot openbare pleinen, soms ook openbare parken. Van veel kloosters werden alle sporen in het stedelijk landschap uitgewist, dat als gevolg daarvan ingrijpend veranderde. Zo werd in 1812 de grandioze barokkerk gesloopt die de jezuïeten in Brussel in 1610-1616 hadden gebouwd (zie afbeelding op pagina 112). Plotseling waren de barokke toren en de façade, die twee eeuwen lang een uitdrukking waren geweest van de Contrareformatie, verdwenen uit het stadsbeeld van de hoofdstad.¹⁶ Op de plaats van de kerk werd een openbaar plein aangelegd en de kloostergebouwen werden omgebouwd tot justitiepaleis, voorzien van een nieuwe voorgevel in de vorm van een classicistisch tempelfront. In de meeste gevallen herinnert alleen de straatnaam nog aan het bestaan van een stadsklooster of een begijnhof. In uitzonderlijke gevallen slaagden de religieuze orden of congregaties erin hun kloostergebouwen en geschonden kerken opnieuw in handen te krijgen. Eén van de belangrijkste redenen hiervoor was de lange tijd die verstreek tussen de opheffing en het ontstaan van een gunstiger situatie voor de kloosterorden. Terwijl de parochiekerken al na het Concordaat van 1801 hun deuren weer konden openen, moesten de religieuze gemeenschappen wachten tot de Belgische grondwet van 1831, dat wil zeggen tussen 58 en 35 jaar na de opheffing. In de tussentijd waren het eigendom en het gebruik van oude kloostergebouwen of ‘kerkelijk zwartgoed’ meermaals gewisseld, hetgeen iedere restitutie onmogelijk maakte.

De stedelijke kloosters waren niet slechts religieuze centra: ze waren vaak verbonden aan instellingen voor gezondheidszorg en onderwijs. Al eeuwenlang bedienden gespecialiseerde religieuze congregaties het merendeel van de hospitalen en de scholen. De opheffing van de kloosterorden en de wens een werkelijk moderne samenleving te stichten brachten

7 Deneef e.a., *Les jésuites belges*.

8 Lenders, ‘Trois façons de gouverner’.

9 Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important de la Révolution*.

10 Bijvoorbeeld in de reeks van het Centre National de Recherches d'Histoire Religieuse: *Monasticon Belge* (8 dln.; Bruges-Liège 1890-1993), alsook in de publicaties en tentoonstellingen rond kloostergeschiedenis opgezet onder aanvoering van rijksarchivaris Ernest Persoons in de jaren 1987-2002.

11 Bijvoorbeeld Antoine, *La vente des biens nationaux*.

12 Dambruyne, Bral, Rambaut en Laporte, *Een stad in opbouw*, 171-245.

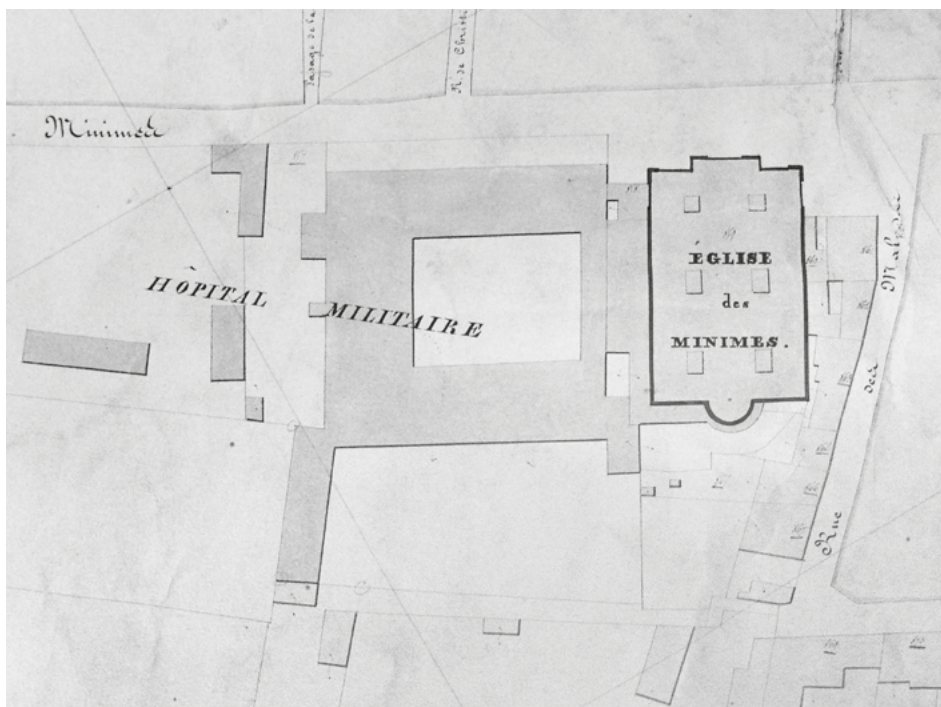
13 Dierkens-Aubry en Vandenbreeden, *De 19de eeuw in België*; Buyle, Dehaeck en Deveseleer, red., *Architectuur van Belgische hospitalen*.

14 Loir, *Bruxelles néoclassique*.

15 Souchal, *Le vandalisme de la révolution*.

16 Plantenga, *L'architecture religieuse*; Snaet, ‘De jezuïetenkerk van Brussel’.

voor de overheid de verantwoordelijkheid met zich mee scholen, ziekenhuizen en andere liefdadigheidsinstellingen te ontwikkelen. De staat was ook verantwoordelijk voor rechtbanken en gevangenissen. Bovendien was er in de sterk gemilitariseerde context van die tijd en tijdens de opkomende industriële revolutie een onmiddellijke, grote behoefte aan industriële en militaire gebouwen, zoals fabrieken, magazijnen, kazernes, arsenalen enzovoort. Daarom wekt het geen verbazing dat deze nieuwe functies vaak ontwikkeld werden in bestaande gebouwen. Vanwege het gebrek aan beschikbare ruimte binnen de stedelijke vestingwerken en om evidente economische redenen – nieuwbouw was aanmerkelijk duurder en kostte meer tijd dan het hergebruik van bestaande gebouwen – boden de opgeheven kloosters een onmiddellijke en zuinige oplossing.

Op het Primitief kadaster van Brussel, begin jaren 1830, staat het voormalige klooster van de Miniemen vermeld als militair hospitaal, terwijl de voormalige kloosterkerk een parochiekerk is geworden (Federale overheidsdienst Financiën).

Het waren vooral contextuele aspecten die de overlevingskansen van de kloostergebouwen bepaalden. In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw was de aanpak voor alles pragmatisch. De staat van onderhoud van de gebouwen, hun ligging en vorm vormden de belangrijkste criteria voor het zoeken naar passende en financieel voordelige hergebruiksopties. De Franse dichter Théophile Gautier was tijdens een bezoek aan Luik geschokt op de deur van een oude kerk te lezen: 'église à vendre, pour démolir ou autre chose' ('kerk te koop voor sloop of wat dan ook').¹⁷ De toestand veranderde slechts geleidelijk in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw. Er werden toen historische en kunstzinnige maatstaven aangelegd om de erfgoedwaarde te bepalen van de gebouwen die het hadden overleefd en, ten slotte, om te beslissen over hun behoud.¹⁸

De recente en opmerkelijk synthese van Christophe Loir over de ‘verandering in de stedelijke ruimte’ van het neoclassicistische Brussel wijdt slechts twee pagina’s aan de ‘laïcisering van de stedelijke ruimte’.²⁰ Daarnaast beginnen de meeste studies over de ontwikkeling van de hoofdstad pas bij de grote projecten van de jaren 1860, die onder de stedenbouwkundige invloed stonden van de Parijse ‘Hausmannisatie’.²¹

Vanwege de toenemende verdichting van de stad werden de meeste kerken en kapellen van geestelijke huizen in Brussel gesloopt, terwijl de kloostergebouwen die hergebruikt konden worden, dat ook daadwerkelijk werden. Zelfs twee parochiekerken – Sint-Goriks en Sint-Jan – werden gesloopt. De belangrijkste middeleeuwse kloosters, van de karmelieten of lievevroubroeders, de minderbroeders en de predikheren, die binnen de eerste stadsomwalling lagen, kregen snel een nieuwe functie. Deze ontwikkeling van het kerkelijk onroerend goed werd bevorderd door de stad, die door middel van doorbraken nieuwe straten en openbare pleinen aanlegde in het oude stedelijke weefsel, terwijl particuliere investeerders huizen lieten bouwen. Het meest opzienbarende geheel is zonder twijfel de bouw door de stad van het Groot Godshuis (Grand Hospice) in 1824-1827, in samenhang met de aanleg van nieuwe straten. Dit gebouw in rationele neoclassicistische stijl met twee binnenhoven staat op de plaats van een deel van het begijnhof van Brussel.²²

Klooster van de Lievevroubroers of Carmelieten in Brussel, in de middeleeuwen binnen de eerste stadsomwalling (gestipte lijn) gesticht. Na de afschaffing werden twee nieuwe straten door het kloosterdomein getrokken en werd het terrein verkaveld (Stadsarchief Brussel, figuratieve stadsplattegrond, circa 1730, en Primitief kadaster, Federale overheidsdienst Financiën).

Vanaf het einde van de Oostenrijkse periode in 1792/1794 tot 1852 waren de drie belangrijkste kazernes van de hoofdstad gevestigd in gebouwen die niet voor militair gebruik gebouwd waren. Het ging om de zusterkloosters van de annuntiaten, de Dames de Lorraine en van Sint-Elisabeth. Het laatste bleef in functie tot 1905.²³ De Franse wet over militaire inkwartiering in de hoofdstad van oktober 1796 noemt nergens de bouw van nieuwe onderkomens, maar bevorderde het hergebruik van oude kloosters door militairen. Het Departement van de Leie – de huidige provincie Oost-Vlaanderen – moedigde de gendarmes aan in de eerste plaats de oude kloosters in ogenschouw te nemen voor hun onderdak.

De kapellen van de birgitiessen en de rijke klaren, evenals het deel van het klooster van de bogarden dat de Académie des Beaux-Arts van de stad werd, vormen het nog bestaande kloosterlijk erfgoed in Brussel. Hiertoe behoren ook de opmerkelijke barokkerk van het

Groot Begijnhof en de classicistische kerk van de miniemen, die aan sloop ontsnapten omdat ze na het Concordaat van 1801 parochiekerken werden.²⁴ De augustijnenkerk werd tot aan de sloop in 1890 achtereenvolgens hergebruikt als magazijn, protestantse kerk en postkantoor. Bij de sloop werd de barokke façade erkend als erfgoed en beschouwd als historisch monument. De voorgevel werd vervolgens gedemonteerd, verplaatst naar een nieuwe wijk in aanbouw in Elsene en geïntegreerd in een nieuwe parochiekerk.²⁵

Antwerpen

Stadsplattegrond van Antwerpen eind achttiende eeuw, met locatie van alle kloosters: 1. Sint-Michielsabdij (1124), 2. Sint-Elisabethgasthuis (1238), 3. Bogaarden (1228), 4. Terzielen (1592), 5. Begijnen (1544), 6. Dominicanen (1249), 7. Victorinnen (c. 1545), 8. Alexianen (1547), 9. Witzusters (1312), 10. Zwartzusters (1345), 11. Falcons (1350), 12. Urbanisten (1354), 13. Geschoeide Karmelieten (1408), 14. Sint-Salvatorsabdij (1445), 15. Minderbroeders (1450), 16. Arme Clarissen (1456), 17. Jezuïeten (1573), 18. Kapucijnen (1585), 19. Augustijnen (1607-1608), 20. Annuntiaten (1608-1609), 21. Ongeschoeide Karmelietessen (1612-1615), 22. Miniemen (1614, 23), Discalsen (1618), 24. Engelse Theresianen (1619), 25. Luithagen (1621), 26. Oostmallen (1621), 27. Predikherinnen (1621), 28. Kartuziers (1621), 29. Kapucinessen (1645), 30. Norbertinessen (1648-1649), 31. Brigittijnen (1652), 32. Marollen (1671), 33. Grauwzusters (1678), 34. Apostolinnen (1680), 35. Ursulinen (1682) (Reconstructie: Pieter Jan Pelgrims)

20 Loir, *Bruxelles néoclassique*.

21 Brussel, *breken, bouwen*; Demey, *Bruxelles*.

22 Coeckelberghs en Loze, red., *Un ensemble néo-classique à Bruxelles*.

23 In 1852 werd de eerste nieuwe kazerne in Brussel gebouwd. B. Mihail, *Militair erfgoed*; zie ook Sorgeloos, 'De staat van het kazerneement te Brussel'.

24 Coeckelberghs en Loze, *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage*.

25 Demey, *Bruxelles*, 78-91.

Na de herovering door de Spanjaarden in 1585, ontwikkelde Antwerpen zich tot een katholiek en militair bolwerk tegenover de protestantse Republiek.²⁶ De stad werd opnieuw de zetel van een bisdom en groeide uit tot de hoofdstad van de Contrareformatie, met een sterke religieuze aanwezigheid in de stad. Vóór de religieuze hervormingen aan het einde van de achttiende eeuw bevonden zich binnen de stadsmuren een grote abdij, 33 kloosters en een begijnhof. Onder het Franse bewind verstevigde Antwerpen zijn rol als departementshoofdstad en militair-strategisch fort. Het ontwikkelde een regionaal georiënteerde textielindustrie maar de groei van de haven bleef beperkt tot 1863.²⁷

Napoleon versterkte de militaire rol van Antwerpen als haven van waaruit hij de invasie van Groot-Brittannië beoogde. Dientengevolge beperkten de Fransen zich niet tot het herbestemmen van bestaande gebouwen maar realiseerden zij ook belangrijke infrastructurele werken, zoals nieuwe kaden, en planden zij de bouw van rationele militaire gebouwen. In de archieven zijn talrijke projecten bewaard, waarvan er maar enkele zijn gerealiseerd. Zo werd de norbertijnenabdij van Sint-Michielsabdij aan de Schelde in het zuiden van Antwerpen omgebouwd tot militair arsenaal. De Sint-Michielsabdij was gesticht in de twaalfde eeuw en binnen haar muren lagen een immense gotische abdijkerk, talrijke gebouwen, hoven en tuinen. De abdij werd verdeeld in percelen en de tracés van twee nieuwe straten werden over het ommuurde terrein getrokken. Een houten plankier werd op halve hoogte in de kerk ingebouwd om het bruikbare oppervlak te verdubbelen. Langs de kerk werden nieuwe gebouwen voor een rationeel arsenaal gepland. De oude abdij bleef militair domein tot 1870, toen de hele rivier werd rechtgetrokken en langs de Schelde nieuwe kaden werden aangelegd. Alle abdijgebouwen verdwenen successievelijk en in plaats daarvan werden nieuwe bouwblokken gebouwd.

Transformatie van de voormalige Sint-Michielsabdij van Antwerpen. Links een voorstel tot het openen van twee nieuwe straten (de twee horizontale grijze balken), circa 1800-1803 (Bibliothèque nationale de France, Cartes et plans, GE C-1612). Rechts een voorstel tot inrichting van het marine arsenaal en de bureaus voor de Dienst der maritieme werken, circa 1805 (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Bijzondere collecties, Handschriften, Port d'Anvers – Recueil de plans, Inv.nr. 542611) (Tekeningen Pieter Jan Pelgrims).

In tegenstelling tot Brussel werden in Antwerpen alle parochiekerken gehandhaafd en bleven de kerken van verscheidene grote kloosters bestaan, waaronder de opmerkelijke laatgotische kerk van de dominicanen of predikheren (Sint-Paulus) en de barokkerk van de jezuïeten, thans Sint-Carolus Borromeuskerk. De onbebouwde terreinen van de kloostertuinen werden veranderd in nieuwe openbare pleinen, bijvoorbeeld het plein voor de jezuïetenkerk, een plein naast het nieuwe theater op het terrein van de karmelieten en een nieuwe straat in de kloostertuinen van de predikheren. Net als in Brussel werd de Academie van Schone Kunsten gehuisvest in een oud klooster, in dit geval dat van de franciscanen: de kerk werd deels gesloopt en omgebouwd tot museum, terwijl het kloosterpand met galerijen de binnencour werd van de academie. Veel kleine stedelijke kloosters in Antwerpen kenden een ander lot. Verscheidene verdwenen geheel uit het stadsbeeld, zoals de kloosters van de miniemen, de alexianen, de Engelse theresianen en de apostolinnen, terwijl andere werden gehandhaafd of ten tijde van het katholieke Réveil van de jaren 1830 zelfs in gebruik werden genomen door andere religieuze congregaties. Zo kwam het Witzustersklooster, na gefungeerd te hebben als kazerne, in bezit van de congregatie van Sint-Vincentius a Paulo, die er haar sociale activiteiten in de metropool ontwikkelde.²⁸ De voormalige kloosters van de zwartzusters, de kapucijnen en de kartuizers kregen ook een nieuw kerkelijk leven en het begijnhof werd teruggegeven aan de begijnen. In 1819 schonk koning Willem I de oude kerk van de annuntiaten aan de evangelisch-protestantse kerk, zodat de kerk van confessie wisselde.

Het begijnhof van Antwerpen overleefde de Franse Revolutie (foto THOC 2010).

²⁶ Bertels, De Munck en Van Goethem, red., *Antwerpen*.

²⁷ Bertels, *Building the City*.

²⁸ Coomans, 'De architectuurgeschiedenis'.

Een ongeëvenaarde metamorfose van de stad

De verandering in het stedelijk landschap als gevolg van (gedeeltelijke) sloop, hergebruik en percelering van omvangrijke gebouwencomplexen tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw leidde tot een aanzienlijk verlies van ruimtelijke en visuele referentiepunten in de stad. Dit zette de stad grondig op haar kop en veroorzaakte gaten in zowel het stedelijk weefsel als het collectief geheugen. Het verlies en de transformatie van belangrijke oude spirituele en sociaaleconomische centra in de steden verliep zeker niet in een sfeer van algemene onverschilligheid. We weten weinig van de gevoelens van de stedelingen voorafgaand aan de jaren 1830, toen zich de idee van 'nationaal erfgoed' ontwikkelde. Als gevolg daarvan richt een onderdeel van ons onderzoeksproject zich op de erfgoedwording van de stadskloosters, dat wil zeggen de manier waarop de meest aangepaste gebouwen bleven bestaan, vervolgens geleidelijk aan 'erfgoed' werden en ten slotte beschermd werden.²⁹

De kapel van het Brigittinenklooster in Brussel is meer dan twee eeuwen herbestemd (foto THOC 2013).

In de decennia volgend op de secularisatie wisselden de voormalige kloosters dikwijls van eigenaar als gevolg van speculatie, economische crisis en wisselende investeringsstrategieën. Het komt dus geregeld voor dat gebouwen, na één of meer keren te zijn hergebruikt, alsnog afgebroken werden en vervangen door nieuwe gebouwen die beter beantwoordden aan de rationalisatie van de infrastructuur en de modernisering van openbare instellingen.

Het spreekt voor zich dat de secularisatie van religieuze huizen leidde tot een herordening van onroerend goed en van de ruimte en daarmee een nieuwe stedelijke dynamiek mogelijk maakte. De bronnen in de archieven laten zien hoe de Oostenrijkse en later de Franse overheid de hand legden op de kloostergebouwen en ze in de eerste plaats hergebruikten ten dienste van de vorming van de nieuwe instellingen van de moderne staat: vooral rechtbanken, universiteiten, musea, gevangenissen en kazernes. Wanneer de staat niet geïnteresseerd was, erfden de steden de oude kloosters en benutten deze voor gemeentelijke projecten zoals hospitals, weeshuizen en scholen. De steden konden ook besluiten een nieuw openbaar plein aan te leggen of de kloosters te verkopen aan particuliere projectontwikkelaars ten behoeve van woningbouw en industrie. Verschillende scenario's waren mogelijk, naargelang de publieke of particuliere status van de ontwikkelaar.³⁰ Was de keuze voor het ene of het andere scenario een kwestie van toeval of het resultaat van specifieke stedelijke strategieën? Of was de ligging van de gebouwen bepalend, dat wil zeggen centraal of perifeer, aan het water of aan een belangrijke of secundaire straat? Ons onderzoeksproject onderzoekt de rijke overheidsarchieven en de overgebleven materiële bronnen ten einde de veranderingsmechanismen op het spoor te komen en zal deze in beeld brengen met geëigende kaarten.

RÉSUMÉ

La sécularisation des couvents à Bruxelles et à Anvers: facteurs de transformation urbaine au tournant du XIXe siècle

La suppression des couvents dans les villes belges entre 1773 et 1796 contribua à une métamorphose profonde du paysage urbain. La combinaison de trois facteurs historiques fait des grandes villes belges un cas exceptionnel : 1°) la longue tradition urbaine y comprenait depuis le Moyen Âge une forte présence religieuse, renforcée lors de la Contre-Réforme ; 2°) la succession des dominations autrichienne, française et hollandaise au tournant du XIXe siècle constitue un contexte historique unique dans lequel se déroulèrent le processus de sécularisation et les changements de relations entre l'Église et l'État ; 3°) la Belgique étant le berceau de la Révolution industrielle sur le continent, le capital provenant de l'industrie et des investissements privés contribua de manière décisive à la croissance et aux transformations des villes.

²⁹ Noppen, Coomans en Drouin, red., *Des couvents en héritage*.

³⁰ Coomans en Klaarenbeek, 'De ruimtelijke metamorfose van steden'.

Cet article présente un projet de recherche en cours consacré à la transformation urbaine après la suppression des couvents dans les villes de Belgique et à la patrimonialisation progressive des couvents dans les années 1830-1860. Deux grandes villes sont présentées dans l'article : 1°) Bruxelles (1 abbayes et 28 couvents), la capitale et la cité la plus peuplée du pays, sujette à une industrialisation précoce et à une modernisation esthétique, requérait des nouveaux bâtiments publics, administratifs, militaires et hospitaliers ; 2°) Anvers (1 abbaye, 26 couvents), capitale provinciale, ville portuaire et ville militaire stratégique, centre régional d'industrie textile et de chantiers navals.

La comparaison de Bruxelles et d'Anvers révèle différentes stratégies de redéveloppement urbain, et différents acteurs selon le statut privé ou public du promoteur immobilier. Dans le cas de réaffectation, des couvents étaient assignés aux nouvelles institutions de l'État laïque (tribunaux, casernes, écoles, hôpitaux, prisons, musées) ou utilisés par des propriétaires privés à des fins industrielles ou de logement. Dans le cas de démolition, les couvents étaient remplacés par un nouveau tissu urbain, allant de logement privés à la création de nouveaux espaces publics et de bâtiments de prestige pour la nouvelle élite (théâtres, jardins botaniques).

Les propriétaires d'anciens couvents changèrent souvent en raison de la spéculation immobilière, des crises économiques et de la diversification des investissements. Il n'était pas rare que des bâtiments, dans un premier temps réaffectés, furent ensuite démolis et remplacés par des nouveaux bâtiments à cause de la rationalisation des infrastructures et de la modernisation des institutions publiques.

(Résumé en français par Thomas Coomans)

Literatuur

- Antoine, F., *La vente des biens nationaux dans le département de la Dyle* (proefschrift Université Libre de Bruxelles 1997).
- Antoine, F., 'La vente des biens nationaux à la fin du XVIIIe siècle, nouvelle donne pour la ville', *Articulo. Journal of Urban Research* 1 (2009) online journal op articulo.revues.org/1015.
- Bertels, I., *Building the City. Antwerp 1819-1880* (dissertatie KU Leuven 2008).
- Bertels, I., B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010).
- Bodinier, B., en E. Teyssier, *L' v nement le plus important de la Révolution: la vente des biens nationaux (1789-1867) en France et dans les territoires annexés* (Paris 2000).
- Brussel, breken, bouwen: architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914 (Brussel 1979).
- Buyle, M., S. Dehaeck en J. Deveseleer (red.), *Architectuur van Belgische hospitalen*. M&L-Cahier 10 (Brussel 2004).
- Coeckelberghs, D., en P. Loze, *L' glise Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier* (Bruxelles 1981).
- Coeckelberghs, D., en P. Loze, red., *Un ensemble n o-classique à Bruxelles: le Grand Hospice et le quartier du Béguinage* (Bruxelles 1983).
- Coomans, Th., 'Kerken, kloosters en kapellen: evolutie en betekenis van een meervoudig erfgoed in het Brusselse culturele landschap', *Erfgoed Brussel* 13 (2014) 6-34.
- Coomans, Th., 'De architectuurgeschiedenis van de Antwerpse Magdalenakapel en het witzusters-klooster' in: A. Dewulf, J. De Maeyer, L. Vints, J. De Volder, Th. Coomans, K. Van Cleempoel en H. Hoet, *Het Huis van Sant' Egidio. Kammenstraat 51. Zeven eeuwen een hart voor de armen in Antwerpen* (Tiel 2015).
- Coomans, Th., en R. Klaarenbeek, 'De ruimtelijke metamorfose van steden na de secularisatie van de kloosters in België vanaf 1773 tot 1860', *Stadsge-schiedenis* 18 (2014).
- Dambruyne, J., G.J. Bral, A. Rambaut en D. Laporte, *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstel-ling van 1913* (Tiel 1992).
- Demey, Th., *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, vol. 1 (Bruxelles 1990).
- Deneef, A., e.a. (red.), *Les jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les provinces belgiques* (Bruxelles 1993).
- Dierkens-Aubry, F., en J. Vandenbreeden, *De 19de eeuw in België. Architectuur en interieurs* (Tiel 1994).
- Gautier, Th., 'Caprices et zigzags' in: * uvre complet*, vol. 5 (Paris 1978).
- Lenders, P., 'Trois façons de gouverner dans les Pays-Bas autrichiens' in: R. Mortier en H. Hasquin (red.), *Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle* (Bruxelles 1988) 41-53.
- Loir, C., *Bruxelles néoclassique: mutation d'un espace urbain 1775-1840* (Bruxelles 2009).
- Mihail, B., *Militair erfgoed* (Brussel 2010).
- Noppen, L., Th. Coomans en M. Drouin, red., *Des cou-vents en héritage / Religious Houses: A Legacy* (Mon-tr al 2015).
- Plantenga, J.H., *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gou-vernement autrichien (1598-1713)* (La Haye 1926).
- Snaet, J., 'De jezuitenkerk van Brussel en de XVIIIde-eeuwse religieuze architectuur in de Zuidelijke Ne-derlanden' in: A. Deneef en X. Rousseaux (red.), *Vier eeuwen jezuieten te Brussel / Quatre siècles de présence j suite à Bruxelles* (Leuven 2012) 153-170.
- Sorgeloos, C., 'De staat van het kazernement te Brussel in 1848 en de bouw van het Klein Kasteeltje', *Ge-meentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift* 35 nr. 135 (januari 1981) 37-52.
- Souchal, F., *Le vandalisme de la révolution* (Paris 1993).
- Stynen, H., *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940* (Brussel 1998).
- Van de Vijver, D., 'La ville en chantier: l'espace urbain sécularisé et la nouvelle place' in: L. Baydoux-Rous-seau, Y. Carbonnier en Ph. Bragard (red.), *La place publique urbaine du Moyen âge à nos jours* (Arras 2007) 225-234.
- Van Wijnendaele, J., *Promenade dans les couvents et ab-bayes de Bruxelles* (Bruxelles 2007).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

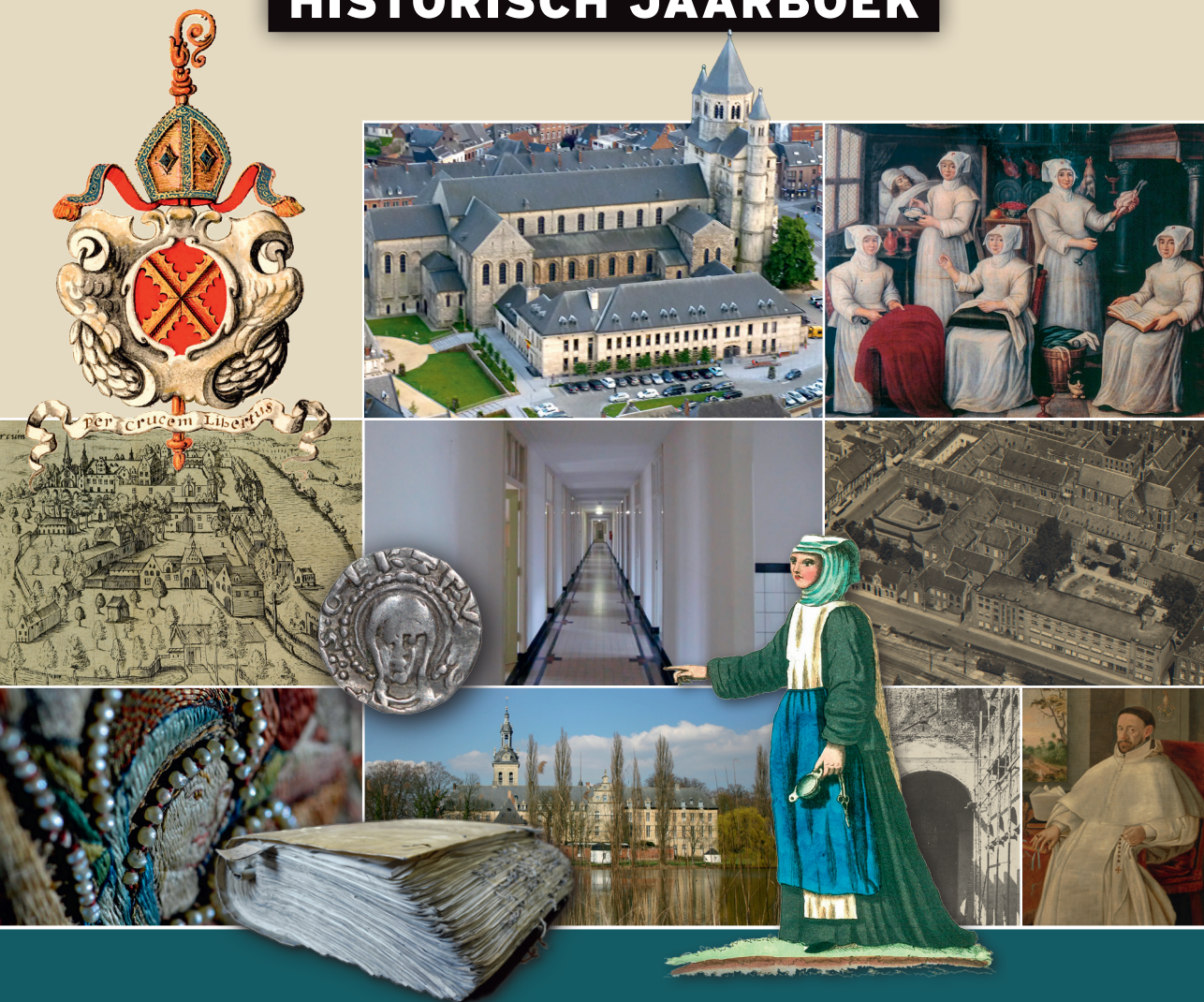
- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015

deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Kaart premonstratenzerstichtingen vóór 1800 (Copyright Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur / Museum Abdij van Park)

Stefan Van Lani

Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee/Leuven

De abdij van Park is een norbertijnenabdij, wat haar onderscheidt van abdijen en kloosters van andere religieuze orden. Norbertus van Gennepe (1080-1134) stichtte de orde in 1120. Voor zijn leefregel baseerde Norbertus zich op de heilige Augustinus en zijn kanunniken.¹ In de daarop volgende jaren volgden talrijke stichtingen na elkaar vooral op het grondgebied van het huidige België (binnen de grenzen van het oude hertogdom Brabant), Noord-Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk.

Als reguliere priester-kanunniken brengen de meeste norbertijnen een belangrijk deel van hun religieus leven buiten de abdijsmuren door als bedienaar van parochies. Omvangrijke netwerken van pastorieën en parochies zijn trouwens typisch voor de abdijen van norbertijnen.²

De Parkabdij is een bijzondere oase, een plek van ingetogenheid, rust en stilte. Een open ruimte met landerijen, dreven, vijvers en weiden, die uitnodigt tot een wandeling. De abdij van Park is echter meer dan een groene long in de verstedelijkte zuidoostelijke stadsrand van Leuven. Het is een ongemeen waardevolle erfgoedsite met een lange en boeiende geschiedenis, waar gebouwen en landschappen elkaar vinden in volstrekte harmonie. Als geheel – klooster en domein – heeft de abdij een erg grote authenticiteitswaarde.

Geschiedenis

De abdij van Park dankt haar naam aan het jachtpark van de hertog van Brabant, Godfried I met de Baard. In 1129 schonk deze hertog zijn wildpark in Heverlee aan de norbertijnen van de Noord-Franse abdij van Laon, met het uitdrukkelijke verzoek om er een abdij op te richten.³ Sindsdien hebben de norbertijnen de Parksite vormgegeven en vrijwel ononderbroken bewoond.

Het belangrijkste onderdeel van het abdijscomplex, het klooster met de kerk, kreeg een duidelijk zichtbare locatie op het hoogste punt van het domein. Een opeenvolging van poorten bracht de bezoeker naar het statige hoofdgebouw. Beneden, aan de voet van de helling in de beekvallei, was er ruimte voor het industriële hart van het abdijscomplex. Hier bevonden zich de hoeve, de watermolen, de smidse, de stallingen en de tiendschuur. Het

¹ Naar hun eerste klooster in het Noord-Franse Prémontré worden de norbertijnen ook premonstratenzers genoemd. De benaming witheren danken ze aan hun witte kloosterhabijt.

² Nissen, *Norbertus van Gennepe*, 30.

³ De stichtingsoorkonde uit 1129 wordt nog altijd bewaard in het archief van de abdij van Park: CIV/D1/Nr.1.

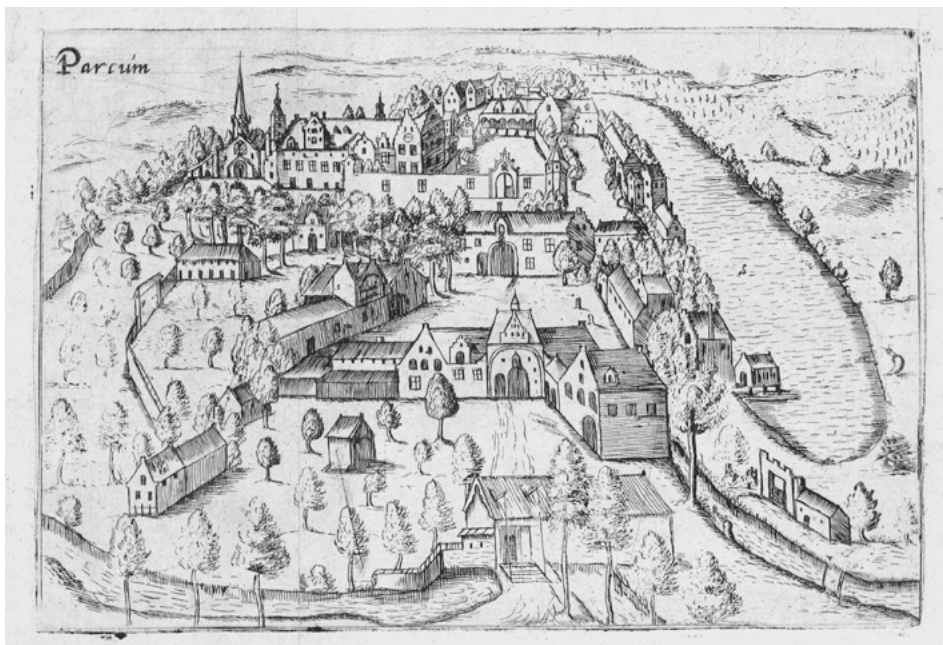

Luchtfoto van het domein van de Abdij van Park vandaag (Copyright A. Van Autgaerden)

provisorenhuis of het kantoor van de pater-econoom vormde de overgang tussen beide delen. Door de eeuwen heen groeide Park uit tot één van de toonaangevende abdijen in de Zuidelijke Nederlanden. Haar abten genoten een hoog aanzien en haar netwerk van parochies en landerijen strekte zich uit over belangrijke delen van het grondgebied van het hertogdom Brabant, met een kerngebied in het Leuvense en het Hageland.

Jan Maes of Masius, abt van de abdij van Park van 1635 tot 1647, zit in een rode armstoel. Links van hem is een tafeltje met een Mariabeeldje te zien, een brevier, het getijdenboek van een priester, en een witte priesterbonnet. Rechts bovenaan is het wapen van de abt met mijter en staf afgebeeld. De banderol onderaan draagt de leuze van de abdij van Park: Ne quid nimis / Houd mate. Links bovenaan geeft een raam uitzicht op het Zoniënbos nabij Brussel met de kapel van Jezus-Eik. Hier hangen omwonenden in 1637 een Mariabeeld in een eikenboom. Deze eeuwenoude boom had kort daarvoor nog een kruisbeeld gedragen, maar dat was verloren gegaan. De kapel bij de boom met het kruisbeeld (De Jezuseik) en later met het beeldje van Mari groeide uit tot een bedevaartsoord en de zetel van een parochie. Deze parochie werd tot voor kort bediend door een norbertijn van de Parkabdij. Portret van abt Jan Maes, toegeschreven aan H. De Smet, 1644 (Collectie Abdij van Park)

De Parkabdij in 1610. De plattegrond is die van het complex uit de middeleeuwen. Beneden domineert de Sint-Janspoort het neerhof. De Mariapoort, genoemd naar de patrones van de abdij, heeft een erg gesloten aanzicht met ophaalbrug. Het water vóór het poortgebouw werd geleverd door een aftakking van de Molenbeek. Aan de linkerkant sloot de ommuring van de abdijtuinen aan bij de Mariapoort. Gravure uit J.B. Gramaye, *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae* (Bruxellae 1610) f° 108.

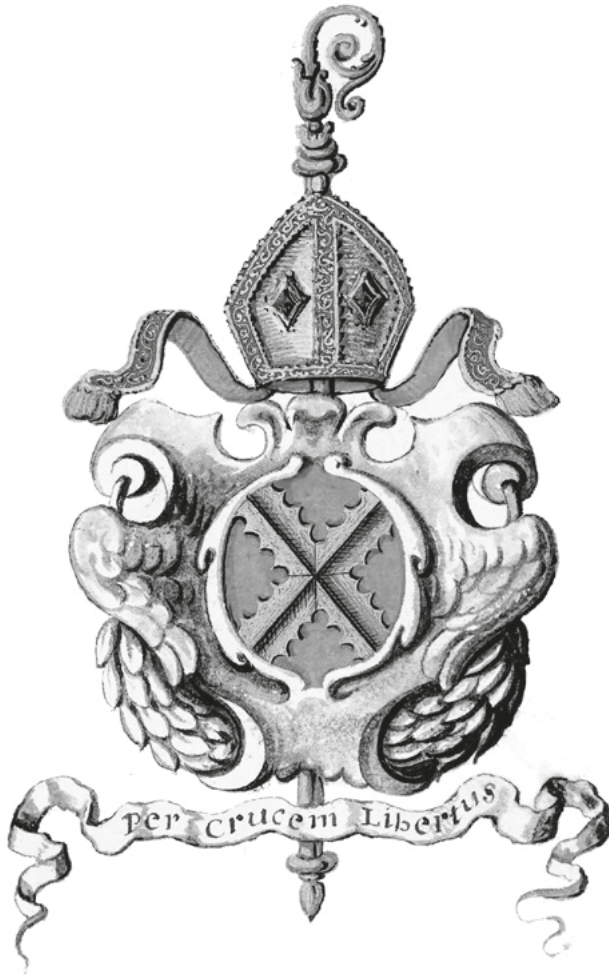
Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, toen de abdij zowel economisch als spiritueel een hoogtepunt beleefde, besloeg haar grondbezit iets meer dan 3300 hectare, cijns en tiendenland niet meegerekend. Een enorme oppervlakte, maar zeker niet atypisch in vergelijking met zusterabdiën zoals Averbode, Tongerlo, Grimbergen en anderen, die zich uitstreckte over 130 dorpen. Het eigenlijke bouwland bedroeg ongeveer 2472 hectare, waarvan 860 hectare werd verhuurd aan kleine boeren. Circa 1612 hectare was verdeeld over negentien grote en middelgrote pachthoeven.⁴

Het hart van dit landbouwdomein bevond zich in hertogdom Brabant, in een straal van 35 kilometer rond Leuven, met uitlopers naar het noorden (hoeve van Heerenbeek in Oirschot in het huidige Nederlandse Noord-Brabant) en het zuiden (de hoeve van Pont-à-Celles in het Waalse Henegouwen). Daarnaast beschikte de abdij over een aanzienlijk gebouwenpatrimonium in Leuven, Mechelen, Brussel en Nijvel en over vier watermolens.⁵

Gegroeid uit de middeleeuwse ontginningscentra, toen de abdij van Park nog werkte met lekenbroeders onder leiding van een hofmeester, waren de abdijs hoeven echte modelbedrijven die vaak beschikten over de beste gronden van het dorp. Hier dient zeker de toonaangevende rol van de abdij te worden onderstreept. Het Brabantse landschap werd mede gekneed door haar ontginningen en grote landbouwbedrijven. Als werkgeefster garandeerde de abdij niet alleen een inkomen aan tientallen pachtersgezinnen, maar ook aan seizoensarbeiders en ambachtslui: lei- en strodekkers, metselaars, steenkappers, schrijnwerkers, smeden en glazeniers besteedden jaarlijks vele werkuren aan het gebouwenpatrimonium van de abdij van Park op het platteland.

⁴ Van Lani, *Abdij van Park. Pachthoeven en landbouwdomein*, 11.

⁵ In verband met het domein van de abdij van Park zie ook Van Ermen, Vanhove en Van Lani, *Kaartboek van de Abdij van Park*. Zie ook Archief Abdij van Park, Kaartboeken TA, TB, TC en TD.

Wapen van Libert de Pape, abt van de abdij van Park van 1648 tot 1682. De abt draagt een gekarteld Sint-Andrieskruis van goud op een veld van keel. Het wapen is bovenaan getooid met mijter en staf. Op de banderol onderaan staat zijn leuze: *Per crucem Libertus* (Archief Abdij van Park, Kaartboek TA)

Vanzelfsprekend is het verhaal van de pachthoeven ook het verhaal van de mensen die er woonden en werkten. Als alles goed ging, bleef er na aftrek van de huur voor de landbouwer nog voldoende over om van te leven. De uitbaters van de grote abdijs hoeven behoorden zelfs tot de welvarendste boeren van het dorp. Oorlogen, onveiligheid, ziekte, misoogsten en slechte weersomstandigheden konden de balans echter snel doen overslaan. De geschiedenis leert dat de abdij door kwietschelding, het verlenen van uitstel van betaling of het toestaan van een lening altijd haar pachters bijsprong en zo het evenwicht herstelde.

Onder abt Libertus de Pape (1648-1682), ten tijde van de Contrareformatie, bereikte de abdij van Park het toppunt van haar mogelijkheden. De Tachtigjarige Oorlog was voorbij en de Kerk en de kloosters kenden een sterke heropbloei in de Zuidelijke Nederlanden. Abt de Pape genoot veel aanzien als prelaat, als lid van de Staten van Brabant en de Staten Generaal, als diplomaat en als vicaris van de abt-generaal in de belangrijke circarie Brabant. Tot twee keer toe werd hij genoemd als kandidaat-bisschop, maar telkens koos hij consequent voor zijn abdij.

De bibliotheek van de abdij van Park (Foto collectie Abdij van Park).

Onder het lange abbatiaat van De Pape aarzelden de kanunniken geenzins om de meeropbrengsten van het domein te investeren in de verfraaiing van het eigen huis. Uit die tijd dateren onder meer de prachtige stucwerkplafonds in de kloosterrefter en de bibliotheek.

De Papes opvolgers zouden in de achttiende eeuw hoofdzakelijk het status-quo nastreven. Het grote domein, waaraan trouwens niets meer werd toegevoegd, verzekerde tijdens het Oostenrijkse bewind van keizer Karel VI (1714-1740) en diens dochter Maria-Theresia (1740-1780) goede jaaropbrengsten. Aan roepingen was er geen gebrek. In 1723 telde de abdij 48 inwonende kanunniken, een aantal dat op het einde van de achttiende eeuw nog met enkele toenam. Trouw aan de norbertijnentraditie werden vanuit de abdij zestien parochies bediend.⁶ Het hart van dit netwerk bevond zich in het Hageland, waar enkele typische grote pastorieën (Sint-Pieters-Rode, Kortrijk-Dutsel, Nieuwrode) herinneringen oproepen aan de eeuwenlange aanwezigheid van de premonstratenzers.

⁶ Ter vergelijking met andere norbertijnenabdijen zoals Averbode (27 parochies), Berne (11 parochies), Dielegem (15 parochies), Grimbergen (12 parochies), Heylisseem (21 parochies), Postel (14 parochies), Sint-Michiels (9 parochies), Tongerlo (57 parochies) behoorde Park eerder tot de middenmoot wat het aantal parochies betreft.

De pastorie van Sint-Pieters-Rode in het Hageland. Reeds in het midden van de twaalfde eeuw had de abt van Park de patronaatsrechten in Sint-Pieters-Rode. Hierdoor kon hij kandidaat-parochiepriesters voordragen. Omstreeks hetzelfde tijdstip verwierf de abdij de helft van de parochiale tienden. In 1226 werd ook de andere helft binnengehaald. Als patronaatshouder en tiendenheffer was de abdij van Park verantwoordelijk voor het logement van de dorpspastoor, meestal een kanunnik uit de abdij. In 1690 liet prelaat Filip Van Tuycom de huidige fraaie pastorie bouwen (Foto collectie Abdij van Park)

Kaart met de parochies van de Abdij van Park tijdens het Ancien Régime (Copyright Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur / Museum Abdij van Park)

Ondertussen startte de abdij met de voorbereiding van de luisterrijke viering van haar zeshonderdjarig jubileum (1129-1729). Prelaat Hieronymus de Waerseghe (1719-1730) nam het voortouw en startte een grootse bouwcampagne. In die jaren kregen de poortgebouwen, het abtskwartier en de oude abdijskerk een nieuw kleedje in een combinatie van classicisme en barok. Zelf legde de abt, een jaar voor zijn overlijden in 1729, de eerste steen van de abdijskerk die na de afwerking een beiaard kreeg.

Met het aantreden van de nieuwe Oostenrijkse keizer Jozef II (1780-1790), een verlicht despoot met een ambitieus maatschappelijk project in het achterhoofd, was voor de Kerk en de religieuzen de tijd van de vanzelfsprekendheid voorgoed voorbij. De keizer wenste de invloed van de Kerk in het maatschappelijk gebeuren drastisch terug te schroeven en leek meer dan bereid daarvoor ver te gaan. Hij schafte onder meer de volgens hem nutteloze contemplatieve kloosters af en besloot om de priesteropleiding in Leuven te centraliseren in een Seminarie-Generaal, opgericht in 1786.⁷ Vooral deze laatste maatregel raakte de norbertijnen, feitelijk samenlevende priester-kanunniken, in het hart van hun zijn. Ondanks herhaald aandringen van abt Simon Wouters (1779-1792) weigerden in Park de religieuzen elke samenwerking met het nieuwe seminarie, een reden voor de Oostenrijkse administratie om de abdij op te heffen en haar uitgebreide bezit te nationaliseren.

Inmiddels had het radicale project van de 'keizer-koster', zoals men Jozef II pleegde te noemen, zoveel aversie opgewekt dat een revolutie niet langer kon uitblijven. In het revolutiejaar 1789 bracht de zogenoemde Brabantse Omwenteling inderdaad een tijdelijke ommekeer. In Brussel maakten de gevormachtigd minister en de landvoogd plaats voor de ambtenaren van de Verenigde Nederlandse Staten (*Etats Beligiques Unis*). Voor Park en zijn kanunniken was dat een echte zegen, want de opheffing en nationalisatie leken voorgoed van de baan. Zelfs een snelle Oostenrijkse restauratie onder leiding van Leopold II, broer en opvolger van de inmiddels overleden Jozef II, bracht hierin geen verandering. Abdijs en kloosters waarvan het genaaste goed nog niet was verkocht, kregen dat zelfs onvoorwaardelijk terug.

De nieuwe regering was echter niet veel tijd gegund. Reeds in juni 1794 gingen de Zuidelijke Nederlanden, na een definitieve nederlaag van de keizerlijke legers tegen de Franse troepen van generaal Dumouriez, voor het Oostenrijkse keizerrijk verloren. De nieuwe bewindvoerders, radicale republikeinen, wensten zoals ze dit in hun moederland Frankrijk hadden gedaan, in de Zuidelijke Nederlanden een definitieve breuk met het verleden. Het Ancien Régime diende ongenadig te worden gesloopt. Samen met dat Ancien Régime werd ook de Kerk zwaar getroffen. Elke geloofsuiting in het openbaar werd bestraft, priesters en kloosterlingen werd het leven zuur gemaakt. Ongemeen zware oorlogsbelastingen dwongen de abdij van Park tot de verkoop van onroerend goed.

Het gouvernement dreef het nog verder: na de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk in oktober 1795 volgde in september 1796 de opheffing van alle kloosters en abdijs. Een algemeen geldende maatregel die de Parkheren op 1 februari 1797 verdreef uit hun vertrouwde huis, dat plotseling samen met al hun ander bezit staats eigendom werd.⁸ Dankzij een stroman, Everard Tops, kon een fractie van het vroegere patrimonium worden teruggekocht, zijnde de huidige abdijsite met ongeveer 42 hectare belendende gronden. De rest werd in de veilingzalen van de nieuw ingevoerde arrondissementen per opbod verkocht.

⁷ Blom en Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*.

⁸ Archief Abdij van Park, Hedendaags archief, doos nr. 5.

De opname van de Zuidelijke Nederlanden in het Nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, een na de nederlaag van Napoleon in 1815 door de grote mogendheden opgezette constructie, bracht niet onmiddellijk soelaas voor de religieuzen, ook niet voor de overblijvende Parkheren. Pas met de afkondiging van de vooruitstrevende Belgische grondwet in 1831 konden de 'overlevers' van vóór de Franse tijd beginnen te denken aan de heroprichting van hun abdij, hetgeen op 11 juli 1836 effectief gebeurde. Beroofd van het grote domein hadden de kanunniken het in de beginjaren financieel niet makkelijk. Voor Park, net als voor alle religieuzen, hadden de Fransen immers een onherstelbare breuk met het verleden veroorzaakt. De eens uitgestrekte landerijen waren voorgoed verloren. Hoeven, landerijen, bossen en weiland bleken versnipperd over honderden grote en kleine eigenaars. Recuperatie was onmogelijk wegens geldnood en door gebrek aan medewerking van de kant van de nieuwe bezitters.

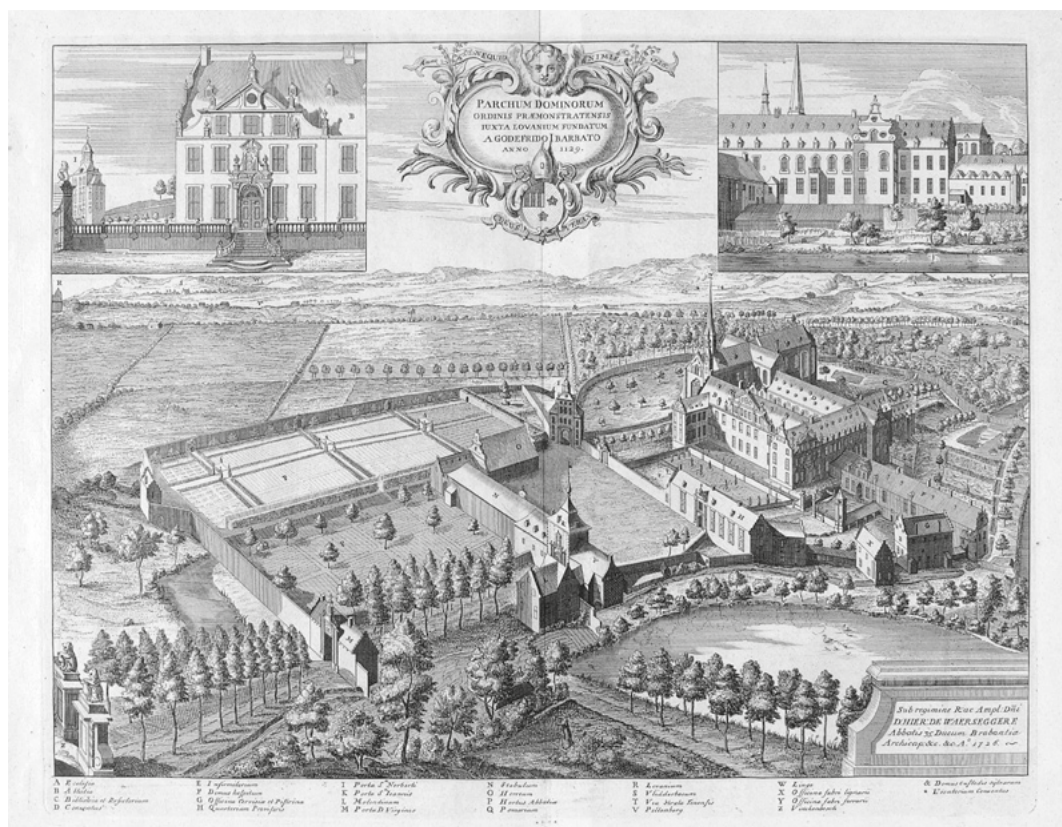
Pas onder het abbatiaat van de jong gestorven Franciscus Versteylen (1887-1897) raakte Park opnieuw op kruissnelheid. De oprichting van een missiehuis in Brazilië (1898) werd het hoogtepunt van de opnieuw gestichte abdij.

Tot aan Vaticanum II beleefde de abdijsamenleving een relatieve bloei. Conform de oude norbertijnse traditie woonden en werkten er kanunniken in de beslotenheid van de abdij. Anderen kozen voor apostolaatswerk in de parochies van het aartsbisdom Mechelen-Brussel of in de missiehuizen in Brazilië. Vanaf de jaren 1970 en 1980 deden de vergrijzing en de roepingencrisis binnen de Belgische en Vlaamse Kerk zich ook in Park gevoelen. Eind jaren 1990 kwam de kentering en trokken de norbertijnen resoluut de kaart van een hedendaags en uniek herbestemmings- en restauratieproject. Tegelijk werd gekozen voor een norbertijnse verankering van dit project via een kleine, moderne, hedendaagse kloostergemeenschap van kanunniken (versterkt vanuit de abdij van Averbode) met de bedoeling in het geseculariseerde Vlaanderen een vernieuwend model van gemeenschapvorming, apostolaat en parochiepastoraal aan te bieden dat aansloot bij de oude abdijsamenleving.

De erfgoedwaarde van de abdij van Park

Het abdijsamenleving omvat vandaag de dag nog circa 42 hectare. Dit minidomein, een bijzonder historisch restgebied, bezit nog alle onderdelen van de abdij uit het Ancien Régime. Sinds het einde van de achttiende eeuw werd er weinig of niets bijgebouwd of afgebroken. Dankzij de gaafheid van het historische geheel is de Parkabdij één van de best bewaarde abdijsamenlevingen in België en Nederland. Bovendien bleven het kloosterinterieur, de aankleding van de gebouwen, het archief en grote delen van de kunstcollectie vrijwel intact. Vooral de zeventiende-eeuwse stucwerkplafonds in de refter en in de bibliotheek spreken tot de verbeelding.

Het huidige aanzicht van de abdij is voornamelijk zeventiende- en achttiende-eeuws, maar de plattegrond van de site met de bebouwingspatronen en het cultuurlandschap met de vijvers zijn middeleeuws. De watermolen dateert van 1534. Tiendschuur, wagenhuis en stallen werden in 1663-1664 gebouwd in opdracht van abt Libert de Pape. De laatste grote bouwcampagne dateert van het abbatiaat van Hiëronymus de Waerseghere (1719-1730, cf. supra). Hij gaf het abtskwartier van het klooster zijn huidige aanzicht, verbouwde het merendeel van de poorten en de kerk en liet de kerktoeren (1730) optrekken. Nadien stokten de bouwactiviteiten voorgoed en groeide de abdij van Park uit tot een erfgoedsite van internationaal belang.

De Parkabdij in 1726. Gravure uit Antonius Sanderus, *Chorographiae sacrae Brabantiae sive celebrium aliquot in ea provinciae: Abbatiarum, coenobiorum, monasteriorum, ecclesiarum, piarumque foundationum descriptio*, bd. 1 (Den Haag: Christiaan Van Lom 1726). (Prentencollectie Abdij van Park)

De abdij in de éénentwintigste eeuw: een algemeen plan van aanpak voor een unieke erfgoedsite

Een eerste belangrijke stap in de zoektocht naar reconversie werd gezet in 1998, toen het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) vzw⁹ zijn intrek nam in de westvleugel van het kloostergebouw. In 2003 volgde een tweede stap, toen een groot deel van het abdijterrein in erfpacht werd gegeven aan de stad Leuven. Nog in dat zelfde jaar werd het Museum Abdij van Park: Museum voor religieuze kunst- en cultuur Vlaanderen opgericht. Sindsdien wordt voor de site resoluut de erfgoedkaart getrokken en kon het boeiende restauratie- en herbestemmingsproject voor de abdij van Park beginnen.

In 2011 sloten de norbertijnen een tweede erfpacht met de stad Leuven, dit maal voor het integrale kloostercomplex. Gelijktijdig kwam er een akkoord met minister Geert Bourgeois voor de toekenning van een eenmalige restauratiepremie van € 25.000.000. De restauratie beleefde hierdoor een doorstart en zal in 2018-2020 voltooid zijn.

9 Vzw = Vereniging zonder winstoogmerk, een Belgische rechtsvorm.

De restauratiewerken (Foto collectie Abdij van Park)

Het Centrum voor Religieuze en Cultuur vzw (CRKC) kreeg inmiddels erkenning als hét expertisecentrum in Vlaanderen voor alle aspecten van het religieuze erfgoed en fuseerde in 2014 met het Museum Parkabdij.

Dankzij de norbertijnen bleef de kloosterfunctie gegarandeerd. Via een samenwerkingsakkoord met de KU Leuven zullen de komende jaren vooral buitenlandse priester-studenten-residenten opnieuw hun weg vinden naar de Parkabdij.

De wegen naar een symbiose tussen de vrijwaring van de authenticiteit van de plek en de toeristische profilering als erfgoedsite van uitzonderlijk belang in een Europese context worden blijvend verkend. Jaarlijks neemt de abdij deel aan de Erfgoeddag en aan de Open Monumentendag. Nog in 2007 trok de tentoonstelling 'IN GODSNAAM! 1000 jaar kloosters' meer dan 14.000 bezoekers op nauwelijks drie maanden tijd. Gelijkaardige projecten rondom de interessante interactie tussen kunst, religie en samenleving zullen vanaf 2017 – met de opening van de gerestaureerde westvleugel van het abdijcomplex – aan een breed publiek worden aangeboden. Tegelijk zal het CRKC / Museum vzw vanuit de Parkabdij uitgroeien tot het platform – in een tijd dat het kerkelijk- en kloosterpatrimonium meer en meer onder druk komt te staan – voor alles wat met het religieus erfgoed in Vlaanderen te maken heeft.

De abdijskerk doet dienst als parochiekerk en vormt het kader voor concerten. Verschillende zangkoren komen in de abdij repeteren. Het eerste en oudste poortgebouw van de abdij, de Mariapoort, werd onder de noemer Huis van de Polyfonie, de zetel van de Alamirefoundation, het studiecentrum voor polyfone muziek van de KU Leuven. Het gastenkwartier en het provisorienhuis zullen worden gerestaureerd. Het wagenhuis en de paardenstallen van de hoeve werden recent opgeknapt en bieden onderdak aan Kerk in Nood Oostpriesterhulp België. Een belangrijk deel van de kloostertuinen kreeg een opknapbeurt en de gerestaureerde watermolen en bijhorende Sint-Janspoort huisvesten een

De kloostergebouwen van de Abdij van Park. Zicht vanaf de overkant van de vijvers (Foto collectie Abdij van Park)

horecazaak. Het abdijdomein werd aangepakt en de natuurwaarden werden hersteld. De ontsluiting van het geheel verbeterde sterk dankzij een signalisatie- en audiogidsparcours.

Het spreekhuis of locutorium, een gebouw uit 1718, werd ingericht als ontvangst- en tentoonstellingsgebouw. Vanaf 2009 werd het de draaischijf van de toeristische ontsluiting van de abdij. Hier is de eerste permanente tentoonstellingsmodule, die handelt over de norbertijnen in het algemeen en de abdij van Park in het bijzonder, van het Museum Abdij van Park te zien.

Een brede multidisciplinaire werkgroep onder leiding van de stad Leuven waakt sinds 2003 over de projecten die in de abdij kunnen worden gerealiseerd. De toetssteen voor dit alles is een masterplan voor de vrijwaring of zelfs de versterking van de specifieke sfeer en uitstraling van de plek. In het kader van een Europees project rond de herbestemming van grote religieuze sites in West-Europa, waaraan de abdij van Park sinds 2005 deelneemt, werd deze sfeer omschreven als de *Genius Loci of the Spirit of the Place*. Dit behoud van de *Genius Loci* vergt een gemeenschappelijke benadering van de gebouwen en hun waardevolle historische en groene omgeving. Dit masterplan omvat vier grote doelstellingen:

- de structuur van de abdijsite (gebouwen, open ruimtes, natuur) in al haar aspecten en onderlinge relaties erkennen en herwaarderen;
- maximaal behoud van de specifieke identiteit en sfeer van de plek;
- de gebouwen van de Parkabdij moeten een herbestemming krijgen die zoveel mogelijk aansluit bij het abdijsverleden gebaseerd op de bestaande eeuwenoude structuur van de site;
- het vrijwaren van een oase waarin open ruimte, groen en natuur de boventoon voeren.

Precies dit plan, gekoppeld aan een integrale beheerstructuur voor de erfgoedsite abdij van Park waaraan thans door het Autonoom Gemeentebedrijf stad Leuven samen met andere stadsdiensten wordt gewerkt, krijgt de komende jaren zijn uitvoering. Dankzij het masterplan en het partnership dat daar omheen groeide, is de toekomst van de abdij van Park verzekerd. De restauratie en de verdere herbestemming zullen nog jaren vergen, maar de koers werd uitgezet conform de in 2003 geformuleerde ambitie: de volledige restauratie en herwaardering van de abdij van Park, haar domein en haar klooster-, hoeve- en bijgebouwen.

Een breed draagvlak van partners onder leiding van de stad Leuven trekt de kar: de Vlaamse overheid, Onroerend Erfgoed, de abdij zelf, de abdij van Averbode, de Vrienden van de abdij, het CRKC / Museum Abdij van Park, het Interdiocesaan Centrum, de K.U. Leuven, het Davidsfonds, Toerisme Vlaanderen, de provincie Vlaams-Brabant, het Autonoom Stadsbedrijf Leuven. Want net zoals destijds maken vele handen licht werk! Zo moet de Parkabdij in 2018/2020 opnieuw aansluiting vinden bij de uitstraling die het complex had in de zeventiende eeuw, maar dan wel aangepast aan de noden van de éénentwintigste eeuw. Misschien wacht ooit een erkenning als UNESCO werelderfgoed.

RÉSUMÉ

Nouvel avenir pour un site patrimonial multiséculaire : la restauration et la réaffectation de l'abbaye prémontrée du Parc à Heverlee/Louvain

L'abbaye norbertine du Parc a été fondée en 1129 à Heverlee près de Louvain, dans un parc à gibier que le duc de Brabant Godefroid Ier le Barbu avait offert à l'Ordre des chanoines réguliers de Prémontré, neuf ans seulement après la création de l'Ordre. Au fil des ans, elle devint une des principales abbayes des anciens Pays-Bas et connut son apogée vers le milieu du 17e siècle. Ses abbés jouissaient d'un grand prestige, et son réseau de paroisses et de fermes s'étendait sur de larges parts du Brabant, qu'elle avait d'ailleurs contribué à défricher.

Le site actuel est remarquablement préservé, dans un écrin de verdure, en bordure de la ville de Louvain. Les bâtiments conventuels et l'église, éléments majeurs du complexe abbatial, sont situés sur la hauteur du site, tandis que les anciens bâtiments d'exploitation (ferme, moulin à eau, forge, écuries, grange à dîme) s'élèvent au pied de la pente, dans la vallée du ruisseau. La maison du proviseur, ou Père économe, se situe à la transition entre les deux sous-ensembles. Sur le plan patrimonial, il faut en particulier mentionner les plafonds stuqués du réfectoire et de la bibliothèque, réalisés sous l'abbatiat de Libertus de Pape (1648-1682), ainsi que les façades mêlant baroque et classicisme conçues pour la vieille église abbatiale, l'hôtel abbatial et la porterie sous l'abbé Jérôme de Waerseghe (1719-1730).

L'abbaye du Parc fut supprimée par le gouvernement autrichien mais très vite rétablie sous les Etats-Belgiques-Unis (1789), avant d'être à nouveau supprimée et nationalisée en 1796, suite à l'annexion française. Un homme de paille réussit toutefois à racheter le site abbatial actuel et ses 42 ha, ce qui permit de le préserver puis d'y restaurer la communauté en 1836. L'abbaye retrouva sa vitesse de croisière dans les vingt dernières années du 19e s. Touchée dans les années 1970-1980 par la crise des vocations et par son propre vieillissement, la communauté fit le choix à la fin des années 1990 d'un projet de restauration et de réaffectation unique en son genre.

En 1998, l'aile ouest du bâtiment conventuel est affectée à l'asbl Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC), ou 'centre pour l'art et la culture religieux', par la suite reconnu comme centre d'expertise en matière de patrimoine religieux pour toute la Flandre. En 2014, le CRKC a fusionné avec le 'Musée de l'abbaye du Parc/Musée d'art et de culture religieuse flamande', ouvert sur le site depuis 2003. Par ailleurs, une continuité de la vie religieuse est assurée sur place par la résidence de prémontrés et de prêtres-étudiants de la KU Leuven, ainsi que par la fonction de l'église comme église paroissiale. L'ouverture au public est en outre assurée par la tenue de concerts dans l'église, par la participation aux journées du patrimoine, par l'organisation d'expositions temporaires. La Mariapoort abrite le siège du centre d'étude de la KU Leuven sur la musique polyphonique (Alamirefoundation). Des baux signés avec la Ville de Louvain en 2003 et 2011 permettent l'aménagement du domaine en espace de promenade et de calme, pourvu de signalisation et d'un parcours audio-guidé. La porte Saint-Jean et le moulin à eau abritent un espace Horeca. Une importante campagne de restauration, dont la fin est prévue pour 2018-2020, touche d'autres parties et bâtiments du site. L'ensemble est piloté depuis 2003 par un groupe de travail interdisciplinaire, à l'aide d'un plan directeur, axé sur la préservation de l'esprit des lieux, et favorisant une gestion intégrée. C'est bien la synergie d'une multitude d'acteurs qui permet ici une réaffectation multifonctionnelle, s'inscrivant dans la continuité de l'histoire du lieu.

(Résumé en français par Eric Bousmar)

Literatuur

- Abdij van Park-Leuven. Het beste van twee werelden: Ontmoeten, leren en beleven in een groene betekenisvolle en hoogwaardige omgeving.* Toeristische conceptstudie in opdracht van Toerisme Vlaanderen. ZKA Consultants 2013.
- Antoine, F., *La Vente des biens nationaux dans le Département de la Dyle* (Brussel: Algemeen Rijksarchief 1997).
- Bastiaens, J., K. Kaimo, B. Cijfers-Rovers, J. Hopstaken en S. Van Lani, *Monumenten van zielzorg. Norbertijnen en hun pastorieën in Brabant van 1600 tot 1850.* Davidsfonds, 2010.
- Blom, J.H.C., en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk 1995).
- Digitale Bestandsinventaris Kerkelijke Archieven Vlaanderen (DiBIKAV), samengesteld door het Forum Voor Kerkelijke Archieven Vlaanderen. Beschikbaar op www.odis.be en www.archiefbank.be.
- Het aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis* (Antwerpen 2009).
- Klinckaert, J., K. Suenens en S. Van Lani, *De abdij van Park in Heverlee. Erfgoedsite en Museum.* Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen (Gent 2008).
- Lenders, P., 'De aanhechting bij Frankrijk en de overgang naar het moderne regime' in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel 1993).
- Masterplan Abdij van Park.* Studie uitgevoerd in opdracht van de vzw Abdij van Park. Met de steun van de afdeling Monumenten en Landschappen. Sien bvba, 2004.
- Nissen, P., *Norbertus van Gennep. Godzoeker in tijden van verandering* (Heeswijk 2009).
- Nols, S.G., *Notes historiques sur l'Abbaye du Parc ou cinquante ans de tourmente 1786-1836* (Brussel 1911).
- Van Ermen, E., L. Vanhove en S. Van Lani, *Kaartboek van de Abdij van Park. 1665* (Brussel: Algemeen Rijksarchief 2000).
- Van Lani, S., *Abdij van Park. Pachthoeven en landbouwdomein* (Brussel 1999).
- Van Lani, S., 'Abdij van Park: Open Monument', in *Converted Monasteries – Herbestemde kloosters* (Oostende 2008).
- Van Uytven, R., e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Op de stadsplattegrond van Bleau (1649) zijn de verschillende kloostercomplexen ingetekend die 's-Hertogenbosch in 1629 kende. Ook opgenomen zijn de gebouwen en landerijen van het Begijnhof, Groot Ziekengasthuis en het Geefhuis. Van de nummers 1 t/m 5 kennen we gedetailleerde plattegronden.

1. Klooster Predikheren	7. Klooster Broeders v.h. Gemene Leven/
Berne	12. Klooster Zwartzusters
2. Klooster Zusters van Orthen	8. Klooster Capucijnen	13. Klooster Carmelitessen
3. Klooster Jezuïeten	9. Klooster Mariënborg	14. Klooster Geertruy
4. Klooster Kruisheren	10. Klooster Franciscanessen	15. Begijnhof
5. Klooster Baselaars	11. Klooster Clarissen	16. Groot Ziekengasthuis
6. Klooster Minderbroeders		17. Geefhuis

In de zestiende eeuw was een groot deel van het stedelijk gebied in 's-Hertogenbosch in bezit van kloosters (kaartbewerking P.J. van der Heijden 1983)

Wies van Leeuwen

Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw

De zichtbare en eens vanzelfsprekende tekens van de aanwezigheid van vele tienduizenden kloosterlingen zijn ook in Noord-Brabant haast onmerkbaar verloren gegaan. Een non of pater in habijt is een zeldzame verschijning. De kloosters die de silhouetten van nagenoeg alle Noord-Brabantse steden en dorpen met hoge daken en torens domineerden, zijn deels gesloopt. Toch resteren er nog veel gebouwen, die soms een herbestemming hebben gekregen of grotendeels leegstaan. Van de ruim 660 Noord-Brabantse kloosters blijken er anno 2015 202 gesloopt.¹ Zo wordt een proces afgesloten dat rond 1940 nog ondenkbaar leek: de verdwijning van de laatste herinneringen aan twee eeuwen katholiek onderwijs, zieken- en armenzorg en apostolaat door tienduizenden kloosterlingen onder de hoede van vele tientallen congregaties. Die actieve congregaties zijn in de negentiende en twintigste eeuw door pastoors en bisschoppen opgericht. Zij kregen op die manier een leger van door devote toewijding gedreven werkrachten.

De grootschalige verdwijning van een kloosterlijke erfenis is echter niet nieuw. Tijdens de Beeldenstorm van 1566 zijn de meeste kloosters geplunderd, waarbij onschatbaar erfgoed verloren ging. Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 moesten kloosterlingen de stad verlaten, waarna hun gebouwen werden gesloopt, herverkaveld of herbestemd, veelal voor militaire doeleinden. Daarom pleitte de Duitse parlementariër August Reichensperger als voorvechter van de katholieke herleving er in de negentiende eeuw voor kloosters zo in te richten dat ze alleen maar voor kloosterlijke doelen gebruikt konden worden. Daarmee wilde hij voorkomen dat voor de eeuwigheid gebouwde religieuze complexen toch een militaire of andere functie zouden krijgen.² In deze bijdrage schets ik hoe het kloosterlijk erfgoed ook in het verleden onderhevig was aan sloop of herbestemming. Daarbij contrasteer ik het verleden met het heden, nu de laatste resten van het rijke Roomse leven verdwijnen. Daarbij is het de vraag hoe de kloosters een nieuwe toekomst tegemoet kunnen gaan.

De stad als palimpsest

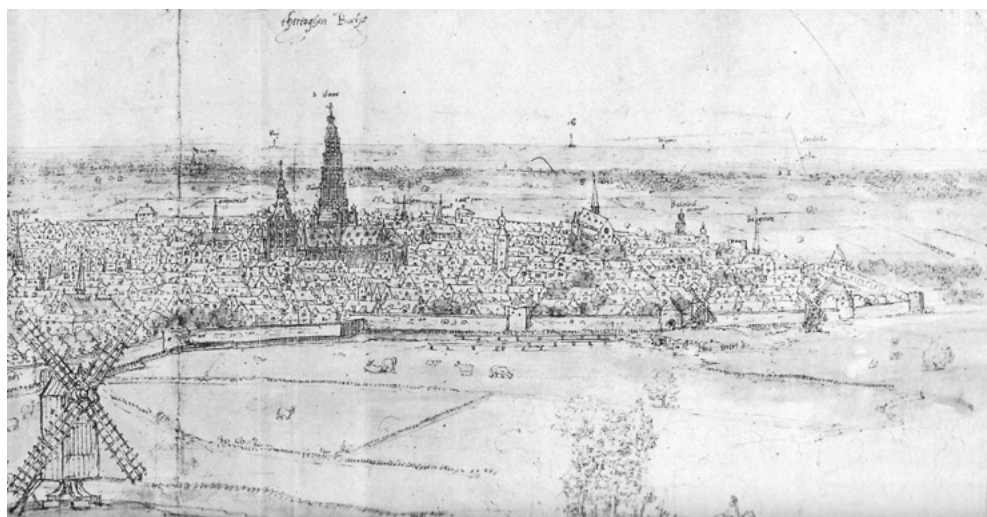
De stads- en dorpsgezichten van de late middeleeuwen en de vroege zeventiende eeuw tonen de silhouetten van met wallen begrensde steden, vrij gelegen in het land. Boven de daken en walmuren rijzen de ranke torentjes en daken van kerken en kloosters op. Geen wonder dat die zo dominant aanwezig waren, want rond 1400 moeten er in de Nederlanden ruim 700 kloosters zijn geweest, het merendeel in de steden.³ Rond 1500 telde Nederland ongeveer 500 religieuze gemeenschappen met zo'n 15.000 leden. In 1526 telde 's-Hertogenbosch met directe omgeving 7 mannenkloosters en 8 vrouwenkloosters met in totaal 910

¹ Vriendelijke mededeling van Jasper van Deurzen, die voor de Provincie Noord-Brabant de kloosterproblematiek in kaart brengt.

² Reichensperger, *Fingerzeige*, 95.

³ Lankhorst, 'Kloosterleven', passim.

vrouwelijke leden en 199 mannelijke. Dat was dan een religieus op 18 inwoners. In 1629, dus ten tijde van de val van de stad onder Frederik Hendrik, was die verhouding zelfs 1 op 16. Elke kloosterling bezat meer grond dan de gemiddelde stadsbewoner. Ter vergelijking, in Antwerpen was 1 op de 70 bewoners kloosterling, in Brussel 1 op 22 en in Leuven eveneens 1 op 22. In Gouda telde men 1 kloosterling op 28 stadsbewoners en in Leiden was die verhouding 1 op 30. De kloosters waren brandpunten van nijverheid en concurreerden met de gewone handwerkslieden omdat ze niet belastingplichtig waren.⁴ Dat maakte de geestelijkheid niet bepaald geliefd: 'De ontaarding der geestelijken zelf deed de rest, en zoo hadden hogere en lagere standen zich reeds eeuwen verlustigd in de figuur van den onkuischen monnik en den smullenden vetten paap. Een latente haat tegen de geestelijkheid was altijd aanwezig.'⁵

Het stedelijk silhouet van 's-Hertogenbosch wordt in de zestiende eeuw gedomineerd door de Sint-Jan met zijn middentoren. Boven de daken uit rijzen de dakruiters van talloze kloosters (Anton van den Wyngaerden, circa 1548-1558, Oxford Ashmolean Museum)

Het behoeft dan ook geen betoog dat de beeldenstormers van 1566 in 's-Hertogenbosch niet alleen gedreven werden door religieuze ressentimenten, maar ook door jaloezie en broodnijd. De plunderingen en vernielingen waren niet gering en gingen dagen door. Van het Baselaarsklooster bleef niets staan 'dan de bloote mueren ende dack'. Bij de dominicanen was sprake van grof geweld, volgens pater prior Antonius Leendanus:

'Ze gingen in die nacht zo in het klooster tekeer dat ze niet op mensen maar op helse duivels leken. De altaren, het orgel, het koorgestoelte, de beelden die bij de eerste storm alleen maar beschadigd waren en alles wat er nog meer voorhanden was gooiden ze in het vuur dat ze in de kerk zelf hadden aangestoken en dat zo hoog oplaaide dat het gebouw gevaar liep.'

Honderd karren en twintig schuiten vol goederen werden gestolen, al het ijzer, het lood van het dak en de luidklok ook, 'niets achterlatend dan de muren en het dak'.⁶

In de daaropvolgende jaren werden veel kloosters hersteld om vervolgens bij de opkomst van de Reformatie in de late zestiende en vooral in de zeventiende eeuw onherroepelijk verloren te gaan of ingrijpend van karakter te veranderen. Vaak verdwenen de kloostergebouwen en hun kapellen vrijwel geheel, soms bleven enkele muren of funderingen bewaard, in slechts enkele gevallen resteren complete gebouwen. Onze middeleeuwse steden kunnen dan ook gezien worden als een palimpsest: een verweerd vel perkament dat nog de sporen toont van eerder uitgewiste en overschreven teksten uit verschillende tijdperken. Soms zijn het belangrijke en herkenbare sporen, soms zijn de resten van de kloosters alleen nog te lezen door archeologen en bouwhistorici.

Complete kloosters uit de middeleeuwen zijn alleen nog te vinden in onder meer Ter Apel (nu kloostermuseum), Sint Agatha (het kruisherenklooster, nu Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven), Maastricht (het kruisherenklooster, nu hotel) en Weert (het franciscanenklooster). Kloosterkerken zijn bewaard in Maastricht (de dominicanerkerk, nu boekwinkel en de franciscanerkerk, nu archief). Het Amsterdam Museum in het vroegere Burgerweeshuis omvat schaarse resten van het oude Sint-Lucienklooster. In Noord-Brabant zijn de middeleeuwse sporen zeer schaars. De voormalige kapel van het Sint Magrietenklooster in Bergen op Zoom werd in 1702 de Evangelisch-Lutherse kerk en deel van het Catharinagesticht, maar is uiteindelijk na 1881 gesloopt. Omvangrijk zijn de resten van het Bredase norbertinessenklooster Catharinadal, gesticht in 1308. Sinds 1645 hebben de kapel en kloostergang militaire functies gehad, het gebouw is nu omgevormd tot casino. De in 1231 gestichte cisterciënzer vrouwenabdij Binderen, moest in 1651 verlaten worden, waarna de kloosterzusters tussen 1672 en 1674 even terugkeerden. Het complex is in 1762-1768 geheel gesloopt.

Curieus is de geschiedenis van het Eindhovense convent Mariënhage. Het mottekasteel van de heren van Eindhoven uit de elfde eeuw werd in 1419 door Jan van Schoonvorst geschonken aan de kanunniken van Sint Augustinus. Rond 1430 bouwden die een eenbeukige kerk. De laatgotische bakstenen woonvleugel is in 1628 verbouwd. Na verbanning van de kloosterlingen (in 1636, maar ze vertrokken pas daadwerkelijk in 1688) werden de gebouwen staatseigendom. Ze werden achtereenvolgens gebruikt als kantoor van de rentmeester, graanschuur en in 1815 als fabriek van wollen stoffen. In 1834 was er een textiel-fabriek en terrein van vermaak, waarna het geheel in 1890 door de paters augustijnen werd aangekocht, waarbij na ruim tweehonderd jaar de kloosterlijke functie terugkeerde op deze oude plaats.⁷ Toen de wandelende dominee Hanewinckel het klooster in 1799 bezocht was de kerk tot ruïne vervallen. Hij merkte op dat het als de meeste kloosters die hij zag 'zeer verruklijk in bevallige Streeken, aan kabbelende Beek en of ruischende Riviertjens gelegen waren'. Voor het overige vond hij er akelige muren en doodse cellen.⁸ Op dit moment is dit complex van klooster, kerk en school nog goed herkenbaar, al domineren nu de bouwfasen uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw de gotische vleugel.

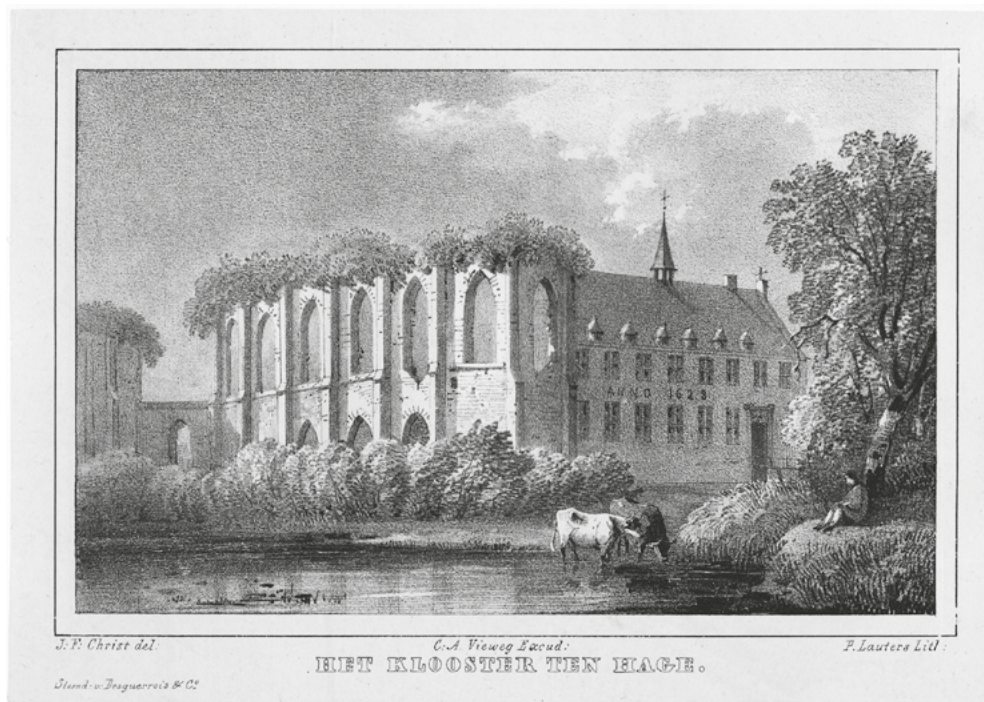
4 Van de Meerendonk, 'De Bossche kloosters'; Schoengen, *Monasticon Batavum geeft onder meer een overzicht van de middeleeuwse kloosters in Noord-Brabant*.

5 Huizinga, *Herfsttij*, 212.

6 Kuijper, *'s-Hertogenbosch*, 411.

7 Hüskens en Hüskens, *Eindhovens Verborgten Verleden*, 40-44.

8 Meijnecke, *Op reis door de Meierij*, 153.

De kerk van klooster Mariënhege te Eindhoven is in de zeventiende en achttiende eeuw tot een schilderachtige ruïne vervallen. Het kloostergebouw daarentegen is bewaard gebleven (Litho J.F. Christ, 1841-1846)

Het lot van de Bossche kloosters

Voor de Bossche kloosterlingen kwam het einde in 1629, bij de overgave van de stad aan Frederik Hendrik. Overbekend is de prent waarop een lange stoet van geestelijken zwaar beladen de stad verlaat. Het silhouet van de stad die bekend stond als 'Cleyne Rome' zou onherkenbaar veranderen door het verdwijnen van de daken en spitsen van de talrijke kloostergebouwen. De timmerman Frans Blom kocht de oude kloosters op, sloopte de gebouwen, verkocht de bouwmaterialen en verkavelde de terreinen als projectontwikkelaar en grondspeculant avant-la-lettre.⁹ Toch zijn bij een goede analyse van de stadsplattegrond en de bouwkundige resten nog sporen van sommige kloosters terug te vinden. Van het kruisherenklooster is een deel van de kerk bewaard gebleven in de huidige Sint Cathrien of Kruiskerk. Het koor en een klein deel van de schipmuren van de in 1842-1844 door Jos de Kroon en in 1916-1917 door Jan Stuyt ingrijpend verbouwde parochiekerk zijn nog aanwezig. Vooral het in baksteen opgetrokken laatgotische koor met rijke steunberen is uniek, omdat het op een tongewelf boven de Binnendieze is gebouwd. Het klooster van de minderbroeders is alleen nog in de bestrating van de Minderbroedersstraat herkenbaar, los van enkele muurresten van de woning van de provoost in het pand Snellestraat 49-51.¹⁰

Van het Geertruijklooster, eerder dominicanessenklooster, uit 1442 zijn de laatste resten van de kapel pas in 1970 afgebroken. Van het klooster van de predikheren resteert alleen een keermuur aan de zijde van de Binnendieze. In 1641 zijn de gebouwen aan de 'ontwik-

kelaars' Frans Blom en Johan Gans verkocht, die het terrein verkavelden en hier de Eerste en Tweede Nieuwstraat (nu Sint Josephstraat) aanlegden. Tussen de panden Hinthamerstraat 36-38 en 40 blijkt alleen nog een oude muur met boogfries over, het laatste relict van de verdwenen Predikherengang. Het poortgebouw van de zusters van de Orthenpoort is in de huidige vorm een herbouw uit de jaren 1950.¹¹ Het laatste muurfragment van het klooster Bethanië bij de gelijknamige straat is in de vorige eeuw gesloopt.

Redelijk omvangrijk zijn de restanten van de kapel van het oude Mariënborg aan de Walpoort. Hiervan is de gepleisterde onderbouw over, die meer dan eens verbouwd is en nu een kantoorfunctie heeft. In 1488 maakte deze kapel deel uit van het franciscaner Barbaraklooster, van 1684-1692 was het gebouw een schuilkerk. De lotgevallen daarna zijn uiterst gevarieerd: van 1693-1902 militaire doelen, arsenaal, tuighuis en geniekazerne, vanaf 1902 school, in 1918 postulaat van de zusters van Jezus, Maria, Jozef als onderdeel van het omvangrijke nieuwe klooster Mariënborg. Het Templum van de paters jezuiten aan de Verwersstraat is in het huidige museumcomplex eigenlijk alleen nog virtueel aanwezig. De grote kapel bevond zich sinds 1609 ter plaatse van de huidige Statenzaal. In 1629 werd het huis Gouvernementspaleis. Tijdens verbouwingen in de achttiende en twintigste eeuw zijn alle onderdelen van de ruimte successievelijk vervangen. Nu resteert eigenlijk alleen het idee van de binnenruimte in de Statenzaal.

De kloostergebouwen van de achttiende en negentiende eeuw

In de zeventiende eeuw werden alle kloosters binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden opgeheven. Het kloosterverbod gold niet voor de huidige provincies Limburg en Noord-Brabant, althans niet voor de vrije heerlijkheden die bestuurlijk buiten de Republiek vielen. Zo konden het karmelietenklooster en het karmelietessenklooster Elzendaal in Boxmeer overleven, net als het kruisherenklooster van het nabije Sint-Agatha. Hetzelfde geldt voor de kloosters van de franciscanen en franciscanessen in Megen, het kapucijnenklooster van Velp bij Grave, het klooster van de franciscanessen in Haren, het klooster Soeterbeeck van de augustinessen in Deursen, het kruisherenklooster van Uden en het klooster van de zusters birginitessen. Deze gebouwen zijn overigens deels gesticht door kloosterlingen die de steden en dorpen in het Staatse gebied ontvlucht waren. Door de bijzondere bescherming van de Oranjes kon ook het norbertinessenklooster De Blauwe Kamer in Oosterhout overleven.

Voor deze kloosters kwam echter in de Franse tijd (1796) het verbod om nog nieuwe leden aan te nemen. De kloosters in de vrije gebieden van Megen, Ravenstein en Boxmeer werden in 1812 getroffen door het decreet van suppressie van Napoleon. Anno 1815 was het aantal kloosters dan ook haast op de vingers van één hand te tellen. Onder Willem I mochten religieuzen echter wel weer als particulier gezelschap samen wonen. Wilde men een nieuwe religieuze gemeenschap vormen, dan moest die zich organiseren als een particuliere onderneming, sociëteit, genootschap, associatie of compagnie. Eind 1840 kwam er een einde aan deze onderdrukking.¹²

9 Van der Heijden, 'De gebouwen en de mensen', 92.

10 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 449-450.

11 Van der Vaart, *Bedelordekloosters*, 127-165. Hier een nauwkeurige reconstructie van de gebouwen en de povere bouwkundige resten.

12 Smits, *Vademecum*, 17-19.

Het herstel van de kerkelijke hiërarchie leidde tot een gigantische opbloei van de kloosters. In de jaren na 1853 nam het aantal religieuzen snel toe. Waren er in 1810 in het departement Brabant nog 15 kloosters met 400 religieuzen, in 1861 telde de provincie al 85 kloosters met ruim 1600 bewoners.¹³ Deze stormachtige groei blijkt ook uit de trotse cijfers in *Neerlandia Catholica*, het jubileumboek dat katholiek Nederland in 1888 aan paus Leo XIII aanbood. Toen waren er in ons land 18 priesterorden, 14 broedercongregaties en maar liefst 60 vrouwelijke orden en congregaties. Zij hadden samen 525 kloosters met in totaal 11.150 kloosterlingen. Rond 1950 moeten het er wel 40.000 geweest zijn, met een zwaartepunt in de zuidelijke provincies.

Typerend voor de kloosterstichtingen uit de negentiende eeuw is de omschrijving van de stichting van het klooster van de Zusters van Liefde van Tilburg door Joannes Zwijsen:

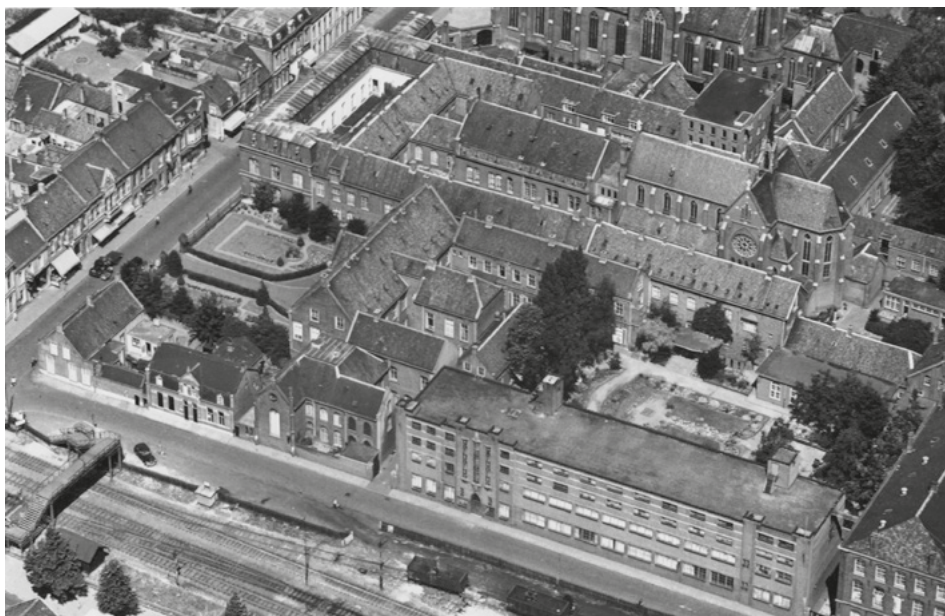
‘In 1832 pastoor dezer parochie geworden zijde besloot ik een gesticht van liefdadigheid, uitsluitend in het belang der arme kinderen mijner parochie, die geen gelegenheid hadden eenig onderrigt te ontvangen, op te rigten. Ik had niets anders op het oog dan het oprigten eener school, waarin die arme kinderen zouden onderwezen worden in lezen, schrijven, naaijen en breien. Met dit doel werd een huis ingerigt voor dertien zusters.’

Het gebouw aan de Oude Dijk zou uitgroeien tot het moederhuis van een grote en bloeiende congregatie.

De kloostergebouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw waren uiterst eenvoudig: vaak een carré van bakstenen gebouwen met zadel- en schilddaken om een kleine hof, met aan een zijde de openbare kapel. Als er al sprake was van barokke stijlvormen dan inwendig, in de altaren, beelden en schilderijen van de kapel. Het klooster van de kapucijnen in Velp is daar een van de mooiste voorbeelden van. De kloostergebouwen en gestichten voor de nieuwe congregaties uit de vroege negentiende eeuw waren niet veel rijker. Zij kregen meestal de vorm van grote maar sober uitgevoerde herenhuizen. Voorbeeld is de gevel van het Bossche klooster van de zusters van de Choorstraat: een statig geheel met hoge schuiframen en als enig ornament een strakke kroonlijst en een sierlijk stoephek. Ook de kleine congregatiekloosters in de dorpen hadden de vorm en omvang van herenhuizen of pastorieën, met in de haakse zijvleugels de school en kapel. Voor deze gebouwen werd de neogotiek met getoogde ramen, spitse bogen, topgevels en boven de ingang een nis met heiligenbeeld de populairste stijl, een echte katholieke ‘huisstijl’. De plattegrond was meestal rechthoekig, in het midden de gang en links en rechts daarvan lokalen zoals spreekkamer, keuken, werkkamers, refter, schoolklassen of bejaarden- en ziekenkamers.

Naarmate de gemeenschappen groeiden en de taken toenamen werd er uitgebreid. Zo groeiden de huizen uit. Indrukwekkend waren de doolhofachtige complexen in Oudenbosch, Tilburg, Etten-Leur, Sint-Michielsgestel en Dongen. Ze evolueerden tot woonwerkhuizen: kloosterhuis met ziekenhuis, kloosterhuis met internaat, enzovoort. Lange witte, soms betegelde gangen, trappenhuizen met granieten treden en smeedijzeren leuningen en slaapzalen met houten chambrettes waren dominante elementen.¹⁴

Het intussen gesloopte Fraterhuis aan de Tilburgse Gasthuisring groeide na 1845 uit tot een gecompliceerd geheel met vele binnenhoven, kapellen, een drukkerij, kweekschool en parochiekerk. Ook de nog bestaande vestiging van de zusters van Liefde aan de Oude Dijk in dezelfde stad werd uitgaande van het ‘huis met de dertien celletjes’ uitgebreid tot een honderd meter tellend geheel, waarachter onder meer het klooster en de kweekschool Mater Misericordiae schuil gingen. Logischer was de opzet van het internaat Saint Louis in Oudenbosch, met mooie klassiek aandoende couren, de hoofdcour gedomineerd door de neobarokke kapel, een verkleinde kopie van de Romeinse Sint Pieter. Het Tilburgse

Het Tilburgse fraterklooster is in de loop der tijd uitgegroeid tot een labyrintisch geheel van binnenhoven, zalen, slaapzalen, kapellen en dienstgebouwen. Het oude complex is in de jaren 1960 en 1970 gesloopt. Foto uit 1939 (Archief Fraters van Tilburg, Tilburg)

Missiehuis van de missionarissen van het Heilig Hart is eenvoudiger van opzet en een goed voorbeeld van de latere neogotiek. De kapel is gaaf bewaard gebleven, de bovenzalen met chambrettes zijn helaas onlangs nog verdwenen.

De kloosters en abdijen van de oude beschouwende orden gingen terug op de aloude plattegrond van een vierkant, waarvan de binnentuin werd omgeven door een kruisgang. Deze pandhof werd aan een zijde begrensd door de kerk. Aan de andere zijden bevonden zich de refter en de kapittelzaal, de keuken en ontvangstkamers en bij eenlaagse gebouwen ook het dormitorium. We zien dat plan terug in

Op de reusachtige zolders van het Tilburgse missiehuis aan de Bredaseweg waren tot voor kort nog de houten slaapchambrettes bewaard (auteur)

¹³ Hugenpodt tot den Berenclauw, *De kloosters*.

¹⁴ Smits, 'Over de kloostergebouwen, aard, stijl en ontwikkeling', *Vademecum*, 29-42.

het middeleeuwse Sint Agatha en het herleefde in de trappistenabdij Koningshoeven, het Tilburgse clarissenklooster en de trappistenabdij van Zundert. In sommige gevallen werden leegkomende kastelen en landhuizen tot klooster omgevormd. Voorbeelden zijn kasteel Gemert dat van kasteel werd omgebouwd tot fabriek, daarna tot klooster annex opleidingshuis van de paters jezuiten en vervolgens tot klooster van de paters van de Heilige Geest. Het wacht nu op herbestemming. Kasteel Croy werd bejaardenoord en kasteel Dussen was enige jaren slotklooster van Franse zusters karmelietessen.

De twintigste eeuw

Pas ver in de twintigste eeuw kwam er een eind aan de hegemonie van de neostijlen. Het benedictijnenklooster van Oosterhout door Dom. Paul Bellot is een indrukwekkend voorbeeld van baksteenexpressionisme, waar de architect in de veelkleurige baksteen van keper- en paraboolbogen zijn ideaal van het 'vreugdevolle katholicisme' tot uitdrukking heeft gebracht. Hier maakte Dom. Hans van der Laan in 1930 een uitbreiding van de kapittelzaal en in 1938-1939 met zijn broer Nico een gastenverblijf dat vooruit wijst naar de latere Bossche School in de architectuur.

De congregatiekapel van de door Dom. Paul Bellot in expressionistische baksteenstijl gebouwde Paulusabdij in Oosterhout (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Jos Cuypers en F. Sturm braken bij Mariadal in Roosendaal (1934) met het traditionele carré-concept. Het gebouw heeft verschillende vleugels, samenkomend in de uitzonderlijk rijk gedecoreerde en gaaf bewaarde kapel met glasramen en muurschilderingen. De compacte labyrinthische plattegrond heeft in dit complex plaatsgemaakt voor een ruimtelijke, haast stedenbouwkundige ordening, waarin ook de tuin voor processies en meditatie een rol speelt. Daarnaast is er een utilitaire moestuin. De abdij van Achel door Jos Ritzen laat de middeleeuwse kloosterlijke carrévorm weer zien. Die zien we ook in het bekroonde ontwerp van het clarissenklooster Rapelenburg (1950-1953) in Eindhoven door C. de Bever. Zeer traditionalistisch zijn de uitbreidingen van het norbertinessenklooster De Blauwe Kamer in 1955-1965 door bureau Oomen uit Oosterhout. Daarbij is bewust aansluiting gezocht bij de vormtaal van het laatgotische slotje en het kloostergedeelte uit 1647.¹⁵ Een compleet klooster in de Bossche Schoolstijl is in Noord-Brabant niet gebouwd, wel zijn er markante uitbreidingen zoals die van de benedictinessenabdij van Oosterhout door F. Ruys in de jaren 1960 en 1970 en de nieuwe vleugel van de trappistenabdij van Zundert door A. Oomen.¹⁶

Nieuwe kloosters worden amper meer gebouwd. De bestaande kloosters krijgen met het uitsterven van hun oorspronkelijke bewoners en het veranderen van bestemming een nieuwe betekenis. Van gebruiksgebouwen, met uiteenlopende architectonische betekenis, worden ze tot erfgoed: monumenten met grote architectonische en soms zeldzaamheids-waarde. Dat realiseerde ik me heel bijzonder kort voor de afbraak in 1989 van het complex van fraterklooster en kostschool De Ruwenberg in Sint-Michielsgestel. 'De klepkooi' luidde de bijnaam van dit gebouw, waaraan Anton van Duinkerken een deel van zijn *Brabantse Herinneringen* wijdde. Het was een zeer heterogeen complex, een der eerste katholieke kostscholen in Zuid-Nederland. Het lag schilderachtig aan de Dommel. Voor de afbraak dwaalde ik er rond door betegelde gangen met groepsfoto's, op de hoeken devotiegroepen van Maria, Heilig Hart en Jozef. Bijzondere details waren er te over: de stucdecoratie in de oude zaal van het landhuisje, onverwacht een fraai stergewelf uit de late middeleeuwen, op de stijlen van de torenkap het ingehakte wapen van Zwijsen met afbeeldingen van pausen en tenslotte op de muren de namen van geïnterneerden uit de Tweede Wereldoorlog. In de gangen vele deuren met geometrische roederamen. In de slaapzaal een reeks van tientallen wastafels. In de badruimten klappaampjes met aan de buitenzijde zinken voluten, niet voor de sier, maar om onderling contact tegen te gaan. Plotseling weer couren, haast onafzienbare tegelvlakten met aan de randen overdekte loopruimten met gezaagd houtwerk. Ik herinner me ook nog de speelzalen met art nouveautegels, geschilderde landschappen en grote kasten met talloze laatjes. Hoog in het gebouw tenslotte de ruime kapel, sinds jaren in gebruik als gymzaal en nog volledig voorzien van neogotische schilderijen en glasramen. De waarde van het complex lag niet in de verheven architectuur, nee die zat hem vooral in de verhalen die omhuld werden door de essentiële bouwkundige elementen van het geheel: muren, couren, gangen, zalen en vooral kapel.¹⁷

¹⁵ Emmens en Bimmel, *Oosterhout. Priorij*.

¹⁶ Smits, *Vademecum*. Veel observaties komen overigens voort uit persoonlijke ervaringen van de auteur tijdens het werk aan de Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant.

¹⁷ Van Leeuwen, 'Internaten en juvenaten'.

Strijd om de kloosters vanaf 1960

Vanaf de jaren 1960 werd geleidelijk maar onontkoombaar duidelijk dat de gloriejaren van het 'rijke Roomse leven' voorbij waren. Soms gingen actiegroepen en krakers de strijd aan om het behoud van de gebouwen. Niet eens zozeer vanwege hun cultuurhistorische waarde, maar wel vanwege het verlies van goede woonruimte. Het kraken en de daarmee gepaarde vrijheid paste goed in de geest van de jaren zestig. Het congregatieklooster van Eersel werd in 1979 door de gemeente gekocht, die in 1981 besloot het af te breken. Egbert Hoogenberk projecteerde in 1982 woningen in het gebouw. Een jaar later kwam een belegger met het plan voor een seniorenhotel en gemeentehuis. Toen hij zich daarna terugtrok, volgde in 1985 toch de afbraak. Het klooster in het buurdorp Bladel, sterk gelijkend op dat van Eersel, werd in 1982 echter niet gesloopt maar omgebouwd tot streekmuziekschool.

Behoud en herbestemming zijn vaak lastige processen, die jaren in beslag nemen. Probleem is vooral alle betrokkenen bijeen te brengen en tegenstellingen op te lossen.¹⁸ Ondergetekende heeft zelf meer dan 25 jaar ervaring met het behoud van een deel van het Nijmeegse Canisiuscollege (Nicolaas Molenaar 1898), waarvan uiteindelijk het voorgebouw behouden is gebleven.¹⁹ Van het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel bleef na de sluiting in 1963 uiteindelijk alleen het imposante neogotische hoofdgebouw over. Andere vleugels werden na verval en brand gesloopt. Een ontwikkelaar bebouwde het terrein met woningen. De gemeente kocht het leegstaande hoofdgebouw in 1977 en na jaren van sloopdreiging werd het in 1983 rijksmonument om na 1986 tot bejaardenwoningen te worden herbestemd. In dezelfde periode dreigde de internaatsvleugel van klooster Nazareth in Oirschot (Joseph Cuypers, Jan Stuyt) afgebroken te worden, waardoor een prachtig ensemble van klooster, kapel en internaat gehalveerd zou worden. Hier is een alternatief plan van E. Hoogenberk uitgevoerd, waarbij de bouwmassa met muren en daken bleef bestaan. Alle Brabantse internaten verloren in de afgelopen decennia hun functie. Veel complexen bleven wel bewaard, als kloosterbejaardenoord en daarna als appartementencomplex. Het pensionaat van Engelen is al rond 1965 tot woonruimte omgebouwd. Herbestemming is

Het Bossche redemptoristenklooster aan de Sint Jozefstraat te 's-Hertogenbosch is na leegstand en brand na 1985 herbestemd tot sociale huurwoningen (particuliere collectie)

voor deze complexen verre te verkiezen boven het behoud van alleen de gevel. Wanneer, zoals in het seminarie Bovendonk te Hoeven (Pierre en Joseph Cuypers), een combinatie kan worden gemaakt tussen een hotelfunctie, congrescentrum en priesteropleiding nieuwe stijl, blijft het karakter zelfs grotendeels bewaard.

In 's-Hertogenbosch heeft de kraakbeweging zich over maar liefst drie leeggekomen kloosters ontfermd: het karmelietessenklooster aan de Clarastraat, het redemptoristenklooster aan de Sint Jozefstraat en het voormalige ziekenhuis van de broeders van Joannes de Deo aan de Papenhulst. Op de ruïne van de oude Clarakerk begon tussen 1870 en 1879 de bouw van een klooster en kapel voor de ongeschoeide karmelietessen (L.C. Hezenmans). De laatste Theresiaantjes verlieten het gebouw in 1971. Het zou gesloopt worden maar werd tijdelijk bewoond door gastarbeiders en vervolgens gekraakt. E. Hoogenberk restaureerde en verbouwde het in 1983-1985 tot wooneenheden.²⁰ Het klooster van de paters redemptoristen (A. van Veggel 1854-1855) is opgeheven in 1971. Nadat het pand werd verkocht aan de gemeente is het in 1978 gekraakt en tijdelijk bestemd voor woningzoekenden. Twee branden lieten in 1982 alleen de muren over. In 1985-1989 realiseerde woningvereniging 't Voorpand er 36 woningen. De buitenmuren met gietijzeren ramen en de karakteristieke binnenhof zijn bewaard gebleven. De bijbehorende neogotische kerk is al jaren congres- en partycentrum.²¹ Het voormalige ziekenhuis (Julien Dony 1914) aan de Papenhulst is in 1970 opgeheven en in gebruik genomen als huisvesting voor buitenlandse arbeiders. Vanaf 1987 zijn er door idealistische bewoners woon- en bedrijfsruimten gevestigd, waarbij het karakter in hoofdlijnen gehandhaafd bleef. Heel anders ging het met de oude scholen van de zusters van de Choorstraat; die zijn helaas gesloopt voor nieuwe appartementen achter de oude gevel. Zo bleef het stadsbeeld van de Papenhulst en de Choorstraat met zijn imposante kloostergevels weliswaar bewaard, maar op de kapel na zijn alle herinneringen aan de gangen, trappen en zalen verloren gegaan. We moeten in elk geval voorkomen dat over enkele jaren het grootste deel van de Brabantse kloosters ongedocumenteerd verloren is gegaan of onherkenbaar verminkt is.

Bij de herbestemming tot appartementen bleven van klooster en kweekschool Concordia van de Zusters van de Choorstraat in 's-Hertogenbosch alleen de gevels over (collectie Museum voor Religieuze Kunst, Uden)

18 Nelissen, *Herbestemming* beschrijft deze processen.

19 Nicolaisen e.a., *Een veelkleurig habijt*, 59-61; 192-193.

20 De Costa, *Wonen in een klooster*.

21 Van Doremalen en Van Pelt, *De verbouwing*.

Anno 2014

Kloosters zijn ondanks verdwijning en sloop nog steeds een beeldbepalend element van het Brabantse land en de Brabantse cultuur. Door secularisering en vergrijzing worden de kloostergemeenschappen steeds kleiner en ouder; de gemiddelde leeftijd van de nog aanwezige kloosterlingen ligt ruim boven de tachtig jaar. Binnen een beperkt aantal jaren zullen andere bestemmingen voor de kloosters moeten worden gevonden. Zonder nadere maatregelen is het risico groot dat het historisch, cultureel en religieus erfgoed dat de kloosters vertegenwoordigen, door gedwongen verkoop of sloop verloren gaat. Onderzoek aan de hand van het onvolprezen *Vademecum* van Jan Smits wijst uit dat bijna een derde van de Brabantse kloosters door sloop verloren is gegaan. De achteruitgang van het aantal kloosterlingen blijkt uit bijgaande tabel.

Tabel 1: Aantal Nederlandse religieuzen in binnen- en buitenland, 1967-2007

Jaar	Zusters	Broeders	Priester-religieuzen	Totaal
1967	28.613	6.265	9.287	44.165
1975	24.315	4.551	6.953	35.819
1985	18.573	2.963	4.678	26.214
1995	12.802	1.858	3.255	17.915
2007	6.015	855	1.548	8.418

Bron: KASKI en Schepens e.a., *De Rooms-Katholieke Kerk*, 54.

De provincie Noord-Brabant heeft zich jaren lang bepaald tot het subsidiëren van waardevolle monumenten. Na 2000 heeft zij zich echter gerealiseerd dat alleen het verlenen van subsidies niet voldoende is. De beleidsnotitie *Cultuurhistorie is een werkwoord. Weten, maken, beleven* uit 1999 gaf al aan dat 'het verleden een inspiratiebron is voor het heden en de toekomst. Waardevolle herinneringen moeten we in stand houden. Daarnaast kunnen we ze gebruiken als hoeksteen voor nieuwe ontwikkelingen.'²² Dit standpunt is nader uitgewerkt in de aanbevelingen bij de vernieuwende presentatie van de eerste Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant in 2000.²³ In opdracht van het provinciebestuur volgde een aantal onderzoeken naar de toekomst van kloosters. Een inventarisatie uit 2003 toonde aan dat van de 247 in Noord-Brabant geïdentificeerde kloostercomplexen met een cultuurhistorische waarde 64 kloosters (26 procent) nog een religieuze functie hebben. Circa 50 kloosters zijn herbestemd tot woningen en circa 20 tot kantoor. Ook veel culturele en zorginstellingen zijn in de gebouwen betrokken: respectievelijk 25 en 20. Andere hebben een functie als congrescentrum en cultureel centrum. De meeste gebouwen verkeren in goede staat, een klein deel is matig of slecht. Ruim de helft van de gebouwen is rijksmonument. Vooral de grootste complexen zijn nog in handen van congregaties.²⁴ In 2009 zijn er nog 220 kloosters, waarvan 78 monumentale waarde hebben. Van al deze kloosters zijn er nog 39 die hun oorspronkelijke functie hebben behouden, 16 hebben een andere religieuze functie, 52 een woonfunctie, 33 worden gebruikt voor zorg, 50 voor bedrijvigheid, 27 voor een maatschappelijke functie. Van 3 is het gebruik onbekend. Driekwart van de gebouwen ligt in stedelijk gebied, wat herbestemming gemakkelijker maakt, een kwart ligt in landelijk gebied. Een belangrijke conclusie is dat de provincie een bijdrage kan leveren aan het behoud van deze gebouwen.²⁵

Behoud en herbestemming past ook in de gedachtegang van de rijksnota *Belvedere* uit 1999, die streeft naar behoud van erfgoed door herontwikkeling. In de geest van deze nota is behoud van erfgoed om der wille van het erfgoed zelf niet zinvol. Het is beter erfgoed te zien in een bredere maatschappelijke context en te streven naar herbestemming en hergebruik voor maatschappelijke functies.²⁶

Opvallend gegeven is dat een deel van de leeggekomen kloosters in de afgelopen decennia tamelijk geruisloos een nieuwe bestemming heeft gekregen voor zeer uiteenlopende functies, van bedrijfsverzamelgebouw, kantoorgebouw, zorginstelling, trainingsoord en partycentrum tot speelgoedmuseum. Mooie voorbeelden van herbestemde kloosters zijn bezinningscentrum Zin te Vught, met zorg verbouwd en uitgebreid, en het zusterklooster van Zijtaart bij Veghel, dat onder meer een brede school en gemeenschapsfuncties herbergt. Dit laatste complex kreeg in 2014 de Brabantse Stijlprijs. Andere goede voorbeelden van herbestemming zijn te vinden op de site www.herbestemming.nu. In 2013 heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de brochure *Een toekomst voor kloosters. Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen* uitgebracht.

De provincie Noord-Brabant heeft de uitdaging van de onderzoeken uit 2003 en 2009 in 2010 daadwerkelijk opgepakt met De Erfgoedfabriek. Doel is de ontwikkeling van circa twintig grote historische erfgoedcomplexen om de economie een impuls te geven, en de verhalen rondom deze objecten voor de toekomst te behouden.²⁷ Het gaat daarbij om 'kennis vergroten en delen', 'het opbouwen en versterken van netwerken' en om het betrekken van jongeren bij ons erfgoed. Dit alles vanuit de gedachte dat niet meer alleen overheden maar ook en juist de Brabanders verantwoordelijkheid dragen voor hun erfgoed. Het gaat daarbij niet alleen om kloosters, maar ook om militaire objecten, kastelen en landhuizen en industriële gebouwen van grote omvang. Daarbij wordt niet meer automatisch een subsidie verleend, maar is de provincie een meedenkende en meewerkende partner. In sommige gevallen worden gebouwen daadwerkelijk overgenomen, in andere gevallen worden financiële en andere handreikingen geboden. Het gaat daarbij soms om financiering, maar ook om advies. Onder de kloostercomplexen die onderzocht zijn, vinden we het Bossche Mariënborg, Sint-Agatha, de kloosters van Velp, Megen, Sint Anna en Saint Louis in Oudenbosch, de abdij van Berne in Heeswijk en de Blauwe kamer in Oosterhout. Bij de meeste gebouwen speelt de discussie over herbestemming, nu of in de komende jaren. Mariënborg wordt waarschijnlijk 'university college', de toekomst van de kloosters te Velp is nog onderwerp van discussie en onderzoek. Sint Anna te Oudenbosch was enige tijd raadhuis, maar staat nu weer leeg. Saint Louis is gedeeltelijk herbestemd, de kapel wordt incidenteel gebruikt voor concerten en manifestaties. De provincie participeert in het moederhuis te Dongen en heeft Mariadal in Roosendaal aangekocht.²⁸

²² *Cultuurhistorie is een werkwoord*, 4.

²³ *Kookboek Cultuurhistorie*, passim.

²⁴ Heysteeg, *Monumentale kloostergebouwen*.

²⁵ Meijers, *Brabantse kloostercomplexen*, 79.

²⁶ *Een toekomst voor kloosters*.

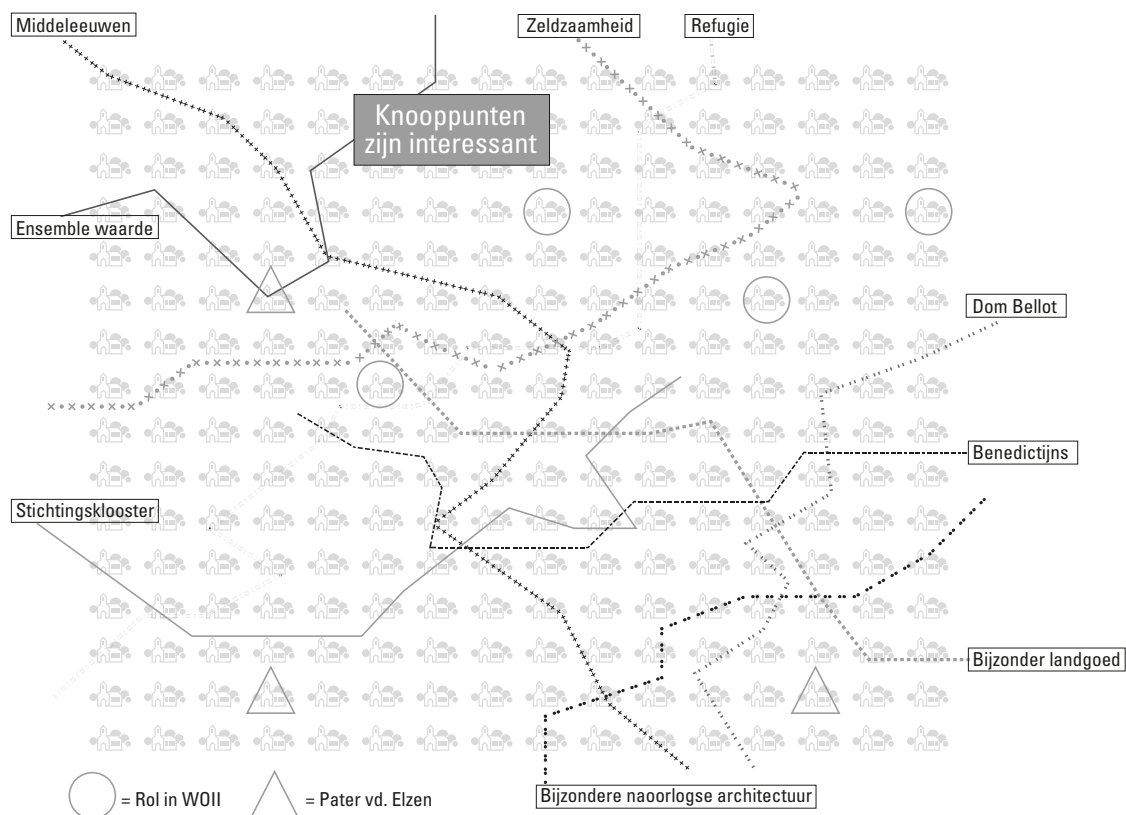
²⁷ *De Erfgoedfabriek. Projecten en verkenningen*, 3.

²⁸ *De Erfgoedfabriek. Projecten en verkenningen*.

Klooster Mariënborg in 's-Hertogenbosch is met zijn neogotische stijl typerend voor het congregatieklooster van de late negentiende eeuw. Het zal worden heringericht tot 'university college' (auteur)

De gedachte hierachter is dat de monumentale kloosters een maatschappelijke waarde vertegenwoordigen, die uitgaat boven hun waarde als onroerend goed. De meerwaarde zit in het religieuze en historische karakter, hun soberheid en authenticiteit, en de rust, stilte en afstand die zij uitstralen. Dat ervaart iedereen die het kapucijnenklooster in Velp betreedt, hier maak je als het ware een stap terug in de tijd. Kloosters zijn symbool voor sociale betrokkenheid (zorg), onderwijs en cultuur en bepalen de lokale identiteit. Nieuwe bestemmingen die bij deze traditionele functies aansluiten, vergroten de kans op behoud van het erfgoed. De opgave is om nieuwe bestemmingen te vinden, waarbij respect voor het historische, culturele en religieuze erfgoed samengaat met een levensvatbare exploitatie. Daarbij moeten keuzes worden gemaakt, waarbij het vooral van belang is de meest betekenisvolle gebouwen te bewaren. Daarbij stelt onder meer onderzoeker Jasper van Deurzen voor om gebouwen te kiezen die op het knooppunt liggen van uiteenlopende waarden. In deze visie zijn gebouwen die meer waarden in zich verenigen belangrijker dan gebouwen die alleen een representant zijn van een bepaalde stijl of het werk van een orde of congregatie. Zo kan een negentiende-eeuws klooster met bijgebouwen, met een unieke landschappelijke situatie en een bewogen geschiedenis, wellicht belangrijker zijn dan een middeleeuws klooster in een sterk gewijzigde setting.

Onderzoeker Jasper van Deurzen heeft voor de Erfgoedfabriek van de provincie Noord-Brabant de mogelijke keuzes voor selectie, behoud en ontwikkeling van de meest markante voorbeelden van de kloostergeschiedenis schematisch in beeld gebracht (Jasper van Deurzen)

Casus Mariadal te Roosendaal

Een zeer bijzonder klooster is het al eerder genoemde Mariadal in Roosendaal. Naar dit door de Erfgoedfabriek verworven klooster is in opdracht van de provincie in 2014 een marktconsultatie uitgevoerd.²⁹ Daarbij is onderzocht welke mogelijkheden er waren voor de toekomst van dit uitgebreide complex in een stedelijke context, passend binnen het gemeentelijke kader van het rapport 'Hart voor de Binnenstad'. Veel genoemde functies zijn: wonen (regulier, begeleid, beschermd, levensloopbestendig), zorg (woonzorg), onderwijs, maatschappelijke functies (kinderdagverblijf, trouwzaal, bibliotheek), cultuur (tentoonstelling, workshops), hotel (short stay) en overige recreatie (theehuis, restaurant met gebruik van de tuin).

²⁹ Marktconsultatie klooster Mariadal Roosendaal.

Het Roosendaalse klooster Mariadal zal door de Erfgoedfabriek van de Provincie Noord-Brabant herbestemd worden. De kapel is tot in de kleinste details bewaard gebleven en ademt de sfeer van decennia van kloosterleven (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Het is duidelijk dat de bebouwing en de tuin in combinatie met de locatie als bijzonder worden ervaren. In de toekomst zal een combinatie van wonen, werken, leren en recreëren mogelijk kunnen zijn, maar dan met een meer openbaar karakter, zonder de beslotenheid verloren te laten gaan. De bezoeker moet ontdekker zijn van een bijzondere plek, een besloten wereld, een rustpunt in de stad. De locatie biedt mogelijkheden voor nieuwe functies, waarvoor wel medewerking van de gemeente nodig is. Het gebouw heeft een heldere structuur en is daardoor goed in te delen voor meerdere nieuwe functies. De kloostertuin is een prachtig groengebied waarvan de bewoners van de stad zouden moeten kunnen genieten. Behoud van het gesloten karakter kan goed samengaan met nieuw gebruik van de kloostergebouwen. Het park is immers een oase van rust en ruimte in een drukke stad. Het toevoegen van structurerende woningbouw in het park is een middel om de openbaarheid te benadrukken. Het verhoogt de sociale veiligheid.

Dat wil nog niet zeggen dat geraadpleegde partijen al willen overgaan tot koop van het complex. Dat vraagt om een sluitende business-case, die veel tijd gaat kosten, wellicht tussen de twee en vijf jaar. Alle partijen delen de visie dat het verhaal van het complex doorverteld moet worden. Dit vormt bij alle partijen het uitgangspunt voor de voorgestelde plannen. De

Naast (slaap)zalen, kamertjes en trappenhuizen zijn ook de sobere gangen typerend voor veel congregatiekloosters, zoals Mariadal te Roosendaal (auteur)

betekenis die partijen hieraan geven is wel zeer uiteenlopend. Een aantal partijen stelt dat juist door het openbaar maken van het complex het verhaal en de historie van het klooster behouden kunnen worden. Een ander pleit voor een nieuwe vorm van spiritualiteit.

Opschrift in het Latijn boven de ingang van de kapel van klooster Mariadal te Roosendaal. De vertaling luidt: Hier is het Huis van God, Poort van de Hemel (auteur)

Mariadal is een zeer typerend voorbeeld van een groot congregatieklooster. Opvallend is de verzorgde detaillering, de fraaie decoratie van de kapel en de eveneens zeer verzorgde afwerking van de gangen en ontvangstruimten. Ook de trappenhuizen met hun granieten treden en smeedijzeren leuning zijn heel gaaf bewaard gebleven. Opvallend is het contrast tussen de rijker uitgevoerde ruimten op de begane grond en de vele malen soberder zalen en zusterkamers op de bovengelegen verdiepingen. Ook dit grote verschil tussen 'upstairs-downstairs' is typerend en moet bij herontwikkeling zeker worden gerespecteerd.

Conclusie

De opkomst van de ‘beleveniseconomie’ en de groeiende belangstelling voor ‘bezinging’ en ‘verdieping’ bieden kansen voor herbestemming van markante en gave kloosters, in aansluiting met hun oorspronkelijke functies en betekenissen. Daarbij gaat het niet alleen om amusement en vermaak; de ervaringen kunnen ook in andere sferen liggen, zoals geestelijke verrijking (persoonlijke ontwikkeling en ontplooiing), esthetische ervaring (schoonheid en kunst) of ontsnapping aan de dagelijkse werkelijkheid. Kloosters kunnen door hun bijzondere architectuur, historie en sfeer een geschikt ‘decor’ bieden om deze ervaringen te beleven. Ze zijn minder lastig te ontwikkelen dan de kerken, omdat het veelal gaat om woon- en werkruimten van redelijk beperkte omvang. Hun maatschappelijke meerwaarde is een publiek goed, dat niet in de marktprijs tot uitdrukking komt. Als er geen partijen zijn die in dit publieke goed willen investeren, kan die meerwaarde zeker niet behouden blijven.

De Brabantse kloosters representeren immateriële waarden die uitgaan boven hun bedrijfs-economische waarde als onroerend goed. Het gaat daarbij onder meer om de religieuze waarde, historische identiteit, de herinnering aan eeuwen soberheid en hard werken, hun authenticiteit, de meditatieve betekenis, de maatschappelijke betekenis, als centra van onderwijs, wetenschap en cultuur. Ze zijn onderdeel van de gemeenschap, van de lokale identiteit en hebben een monumentale en cultuurhistorische waarde.³⁰ Nieuw provinciaal beleid zal uitgaan van de verhalen die worden verteld door ons erfgoed. Zo zal bij de kloosters niet vooraf een selectie worden gemaakt van te behouden monumenten. Onderzoeker Van Deurzen stelt voor uit te gaan van snijpunten van belangrijke elementen; bijvoorbeeld architectuur, middeleeuwse en recente geschiedenis, refugiekloosters, maar ook de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de karakteristieke orden en congregaties. Aan de hand van een dergelijke matrix kan van geval tot geval de waarde van een complex bepaald worden. Herbestemming en herontwikkeling van kloosters kan een herhaling van 1566 en 1629 voorkomen en verhindert een geleidelijke erosie van waarden, waarbij de interieurs het kwetsbaarst zijn.

RÉSUMÉ

Les couvents du Brabant sur la voie du vingt-et-unième siècle

Les couvents de religieux et religieuses catholiques ont profondément marqué la vie sociale et l'identité culturelle dans l'actuelle province de Brabant septentrional (Pays-Bas), que ce soit aux 19e et 20e siècles ou antérieurement. Ces établissements et leurs bâtiments ont toutefois souffert deux grandes vagues de destructions et d'insécurité, dont l'une est toujours en cours et pose avec urgence la question de la préservation du patrimoine subsistant.

La première de ces deux vagues prend place au temps des Réformes religieuses et de la Révolte des Pays-Bas. La vie religieuse était alors florissante. Bois-le-Duc (*'s-Hertogenbosch*) comptait par exemple une quinzaine de couvents, un habitant sur dix-huit étant dans cette ville un religieux ou une religieuse. La crise iconoclaste de 1566 provoqua d'innombrables pillages. Beaucoup de couvents furent toutefois restaurés dans les années qui suivirent, mais le triomphe de la Réforme à la fin du 16e et surtout au 17e siècle entraîna des trans-

formations radicales, souvent jusqu'à la disparition complète de l'édifice, parfois réduit à quelques murs ou fondations. Après la chute de Bois-le-Duc en 1629 par exemple, les religieux furent chassés de la ville et leurs couvents réaffectés, souvent à des fins militaires, transformés ou détruits. Le charpentier Frans Blom procéda à des acquisitions, rasa les bâtiments, revendit les matériaux et procéda au lotissement des terrains ainsi dégagés.

Les villes médiévales néerlandaises ont aujourd'hui l'aspect d'un palimpseste, gardant les traces effacées et surécrites d'un passé ancien. En Brabant septentrional particulièrement, les vestiges architecturaux de la vie conventuelle médiévale sont très rares. Certains ont disparu longtemps après les troubles que nous venons d'évoquer : ainsi l'ancienne chapelle du couvent Sainte-Marguerite à Bergen-op-Zoom finit par être rasée après 1881 et les restes de la chapelle du couvent dominicain de Sainte-Gertrude à Bois-le-Duc n'ont disparu qu'en 1970. D'autres ont survécu, avec des aléas très divers : le couvent des norbertines de Catharinadal à Breda (1308) est aujourd'hui un casino, après avoir été affecté à des fins militaires en 1645 ; le couvent Mariënhage à Eindhoven (15e-début 17e siècle) a servi depuis la fin du 17e siècle de bureau de recette, de grange puis de fabrique, tandis que l'église tombait en ruine, avant d'être racheté en 1890 par les chanoines réguliers de Saint-Augustin et rendu à sa destination première, le bâti étant toutefois complété par de nouvelles constructions au tournant des 19e et 20e siècles. Mais bien souvent, il ne reste que l'un ou l'autre pan de mur ou partie d'édifice, englobés dans d'autres constructions plus récentes.

Quelques couvents ont toutefois pu continuer leur existence durant les 17e et 18e siècles, sous la République des Provinces-Unies, dans les actuelles province de Brabant septentrional et de Limbourg néerlandais. Le couvent des capucins de Velp en est un, offrant l'exemple d'un édifice de cette époque, d'allure simple : un édifice carré en brique, avec la chapelle sur un des côtés. La période française entraîna des limitations à la vie religieuse et la suppression de plusieurs de ces couvents (1796 et 1812). Sous Guillaume Ier, la vie religieuse resta limitée par un cadre contraignant, qui ne prit fin qu'en 1840.

Le renouveau catholique du 19e siècle en Brabant septentrional entraîna une hausse réellement spectaculaire du nombre de couvents et de communautés. Celle-ci furent particulièrement actives dans le domaine caritatif (écoles, hôpitaux etc). Dans un premier temps, les bâtiments ont simplement l'allure d'une maison de maître ou d'un presbytère, le plus souvent en style néo-gothique. Par la suite, à mesure de la croissance des communautés et de l'extension de leurs tâches, les bâtiments se multiplient, jusqu'à former parfois des complexes labyrinthiques, combinant par exemple couvent et hôpital ou bien couvent et internat. C'est le cas de la *Fraterhuis* (maison des Frères) à Tilburg qui se développa dans les années postérieures à 1845 pour compter de nombreuses cours intérieures, plusieurs chapelles, une imprimerie, une école et une église paroissiale ; elle a aujourd'hui été rasée. Les ordres contemplatifs quant à eux recourent à l'ancien plan traditionnel (un cloître carré avec jardin intérieur, autour duquel se distribuent l'église et les différentes pièces, telles que réfectoire, salle capitulaire, ou cuisine). C'est le cas des Clarisses à Tilburg, ou encore de deux abbayes trappistes (Koningshoeven et Zundert). Signalons aussi qu'à la campagne plusieurs châteaux ont pu être réaffectés en couvents.

La riche vie catholique-romaine qui a marqué le Brabant septentrional aux 19e et 20e siècles est donc caractérisée par une omniprésence de religieuses et de religieux dans de nombreux secteurs d'activités, et par une efflorescence architecturale. Les styles néo, et tout particulièrement le néo-gothique, ont longtemps dominé la scène. Tardivement toutefois, l'architecture moderne a produit quelques édifices religieux remarquables : le monastère

bénédictin d'Oosterhout en style expressionniste, le couvent de Mariadal à Roosendaal (1934) au plan éclaté et au traitement quasi urbanistique de l'espace, par exemple. Quelques agrandissements, à Oosterhout dans les années 1960-1970 et à Zundert, illustrent le style de l'«école de Bois-le-Duc» (*Bossche Schoolstijl*).

À partir du dernier tiers du 20e siècle, le vieillissement et la disparition des communautés religieuses entraînent progressivement de nouvelles affectations et un changement de signification pour ces nombreux bâtiments (devenus complexe d'appartements, maison de repos, école, centre culturel ou de congrès, bureaux, etc), mais aussi des risques très clairs de destruction. Des quelques 660 couvents répertoriés, 202 ont déjà été rasés. Des groupes d'action et des squatters ont parfois milité pour le maintien des bâtiments, mais en tant qu'espace de logement et non en raison de leur valeur historique. Le couvent des carmélites de Bois-le-Duc, abandonné par les religieuses en 1971, est ainsi sauvé de la destruction avant d'être transformé en logements. Il en va de même du couvent des Rédemptoristes de la même ville, fermé en 1971, squatté en 1978, incendié en 1982, puis transformé en un ensemble d'appartements. La valeur utile des bâtiments n'est certes pas à négliger si l'on envisage une réaffectation. Mais leur valeur du point de vue de l'histoire culturelle, en tant qu'éléments du patrimoine historique, peut être de loin supérieure à leur valeur d'usage. L'orateur le rappelle en évoquant sa visite du Ruwenberg, un complexe comprenant couvent et pensionnat, à Sint-Michielsgestel, peu avant la destruction de celui-ci en 1989. Le long des couloirs et des escaliers, de nombreux détails attendaient le visiteur, tels que les noms des prisonniers de la Seconde Guerre mondiale ou les lavabos en série du dortoir, les carrelages art nouveau, les grandes armoires, les portraits de papes, les peintures et vitraux néogothiques de la chapelle. La valeur patrimoniale d'un tel ensemble ne repose pas toujours dans la qualité esthétique de son architecture ; elle réside par contre à coup sûr dans les histoires dont les murs gardent la trace. C'est précisément pour cette raison qu'il faut tenter d'éviter le façadisme, car la structure intérieure (couloirs, pièces, escaliers) a son importance. À défaut d'être préservée, elle devrait au moins pouvoir être documentée avant de disparaître dans les transformations.

Actuellement, il est prévisible qu'une réaffectation va devoir être trouvée, en quelques années seulement, pour les bâtiments de l'ensemble des couvents encore en activité en Brabant septentrional. Sans mesure adéquate, le risque est grand que le patrimoine historique qu'ils représentent soit à jamais perdu. Après avoir longtemps limité leur action à l'octroi de subsides, les autorités provinciales ont désormais pris conscience de l'importance de l'enjeu. Une note de politique lançait les premières bases dès 1999, en posant que le passé est une source d'inspiration pour le présent et l'avenir, et que les souvenirs de valeur doivent être maintenu en état ; ils doivent rester mobilisables comme pierre d'angle pour de nouveaux développements. Elle fut suivie par plusieurs enquêtes et états des lieux, commandités par la Province, sur l'état des couvents (2003 et 2009), et par la mise sur pied d'une structure baptisée *De Erfgoedfabriek*, ou la 'fabrique du patrimoine' (2010). Celle-ci vise à accompagner, par la discussion, le conseil, l'acquisition ou le financement, les projets de réaffectation d'un certain nombre de grands ensembles, dont des couvents. L'objectif est de définir de nouvelles fonctions pour ces bâtiments, en combinant le respect du patrimoine avec une viabilité réelle, l'impulsion donnée à l'économie et la transmission du souvenir des histoires liées à ces lieux, dans une démarche favorisant l'appropriation citoyenne par les Nord-Brabançons. Le principe est que le patrimoine historique immobilier est porteur d'une valeur immatérielle et doit être considéré comme une richesse collective, qui dépasse sa seule valeur sur le marché immobilier.

Literatuur

- Arts, N., en G. Rooyakkers, *Het Florarium Temporum. Historische en archeologische achtergronden van een middeleeuwse wereldkroniek uit Eindhoven* (Alphen a/d Maas 2008).
- Costa, D. de, *Wonen in een klooster. Clarissen, Theresiaantjes, gastarbeiders en kunstenaars* (Zwolle 2010).
- Cultuurhistorie is een werkwoord. Weten, maken, beleven ('s-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant 1999).
- De Erfgoedfabriek. *Projecten en verkenningen 2014* ('s-Hertogenbosch 2014).
- De Steen. *De toekomst van de Brabantse kloostergebouwen*, studiedag 21 januari 2010.
- Doremalen, P.T.M. van, en I.C.J. van Pelt, *De verbouwing van het voormalige redemptoristenklooster tot woningen* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle 2006).
- Een toekomst voor kloosters. *Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen* (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2013).
- Emmens, K., en M.L.J. Bimmel, *Oosterhout. Priorij Sint-Catharinadal. Bouwhistorische verkenning* (Zaltbommel 2014).
- Heijden, P.J. van der, 'De gebouwen en de mensen. Kloosters en kloosterlingen in het Bossche stadsbeeld', *Bossche Bouwstenen* 6 ('s-Hertogenbosch 1983) 86-98.
- Hendrikx, S., *Kloosters als religieus erfgoed. Bouwstenen voor een te voeren beleid* (Utrecht 2008).
- Het Klooster. *Een plaats van architectuur, landschap, vormgeving en kunst* (Eindhoven: Marx en Steketee Architecten z.j.).
- Heysteeg, J.W., *Monumentale kloostergebouwen in Noord-Brabant in de gevarenzone* ('s-Hertogenbosch 2003).
- Hoekx, J.A.M., 'De Bossche kloosters tot aan de inname van de stad in 1629', *Bossche Bouwstenen* 6 ('s-Hertogenbosch 1983) 12-36.
- Hoogbergen, T., M. Ackermans, e.a. (red.), *Kloosters en Religieus leven. Historie met toekomst* ('s-Hertogenbosch 2002).
- Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B. van, *De kloosters in Nederland in 1861* (Utrecht 1861).
- Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (1919).
- Hüsken, J. en B., *Eindhovens Verborgene Verleden. De panden van vóór 1990, hun geschiedenis, de bewoning, de eigenaren* (Zaltbommel 2006).
- Kookboek Cultuurhistorie. *Kwaliteit als grondslag. Cultuurhistorische waardenkaart Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant 2000).
- Kuijter, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Langs kloosters in Noordoost Brabant. *De Oudste kloosters van Nederland* (Sint Agatha 2011).
- Lankhorst, O.S., 'Kloosterleven in Nederland door de eeuwen heen', *Klooster Sint Aegten. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven* (Sint Agatha 2006) 25-33.
- Leeuwen, A.J.C. van, 'Internaten en juvenaten in Brabant', *Kostschool... een les voor het leven* ('s-Hertogenbosch 1991) 105-129.
- Marktconsultatie klooster Mariadal Roosendaal ('s-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant 2014).
- Meerendonk, L. van de, 'De Bossche kloosters in de tijd van de Reformatie en de Contra-Reformatie, van ca. 1520 tot ca. 1630', *Bossche Bouwstenen* 6 ('s-Hertogenbosch 1983) 59-84.
- Meijers, J.J., *Brabantse kloostercomplexen de moeite waard! Over het waarom en hoe van het behouden van deze complexen door de provincie* (scriptie Utrecht 2009).
- Meijneke, F.C., *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009).
- Nelissen, N., *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!* ('s-Hertogenbosch 1999).
- Nicolaisen, D., e.a. (red.), *Een veelkleurig habijt. Kloosters in Nijmegen in de negentiende en twintigste eeuw* (Grave 1989).
- Reichensperger, A., *Fingerzeige auf dem Gebiete der kirchlichen Kunst* (Leipzig 1854).
- Schepens, T., L. Spruit en J. Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000. Een statistisch trendrapport* (Nijmegen/Tilburg 2002).
- Schoengen, M., *Monasticon Batavum* (Amsterdam 1941-1942).
- Schuurman, A., en L. van der Geest, *Van oude waarden naar nieuwe waarden. Bouwstenen voor de herbestemming van Brabantse kloosters* (rapportage Nyfer 2009).
- Smits, J., *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* (Alphen a/d Maas 2010).
- Vaart, F.J. van der, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch, de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw* (Nijmegen 1999).
- Vrancken, M., m.m.v. A. Wielinga, B. Olde Meierink en F. Vogelzang, *Religieuze herbestemming van kastelen en buitenplaatsen in Noord-Brabant: Heden en verleden. Een inventariserend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van kasteelkloosters in de negentiende en twintigste eeuw en de actuele omgang met deze complexen* (Wijk bij Duurstede 2009).
- Wijnokus, J., *Herbestemming van Brabantse kloostercomplexen: Ideeën gekkenwerk of kwestie van samenwerken?* (Utrecht 2009).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015

deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnaises.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

De kloostertuin van Mariadal in Roosendaal. Op de bovenste rij (vlnr): begraafplaats, vijver en contemplatieve tuin.
 Op de middelste rij (vlnr): boomgaard, contemplatieve tuin en nuttuin.
 Op de onderste rij (vlnr): *claustrum*, *claustrum* en groentekas (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

Marcel Musch¹

Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp

Leegstaand erfgoed

Wanneer oude gebouwen hun oorspronkelijk functie verliezen en nieuwe gebruikers een gebouw in gebruik nemen dan zal de relatie tussen het gebouw en zijn gebruikers veranderen. Nieuwe gebruikers zullen andere betekenissen hechten aan het gebouw dan de oorspronkelijke gebruikers. De nieuwe gebruikers missen de directe band met de sociaal-culturele betekenissen van een gebouw zoals deze worden gerepresenteerd door de architectuur en overgebracht door verhalen. De broeders en zusters die in de kloosters leefden en alle andere gebruikers van de kloosters die er een deel van hun leven hebben doorgebracht – scholieren, patiënten, studenten – hadden vaak een hechte band met het gebouw. De architectuur speelde daarin een grote rol. Dit geldt in het bijzonder voor religieuze gebouwen, waarbij vorm en inhoud hecht verbonden zijn. De architectuur sluit nauw aan op de religieuze betekenis en rituelen. Met het verdwijnen van de oorspronkelijke functie verdwijnt de directe relatie tussen architectuur en gebruik. De architectuurstijl is niet meer direct verbonden aan het gebruik, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de kloosters waarbij de neogotische stijl een representatie was van de spirituele waarden en de maatschappelijke positie van de katholieke organisaties. Ook voor de structuur van het gebouw geldt dat de directe relatie tussen vorm en inhoud is verbroken. Voor nieuwe gebruikers is de oude structuur niet het kader voor de dagelijkse rituelen of de productieprocessen. Ten slotte is ook de verhouding van het gebouw tot de context bij een ander gebruik meestal radicaal gewijzigd. Bij al deze dimensies – stijl, structuur en context – is sprake van een breuk in de relatie tussen (de betekenis van) het gebouw en zijn gebruikers. Het einde van deze relatie die vaak een lange tijd heeft bestaan en zich in de loop der tijd organisch heeft ontwikkeld, betekent het einde van de historische continuïteit van het gebouw.

De band met het verleden

Tot op zekere hoogte, want er is ook sprake van continuïteit. Deze kan gevonden worden in de rol die historische gebouwen spelen in de (re)constructie van ons verleden. Op een algemener niveau zijn wij – ongeacht onze directe band met het gebouw – verbonden met de geschiede-

¹ De auteur dankt de medewerkers van de provincie Noord Brabant Jasper van Deursen, Wim Haarmann, Frederick Pienaar en Ben Seltens voor de informatie en samenwerking, zijn collega's van de leerstoel Urbanism and Urban Architecture, Jochem Groenland, Daan Lammers en Pieter van Wesemael, voor de inspirerende discussies tijdens de begeleiding van de masterstudio Urban Heritage, Loes Veldpaus voor enkele waardevolle tips voor literatuur en de studenten van het Masterproject Urban Heritage, Gijs Bouwens, Paul Kersten, Ruben Maat, Floris van Mooij, Jasper Uiter, Jurrien van der Voort en Tim Willems voor hun bijdrage aan het (ontwikkeld) onderzoek naar het klooster Mariadal.

nis die het gebouw representeert. Monumenten versterken de mentale band met dat verleden en maken zodoende de continuïteit tussen heden en verleden zichtbaar en beleefbaar.

Deze band met het verleden is een (mentale) constructie. Het gebouw vertelt het verhaal van een periode, van een plek, ook nadat de oorspronkelijke functie is verdwenen.² Het actief behouden van historische monumenten, de zorg voor erfgoed, is daarom een vorm van geschiedschrijving. En zoals de geschiedenis wordt geschreven, is ook het behouden van erfgoed een interpretatie van het verleden. Daarin is niet één keuze mogelijk, er zijn altijd meerdere verhalen te vertellen.

Defensief behoud

Bij alle gebouwen waar een ingreep wordt gedaan en onderhoud moet worden gepleegd, niet alleen bij historische monumenten, spelen twee fundamentele kwesties: de eerste heeft betrekking op de gelaagdheid van het verleden, de andere op onze positie ten opzichte van de geschiedenis en de vraag hoe we ons van daaruit verder willen ontwikkelen. De eerste kwestie is welk verleden moet worden behouden, of liever: welk verleden moet worden herinnerd. Zoals hierboven reeds gememoreerd: er is niet één verleden. Des te ouder het gebouw, des te meer veranderingen het heeft ondergaan. De tweede kwestie is welke ingrepen voor de toekomst wenselijk zijn. Daarbij gaat het niet alleen om de ingrepen die functioneel wenselijk zijn, maar ook om de positie die we innemen ten opzichte van het verleden, welke betekenis we hechten aan dit verleden en hoe we ons verder willen ontwikkelen.

Het beantwoorden van de vragen die aan de bovengenoemde kwesties zijn verbonden impliceert een omkering van de gangbare praktijk van erfgoedbehoud en -ontwikkeling. In de huidige praktijk domineert – ondanks recente pleidooien voor een verbreding van de praktijk van erfgoedontwikkeling³ – een defensieve benadering van het historische object. Cultuurhistorische waardestellingen resulteren over het algemeen in een inventarisatie van te behouden elementen en karakteristieken. Een actualisering van het gebouw binnen een dergelijk kader kan dan alleen plaatsvinden door deze ‘historisch waardevolle’ elementen te isoleren en als autonome elementen te behandelen. Het actualiseren van het gebouw betekent veelal dat om de ‘historisch waardevolle’ elementen heen ontworpen moet worden.

Deze benadering leidt tot de musealisering van specifieke onderdelen van het gebouw. Ondanks alle goede bedoelingen domineert in de (verbrede) praktijk van de erfgoedontwikkeling de ‘cultuur van verlies’.⁴

Toekomstige betekenis

Een offensieve benadering van het historische object daarentegen benoemt niet alleen de historisch waardevolle elementen maar koppelt daaraan ook de vraag welke eigentijdse betekenis wij hechten aan deze elementen. Zoals geschiedschrijving nooit neutraal is, zo is ook de constructie van een ‘representatieruimte’ geen neutrale activiteit.⁵ Eigentijdse opvattingen over erfgoed gaan uit van een brede definitie van erfgoed en hanteren het uitgangspunt ‘behoud door ontwikkeling’. Behoud van erfgoed wordt tegenwoordig over het algemeen beschouwd in de bredere context van waarde- en gebiedsontwikkeling en als onderdeel van een breder ‘historisch narratief’. We constateren echter dat bij deze brede

benadering van erfgoed het object zelf uit beeld raakt en ook dat de moeilijke vraag over het innemen van een positie ten opzichte van het verleden wordt genegeerd.

De benadering die ik voorstel blijft dicht bij het object als historische bron en biedt ruimte aan een stellingname ten opzichte van de culturele betekenissen zoals die in historische monumenten zijn gesteld. Deze offensieve benadering van de geschiedenis vergt een intensievere samenwerking van historici, erfgoedspecialisten en ontwerpers. Aan de hand van het klooster Mariadal te Roosendaal dat momenteel grotendeels leeg staat en waarvoor de Provincie Noord-Brabant een nieuwe functie zoekt, verken ik de mogelijkheden voor deze alternatieve benadering.

Klooster Mariadal

Het cultuurhistorische belang van het klooster Mariadal ligt volgens de beschrijving van het monumentenregister in de betekenis die het complex heeft als uitdrukking voor ‘het toegenomen zelfbewustzijn van de katholieke congregaties in het Interbellum’. Ook wordt genoemd de betekenis van het klooster als ‘voorbeeld van de typologische ontwikkeling van het congregatieklooster’ en de bijzondere plaats die het inneemt in het oeuvre van de architecten Cuypers en Sturm.⁶ In de beschrijving van het monumentenregister wordt de bovengenoemde cultuurhistorische betekenis echter niet direct gekoppeld aan de formele kenmerken van het complex.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft van het kloostercomplex het cultuurhistorisch belang in samenhang met het ontwikkelperspectief verkend.⁷ De verkenning benoemt als het cultuurhistorisch belang van de bebouwing hoofdzakelijk de architectuurstijlen van de verschillende onderdelen van het gebouwencomplex. Het klooster Mariadal is gebouwd in de stijl van de ‘traditionalistische Delftse school’, terwijl het bijbehorende Gertrudislyceum in een ‘aan de renaissance ontleend eclecticisme’ is gebouwd. In de beschrijving wordt verder nog gewezen op het sobere of juist monumentale karakter van bepaalde onderdelen. De kapel wordt als een *Gesamkunstwerk* gekwalificeerd. Op de beschrijving van het monumentenregister en de verkenning van de RCE valt niets af te dingen. Maar de focus op architectuurstijlen en oeuvregeschiedenis is – bewust of onbewust – wel een aanzet voor een specifieke en smalle interpretatie van de betekenis van het gebouw en de historische verhalen die er aan worden verbonden. Onderstaand wordt geprobeerd de historische betekenis van het klooster te verdiepen en in een breder verband te plaatsen en wordt tegelijkertijd een poging gedaan deze te koppelen aan de formele kenmerken van het gebouw en de mogelijke toekomstige betekenis hiervan te benoemen.

² Daarin kan overigens zowel het accent worden gelegd op de onveranderlijke identiteit van een lokale gemeenschap als op de continue veranderlijkheid van deze gemeenschap.

³ Zie onder andere: Ministerie voor OCW, *Kiezen voor karakter*; Netwerk Erfgoed & Ruimte, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding*; Netwerk Erfgoed & Ruimte, *Karakterschetsen*.

⁴ Jansen, ‘De toekomst van het verleden’.

⁵ Kolen, ‘Een functionele geschiedenis’, 86.

⁶ Beschrijving Rijksmonument nummer: 517245, 12-10-2014, bron: www.rijksmonumenten.nl.

⁷ *Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal*.

Opkomst van de negentiende-eeuwse kloosters

Het voormalig klooster Mariadal van de Franciscanessen van Roosendaal herinnert aan een maatschappij waarin de katholieke kerk een dominante rol speelde in de opvoeding van de jeugd, de zorg voor hulpbehoevenden en in algemene zin het geestelijke en spirituele welbevinden van de bevolking in Noord-Brabant. De katholieke kerk kreeg deze ruimte in 1840, onder koning Willem II. Onder zijn bewind werden de mogelijkheden voor het oprichten en financieren van confessionele instellingen vergroot. Ook het verbod op het stichten van kloosters werd door Willem II opgeheven. Dit opende de weg naar een grote rol van de kloosters bij het aanbieden van onderwijs en zorg. De congregaties hebben daarmee een belangrijke bijdrage geleverd aan de emancipatie van de katholieke bevolking van Noord-Brabant.⁸

Zo ook in Roosendaal. De congregatie van de franciscanessen heeft in Roosendaal een grote rol gespeeld bij het verzorgen van onderwijs en het bieden van gezondheidszorg en heeft zo de groei van de gemeente mogelijk gemaakt. De ontwikkeling van Roosendaal heeft relatief lang op zich laten wachten maar het was met de aanleg van een spoorlijn in 1854 vanuit België wel de eerste stad in Noord-Brabant met een spoorwegstation. De aanleg van de spoorlijn zorgde voor groei van de industrie en een grote toename van de bevolking. De Franciscanessen van Roosendaal waren al vanaf 1832 werkzaam in het onderwijs voor meisjes en in de gezondheidszorg.⁹ De congregatie is een afsplitsing van de franciscanessen uit Etten, ook wel de Congregatie Penitenten-Recollectinen geheten. De congregatie in Roosendaal is opgericht door Mère Marie Joseph.¹⁰ Deze zuster had zich in 1802 aangesloten bij de Zusters Penitenten-Recollectinen die rond 1796 zijn gevlucht uit België. In 1801 stichtten deze zusters in Waalwijk een kostschool voor jonge kinderen, een nieuw fenomeen voor dit deel van Brabant.¹¹ Het internaat in Waalwijk lijkt daarmee aan het begin te hebben gestaan van de latere onstuimige groei van kostscholen of 'pensionaten' in Noord-Brabant, die vanaf het eind van de negentiende eeuw op gang kwam en zijn hoogtepunt kende in de jaren vijftig van de vorige eeuw.¹² Ook de franciscanessen die door Mère Marie Joseph in 1832 naar Roosendaal werden gestuurd, begonnen een pensionaat. Later werden vanuit Roosendaal verscheidene pensionaten en scholen in andere steden opgericht.¹³

De congregatie van de Franciscanessen (Penitenten-Recollectinen) van Roosendaal werd opgericht door Mère Marie Joseph (ongedateerde foto uit: *Bij het eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal*)

Netwerken en afscherming

De ontwikkeling van het katholieke onderwijs, waaronder de pensionaten, verliep dus via netwerken van congregaties. De Franciscanessen van Roosendaal openden de filialen in een razend tempo, vaak ver buiten de regio. Niet alleen breidde de congregatie het aantal filialen uit, zij verbreedde ook haar werkveld met de bewaarschool en de kweekschool. De netwerken van congregaties laten zien dat het gangbare geromantiseerde beeld van de Brabantse maatschappij dat is gebaseerd op lokale, kleinschalige gemeenschappen, moet worden genuanceerd. De congregaties overstegen de lokale verbanden. Met het missiewerk kregen deze netwerken zelfs een internationale dimensie. Ze vormden daarmee, zeker voor vrouwen, een alternatieve gemeenschap die niet alleen ruimte bood voor het nastreven van een carrière maar ook voor het mogelijk maken van sociale mobiliteit. De afscherming van de samenleving en de disciplinerende structuur binnen de muren van het klooster waren voorwaarden voor de ruimte die binnen deze gemeenschap werd geboden. De congregaties hebben daarmee, paradoxaal genoeg, een rol gespeeld in de emancipatie van vrouwen en minderbedeelden. De parallelle samenleving was gebaseerd op twee samenhangende aspecten: de afscherming en de bovenlokale netwerken. De betekenis van de typologie van het afgesloten klooster is (gedeeltelijk) een andere dan bij het middeleeuwse klooster. Bij de negentiende-eeuwse kloosters in Noord-Brabant diende de functie van de afscherming niet (alleen) om contemplatie mogelijk te maken maar ook om een sociale afscherming te realiseren.

Een eigentijdse betekenis van deze typologie van afscherming kan liggen in het bieden van een plek aan kwetsbare mensen die het binnen de huidige geïndividualiseerde samenleving moeilijk zelfstandig kunnen redden. Het klooster Mariadal ligt daarvoor op een mooie plek: midden in de stad, maar afgeschermd van de buitenwereld. Een moeilijk te realiseren maar mooie gedachte zou zijn om dan ook de verbanden tussen de voormalige kloosters te herstellen, om zo opnieuw een bovenlokaal netwerken van gemeenschappen te creëren zodat binnen de beschermde gemeenschap ook ruimte is voor sociale mobiliteit.

De ontwikkeling van het klooster aan het lint

De Franciscanessen van Roosendaal vestigden zich in 1832 in een oud herenhuis aan de Molenstraat.¹⁴ De congregatie begon er een meisjesschool en het pensionaat Sainte Marie. De Molenstraat is een van de drie oorspronkelijke lintwegen van Roosendaal. Vanuit het herenhuis ontwikkelde het klooster zich verder. In 1838 werd het herenhuis uitgebreid en in 1842 werd aan de achterzijde een kapel gebouwd.¹⁵ Dit is een patroon dat bij veel kloosters in de Noord-Brabantse dorpen en steden is terug te vinden. De eerste vestiging van een klooster vond plaats aan het lint, vaak in een bestaand gebouw. De successievelijke

⁸ Van de Sande, 'Noord-Brabant'.

⁹ Smits, *Vademecum*.

¹⁰ G., 'De Vrouw der Voorzienigheid', 10.

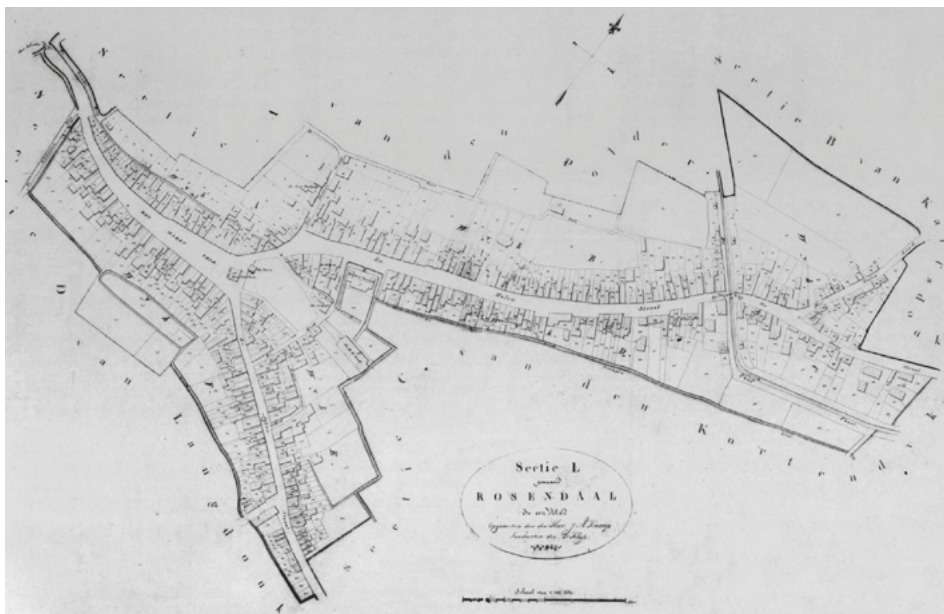
¹¹ G., 'De Vrouw der Voorzienigheid', 7.

¹² Naar schatting waren er in Noord-Brabant rond 1900-1920 ongeveer zestig pensionaten en internaten en het aantal bleef tot groeien tot in de jaren vijftig. Zie nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_internaten_in_Nederland (retrieved 2 juni 2015)

¹³ In 1844 in Woerden en in Monfoort, in 1850 in Monster, in 1853 in Hulst, in 1860 in Groenlo en in 1873 in Groot-Zundert. Zie: Sr. Félicité, 'Het aandeel', 13.

¹⁴ G., 'De Vrouw der Voorzienigheid', 10.

¹⁵ Smits, *Vademecum*, 691.

De straat met lintbebouwing aan de rechterzijde is de Molenstraat, waar de Franciscanessen van Roosendaal zich in 1832 vestigden. Kadastrale kaart Sectie L, eerste blad 1823 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 14)

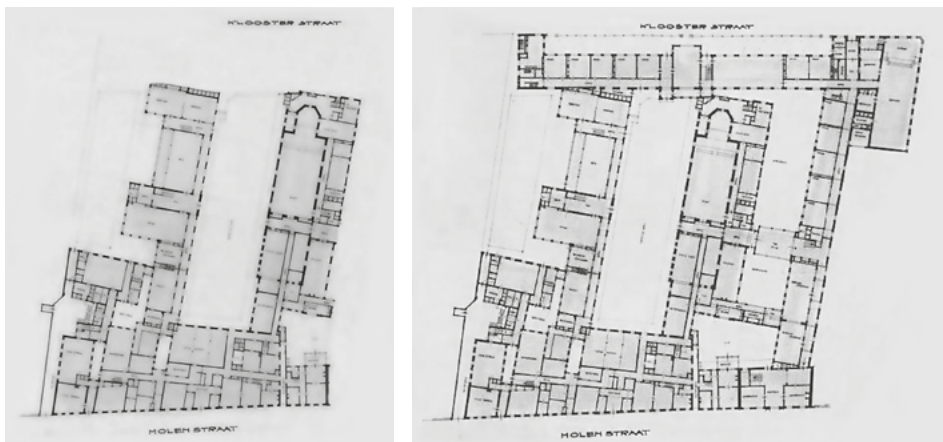
De situatie omstreeks 1850 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Klooster Franciscanessen van Roosendaal
3. Pensionaat Sainte Marie

Lintbebouwing en kloostercomplex (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

uitbreidingen vonden plaats aan de achterzijde in de vorm van lange zijvleugels loodrecht op deze voorbouw. De vleugels aan de achterzijde werden in veel gevallen rondom een hof gesitueerd. In het begin was het hof aan de achterzijde meestal open, bij latere uitbreidingen ontstond vaak een geheel omsloten hof.¹⁶

Het pensionaat Sainte Marie was met het rectoraat van het zusterklooster ondergebracht in langgerekte vleugels rondom een open hof (links). Toen het zusterklooster in 1919 werd uitgebreid met het Sint-Gertrudis Lyceum ontstonden vier omsloten hoven (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 16 en 18)

Binnen- en buitenwereld

Het ontwikkeltraject van de kloosters in de steden en dorpen in Noord Brabant leidde tot een dubbele oriëntatie: aan de voorzijde lag het klooster aan het lint en sloot het naadloos aan op de stedelijke structuur, aan de achterzijde ontstond een eigen, meestal afgeschermd wereld. De dubbele oriëntatie duidt op de rol die de kloosters in de samenleving vervulden en die ook in de architectuur tot uiting komt. De vaak 'burgerlijke' architectuur van de voorgevel wijst op de neiging van de congregaties om zich in de dorps- of stedelijke samenleving te assimileren, hoewel in de meeste kloostergevels in de voorgevel, vooral bij de entree, altijd wel enige 'katholieke' elementen zijn te vinden. Veel voorkomend is de combinatie van een voorgevel in 'burgerlijke' neorenaissance stijl aangevuld met 'katholieke' neogotische elementen bij de entree. De typologie van het hof en de afgeschermd kloostertuin daarentegen duidt op het streven om een eigen gemeenschap te creëren met een eigen sociale structuur.¹⁷

De vraag hoe men in de huidige tijd omgaat met dit verschil van het architectonisch beeld van de binnen- en de buitenwereld, raakt aan het debat over samenhang in het stedelijke beeld, de wenselijkheid van architectonische diversiteit en stedelijke monumentaliteit. De vraag in hoeverre er in de beleving van de stad sprake moet zijn van een samenhangend beeld of dat er juist ruimte moet worden geboden aan diversiteit en individuele vrijheid hangt sterk af van de situatie. Het is bovendien een ideologisch geladen discussie. Vanuit een radicaal neoliberal perspectief is elke vorm om tot een samenhangend stadsbeeld te komen een ongewenste inperking van de individuele vrijheid. De eigentijdse betekenis van

¹⁶ Lopend onderzoek Jochem Groenland, Daan Lammers en Marcel Musch, UrbanLab, leerstoel UUA, 2015. Een zelfde ontwikkeltraject is bijvoorbeeld te vinden bij de kloosters van de Franciscanessen van Dongen (vanaf 1801), de Franciscanessen van Oirschot (vanaf 1821) en de Broeders van Saint-Louis te Oudenbosch (vanaf 1840). Smits, *Vademecum*, respectievelijk 329, 605 en 67.

¹⁷ Een goed voorbeeld van dit contrast tussen de binnen- en de buitenwereld is het voormalig Instituut St. Louis van de Broeders van Oudenbosch, waarvan de voorgevel is gebouwd in een terughoudende architectuur die zich schikt naar de bebouwing van het dorpslint terwijl de bebouwing aan de binnenhoven zijn gebouwd in een uitbundige neobarokke stijl.

De voorgevel van pensionaat Sainte Marie, circa 1910 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 14)

het model van de binnen- en buitenwereld die de (voormalige) kloosters vertonen, kan zijn dat het zowel de mogelijkheid biedt om de samenhang van het stadsbeeld te versterken als ruimte laat voor architectonische differentiatie.¹⁸

Uitbreiding in het Mariadal

De uitbreidingen van de kloosters aan de achterzijde waren mogelijk doordat de kavels aan de linten over het algemeen zeer diep waren, aan de Molenstraat tot negentig meter. De kavels werden aan de achterzijde (de noordzijde) begrensd door een kronkelend pad waarlangs later een smalle achterstraat werd aangelegd, de Kloosterstraat. De Molenstraat ligt op een hoger gelegen zandrug, daar achter ligt het lager gelegen Mariadal. In dit Mariadal, aan de overzijde van de Kloosterstraat, werd na 1870 de uitbreiding van religieuze gebouwen voortgezet. In 1870 bouwen de broeders van Saint-Louis aan de Vughtstraat (in het verlengde van de Kloosterstraat) een nieuwe school en klooster. In 1919 werd aan de zuidzijde van de Kloosterstraat het Sint-Gertrudis Lyceum gebouwd. Tegenover het lyceum, aan de noordzijde van de Kloosterstraat, bouwden de franciscanessen in 1925 vervolgens de lagere Mariaschool. Achter de

Het pad dat aan de achterzijde langs de kavels van het klooster liep, werd later de Kloosterstraat. Foto circa 1970 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 18)

Mariaschool legden zij een siertuin en een begraafplaats aan.¹⁹ Hoewel aan de Kloosterstraat een groot aantal gebouwen werd opgetrokken, behield de straat het karakter van een smal en kronkelend achterpad. De bouw van het Sint-Gertrudis Lyceum en de Mariaschool was kennelijk geen aanleiding om de Kloosterstraat te verbreden. Wellicht is dit doelbewust: de scholen waren immers nauw verbonden met het bestaande kloostercomplex en bovendien wilde men de leerlingen goed in de gaten houden. Hieruit is mogelijk de oriëntatie van de scholen op het binnengebied met de hoven voortgekomen. De schoolgebouwen oriënteren zich nauwelijks op de openbare straat.

Situatie rond 1925 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

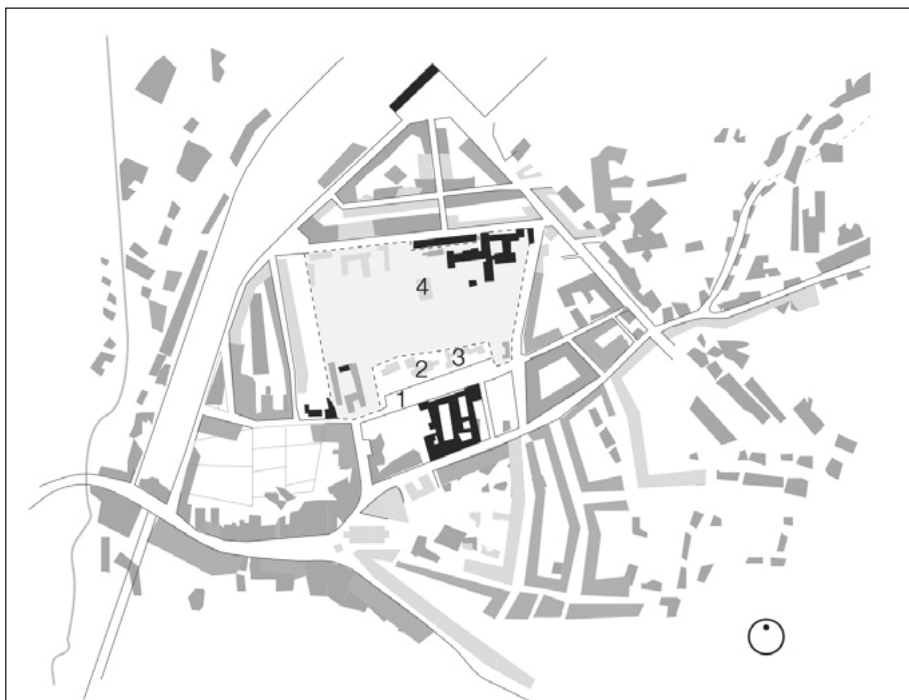
Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Franciscanessen van Roosendaal
3. Broeders van Saint-Louis
4. Mariaschool
5. Begraafplaats

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd de combinatie van een smalle achtersteeg met daaraan grote gebouwen kennelijk als negatief beoordeeld. De Mariaschool en de Sint-Gertrudisschool werden gesloopt en dit was aanleiding om de Kloosterstraat te verbreden, meer dan achteraf nodig lijkt. De hechte relatie tussen het kloostercomplex en de bebouwing aan gene zijde van de Kloosterstraat verdween hierdoor. De Kloosterstraat kreeg het karakter van een functioneel vormgegeven 'stroomweg' of 'ontsluitingsweg' – een vormgeving die overigens niet overeenkomt met de werkelijke functie. De zuidzijde van de Kloosterstraat

¹⁸ Waarbij overigens in de meeste gevallen de bestaande architectuur vaker aanleiding zal geven om aan de (semipublieke) binnenwereld een grote mate van samenhang te creëren en aan de (publieke) buitenwereld van het lint een grote mate van differentiatie toe te laten.

¹⁹ Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 16.

bestaat nu uit relatief grote vrijstaande gebouwen die vrij staan in de ruimte. De historische verbinding tussen centrum-lint (de Molenstraat), lint-kavel (de voormalige locatie van Sint-Marie en Sint-Gertrudis), achterstraat (Kloosterstraat) en kloostertuin is hierdoor verbroken.

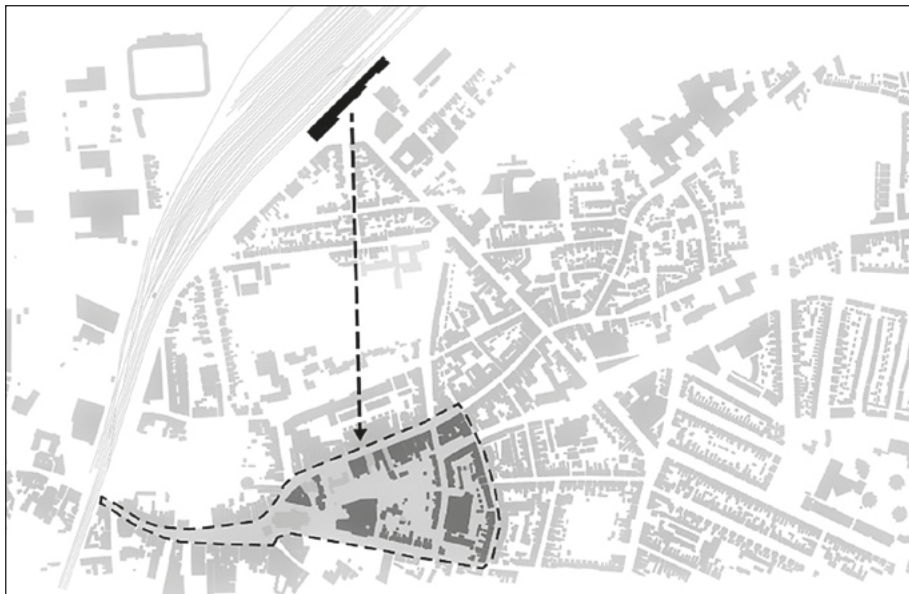
Situatie omstreeks 1975 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

- Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Scholen
3. Kleuterschool
4. Nieuwe begraafplaats

Een gelaagde stedelijke structuur

In het huidige bestemmingsplan wordt het gebied benoemd als 'stedenbouwkundig afwijkend gebied'.²⁰ Het is een indicatie van de discontinuïteit van het stedelijk weefsel en het ontbreken van een richtingsgevoel voor de toekomstige omgang met het gebied. Een benadering waarbij meer rekening wordt gehouden met het historische gebruik (de koppeling van de gebouwen aan beide zijden van de steeg) en de typologie van de gebouwen (grote gebouwen rondom een ruim hof langs smalle straten) had meer recht kunnen doen aan de specifieke kwaliteiten van de oorspronkelijke stedelijke structuur. De eigentijdse betekenis van de hoven, die dwars op de structuur van straten en stegen met elkaar verbonden zijn, is dat een dergelijke structuur kan bijdragen aan een gedifferentieerde stedelijke ervaring. De onderling verbonden hoven hadden een alternatieve stedelijke route kunnen vormen voor voetgangers. Door de sloop van de Maria- en de Sint-Gertrudisschool en de verbreding van de Kloosterstraat is dit aan de zuidzijde van het kloostercomplex nauwelijks meer te herstellen. Maar bij de kloostertuin van het Mariadal (en bij vele andere voormalige kloosters langs linten) kan nog wel gebruik worden gemaakt van de potenties van deze gelaagde stedelijke structuur.

Het klooster en de ontwikkeling van de stedelijke periferie

Na de verplaatsing van het station in 1907 kwam het kloostercomplex op een cruciale plaats tussen centrum en station te liggen (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

In 1907 werd het station van Roosendaal naar het noorden verplaatst.²¹ Dit was aanleiding om in 1909 een plan te maken voor een nieuwe wijk tussen het station het centrum.²² Het klooster kwam op een cruciale plek tussen het centrum en nieuwe station te liggen. Mogelijk hebben de franciscanessen, net als de broeders van Saint-Louis die hun klooster al eerder aan de achterzijde hebben uitgebreid, de kavels achter de Mariaschool al in een vroeg stadium verworven, rekening houdend met toekomstige ontwikkelingen. Een andere mogelijkheid is dat het lager gelegen gebied, het Mariadal, te nat was en daardoor niet aantrekkelijk voor ontwikkeling.²³ Bij de bouw van het klooster Mariadal kon het gebied daarom wellicht voor een beperkte som worden verworven. Na 1909 kwamen de straten rondom de latere kloostertuin langzaam tot ontwikkeling. Omstreeks 1920 wordt een plan gemaakt voor het gebied rondom de kloostertuin. Het uitbreken van de economische crisis na de beurscrash van 1929 zal er voor hebben gezorgd dat de ontwikkeling van het gebied moeilijk op gang kwam.²⁴ In de Ludwigstraat aan de westzijde werden woningen gebouwd in de stijl van de Delftse School. Langs de Brugstraat kwam de ontwikkeling langzamer op gang.

²⁰ Terwijl de omliggende gebieden in de legenda op een vanzelfsprekende historische en ruimtelijke worden benoemd als 'park', 'pleinen' en 'historisch lint'. Zie: RIGO, *Bestemmingsplan*, 22.

²¹ In veel steden is te zien dat de kloosters aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw onderdeel zijn van de ontwikkeling van de stedelijke periferie, vaak als gevolg van de komst van een station.

²² RIGO, *Bestemmingsplan*, 21.

²³ Bureau Oranjewoud, *Een erfgoedkaart*, 13.

²⁴ Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 18.

De kloostertuin van Mariadal

Situatie omstreeks 1945 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

Legenda: 1. Kloosterstraat
2. Burgemeester Prinsensingel

In 1934 kwam het kloostercomplex Mariadal aan de Vincentiusstraat gereed. Daarmee ontstond een besloten kloostertuin. De kloostertuin werd (en wordt) aan de noordzijde begrensd door het nieuwe kloostercomplex en aan de zuidzijde door de Mariaschool, de arbeiderswoningen, de tabaksfabriek en het klooster van de broeders van Saint-Louis. Aan de oost- en westzijde werd de kloostertuin begrensd door woningen. Tussen het klooster aan de Molenstraat en de kloostertuin werd een tunnel aangelegd zodat de zuster ongezien de straat konden oversteken.

De RCE oordeelt dat de kloostertuin van Mariadal van cultuurhistorisch belang is door de aanwezigheid van een groot aantal kenmerken die typerend zijn voor een kloostertuin. Deze kenmerken zijn: een combinatie van economische, religieuze en recreatieve functies, beslotenheid ten opzichte van de buitenwereld, verwevenheid van de genoemde functies en een zelfvoorzienend karakter.²⁵ Al deze kenmerken zijn in de kloostertuin Mariadal aanwezig. Bijzonder aan de tuin is verder de aanwezigheid van een aantal religieuze beelden, een Lourdesgrot en een Mariakapel. Het argument voor behoud van de kloostertuin is vooral dat de tuin een (zeldzaam) voorbeeld is van de categorie kloostertuin. De waarde van de kloostertuin van Mariadal is, met andere woorden, gebaseerd op het belang om de kloostertuin als algemeen historisch fenomeen te kunnen tonen. Hiermee kan het historisch verhaal over de kloostertuin als onderdeel van een besloten wereld, een zelfvoorzienende gemeenschap, aan toekomstige generaties worden verteld.

Aan de noordzijde (bovenaan) zien we het recent gereed gekomen kloostercomplex aan de Vincentiusstraat. Luchtfoto uit 1935 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 20)

De RCE gaat ervan uit dat ‘het voortbestaan van het kloostercomplex, met behoud van de cultuurhistorische kwaliteiten’ de meeste kans heeft wanneer de nieuwe functie dicht bij de oorspronkelijke functie ligt omdat deze het beste kan ‘inspelen op de cultuurhistorische waarden van het monument’.²⁵

Welke functies en welke cultuurhistorische waarden zouden dat in het geval van de kloostertuin kunnen zijn? De cultuurhistorische waarde zoals het RCE deze definieert, is deels gebaseerd op fysieke kenmerken (de beslotenheid, de verdeling in drie delen, een voor elke functie, de verwevenheid van deze tuinonderdelen met enkele bijzondere objecten) en deels gebaseerd op het historisch gebruik (de menging van drie functies en het zelfvoorzienend karakter). Vooral het behouden van de kenmerken die verbonden zijn aan het historisch gebruik is lastig. Het kenmerk van het zelfvoorzienend karakter heeft bijvoorbeeld zijn betekenis verloren

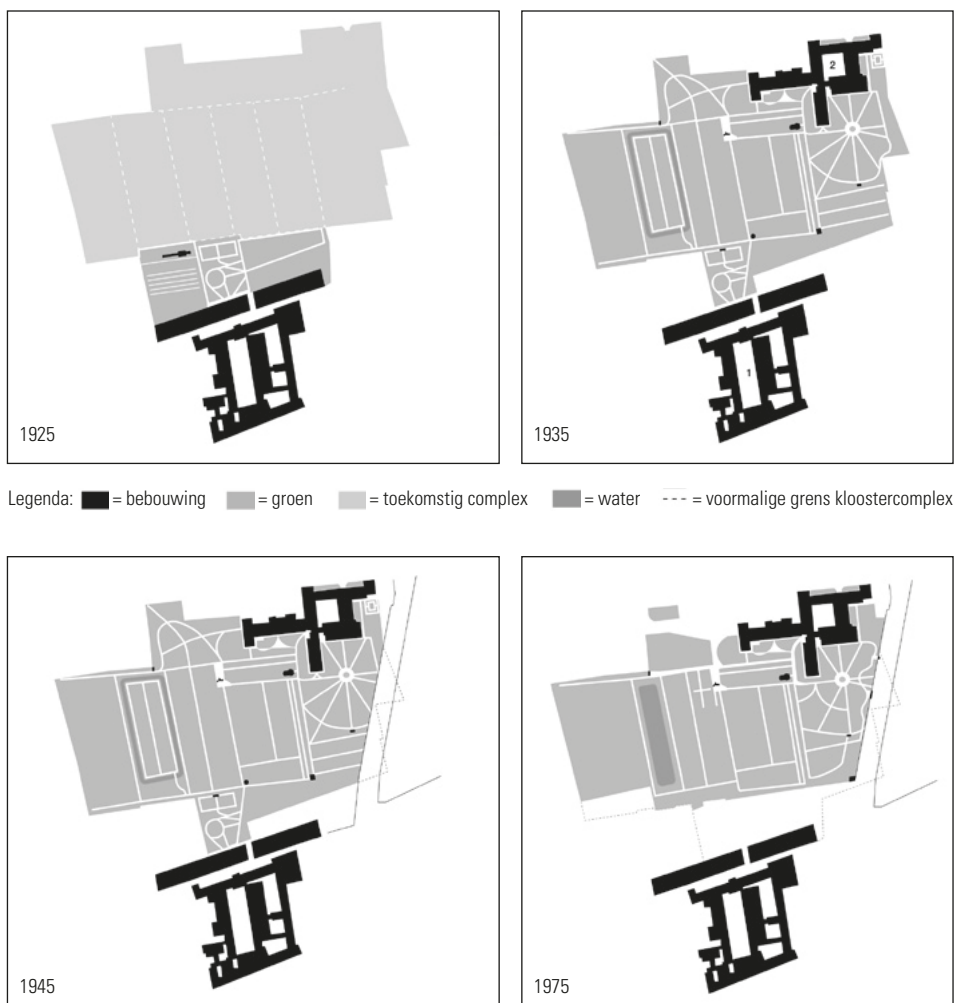

De siertuin van Mariadal (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

²⁵ *Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal*, 7.

²⁶ *Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal*, 15.

nu de zusters zijn vertrokken. Het is onwaarschijnlijk dat het zelfvoorzienend karakter van het complex kan worden gereactiveerd. Hoogstens kan de herinnering aan het zelfvoorzienend karakter worden behouden door de ruimtelijke structuur van de driedeling in stand te houden, ingevuld met een ander gebruik.²⁷ De kenmerken van de kloostertuin die door het RCE worden genoemd (de beslotenheid van de tuin, de aanwezigheid van de drie functies – economie, religie en recreatie – de verweving van deze drie functies en het zelfvoorzienend karakter) delen een diepere achtergrond. Het belang van de kloostertuin ligt in de essentiële rol die deze speelt in een manier van leven waarin alle onderdelen – werk, contemplatie en recreatie – in verhouding tot elkaar staan en in balans worden gehouden. De ruimtelijke structuur is een van de voorwaarden om het kloosterleven te kunnen leiden.²⁸

De ontwikkeling van de kloostertuin van Mariadal tussen 1925 en 1975 (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*)

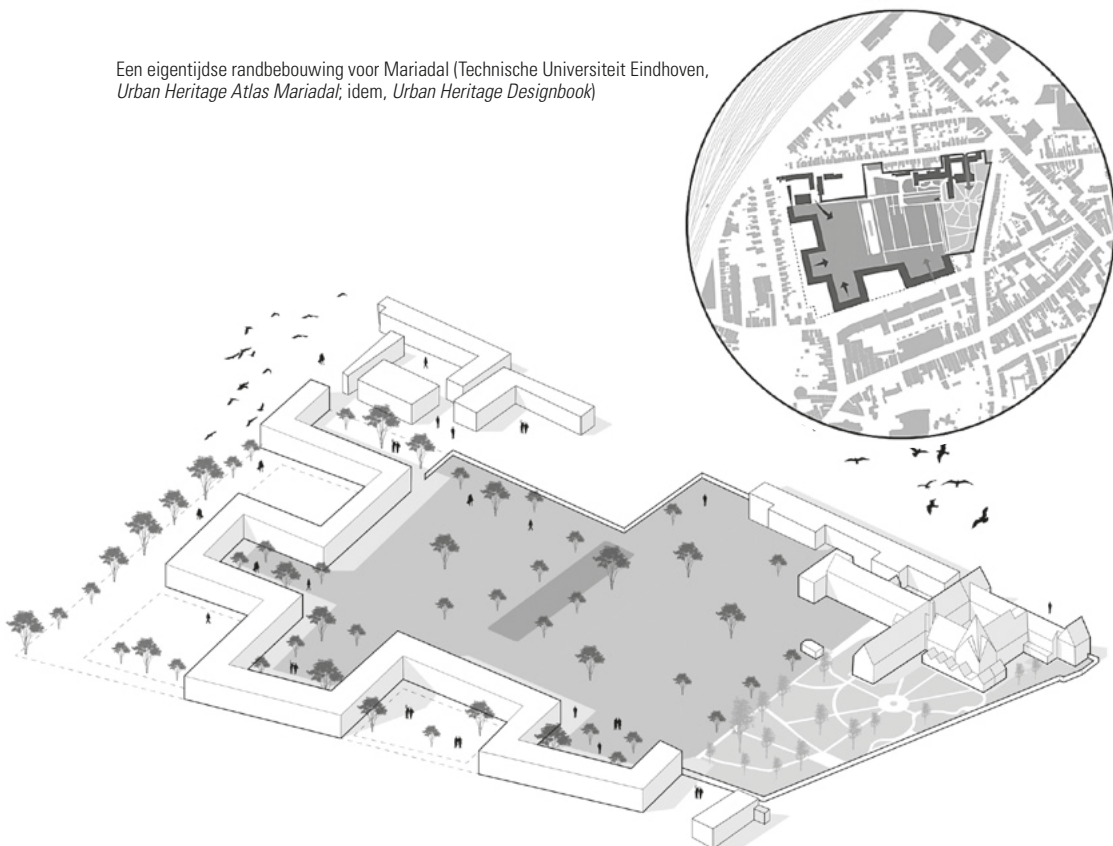
Een eigentijdse kloostertuin

Wat is de hedendaagse betekenis van een dergelijke autarkische gemeenschap met een levenswijze waarin alle onderdelen op elkaar betrokken zijn en plaatsvinden op één plek?

In een samenleving waar het dagelijks leven veel meer gefragmenteerd is, in sociaal, economisch en ruimtelijk opzicht, staat een dergelijke manier van leven erg ver van ons af. Weliswaar wijzen allerlei hedendaagse trends op een behoefte in grote delen van de samenleving om meer controle te krijgen over de productie van onze eerste levensbehoeften (voedsel, onderdak), over ons werk en over onze geestelijke ontwikkeling (denk aan uiteenlopende trends zoals *urban farming*, zelfbouw, zelfstandig ondernemerschap et cetera), maar deze losstaande maatschappelijke trends missen de integratie van alle onderdelen van het dagelijkse leven binnen de kloostergemeenschap.

Een totale integratie van het dagelijks leven binnen de strikte regels van een besloten gemeenschap is niet meer van deze tijd. Zoeken naar een herinterpretatie van de kloostertuin en/of het kloosterleven als geheel, naar een actualisering van het totale concept van het klooster, lijkt daarom weinig vruchtbaar. Daarvoor is de breuk te groot.

Een eigentijdse randbebouwing voor Mariadal (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Atlas Mariadal*; idem, *Urban Heritage Designbook*)

- 27 De RCE onderkent overigens dat het moeilijk is om het gemengde karakter (economie, recreatie, religie) van kloostertuinen te bewaren. Er zijn slechts acht tuinen over waar dit gemengde karakter bewaard is gebleven.
- 28 Een besloten gemeenschap, een strikt dagritme, een duidelijke hiërarchie en uiteraard religieuze zingeving zijn de andere voorwaarden.

Er is wel een maatschappelijke behoefte om nieuwe verbanden te kunnen leggen tussen onderdelen van een steeds complexere samenleving, om kennis te maken met delen van de samenleving waarmee men normaal gesproken niet snel in contact komt. Wellicht is daarom de ontwikkeling van een eigentijdse kloostertuin haalbaar waarbij zoveel mogelijk verschillende functies in en rondom de tuin zijn gesitueerd. Een functioneel concept is er een waarin de gezamenlijke tuin de spil vormt van een (semi-)open gemeenschap. Een dergelijk gebruiksconcept kan bijdragen aan de 'levende geschiedenis' van de kloostertuin. Daarmee wordt niet zozeer het verhaal van het verleden verteld door het bevriezen van de vorm en inhoud (lees: functies die zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke functies blijven), maar worden de continuïteiten én breuken in de geschiedenis ervaarbaar gemaakt door het actualiseren van inhoud (lees: het introduceren van zoveel mogelijk verschillende functies). Dit concept ligt uiteindelijk dicht bij de oorspronkelijke betekenis van het integrale kloosterleven.²⁹

Een eigentijds kloostertuin ontwerp

Daarmee is de kwestie van het behoud of de actualisering van de vorm nog niet afdoende behandeld. De formele kenmerken van de kloostertuin met een cultuurhistorische waarde die worden genoemd zijn onder andere: de opdeling van de tuin in drie delen, de bomenlanen die de verschillende onderdelen met elkaar verbinden, en het stervormig park. De opdeling in drie gebieden heeft vooral waarde door de bovengenoemde historische betekenis van de aanwezigheid van de drie functies economie, religie en recreatie. Wanneer de cultuurhistorische waarde van de kloostertuin op een hoger abstractieniveau wordt gedefinieerd, namelijk de rol die de kloostertuin heeft gespeeld in de integratie van de onderdelen van het dagelijks leven, en wanneer dit vervolgens leidt tot een geactualiseerd concept voor de kloostertuin waarbij het draait om het bij elkaar brengen van zoveel mogelijk functies, dan volgt hieruit dat de driedeling niet koste wat kost behouden moet blijven. Simpel gezegd: een opdeling in zes verschillende delen draagt misschien wel meer bij aan het concept van de eigentijds kloostertuin zoals hierboven beschreven. De bomenlanen zijn daarentegen waarschijnlijk een goed middel om samenhang te brengen in de tuin en om de verschillende functies met elkaar te verbinden. Wat dat betreft is het wellicht beter om de bomenlanen te herstellen of zelfs door te trekken, zodat een carré van lanen ontstaat dat de gehele tuin omsluit. De toekomstige betekenis van het stervormig park is sterk afhankelijk van de toekomstige aansluiting op het kloostercomplex (en in het bijzonder de kapel). Het stervormig park is nu reeds, door de verkeersdoorbraak omstreeks 1945, een fragment.

Van kloostertuin naar stadspark?

De kloostertuin heeft ook een autonome (ruimtelijke en/of sociale) waarde: een tuin als oase midden in de stad. Vanuit de periferie zijn de kloosters net als de stations in het hart van de stad terechtgekomen. Tegenwoordig wordt het als een grote kwaliteit beschouwd om een groen gebied midden in de stad te hebben. De grote vraag is of dit onderdeel moet worden van de stedelijke structuur. Moet de kloostertuin geheel openbaar worden gemaakt of moet juist gewaakt worden voor het behoud van het besloten karakter? Die keuze kan alleen worden gemaakt als een toekomstige gebruiker zich aandient. Verschillende betekenissen voor de kloostertuin kunnen waardevol zijn: een oase in de binnenstad of, zoals

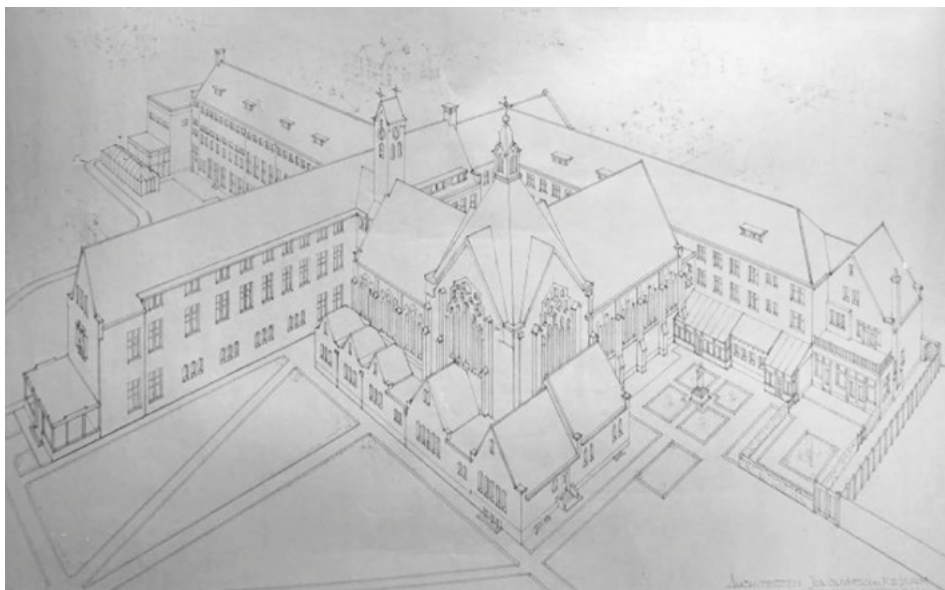
Deze luchtfoto van Mariadal toont links het klooster, in het midden de kloostertuin met de verschillende onderdelen en aan de rechterzijde de verbrede Kloosterstraat (BING maps)

eerder gesuggereerd, een afgeschermd wereld voor een specifieke groep of een multifunctionele ontmoetingsruimte. Maar ook bij het concept van een openbare stadstuin, als een oase in de binnenstad, is het een kwaliteit dat de tuin niet aan een doorgaande route voor langzaam verkeer ligt. Een koppeling met de stedelijke structuur zou liever een terloops karakter moeten hebben, die recht doet aan het rustige en besloten karakter van de tuin. Dat past beter bij de historische betekenis en bij de eigentijdse potentie van een rustige oase, terzijde van de doorgaande routes.

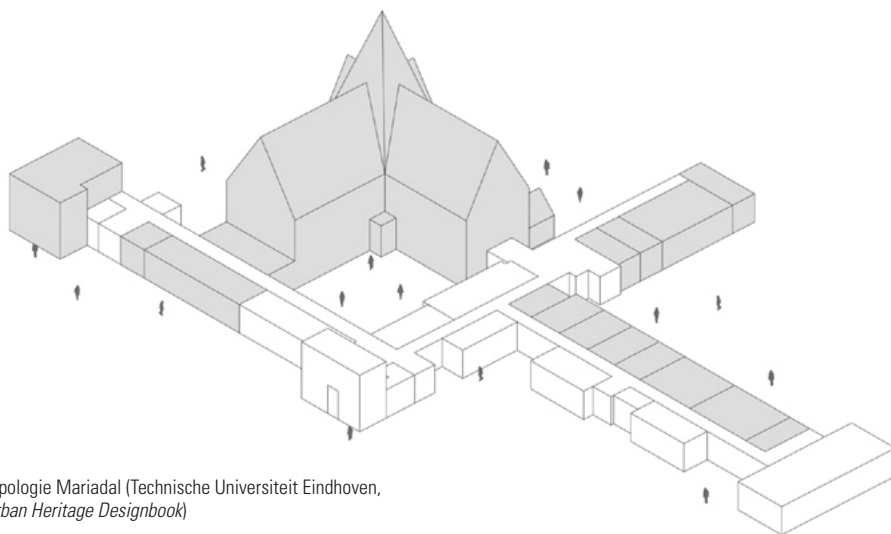
Een twintigste-eeuws klooster

Zoals in veel moderne kloosters gaat de typologie van het Mariadal terug op het middeleeuwse klooster. Het middeleeuwse klooster is gestructureerd rond een *claustrum* of kloosterpand. Aan een zijde van het *claustrum* ligt de kapel en aan de andere zijden zijn de woon- en werkdomeinen van het klooster gesitueerd. Daarbuiten, vaak los van het hoofdgebouw, liggen de werkdomeinen. Maar er zijn belangrijke verschillen. Het *claustrum* in het Mariadal is in feite niet meer dan een symbolisch overblijfsel van de middeleeuwse kloosters, het heeft geen functie. Een praktisch nut is overigens wel de lichttoelating van de vleugels met de dubbel ontsloten corridors. Het accent van de negentiende- en twintigste-eeuwse kloosters ligt op de grote vleugels, gebouwdelen bestaande uit meerdere lagen met lange gangen, vaak bestemd als 'pensionaten'. De typologie van gangen en slaapzalen past bij een strikt gereguleerde gemeenschap.

29 Nota bene: het hierboven geformuleerde concept gebaseerd op een actualisering van de kloostertuin en het kloosterleven sluit in principe niet aan op het eerder genoemde concept voor een afgeschermd ruimte voor kwetsbare groepen midden in de stad, gebaseerd op een actualisering van de typologie van het gebouw.

Het klooster Mariadal werd gebouwd door de architecten J.Th.J. Cuypers en F.B. Sturm. 'Noviciaat der zusters Franciscanessen', tekening van J. Burgess circa 1935 (Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, 18)

Typologie Mariadal (Technische Universiteit Eindhoven, *Urban Heritage Designbook*)

Bij leegstand wordt het *claustrum*, vanuit een hedendaags perspectief, een herinnering van de herinnering. De symbolische betekenis is relatief beperkt, het kloosterpand duidt slechts op de typologische overeenkomst van het twintigste-eeuwse klooster en het middeleeuwse klooster. De herinnering aan het *claustrum* zou men wel opnieuw kunnen opladen, bijvoorbeeld door een nieuwe rondgang te creëren, zoals in de middeleeuwse kloosters. Daarmee zou ook de structuur van benauwende interne corridors 'licht en lucht' kunnen krijgen. Wat de rest van het stelsel van gangen en kamers betreft, lijken er weinig redenen om deze disciplinerende structuur in stand te houden. Het openbreken van de gebouwen, vooral op de begane grond, verbetert niet alleen de gebruikskwaliteit maar is ook – en daar

gaat het hier om – een aanpassing van de historische betekenis. Wat de gebouwwolumes betreft: deze hebben een zekere waarde in de stedelijke structuur. De relatief grote gebouwen zorgen voor een monumentale laag in de stedelijke structuur.

De stijl van een religieus-burgerlijk instituut

Het Mariadal klooster is gebouwd in de stijl van de Delftse School. J.Th.J. Cuypers ontwierp de kapel; het ontwerp voor de rest van het gebouw is van F.B. Sturm. Met deze traditionalistische stijl wordt nadrukkelijk afstand genomen van de neogotische stijl. De neogotiek, met haar verwijzing naar de middeleeuwse esthetiek, belichaamde het verlangen naar een ervaring van de katholieke gemeenschap, een nieuwe katholieke bloeiperiode. Het is een stijl die zich afzet tegen de protestantse neorenaissance-architectuur. Lang was de neogotiek de dominante stijl voor katholieke religieuze architectuur. Aan het begin van de twintigste eeuw raakten de ‘ware principes’ van de katholieke, op de gotiek gebaseerde architectuur, zoals in het midden van de negentiende eeuw geformuleerd door Augustus Pugin in Groot-Brittannië en door Alberdingk Thijm in Nederland, langzaam uit de gratie.³⁰ Architecten zoals Dom Bellot en Dom Van der Laan (beiden benedictijnse monniken) zochten naar een nieuwe stijl gebaseerd op eenvoud. Niet langer werd de oriëntatie op de hemel en de verpersoonlijking van God centraal gesteld maar een directe beleving van het wonder van de goddelijke creatie zoals gevoeld kan worden in een directe relatie met de natuur. Deze ontwikkeling van de katholieke spiritualiteit werd beïnvloed door de abstractie van het neothomistische denken, dat aan het eind van de negentiende eeuw sterk aan invloed won. Onder architecten leidde de zoektocht naar een nieuwe stijl die de beleving van de natuur centraal stelde, naar een herinterpretatie van de middeleeuwse architectuur. Nu werd de middeleeuwse architectuur juist gewaardeerd om het vermogen de relatie tussen ons en de natuur voelbaar te maken.³¹

Het openstaan voor nieuwe ideeën en de zoektocht van een nieuwe stijl waren ook het gevolg van het gegroeide zelfvertrouwen van de katholieken.³² De emancipatie van het katholieke volksdeel was ruim een halve eeuw na het aantreden van Willem II en de grondwet van 1853 redelijk op stoom gekomen. Geholpen door de industrialisatie van Noord-Brabant en door welvaartsgroei hadden katholieke instellingen een stevige positie gekregen in de samenleving.³³ De katholieke instellingen presenteerden zich nadrukkelijker als onlosmakelijk onderdeel van de stedelijke samenleving en maakten daarbij vaker gebruik van de architectuurstijlen die eerder voorbehouden waren aan niet-religieuze en niet-katholieke gebouwen. De katholieke opdrachtgevers van bouwwerken voor kerken, kloosters en scholen zochten daarbij naar een architectuur die een neutrale inpassing binnen de stedelijke ruimte kon combineren met representatie van de katholieke identiteit, die aansloot bij de moderne tijd maar tegelijkertijd oog had voor traditionele waarden. De Delftse school van Granpré Molière, de neoromaanse en zelfs de neorenaissance stijl (die laatste weliswaar meestal met enkele neogotische toevoegingen) en de meer abstracte architectuur van Dom Bellot en Dom Van der Laan kwamen daarvoor in aanmerking. Het zijn architectuurstijlen waarin soberheid en eenvoudige geometrische patronen leidend zijn.

30 Pugin, *The true principles*; Alberdingk Thijm, *De heilige linie*.

31 Maurice Denis: ‘Qu’est-ce donc qui nous touche dans l’art du Moyen Age? Je réponds: c’est sa jeunesse d’âme, sa sincérité, sa naïveté, c’est la simplicité du rapport qu’il établit entre la nature et nous.’ Citaat in Simmins, ‘Vers une théorie’, 136.

32 De zoektocht naar een nieuwe eenvoud in de architectuur vond overigens ook plaats buiten katholieke kringen. Berlage stelde in zijn lezing *Bouwkunst en Impressionisme* uit 1893 ‘...van bouwkunst terug te willen naar een eerlijke bouwkunde, waarbij door toepassing van een zuivere constructie aan alle kunstelementen is voldaan.’

33 Van de Sande, ‘Noord-Brabant’.

Voorgevel Mariadal (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

Een verlichte kapel

Het interieur van de kapel en de entree van het klooster hebben een hele andere uitstraling.

De kapel is een *Gesamtkunstwerk*: alle onderdelen zijn in samenhang met elkaar ontworpen. De architectonische samenhang is het resultaat van de consequent toegepaste geometrische patronen (zoals de hoek van dertig graden), het terugkerend kleurgebruik, de plaatsing en het ontwerp van de kapelbanken en de baksteenpatronen van de wanden. De ruimte van de kapel wordt als één ruimte ervaren en wordt nergens verstoord door losse objecten. De kapel is licht en heeft door de lichte grijs-zilveren kleur een briljante uitstraling. De entreehal die het klooster met de kapel verbindt, heeft een vergelijkbare uitstraling. Boven de entree zijn wandschilderingen aangebracht die zijn opgebouwd uit lichte kleuren. Het kleurgebruik en de aanwending van het licht in de ruimtes zijn gericht op het oproepen van een zintuiglijke ervaring. Iconografische elementen of ornamenten zijn beperkt aanwezig. In de kapel gaat het niet om het overbrengen van allegorische betekenissen, maar om de bezoeker onder te dompelen in deze zintuiglijke ervaring, die de bezoeker dichterbij God, de natuur, bij de gemeenschap en tot zichzelf moet brengen.

Interieur van de kapel van Mariadal (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed 2010)

De omhulling van de gemeenschap

Een van de meest bijzondere onderdelen van de kapel is de behandeling van de baksteenwanden. Door het gebruik van baksteen in het interieur wordt de kapel als deel van de stedelijke ruimte beleefd. De baksteenwanden zijn echter zodanig bewerkt dat de kapel tegelijkertijd ook als een interieur aanvoelt. Met gouden en groene keramische bakstenen is een complex weefsel gevormd. De gouden lijnen lopen verticaal, de groen lijnen lopen horizontaal. Het staand verband in de steensmuur maakt deze complexe patronen mogelijk. Het weefsel van keramische stenen en afwisselende verbanden vormt de bekleding van de ruimte. Het patroon realiseert een immateriële laag die contrasteert met het doelbewuste tonen van de baksteen als het bouw materiaal. De immateriële laag drukt de materialiteit van het materiaal naar de achtergrond.³⁴ Wat wordt beleefd, is de omhulling die door het weefsel wordt gecreëerd. Het is de omhulling van een gemeenschap, van de aanwezigen in de kapel.

De ruimtelijke structuur van de kapel versterkt deze functie als gemeenschapsruimte. De kapel heeft een voor twintigste-eeuwse vrouwenkloosters kenmerkende L-vorm, die het *claustrum* aan twee kanten omsluit.³⁵ In de kapel van Mariadal wordt het onderscheid tussen de kloosterlingen en de bezoekers en pensionaten niet meer zo nadrukkelijk aangegeven als voorheen gebruikelijk was. De 'hoek' in de kapel zorgt er voor dat de kloosterlingen en de 'gewone' kerkgangers elkaar niet zien waardoor een fysieke scheiding, een doksaal of een verhoogde koorruimte, zoals in de middeleeuwse kloosterkerken gebruikelijk was, overbodig is. De kapel kan hierdoor als een grote ruimte worden beleefd.

Een mentale constructie

Een andere betekenislaag in de kapel wordt gevormd door de geometrische patronen van de constructie. Alle hoeken in de opstanden en in de constructie zijn opgebouwd uit hoeken van dertig graden. De geometrische patronen lijken geïnspireerd door de werkwijze van Dom Bellot, die in zijn architectuur sterk leunde op de proportieleer. In de getalsmatige verhoudingen die in de constructie zijn verscholen, toont zich de goddelijke waarheid. In de architectuur van Bellot is de geometrie expressief gemaakt: de geometrische patronen en getalsmatige verhoudingen zijn expliciet aanwezig. Daarmee is het niet alleen een fysieke, maar ook een mentale constructie.

Drie betekenislagen

De zintuiglijke ervaring die wordt veroorzaakt door het licht en het kleurgebruik, de omhulling van de gemeenschap door het weefsel van baksteen en de representatie van de universele waarden in de geometrische patronen vormen drie betekenislagen, als dimensies van een nieuwe spirituele ervaring die, zoals eerder genoemd, de bezoeker dichterbij

³⁴ Volgens de architectuur theoreticus Gottfried Semper kan alleen 'door de totale beheersing van het materiaal het materiaal vergeten worden'. Semper beschouwde het weefsel of vlechtwerk als de oorspronkelijke ruimtescheiding, de essentie van de wand. De wand die vooraf ging aan alle andere type wanden, van klei, steen of baksteen.

³⁵ Een pragmatische reden voor deze structuur is wellicht dat anders er een hele korte, onpraktische vleugel gemaakt had moeten worden aan deze zijde van het *claustrum*.

God, de natuur, bij de gemeenschap en tot zichzelf moet brengen.³⁶ De werking van deze samenwerkende betekenislagen is zo krachtig en samenhangend, zoals een *Gesamkunstwerk* betaamt, dat elke kleine ingreep de werking reduceert of zelfs teniet doet. De RCE zegt over deze kapel niet voor niets dat er gezocht moet worden naar een functie waarbij geen aanpassingen aan de kapel hoeven te worden gedaan. De architectuur van de kapel is, met andere woorden, zeer hermetisch.

Een nieuwe gemeenschapsruimte?

Wat is de hedendaagse betekenis van de architectuur van de kapel? Met het vertrek van de zusters is de gedeelde religieuze beleving minder relevant geworden. Het weefsel werkt ook zonder deze gemeenschappelijke religieuze ervaring echter nog steeds als een omhulling. De kapel is daarmee een soort huiskamer. De kapel zou een ruimte kunnen worden voor een ander type gemeenschap, die wellicht meer open is en meer op de stad georiënteerd. De omhulling zou dan meer als een (mentale) grens tussen binnen en buiten moeten functioneren. Daarbij zou de het interieur van de kapel van buiten zichtbaar kunnen zijn en, *vice versa*, de buitenwereld vanuit de kapel. Het weefsel leent zich goed voor het creëren van een meer open begrenzing. Binnen de structuur van het weefsel kan een nieuw patroon van openingen worden toegevoegd.

Het is de vraag of een dergelijke nieuwe gemeenschapsfunctie kan worden gekoppeld aan de nieuwe functie voor de rest van het klooster. Wellicht is een ontkoppeling van kapel en klooster hiervoor een oplossing. Dat zou kunnen betekenen dat de oriëntatie van de kapel moet worden omgedraaid. De entree aan de straatzijde is mogelijk niet meer geschikt door de verweving met de rest van het klooster. Een alternatieve entree *casu quo* opening aan de tuinzijde kan de kapel een directe oriëntatie op de stad geven.

Geschiedenis, erfgoed en ontwerp

In het bovenstaande is geprobeerd om op basis van een historische en kunsthistorische beschrijving de hedendaagse betekenissen van het klooster Mariadal te formuleren. Het is bedoeld als een exploratieve tekst waarbij enkele contradicties voor lief zijn genomen. Bewust zijn enkele 'offensieve', wellicht brutale, voorstellen voor verandering van de monumentale structuur gedaan. Deze tekst is vooral bedoeld om de betekenis van de vorm én de inhoud van het object, in verleden en toekomst, bij erfgoedontwikkeling onder de aandacht te brengen.

³⁶ Zie Father Régamey: '*Entrer dans l'Église, c'est s'enfoncer dans une double profondeur, celle de son âme à soi-même qui cesse de se dissiper aux régions de la dissimilitude, et celle de la communauté fraternelle, toutes deux découvertes dans le profondeurs de l'amour divin. L'Église est dans la Cité le lieu où les hommes accèdent à leur propre vérité dans un dépassement d'eux-mêmes en Dieu et en leurs frères. Elle est le foyer d'une ferveur contagieuse qui doit gagner la Cité entière. Elle n'est pas la centrale d'une propagande: elle est une fraternité qui donne à ceux qui en vivent l'expérience de l'amour divin: ce que les autres perçoivent de cette vie est d'une conviction irrésistible. Tel est l'appel de l'Église à la Cité.*' Citaat in Simmins, 'Vers une théorie', 139.

RÉSUMÉ

Transformations monumentales. La relation entre historiographie, politique du patrimoine et projet

Du point de vue de l'ingénieur architecte urbaniste, la valeur d'un bâtiment historique patrimonial tient simultanément à ses caractères intrinsèques et à son implantation, à ce qu'il peut raconter du passé et aux significations qu'il peut revêtir aujourd'hui. Lorsqu'un bâtiment se voit affecté à de nouveaux utilisateurs, ceux-ci créent avec l'édifice un lien différent de celui que leurs prédécesseurs entretenaient avec ces murs et ces volumes.

Le cas de l'architecture religieuse est particulier, en ceci que la forme et la fonction du bâtiment sont très intimement liées. L'architecture y est fondée sur la signification religieuse et sur les usages rituels. Cela se vérifie 1° sur le plan de la structure, car la construction doit être adaptée aux usages liturgiques et le cas échéant communautaires, en ce compris une articulation —variable selon les congrégations— entre clôture et ouverture sur le monde, 2° sur le plan du style, car celui-ci est souvent chargé idéologiquement et émotionnellement, comme dans le cas du néo-gothique, et 3° sur le plan du contexte. Dès lors qu'une communauté quitte un bâtiment conventuel et que celui-ci n'est pas réaffecté à un autre usage religieux, la rupture dans la signification du bâtiment est particulièrement forte. Le style, la structure et le contexte ne sont plus en adéquation avec les nouveaux usages.

Une continuité relative peut toutefois être proposée si l'on est attentif à la valeur historique du bien lors de sa réaffectation. En termes de construction mentale, l'édifice offre d'ailleurs un lien avec le passé qu'il représente : il raconte à sa façon l'histoire d'un lieu, d'une période, d'hommes et de femmes. Mais ces récits sont toujours pluriels, car il y a plusieurs types d'usage et plusieurs périodes qui se sont succédés. Le travail de conservation active des monuments historiques s'apparente donc à l'historiographie et à l'interprétation historique : l'opération n'est pas neutre et suppose de poser des choix, en mettant l'accent sur telle dimension plutôt que sur telle autre.

Dans la pratique actuelle de la restauration et de la réaffectation, une approche *défensive* reste dominante, malgré quelques plaidoyers pour une ouverture. Ce sont principalement des jugements de valeur de l'ordre de l'histoire culturelle qui déterminent quels éléments doivent être préservés, et c'est en fonction de ceux-ci que l'actualisation du bâtiment peut prendre place. Cette approche mène à une muséalisation de parties spécifiques de l'édifice.

Une approche plus *offensive* vise par contre à articuler la valeur historique des éléments architecturaux et la signification qu'on peut leur accorder en termes d'usages contemporains. L'auteur propose à cet égard une approche plus proche de l'objet comme source historique que dans les théories courantes sur le patrimoine, tout en offrant l'espace pour une prise de position quant aux significations culturelles des monuments historiques. Il souligne que cette approche « offensive » impose une collaboration beaucoup plus intensive entre historiens, spécialistes du patrimoine et auteurs de projet.

L'auteur propose ensuite une illustration de son propos, en appliquant celui-ci au cas du couvent des sœurs franciscaines de Mariadal à Roosendaal (Noord-Brabant). Il examine d'abord comment le tissu urbain s'est fait et défait, au travers d'un processus remontant à l'arrivée de la communauté en 1832 : installation dans une maison de maître, agrandissement (1838) et construction d'une chapelle à l'arrière (1842), développement d'un quartier

scolaire et conventuel suite à l'implantation de nouveaux établissements voisins en 1870 et 1919, destructions de bâti et agrandissement de voirie dans les années 1970. Cette déstructuration limite évidemment les possibilités d'intervention.

Il en va différemment des nouveaux bâtiments édifiés pour les Franciscaines en 1934 par les architectes J. Cuypers et B. Sturm au nord du site. Le bâtiment conventuel à front de rue présente une façade et un ordonnancement dans le style de l'Ecole de Delft : usage de la brique, sobriété, grandes fenêtres, bien dans le style de cette architecture moderne traditionaliste. Par contre, la chapelle est d'allure moderniste affirmée et conçue comme une œuvre d'art totale, intégrant l'élévation, l'espace, le parement mural, l'éclairage et le mobilier. L'inventaire des monuments nationaux met l'accent sur ce complexe conventuel comme illustration d'une typologie architecturale, comme jalon dans l'œuvre de ses architectes et comme expression de la place prise dans la société par les congrégations catholiques dans l'entre-deux-guerres. Ce sont aussi ces éléments que souligne le Service national du patrimoine culturel dans son rapport exploratoire. Mais tout ceci, centré sur les styles et l'histoire de l'œuvre architecturale, n'est guère de nature à guider les auteurs de projets en quête d'un usage actualisé et d'une nouvelle signification en lien avec ce passé et avec le caractère du bâtiment. Par contre, si l'on prend en considération le fait que ce couvent abritait une communauté assurant des soins et un enseignement, au service de l'ensemble de la population et donc du développement de la ville et de la province, le fait que cette communauté s'intégrait dans une congrégation formant un véritable réseau supra-local, offrant aussi des possibilités de mobilité à ses membres et, au prix paradoxal d'un retrait relatif de la société, des possibilités de carrière et d'émancipation aux religieuses enseignantes qu'elle formait, une relecture contemporaine possible est la suivante : réaffecter le lieu en centre d'hébergement pour personnes en situation de difficulté, afin qu'un relatif retrait du monde leur permette de se reconstruire et de s'émanciper socialement, idéalement en réseau avec des centres analogues. La fonction d'avenir présente ainsi un aspect de continuité avec la fonction ancienne, aide à en transmettre la mémoire et à lui donner sens, et reste en cohérence avec la structure et l'esprit du bâtiment. S'agissant de la chapelle, son architecture stimule une expérience de rapprochement avec la nature, la communauté et soi-même. On peut suggérer dès lors de pratiquer une ouverture pour créer une communication visuelle entre l'intérieur de la chapelle et la ville. En outre, il pourrait être opportun de dissocier fonctionnellement la chapelle du couvent, et de lui offrir une nouvelle entrée par le jardin. De son côté, le jardin clos du couvent de 1934 revêt également un intérêt patrimonial en tant qu'illustration de la catégorie «jardin conventuel» : les spécificités du jardin passent au second plan derrière son statut d'exemple illustratif utile à conserver. Il est très difficile d'en réactualiser l'ensemble des caractéristiques fonctionnelles, liées notamment à une stricte discipline de vie conventuelle. On peut toutefois, par exemple, en faire un parc public tout en en préservant le caractère (semi-) fermé, qui renforce le calme du lieu, ou un lieu de rencontre permettant d'intégrer les diverses dimensions d'un usage multifonctionnel des alentours immédiats (tout comme jadis le jardin conventuel intégrait les multiples dimensions de la vie religieuse : contemplation, récréation, travail).

(Résumé en français par Eric Bousmar)

Literatuur

- Alberdingk Thijm, J.A., *De heilige linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en altaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst* (Amsterdam 1858).
- Atelier Quadrat, *Kloostercomplex Mariadal*, Stedenbouwkundige verkenning (Rotterdam 2011).
- Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal 1832-1932*, *Tijdschrift Franciscaansch Leven* XV (1932).
- Bureau Oranjewoud, *Een erfgoedkaart voor Roosendaal* (Heerenveen 2011).
- Cultuurhistorische Verkenning Klooster Mariadal te Roosendaal*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ([Amersfoort] 2010).
- G., P., 'De Vrouw der Voorzienigheid M.M. Joseph', in: *Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal 1832-1932*, *Tijdschrift Franciscaansch Leven* XV (1932) 5-10.
- Jansen, J., *De toekomst van het verleden. Over ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na de Belvedere*, Inaugurele rede Wageningen Universiteit (2012).
- Kolen, J.C.A., 'Een functionele geschiedenis', in: M. Eerden e.a. (red.), *Op historische gronden, Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie* (Utrecht 2008) 83-102.
- Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Kiezen voor karakter, Visie erfgoed en ruimte* (Den Haag 2011).
- Netwerk Erfgoed & Ruimte, Onderzoek & Onderwijs, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding, de relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening* (Amersfoort 2012).
- Netwerk Erfgoed & Ruimte, Onderzoek & Onderwijs, *Karakterschetsen, Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte, Deel 1 Kennisagenda* (Amersfoort 2014).
- Pugin, A.W.N., *The true principles of pointed Christian architecture* (London 1841).
- RIGO/Gemeente Roosendaal, *Bestemmingsplan Roosendaal Centrum Noord* (Rotterdam/Middelburg 2008).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorische verkenning klooster Mariadal te Roosendaal* (Amersfoort 2010).
- Sande, A. van de, 'Noord-Brabant (1830-1960)', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden* (Zwolle/Leuven 2004) 641-671.
- Simmins, G., 'Vers une théorie de l'architecture de Dom Bellot' (*Dom Bellot: Towards a Theory of Architecture*), in: Claude Bergeron en Geoffrey Simmins, *L'Abbaye de Saint-Benoît-dulac et ses bâtisseurs* (Calgary 1997), 135-162.
- Smits, J., *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* (Alphen aan de Maas 2010).
- Sr. Félicité, 'Het aandeel der Penitenten-Recollectinen in het Onderwijs', in: *Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal 1832-1932*, *Tijdschrift Franciscaansch Leven* XV (1932) 11-23.
- Technische Universiteit Eindhoven, Leerstoel Stedenbouw en Stedelijke Architectuur, Gijs Bouwens, Floris van Mooij en Jasper Uiter, *Urban Heritage Atlas Mariadal* (Eindhoven 2015).
- Technische Universiteit Eindhoven, Leerstoel Stedenbouw en Stedelijke Architectuur, Jasper Uiter, *Urban Heritage Designbook* (Eindhoven 2015).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Travaux de restauration autour le jardin du cloître de l'Abbaye du Parc à Heverlee (collection de photos de l'Abbaye du Parc)

Eric Bousmar

Entre passé et présence.

Les abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonne, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine.

Conclusions

L'histoire des abbayes, chapitres et couvents était au cœur du XVIIe colloque 'La Ville brabançonne', tenu à Nivelles en octobre 2014. Les organisateurs de cette rencontre interdisciplinaire et internationale avaient pour ambition d'éclairer les enjeux urbains passés, présents et futurs, en donnant la parole à des archéologues, des historiens, des ingénieurs et des architectes urbanistes, des restaurateurs et des historiens de l'architecture. Des acteurs du secteur du patrimoine, guides touristiques et personnel des musées, ont également pris part aux discussions. Ce sont les actes de ces deux journées de rencontre que le lecteur tient à présent entre les mains.

Dans les pages qui suivent, l'attention porte spécialement sur l'interaction entre les institutions religieuses et les villes brabançonne, et sur l'influence durable de ces établissements dans le paysage urbain. Sont donc discutées des questions d'urbanisme et d'architecture, de développement urbain et de vie urbaine, depuis le Moyen Âge jusqu'à nos jours, en ce compris ce qui concerne la restauration et la réaffectation des bâtiments conventuels, des églises et des espaces où ils s'élèvent.

En guise de conclusions, je me propose de dire dans un premier temps quelques mots, du point de vue de notre problématique, sur la situation de la ville qui fut l'hôte du colloque, avant d'aborder, dans un second temps, l'apport des différents exposés.

La ville de Nivelles est en soi un objet d'études remarquable et une excellente illustration de la problématique qui nous occupe. Tout part d'une communauté religieuse, fondée à l'époque mérovingienne, dans une *villa* des puissants Pippinides. Ce qui ne renvoie pas, bien entendu, à une «maison de campagne» du maire du palais Pépin l'Ancien, comme l'affirme aux visiteurs de la collégiale un guide local, suite à un enchaînement logique trop rapide et par faute de connaissances spécialisées... La fondation se développa en un monastère double d'inspiration colombano-bénédictine. Par la suite, l'abbaye se transforma en un chapitre de chanoines et chanoinesses, et devint le centre d'une agglomération, le noyau de la ville. L'abbaye se trouve ici littéralement à la base du développement urbain. Elle s'élevait au centre d'un plan urbain concentrique et au cœur de la société locale, car l'abbesse était aussi dame de Nivelles, avec droit de haute justice, et cela jusqu'à la fin de l'Ancien Régime.¹ Les chanoinesses et les chanoines ne sont plus là aujourd'hui, mais la collégiale s'érige toujours au centre de la ville.

¹ Pour plus de détails et des références, je me permets de renvoyer le lecteur aux contributions de S. Boffa et F. Chantinne dans le présent volume.

Les Nivellois d'aujourd'hui restent fascinés par «leur» collégiale. Elle est une source de fierté et figure au cœur de la symbolique urbaine.² Les autorités communales organisent tous les trois mois, nous apprend l'échevine de la Culture, une visite spéciale de la collégiale à l'attention des nouveaux habitants. Il s'agit donc, en quelque sorte, d'une intégration par la visite du patrimoine. Un colloque comme celui-ci, tenu dans un bâtiment donnant sur la Grand-Place, ne peut se dérouler sans que l'on entende le son du carillon, portant depuis la collégiale. La semaine qui précéda notre rencontre, était celle du Tour Sainte-Gertrude. Cette procession annuelle se clôture par une rentrée solennelle en ville, animée par des participants costumés : une fois par an les chanoines et chanoinesses sont ainsi de retour.³ L'identité urbaine nivelloise est étroitement liée à la collégiale, un bâtiment perçu comme le vecteur actuel d'une continuité ancrée profondément dans le lointain Moyen Âge.

Les historiens ne sont pas dupes. En réalité, beaucoup de choses ont évidemment changé. Le Chapitre a été supprimé à la fin du dix-huitième siècle et la collégiale Sainte-Gertrude transformée en église paroissiale.⁴ Mais pour les Nivellois elle est néanmoins restée 'la Collégiale'. Les deux autres églises du complexe capitulaire, à savoir Saint-Paul et Notre-Dame, ont été détruites. La Collégiale elle-même fut très durement touchée par un bombardement aérien de la Luftwaffe en mai 1940, qui endommagea également le cloître et détruisit l'ancien palais abbatial, de même qu'une partie importante du centre urbain.⁵ Ce fut au demeurant l'occasion, dès 1941, de mener une campagne de fouilles archéologiques dans la collégiale, et plus tard d'y aménager un «sous-sol archéologique» propice à l'accueil des visiteurs. Une longue campagne de restauration de l'édifice mena par ailleurs à l'organisation d'une consultation populaire — une initiative très inhabituelle, qui constitue aujourd'hui encore un cas d'école pour les juristes belges — afin de déterminer la forme que devrait prendre l'avant-corps : un clocher gothique, un *Westbau* néo-roman ou, en guise de compromis, un toit plat. Le choix se porta sur la restitution néo-romane, dans une fervente illusion d'authenticité. L'avant-corps 'restauré' de la Collégiale fut inauguré festivement en 1984, trente ans avant la tenue de notre colloque. Dans la 'salle impériale', à l'étage de l'avant-corps, sont à présent exposés quelques chefs-d'œuvre conservés par la Fabrique d'église : des manuscrits, des objets de dévotion, des pièces d'orfèvrerie et surtout les restes de la châsse du treizième siècle ayant contenu les reliques de sainte Gertrude, dont l'essentiel a péri dans les flammes en 1940.

La très forte focalisation nivelloise sur la collégiale Sainte-Gertrude ferait presque oublier que la ville a compté, et compte toujours, bien plus d'édifices conventuels.⁶ Du Béguinage, il ne reste guère plus qu'un souvenir dans la toponymie, la bien nommée *rue du Béguinage*. Le folklore local a d'ailleurs longtemps prétendu qu'une sainte locale a été à l'origine du mouvement béguinal. Le Refuge des Trinitaires, bâti entre 1763 et 1769 sur l'emplacement d'une église paroissiale démolie, est un autre exemple intéressant. C'est un cas typique de réaffectations successives : il fut en usage comme atelier, comme hôtel, comme école, comme mont-de-piété et comme orphelinat, avant d'abriter depuis le milieu du vingtième siècle le Musée communal d'archéologie, d'art et d'histoire. Peintures, sculptures sur bois ou sur pierre, tapisseries, stalles de chœur provenant de la Collégiale et d'autres établissements ecclésiastiques occupent le rez-de-chaussée et le premier étage de ce bâtiment du dix-huitième siècle. Parmi ces œuvres, on remarque deux copies d'atelier de Rubens (à moins qu'il ne s'agisse tout de même de toiles du maître lui-même ?), les modèles en terre cuite réalisés par Laurent Delvaux pour des chaires à prêcher, dont les originaux se trouvent dans la Collégiale, et quatre magnifiques statues d'apôtres, provenant probablement du jubé de cette même collégiale.⁷ D'autres édifices, disparus ou partiellement

conservés, méritent aussi de retenir l'attention, comme les couvents des annonciades et des carmélites, les hôpitaux, et les refuges d'abbayes.

Il faut encore dire un mot en particulier de l'ancien couvent franciscain des Récollets. Ce dernier consiste d'une part en une église gothique tardive, du début du seizième siècle, aujourd'hui encore en usage en tant qu'église paroissiale, et d'autre part en un bâtiment conventuel carré.⁸ Celui-ci fut longtemps utilisé comme hôpital, école puis tribunal de commerce, avant d'être racheté par la Ville, dans l'espoir d'y développer un projet intéressant et cohérent. Vu l'importance des coûts, les autorités communales ont toutefois décidé de remettre le bâtiment sur le marché immobilier, en espérant trouver un investisseur intéressé à, par exemple, réaffecter l'édifice en hôtel. Pour faire bref, la ville de Nivelles est donc un exemple de tous les aléas possibles que les abbayes, chapitres et convents ont pu subir dans un contexte urbain brabançon, de la destruction et de l'oubli à la restauration, à la réaffectation et à l'incertitude.

Un volume comme celui-ci, et le colloque qui l'a précédé, ne peut prétendre à la synthèse. Par contre, il offre un *status quaestionis* de la recherche en cours et permet de mener une réflexion qui dépasse les frontières entre spécialités chronologiques et disciplinaires. Les couvents ont été très nombreux dans les villes brabançonnaises (Bruneel, Coomans). Dans certaines villes comme Anvers ou Bruxelles, ils se comptaient par dizaines. Ils occupaient une part non négligeable du foncier urbain (parfois même un pâté de maisons au complet), étaient des points de repère bien visibles dans le paysage urbain (et les marchands et artisans s'y référaient effectivement à cet effet), et remplissaient d'importantes fonctions religieuses, sociales (en l'occurrence caritatives et éducatives), économiques et parfois même politiques. A Bruxelles par exemples, les couvents occupaient de 11 à 12% de la superficie urbaine. Leur poids financier et socio-politique aussi était grand. On ne pouvait se passer de l'implication des communautés religieuses dans la gestion des hôpitaux, parfois eux mêmes de grands propriétaires fonciers et constituant, le cas échéant, une ville dans la ville (Guilardian). En bref, les couvents sont une réalité quotidienne pour les citoyens brabançons, depuis l'essor urbain du Moyen Âge central jusqu'à la fin du dix-huitième siècle.

Certains de ces établissements étaient très anciens, parfois plus vieux que les villes au berceau desquelles ils se trouvèrent. Nivelles et Gembloux, deux villes d'abbayes sises dans la partie wallonne du duché de Brabant, en sont de magnifiques exemples. Leur origine est ici étudiée à l'aide de sources écrites et archéologiques (Boffa, Chantinne). Le temps était venu pour mettre à jour l'état de la question et présenter de nouvelles hypothèses, suite aux récentes fouilles archéologiques menées à Nivelles. Les deux contributions présentées dans ce volume sont des pas importants vers une révision fondamentale de nos connaissances. Le développement urbain a été dans ce cas la conséquence du succès d'une abbaye du Haut Moyen Âge. Mais il y a aussi bien des couvents et des établissements religieux urbains de fondation beaucoup plus récente, qui ont dès lors été implantés dans un tissu urbain déjà existant et qui durent s'adapter à cet environnement pour y remplir leurs fonctions. Ce n'est en effet pas moins du tiers des couvents urbains des Pays-Bas méridionaux dont la fondation remonte à la Contre-Réforme (Bruneel). La part du dynamisme post-médiéval à cet égard ne

2 Voir Bousmar, "Ende want van onzer stadt van Nivele", 141-155.

3 Collet, *Sainte Gertrude de Nivelles*; Hascoët, 'Contribution', 187-237.

4 Ercolini, 'La suppression', 163-242.

5 Garin, *Nivelles, reconstruction*, vii-164 pp.

6 *Le Patrimoine*, 356-410; Lecocq, 'Nivelles', 146-169.

7 Lecocq en Osterrieth, *Musée communal*; Bousmar, 'A propos du saint Félix'; Fransen, 'Quatre statues'.

8 Voir note 6.

doit donc pas être sous-estimée. On notera sur ce point un article, de nature principalement méthodologique, s'interrogeant sur la manière dont on peut mesurer l'implication des autorités civiles, en l'occurrence les archiducs Albert et Isabelle pour les années 1599-1621, dans le développement de la vie religieuse urbaine (Germonprez). Dans le Brabant septentrional, c'est le renouveau catholique du dix-neuvième siècle qui a produit un nombre non négligeable de couvents et d'églises (Van Leeuwen). Dans les provinces belges d'Anvers et de Brabant aussi, le dix-neuvième siècle vit l'installation de nouvelles congrégations (Bruneel).

La réaffectation des couvents et bâtiments religieux est une très vieille histoire. Ne voit-on pas, en plein Moyen Âge, les églises fonctionner comme lieu de refuge pour la population ? Ce fut notamment le cas à Gembloux (Boffa). Ne pourrait-on ici parler, *cum grano salis*, d'une réaffectation temporaire des épais murs de l'édifice ? Ce qui est certain, c'est que l'usage multi-fonctionnel d'un édifice conventuel n'avait rien d'incongru pour le citadin brabançon médiéval. Un tournant se dessine à la fin du dix-huitième siècle (Coomans, Bruneel). Dans le Brabant autrichien comme dans le reste des Pays-Bas habsbourgeois, la suppression d'un certain nombre de communautés et de couvents sous l'impératrice Marie-Thérèse (les Jésuites en 1773) et surtout sous l'empereur Joseph II ouvrit la possibilité d'une nouvelle affectation pour les bâtiments désormais vides. On les transforma en caserne, en arsenal, en prison, en magasins et entrepôts, en école et en hôpital. D'autres édifices furent tout simplement détruits, comme l'église (par ailleurs paroissiale) Saint-André à Nivelles⁹. Tout ceci se déroula sous l'Ancien Régime. Par la suite, l'annexion des anciens Pays-Bas par la République française entraîna de nouvelles sécularisations, alors même que la révolution industrielle accroissait la demande en vastes bâtiments susceptibles de servir d'usine ou d'entrepôt. Les réaffectations eurent dès lors le vent en poupe, tout autant d'ailleurs que les destructions. Les anciens hôpitaux jugés insalubres, par exemple, n'y ont pas échappé (Guilardian).

Ce n'est que dans le courant du dix-neuvième siècle qu'il devient progressivement question de patrimonialisation. On peut situer dans les années 1860 l'accroissement de l'attention témoignée au patrimoine bâti dans les milieux officiels et dans les sociétés d'histoire locale (Coomans). Cela ne mit toutefois pas fin aux destructions de couvents et d'églises. C'est ainsi qu'à Bruxelles ont encore totalement disparu, par exemple, l'église baroque des Jésuites, le couvent de Jéricho et le Béguinage. La transformation du tissu urbain s'est parfois déroulée de manière particulièrement rapide (Coomans, Bruneel). De complexes de bâtiments qui pendant si longtemps avaient marqué le visage et la vie de la ville, ne demeurent plus qu'un palimpseste et des fragments (selon l'heureuse formule de Van Leeuwen). Certains d'entre eux ont totalement ou partiellement disparus. Il n'en reste parfois plus qu'une trace toponymique. D'autres ont souffert une lente dégradation. Certains disparaissent encore de nos jours.

D'autres bâtiments conventuels ont tout de même profité d'une protection, parfois relative, comme patrimoine culturel, le cas échéant après plusieurs réaffectations successives. C'est ainsi que le tiers des anciens hôpitaux brabançons a tout de même été préservé, parfois seulement partiellement. A Geel, l'hôpital poursuit son existence en tant que musée hospitalier ou *Gasthuismuseum* (Guilardian). Les bâtiments de l'ancien Chapitre Sainte-Gertrude à Nivelles tiennent aujourd'hui encore, on l'a déjà souligné, une part essentielle dans le paysage urbain et dans la conscience d'une identité nivelloise, bien que ce soit au prix d'une grave amputation : des trois églises ne subsiste plus que la Collégiale, elle-même profondément 'restaurée' ; le cloître a été en bonne partie reconstruit, tandis que le palais abbatial et la plupart des maisons canoniales ont disparu pour de bon. Malgré cela, les fonctions

actuelles comme église paroissiale et comme hôtel de ville se situent encore dans la ligne du pouvoir et de l'influence que l'abbesse et son chapitre ont exercé sur la ville durant tout l'Ancien Régime.

La question se pose en effet de savoir si la réaffectation peut offrir une certaine cohérence avec les fonctions antérieures de l'édifice, voire avec sa fonction d'origine. Le projet *Erfgoedfabriek*, ou 'Fabrique du patrimoine', est une initiative prometteuse de la province du Brabant septentrional. Le fait de travailler à l'échelle provinciale contribuera à relever le défi de la réaffectation intelligente de dizaines d'édifices (Van Leeuwen). La réaffectation d'anciens bâtiments hospitaliers reçoit quant à elle une attention internationale sous la forme d'un projet européen (Guilardian). En périphérie de Louvain, le terrain et les bâtiments de l'abbaye du Parc, à Heverlee, sont aussi un exemple magnifique de réaffectation dans la continuité (Van Lani). Dans le cas d'espèce, l'opération a pu être menée grâce aux efforts conjoints des propriétaires originels (à savoir les Norbertins), de l'épiscopat, de la ville et de l'université de Louvain. Une fonction religieuse est préservée, avec la présence des derniers pères prémontrés et celle d'étudiants-prêtres de la KU Leuven. Mais par ailleurs le terrain est ouvert au public, avec des espaces verts et de promenade. La fonction patrimoniale est assumée par une composante muséale et archivéconomique, ainsi que par un centre dédié à la musique ancienne. Bien entendu, il n'est pas possible de réunir partout autant de facteurs favorables à une belle synergie. Au contraire, le nombre et la diversité des acteurs qu'il a fallu rassembler pour mener à bien un tel projet, à la fois multifonctionnel et respectueux de l'essence du lieu, indique la difficulté qu'il peut y avoir à mobiliser, dans d'autres situations, des moyens et des protagonistes. Aux Pays-Bas, c'est un ancien couvent qui a été réaffecté pour devenir le dépôt des fonds d'archives d'autres couvents supprimés (Van Leeuwen). Mais l'on ne peut, par définition, créer qu'un nombre limité d'institutions ayant une fonction centrale et ce type de réaffectation ne peut être répété à l'infini. Des bâtiments conventuels ont aussi été transformés en hôtel de ville (c'est le cas à Nivelles et à Wavre en Brabant wallon),¹⁰ ou en complexe de bureau, à moins qu'ils n'hébergent des services culturels ou universitaires (Van Leeuwen).

La sécularisation croissante et la chute de la pratique religieuse dans les milieux catholiques depuis la fin du vingtième siècle rendent le sort du patrimoine culturel religieux particulièrement préoccupant. Il y a probablement bien plus d'édifices de ce type en mal de réaffectation que ce n'est le cas pour des bâtiments d'autres catégories, profanes. Mais en même temps, c'est précisément le sort de ces bâtiments-là qui est particulièrement sensible aux yeux d'une partie de la population, surtout s'il ne s'agit pas de constructions annexes mais de l'église même.¹¹

L'histoire et l'évolution des anciens bâtiments conventuels et de leur utilisation ne sont qu'un aspect de la question. Leur fonction religieuse d'origine, parfois toujours actuelle, en est un autre. Mais ce n'est pas encore tout. Il faut aussi tenir compte de la morphologie urbaine et des caractères architectoniques de l'édifice, pour pouvoir en comprendre de

9 Dans ce dernier cas, la destruction était la suite de la décision épiscopale (1754) de supprimer la paroisse (Lecocq en Osterrieth, *Musée communal*, 6-7).

10 Tordoir, 'Wavre', 266 et 269-270; *Le Patrimoine*, 587-590. Il s'agit à Wavre de l'église et du couvent des Grands Carmes.

11 Cette question a fait notamment l'objet du colloque 'Les défis du patrimoine religieux. Héritage encombrant ? patrimoine d'avenir ?', organisé le 29 novembre 2014 à Louvain-la-Neuve par l'asbl Comité d'histoire religieuse du Brabant wallon, en collaboration avec l'Institut de recherche 'Religions, spiritualités, cultures et sociétés' de l'Université catholique de Louvain. Ce colloque a éclairé la situation et la problématique dans les diocèses francophones de Belgique, en comparaison avec la Flandre et d'autres pays, dont des exemples néerlandais. Les actes en sont publiés dans la *Revue d'histoire du Brabant wallon. Religion, patrimoine, société* 29 (2015), fasc. 3, sous presse.

façon intégrée la valeur et les possibilités de réaffectation. Il ne s'agit plus ici de la stratigraphie des couches archéologiques, ou de la paléographie des chartes. Il est question de modélisation, de simulations et de maquettes. L'expérience de l'ingénieur architecte urbaniste est ici nécessaire pour étudier les bonnes et moins bonnes solutions, tant sur le plan esthétique que sur le plan fonctionnel (Musch). Cette approche paraît absolument nécessaire pour aboutir à des réaffectations réussies, que l'initiative vienne d'un particulier ou du secteur public.

La réaffectation des bâtiments conventuels n'a rien de neuf. Ceux-ci faisaient déjà sous l'Ancien Régime l'objet de réemplois. Beaucoup, réaffectés ou non, continuent de définir aujourd'hui le plan urbain et le visage de la ville. Mais d'autres ont disparus pour de bon et le plan urbain a été redessiné. Comme historiens, nous savons en principe mieux que quiconque qu'on n'arrête pas le temps. L'état actuel du patrimoine bâti ancien ou d'un monument ne peut être gelé, quelle qu'en soit par ailleurs la valeur et le caractère remarquable. Il continuera inévitablement d'évoluer ; il est d'ailleurs déjà le résultat d'une évolution. Que pouvons-nous donc souhaiter ? Tâchons de traiter ces édifices en lien avec le génie du lieu. Cela suppose de prendre en compte de façon cohérente le point de vue esthétique et urbanistique autant que le souvenir des fonctions antérieures du bien et celui de l'expérience de ceux qui y vécurent jadis ou en furent les voisins. La protection et la conservation des traces du passé sont essentielles : moyennant la contextualisation nécessaire, ces traces peuvent remplir une fonction éclairante, porteuse de sens.¹² Par leur omniprésence dans le paysage urbain, les monuments et le patrimoine culturel bâti forment justement de précieux vecteurs de sens historique. C'est précisément pour cela qu'une conservation et une éventuelle réaffectation raisonnées sont essentielles. Nous savons que cela exige beaucoup d'argent, d'énergie et de temps, et que tout ne peut être réalisé. Mais nous pouvons aussi constater que le succès d'un certain nombre d'entreprises sur le terrain du patrimoine repose sur la convergence d'intérêts divers, sur la synergie d'acteurs variés (hommes et femmes politiques, faiseurs d'opinion, décideurs administratifs), provenant le cas échéant du secteur privé (entrepreneurs et sponsors), mais aussi parfois simples usagers, et de spécialistes, historiens, historiens de l'art et de l'architecture, archéologues, conservateurs et restaurateurs, ingénieurs et architectes, gestionnaires culturels et touristiques. Ils travaillent ensemble à certains projets, et cela marche. Puissent-ils encore davantage se rencontrer, et préparer le terrain pour de futures initiatives. Si le présent volume peut y contribuer, il aura atteint son but.

Eric Bousmar

Tussen verleden tijd en heden.

De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Slotbeschouwing

Tijdens het XVIIde Colloquium 'De Brabantse Stad' in Nijvel in oktober 2014 stond de geschiedenis van abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden centraal. Tijdens dit interdisciplinaire en internationale congres wilden de organisatoren kijken naar het verleden, het heden én de toekomst. Bij deze gelegenheid kwamen archeologen, historici, ingenieurs en stadsarchitecten, restauratoren en bouwhistorici aan het woord. Mensen uit het erfgoedveld, zoals stadsgidsen en museummedewerkers, namen deel aan de discussies. De handelingen daarvan heeft de lezer nu in handen.

De aandacht gaat op deze bladzijden speciaal uit naar de wisselwerking tussen religieuze instellingen en de Brabantse steden en naar hun duurzame invloed op het stedelijke landschap. Daarbij komen aspecten aan bod van stedenbouw, architectuur, stadsontwikkeling en het leven in de stad, vanaf de Middeleeuwen tot de dag van vandaag. Ook wordt aandacht besteed aan de restauratie en de herbestemming van kloostergebouwen, kerken en abdijterreinen.

Bij wijze van besluit wil ik eerst iets zeggen over de situatie in de gaststad van het colloquium vanuit het perspectief van onze vraagstelling en daarna een terugblik bieden op de inbreng van de verschillende betogen.

De stad Nijvel is een opmerkelijk studieobject en tevens een uitstekend voorbeeld van de onderhavige problematiek. In de Merovingische tijd werd er een religieuze gemeenschap gesticht in een *villa* van de machtige Pippiniden. Daarmee wordt niet een *maison de campagne* of 'plattelandverblijf' (lees 'weekendverblijf') van hofmeier Pepijn de Oude bedoeld, zoals een plaatselijke gids, met helaas te weinig vakkennis en na een overhaastige redenering, het aan de bezoekers van de abdijkerk vertelt! De stichting groeide uit tot een dubbelklooster van columbaans-benedictijnse signatuur. Daarna werd de abdij tot kapittel omgevormd en later werd dat ook het centrum van een agglomeratie, het hart van de stad. De abdij ligt hier letterlijk aan de basis van de stadsontwikkeling. Ze stond in het centrum van een concentrisch stadsplan en in het centrum van de plaatselijke maatschappij, want de abdis was ook de vrouwe van Nijvel, met het recht van hoge justitie tot aan het einde van het Ancien Régime.¹³ De kanunnikessen en kanunniken zijn er niet meer, maar de grote kerk staat er nog.

¹² Voir notamment Pomian, *Sur l'histoire*.

¹³ Voor meer details en referenties verwijst ik naar de bijdragen van S. Boffa en F. Chantinne in deze bundel.

Vandaag de dag zijn de inwoners van Nijvel nog altijd begeistert door 'hun' collegiale kerk: deze is immers een bron van trots en staat centraal in de stadssymboliek.¹⁴ Om de drie maanden, zo leert ons de Schepen voor Cultuur, organiseert het stadsbestuur voor de nieuwe inwoners een speciaal bezoek aan de collegiale kerk: dat is dus inburgering door erfgoedbezoek. Een colloquium zoals dit, gehouden in een pand grenzend aan de Grote Markt, kan niet zonder het geluid van de beiaard. De week vóór de bijeenkomst was die van het Sinte-Gertrudisronde, de *Tour Sainte-Gertrude*. Deze processie eindigt met een terugkeer in de stad van de gekostumeerde deelnemers: een keer per jaar zijn er hier weer kanunnikessen en kanunniken.¹⁵ De stadsidentiteit is in Nijvel nauw verbonden met de collegiale kerk en is vervuld van het idee dat het gebouw, dat nu centraal in het stadsbeeld staat, een toonbeeld is van continuïteit tot diep in de Middeleeuwen.

Historici weten wel beter. In werkelijkheid is er natuurlijk veel veranderd. Het kapittel werd aan het einde van de achttiende eeuw opgeheven en de collegiale kerk werd omgevormd tot parochiekerk.¹⁶ Voor de Nijvelaars blijft ze echter 'la collégiale'. De andere twee kerken van het kapittelcomplex, te weten de Sint-Paulus en Onze-Lieve-Vrouw, werden vernield. De Grote Kerk zelf werd in mei 1940 zwaar getroffen door een bombardement van de Luftwaffe. Daarbij werden ook het kloostergebouw en het vroegere abdissenpaleis beschadigd of vernield, zoals trouwens een groot deel van het stadscentrum.¹⁷ Daarom werden er al in 1941 archeologische opgravingen uitgevoerd en werd later een voor bezoekers geschikte archeologische ruimte onder de kerk ingericht. Een lange heropbouwcampagne leidde tot een ongebruikelijke volksraadpleging – tot vandaag een onderzoekscasus voor Belgische rechtsgeleerden – om de vorm van de kerktoren te bepalen: een gotische spits, een neoromaans westwerk of een plat dak als compromis. Men koos voor een neoromaanse reconstructie onder het mom van een keuze voor 'authenticiteit'. Het 'gerestaureerde' westwerk, letterlijk '*l'avant-corps restauré de la Collégiale*', werd in 1984 plechtig ingehuldigd. Dit was precies dertig jaar geleden toen ons colloquium plaatsvond. In de zogenoemde Keizerzaal op de bovenverdieping van het westwerk wordt nu een aantal pronkstukken van de kerkfabriek tentoongesteld: handschriften, devotievoorwerpen, edelsmeedkunst en vooral de overblijfselen van de dertiende-eeuwse Gertrudisschrijn, die in 1940 bijna volledig in de vlammen opging.

De sterke gerichtheid op de Nijvelse collegiale kerk van Sint-Gertrudis zou bijna doen vergeten dat de stad veel meer kloosters en conventen telde en telt.¹⁸ Van het begijnhof bleef niets meer over dan een herinnering in de toponymie. Het gaat om de *rue du Béguinage*, de Begijnhofstraat. De plaatselijke folklore heeft lang beweerd dat een lokale heilige de stichteres van de begijnhoven was. Het refugiehuis van de trinitariërs, zelf tussen 1763 en 1769 gebouwd op de plaats van een vernielde parochiekerk, is een ander voorbeeld. Het is een kenmerkend geval van herbestemming(en): vroeger in gebruik als werkplaats, hotel, school, berg-van-barmhartigheid en weeshuis, herbergt het achttiende-eeuwse gebouw nu het Gemeentelijk Museum voor Oudheidkunde, Kunst en Geschiedenis. Schilderijen, houten en stenen beelden, wandtapijten, koorgestoelten uit de *collégiale* en andere kerkelijke instellingen van de stad zijn op de begane grond en de eerste verdieping te bezichtigen, waaronder twee atelierkopieën van Rubens (of zijn het toch stukken van de meester zelf?), de *terracotta* ontwerpmodellen van Laurent Delvaux voor preekstoelen, waarvan de originelen in de collegiale kerk te zien zijn, en vier prachtige standbeelden van apostelen, vermoedelijk afkomstig van het vroegere kooroksaal van dezelfde kerk.¹⁹ Andere gebouwen, verdwenen of gedeeltelijk bewaard, verdienen ook aandacht, zoals de conventen van annuntiaten en karmelietessen, hospitalen en de abdijrefugies.

Het minderbroedersklooster moeten we in ieder geval nog bespreken. Het bestaat uit een vroeg-zestiende-eeuwse gotische kerk, nu nog als parochiekerk in gebruik, en een vierkant bakstenen kloostergebouw.²⁰ Dit is lang gebruikt als hospitaal, school en gerechtshof (*'tribunal de commerce'*) en werd daarna door de stad aangekocht in de hoop er iets moois van te maken. Ten slotte is het toch weer op de markt gebracht, wegens te grote kosten voor de stad. Die hoopt het gebouw aan een investeerder te kunnen verkopen om er bijvoorbeeld een hotel in te vestigen. Kortom, de stad Nijvel is een voorbeeld van alle denkbare ups en downs die abdijen, kapittels en kloosters in een Brabantse stedelijke context konden ondergaan, van vernieling en vergetelheid tot restauratie, herbestemming en onzekerheid.

Een bundel zoals deze, en het voorafgaande colloquium, biedt geen synthese of algemeen overzicht. Wat hij echter wel biedt, is een *status quaestionis* van het lopend onderzoek. Het is de gelegenheid om eens goed na te denken over de grenzen van tijdvakken en specialismen heen. Er zijn in de Brabantse steden talrijke kloosters geweest (Bruneel, Coomans). In sommige steden, zoals Antwerpen en Brussel, waren er tientallen van deze instellingen. Die namen een groot deel van de stadsgrond in bezit (soms zelfs een volledig huizenblok), waren zichtbare herkenningstekens in het stadsbeeld (en werden ook als zodanig gebruikt door kooplieden en ambachtslieden), en vervulden belangrijke religieuze, sociale (lees: charitatieve en educatieve), economische, soms zelfs politieke functies. In Brussel bijvoorbeeld legden de kloosters beslag op elf tot twaalf procent van het stedelijk grondoppervlak. Hun financiële en sociopolitieke gewicht was ook groot. Het aandeel van religieuze gemeenschappen in het beheer van hospitalen, nu soms weer grote grondbezitters (al dan niet in de vorm van een stadje in de stad), was onmisbaar (Guilardian). Kortom, kloosters waren een dagelijks verschijnsel voor Brabantse stedelingen, vanaf de stedelijke groei in de volle Middeleeuwen tot aan het einde van de achttiende eeuw.

Sommige zijn zeer oud, ouder zelfs dan de steden aan wier oorsprong ze liggen. Nijvel en Gembloers, abdijseden in het Waalse gedeelte van het hertogdom Brabant, zijn er prachtige voorbeelden van. Ze worden hier belicht aan de hand van geschreven en archeologische bronnen (Boffa, Chantinne). Een actuele stand van zaken en nieuwe hypothesen zijn welkom, als vervolg op de recente archeologische opgravingen in Nijvel. Beide bijdragen zijn waardevolle stappen naar een grondige herziening van onze kennis. De stadsontwikkeling was hier het gevolg van het succes van een vroegmiddeleeuwse abdij. Er zijn echter ook veel stedelijke kloosters en religieuze instellingen van meer recente oorsprong. Zij werden in een al bestaande stad ingepland en vervulden functies in een al bestaande omgeving. Zo werd een goed derde deel van de stedelijke kloosters in de Zuidelijke Nederlanden gesticht tijdens de Contrareformatie (Bruneel). Het aandeel van het *postmedieval dynamism* op dit terrein moeten we dus zeker niet onderschatten. In een artikel van vooral methodologische aard wordt nagegaan hoe de inbreng van de overheid, met name van de aartshertogen Albrecht en Isabella in de jaren 1599-1621, in de ontwikkeling van het stedelijk religieuze leven gemeten kan worden (Germonprez). In Noord-Brabant heeft de negentiende-eeuwse katholieke herleving een niet onaanzienlijk aantal kerken en kloostergebouwen tot stand gebracht en zodoende bijgedragen aan de vormgeving van het stadsbeeld (Van Leeuwen).

14 Bousmar, "Ende want van onzer stadt van Nivele", 141-155.

15 Collet, *Sainte Gertrude de Nivelles*; Hascoët, 'Contribution', 187-237.

16 Ercolini, 'La suppression', 163-242.

17 Garin, *Nivelles, reconstruction*, vii-164 pp.

18 *Le Patrimoine*, 356-410; Lecocq, Art. 'Nivelles', 146-169.

19 Lecocq en Osterrieth, *Musée communal*; Bousmar, 'A propos du saint Félix'; Fransen, 'Quatre statues'.

20 Zie noot 6.

Ook in de Belgische provincies Brabant en Antwerpen kwamen er tijdens de negentiende eeuw nieuwe congregaties (Bruneel).

De herbestemming van kloosters is een lang verhaal. Al in de volle Middeleeuwen fungeerden kerken als toevluchtsoord voor de bevolking. Dit was onder meer het geval in Gembloers (Boffa). Zouden we hier niet *cum grano salis* van een tijdelijke herbestemming van de dikke muren kunnen spreken? Wat zeker is, is dat het multifunctioneel gebruik van een kloostergebouw of kerk niet vreemd was voor de Brabantse middeleeuwse stedeling. Een nieuwe wending kwam er op het einde van de achttiende eeuw (Coomans, Bruneel). In Oostenrijks Brabant en de rest van de Zuidelijke Nederlanden bood de opheffing van een aantal kloostergemeenschappen en conventen onder keizerin Maria-Theresia (van de jezuïeten in 1773) en keizer Jozef II de gelegenheid om van de leeg gekomen gebouwen een nieuw gebruik te maken. Zo konden ze tot kazernes, arsenalen, gevangenissen, pakhuizen en opslagplaatsen, scholen of hospitalen omgevormd worden. Andere gebouwen werden afgebroken, zoals de (trouwens parochiale) Sint-Andrieskerk in Nijvel.²¹ Dit alles gebeurde nota bene nog tijdens het Ancien Régime zelf. De annexatie van de Nederlanden door de Franse Republiek bracht meer secularisaties met zich mee, terwijl de industriële revolutie de vraag naar grote gebouwen deed toenemen, die nu als fabrieken en opslagplaatsen konden dienen. Herbestemmingen hadden dan de wind in de zeilen, zoals trouwens ook vernielingen. Ongezonde oude hospitalen ontsnapten er bijvoorbeeld niet aan (Guilardian).

Pas in de loop van de negentiende eeuw was er langzamerhand sprake van erfgoedwording of patrimonialisering. De toename van de zorg voor erfgoed in officiële kringen en bij lokale oudheidkundige genootschappen kan men in de jaren 1860 situeren (Coomans). Toch maakte dit geen einde aan de vernielingen en de sloop van klooster- en kerkgebouwen. Zo verdwenen bijvoorbeeld de barokke jezuïetenkerk, het convent van Jericho en het begijnhof in Brussel, helemaal. De omvorming van het stedelijke landschap kon soms razend snel gebeuren (Coomans, Bruneel). Van enkele gebouwencomplexen die zo lang het stadsgezicht en -leven hadden bepaald, bleven slechts palimpsesten en fragmenten over (zoals Van Leeuwen het formuleert). Sommige zijn volledig of gedeeltelijk verdwenen, soms blijft er alleen nog een toponymisch spoor van over. Andere lijden aan een langzaam verval, andere verdwijnen zelfs nog vandaag de dag.

Elders genieten kloostergebouwen een (soms relatieve) bescherming als cultureel erfgoed, zij het na verscheidene opeenvolgende herbestemmingen. Zo is toch een derde van de oude Brabantse hospitalen minstens gedeeltelijk bewaard gebleven. In Geel leeft het hospitaal zelfs als Gasthuismuseum verder (Guilardian). Het kloostergebouw van Sint-Gertudis in Nijvel speelt, zoals al vermeld, vandaag nog altijd een belangrijke rol in het stadsgezicht en in het identiteitsbesef van de inwoners, zij het na het een grote amputatie: van de drie kerken blijft nu alleen nog de ingrijpend 'gerestaureerde' Grote Kerk over, de kloostergebouwen zijn grotendeels herbouwd en het abdissenpaleis en de meeste kanunnikenhuizen zijn verdwenen. Niettemin liggen de huidige functies als parochiekerk enerzijds, stadhuis anderzijds, toch in de lijn van de macht en invloed die de abdis en haar kapittel tijdens het Ancien Régime over de stad uitoefenden.

De vraag is dus of de herbestemming ook een zekere samenhang met de vroegere, of zelfs oorspronkelijke bestemming van het gebouw kan bieden. Het project *Erfgoedfabriek* is een veelbelovend Noord-Brabants initiatief. Het werken op provinciaal vlak is een opmerkelijke poging bij te dragen aan de zinvolle herbestemming van tientallen gebouwen (Van Leeuwen). De herbestemming van vroegere hospitalengebouwen krijgt internationale aandacht in de vorm van een Europees project (Guilardian). Het terrein en de gebouwen

van de abdij van Park in Heverlee aan de rand van Leuven zijn ook een prachtig voorbeeld van herbestemming met een zin voor continuïteit (Van Lani). Hier werd een *joint venture* opgezet van de kerkelijke overheid, de oorspronkelijke eigenaars, de orde van de norbertijnen, de stad Leuven en de plaatselijke universiteit. Een sacrale functie blijft er bestaan, met de aanwezigheid van de laatste kloosterlingen en van priesterstudenten van de Katholieke Universiteit Leuven. Anderzijds wordt het terrein opengesteld voor het publiek, met groene wandelruimten. De erfgoedfunctie wordt onderstreept door een museale en een archivistische component, evenals een centrum voor oude muziek. Natuurlijk is een dergelijke combinatie van functies niet overal mogelijk. Juist het aantal en de diversiteit van de discussianten tonen aan hoe moeilijk het her en der is om middelen en mensen te mobiliseren. In Nederland is een voormalig klooster herbestemd als depot voor de archieffondsen van opgeheven conventen (Van Leeuwen). Maar van zulke instellingen kunnen er natuurlijk maar een paar opgericht worden. Kloostergebouwen werden ook als stadhuizen herbestemd (zie de gevallen van Nijvel en Waver in Waals-Brabant),²² of omgevormd tot kantoorcomplexen, of ze herbergen culturele of universitaire diensten (Van Leeuwen).

De toenemende secularisatie en de afname van de religieuze praktijk in katholieke kringen vanaf het einde van de twintigste eeuw maken het lot van het kerkelijk cultureel erfgoed bijzonder acuut. Er zijn wellicht meer gebouwen van dit soort waarvoor een herbestemming wordt gezocht dan het geval is voor gebouwen in andere, profane categorieën. Tegelijkertijd ligt het lot van juist deze gebouwen voor een deel van de bevolking nogal gevoelig, vooral als het niet om bijgebouwen maar om de kerk of kloosterkerk zelf gaat.²³

De geschiedenis en de evolutie van kloostergebouwen die we tot ons erfgoed rekenen, en van hun gebruik, vormen maar één aspect. Hun oorspronkelijke en soms ook nog hedendaagse religieuze functie is een ander aspect. Maar er is nog meer aan de hand. Er dient ook rekening te worden gehouden met de stedelijke morfologie en met de architectonische trekken van een gebouw om zijn waarde en mogelijke herbestemming in samenhang te kunnen beoordelen. Hier gaat hier niet om de stratigrafie van archeologische lagen of om de paleografie van oude oorkonden, maar wel om planmodellen, simulaties en schaalmodellen. De ervaring van de stedenbouwkundige ingenieur is hier nodig om de goede en minder goede oplossingen te bestuderen, zowel op esthetisch als op functioneel vlak (Musch). Die aanpak is zeer zeker noodzakelijk om tot waardige herbestemmingen te komen, ongeacht of die nu uit een publiek of een particulier initiatief voortkomen.

Herbestemming van kloostergebouwen is niets nieuws. Hergebruik was al vóór het einde van het Ancien Régime aan de orde. Al dan niet herbestemde gebouwen bepalen nog steeds het stadsplan en het stedelijke landschap. Maar elders zijn ze voorgoed verdwenen en moest de stadsplattegrond helemaal hertekend worden. Als historici weten we in principe beter dan wie dan ook dat de tijd niet te stoppen is. De tegenwoordige staat van architectonisch erfgoed of van een monument, hoe waardevol en opmerkelijk ook, kan niet

21 In dit laatste geval was de vernieling een gevolg van de bisschoppelijke beslissing in 1754 om de parochie op te heffen. Lecocq en Osterieth, *Musée communal*, 6-7.

22 Tordoir, 'Wavre', 266 en 269-270; *Le Patrimoine*, 587-590. Het gaat in Waver om de kerk en kloostergebouw van de grote karmelieten.

23 Dit was onder meer het onderwerp van het colloquium 'Les défis du patrimoine religieux. Héritage encombrant ? patrimoine d'avenir ?', gehouden op 29 november 2014 in Louvain-la-Neuve door het vzw Comité d'histoire religieuse du Brabant wallon, in samenwerking met het Onderzoeksinstituut 'Religions, spiritualités, cultures et sociétés' van de Université catholique de Louvain. Dit colloquium bracht de situatie en de vraagstelling in de Franstalige bisdommen van België onder de aandacht, met een vergelijking met Vlaanderen en andere landen, met onder meer Nederlandse voorbeelden. De handelingen zullen in 2015 in de *Revue d'histoire du Brabant wallon* uitgegeven worden.

bevroren worden. Hij zal onvermijdelijk verder evolueren en is trouwens zelf reeds het resultaat van een evolutie. Wat kunnen we dus wensen? Laten we met de gebouwen die ons erfgoed vormen omgaan in samenhang met de *genus loci*, dat wil zeggen het esthetisch en stedenbouwkundig standpunt in acht nemen samen met de herinnering aan de vroegere bestemmingen van het goed en aan de ervaring van de mensen die erin en erbij leefden. De bescherming en het behoud van sporen van het verleden zijn zeker van belang: mits voorzien van de nodige contextualisering kunnen deze sporen een verhelderende en zingevende functie vervullen.²⁴ Door hun alomtegenwoordigheid in het stadsbeeld zijn juist monumenten en gebouwd erfgoed goede vectoren van historische zingeving. Precies daarom is een beredeneerde bescherming en/of herbestemming van essentieel belang. We weten dat zoiets veel geld, energie en tijd in beslag neemt en dat niet alles altijd te verwezenlijken is. Maar we zien ook dat het succes van bepaalde ondernemingen op het terrein van erfgoed berust op het samenbrengen van de uiteenlopende belangen, maatschappelijke actoren (politici, opinie- en beleidsmakers en bestuurders), eventuele privé-actoren (ondernemers en sponsors, maar ook gewone gebruikers) en specialisten, zoals historici, kunsthistorici en bouwkunsthistorici, archeologen, conservatoren en restauratoren, ingenieurs en architecten, culturele en toeristische beheerders. In sommige projecten werken ze samen en slagen ze. Mogen ze meer met elkaar spreken en zo de weg plaveien naar toekomstige projecten. Als deze bundel daartoe mag bijdragen, dan heeft hij zijn doel bereikt.

24 Zie daarover onder meer Pomian, *Sur l'histoire*.

Literatuur

- Bousmar, É., 'A propos du saint Félix de Valois du musée de Nivelles: du neuf sur le cofondateur des Trinitaires', *Revue d'histoire religieuse du Brabant wallon* 21 (2007) 3-18.
- Bousmar, É., "Ende want van onzer stadt van Nivele vergheten was daer inne". Nivelles, le Brabant wallon et la charte de Cortenberg: une présence ténue dans la mémoire et dans les faits?, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2012) 141-155.
- Bousmar, É., 'Nivelles', in: J. Hirschbiegel en J. Wettlaufer (red.), o.l.v. W. Paravicini, Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. *Ein dynastisch-topographisches Handbuch, Teilband 1: Dynastien und Höfe* (Ostfildern 2003) 717-719; *Teilband 2: Residenzen* (Ostfildern 2003) 422-423.
- Collet, E., *Sainte Gertrude de Nivelles. Culte, histoire, tradition* (Nivelles 1985).
- Destrait, L., *Le folklore de Nivelles: le Tour Sainte Gertrude [sic], le Carnaval et les géants, de 1940 à nos jours* (master Université catholique de Louvain 2011-2012).
- Ercolini, P., 'La suppression du chapitre Sainte-Gertrude de Nivelles et la vente de son patrimoine foncier comme biens nationaux', *Annales de la Société d'archéologie, d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 27 (1994) 163-242.
- Fransen, B., 'Quatre statues représentant les apôtres Jean, Pierre, Paul et André', in: L. Campbell en J. Van der Stock (red.), *Rogier van der Weyden 1400-1464. Maître des passions* (Leuven 2009) 458-460, nr. 60.
- Garin, N., *Nivelles, reconstruction d'une ville sinistrée en mai 1940* (licentiaatsthesis Université catholique de Louvain 2007-2008).
- Hascoët, J., 'Contribution à l'étude du Tour Sainte-Gertrude de Nivelles', in: M. Belin (red.), *Saints et sainteté en Roman Pays. Cultes d'hier et d'aujourd'hui*. Cahiers du CHIREL BW nr. 15 (Wavre 2012) 187-237.
- [Lecocq, G., en M. Osterrieth], *Musée communal. Guide du visiteur* (Nivelles 1994).
- Lecocq, G., 'Nivelles', in: [E. Brutsaert en G. Menne (red.)], *Histoire et patrimoine des communes de Belgique. Province du Brabant wallon* (Bruxelles 2008) 146-169.
- Le Patrimoine monumental de la Belgique. Wallonie*, vol. 2: *Brabant. Arrondissement de Nivelles* (Liège 1973, herdruk 1998).
- Les défis du patrimoine religieux. Héritage encombrant ? patrimoine d'avenir ?* [handelingen van het colloquium gehouden op 29 november 2014 in Louvain-la-Neuve], *Revue d'histoire du Brabant wallon* 29 (ter perse).
- Pomian, K., *Sur l'histoire* (Paris 1999).
- Tordoir, J., 'Wavre', in: [E. Brutsaert en G. Menne (red.)], *Histoire et patrimoine des communes de Belgique. Province du Brabant wallon* (Bruxelles 2008) 263-273.
- Van Uytven, R., e.a. (red.), *Histoire du Brabant du duché à nos jours* (Zwolle 2004).

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Foto's Boudewijn Bollmann

Verslag van het symposium *Herdenken blijft een opgave*

9 april 2015 – Spoorzone Tilburg

Inleiding

Arnoud-Jan Bijsterveld

De Tweede Wereldoorlog speelt nog altijd een prominente rol in de Nederlandse herinneringscultuur. De afgelopen jaren rees af en toe de vrees dat de aandacht voor het herdenken van de oorlog zou afnemen, maar het tegendeel is waar. Zo is het aantal bezoekers aan musea met een oorlogscollectie zelfs toegenomen. Vijfenzeventig jaar na het begin van de oorlog en zeventig jaar na het eind ervan zijn er inmiddels vier generaties die met elkaar herdenken. Mede daarom al is herdenken geen statisch proces. Wie en wat we herdenken en hoe we dat doen, verandert mee met de tijd. Hoe zorgen we ervoor dat nieuwe generaties betrokken blijven bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en tegelijkertijd de ruimte krijgen om hieraan hun eigen betekenis en invulling te geven? Deze vraag stond centraal tijdens het symposium dat de Erfgoed Academie Brabant op 9 april 2015 organiseerde in de Spoorzone in Tilburg. Hierna leest u de bijdragen van de sprekers tijdens het middagprogramma – Erik Somers (NIOD), Erik van den Dungen (Oorlogsmuseum Overloon) en Liesbeth Hoeven (Tilburg University) – en het essay dat kunsthistorica Sandra Smets schreef ter voorbereiding op de expositie ‘De verbeelding van herdenken en herinneren’, die naar aanleiding van het symposium werd ingericht. Een foto-essay van fotograaf Boudewijn Bollmann geeft een beeldende indruk van wat er zoal aan actuele herdenkingskunst in Noord-Brabant voorhanden is. Ook het verslag van het paneldebat in de ochtend is opgenomen. Toen sprak ook Esther Captain van het Nationaal Comité 4 & 5 mei over het jaarlijkse onderzoek dat het Comité doet naar herdenken en herinneren in Nederland. In haar lezing, getiteld ‘Van abstract en monumentaal tot persoonlijk en lokaal. Herdenken van de Tweede Wereldoorlog’, ging zij in op de tendensen in de afgelopen jaren en op de vraag hoeveel draagvlak er is voor herdenken.¹

Omdat herinneren en herdenken geen statische processen zijn, is er een voortdurende discussie over de invulling daarvan.² Wisselende generaties, een andere focus naargelang de groep waarvan men deel uitmaakt, grote of meer afstandelijke betrokkenheid bij specifieke groepen slachtoffers, eigen (familie)ervaringen of juist het feit dat men zich door herkomst

¹ Zie daarvoor de website van het Nationaal Comité: www.4en5mei.nl/onderzoek.

² Zie ook mijn artikelen ‘Herdenken blijft een opgave’, in *Brabant* 5 nr. 3 (2014) 10-15 en ‘Herinnering in verandering. Verhalen over mensen als schakel met het verleden’ in: Max Cahen, *In vrede en vriendschap. Sholoum vereinchous, een kleine kroniek van de vooroorlogse Joodse gemeenschap in 's-Hertogenbosch*, red. Truus Wertheim-Cahen, Aart Vos en Arnoud-Jan Bijsterveld ('s-Hertogenbosch 2014) 232-240.

of leeftijd geen deel voelt van de collectieve herinnering; dat alles beïnvloedt de manier waarop mensen zich verhouden tot de herinnering aan vervolging en onderdrukking ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Soms krijgt het debat een onverwachte heftigheid wanneer personen of groepen zich niet erkend of zelfs geschoffeerd voelen door bepaalde vormen van herdenken. Ook in Noord-Brabant hebben zich verschillende kwesties rond herdenkingen en monumenten voorgedaan. Daarom ook werd tijdens het symposium de verbinding gelegd met de praktijk, in een paneldebat over de soms beladen herdenkingen in een aantal Brabantse gemeenten; een verslag daarvan volgt hierna. Herdenken manifesteert zich, naast de vele herdenkingsmonumenten in de openbare ruimte, in alle vormen van beeldende kunst. Daarom werd tijdens het symposium een tentoonstelling ingericht met digitale presentaties, foto's, installaties en objecten van kunstenaars die in hun werk uitdrukking geven aan het herinneren en herdenken van oorlog en vervolging.

Een algemene trend in veel recente uitingen van en discussies over herinneren en herdenken is de behoefte zich op een persoonlijke manier te verhouden tot de ervaringen van mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De naoorlogse generatie wil zich nadrukkelijk inleven in die ervaringen en zich op die manier dit verleden toe-eigenen, zodat het een stuk van henzelf wordt en een persoonlijke, vaak morele betekenis voor hen krijgt. Dat impliceert uiteraard een grote mate van subjectiviteit: toe-eigening en inleving dienen aan te sluiten bij ieders persoonlijke ervaring en hebben vaak ook een emotionele lading. Zodoende is er ook geen manier van herinneren en herdenken die iedereen in gelijke mate zal aanspreken, terwijl er anderzijds onverminderd behoefte blijft aan een gedeelde ervaring, een gevoel van lotsverbondenheid, gezamenlijkheid en zelfs nationale identificatie die wortelt in een collectief historisch besef. De uitdaging is dan ook een betekenis te geven aan het verleden die beantwoordt aan dergelijke, vaak heel individuele behoeften en tegelijk de veelvormigheid in de samenleving recht doet. Dat is en blijft een gezamenlijke opgave voor historici, museummedewerkers, archivariissen en andere professionals die actief zijn in het erfgoedveld en voor de talrijke vrijwilligers die zich lokaal, regionaal en provinciaal inzetten voor herdenkingen, oorlogsmonumenten en -musea. Om het verleden te duiden en te voorzien van nieuwe betekenissen, opdat ook nieuwe generaties hun plek vinden in de herinneringscultuur van de oorlog, is het zaak samen te werken met kunstenaars, die in staat zijn een ander licht te werpen op de werkelijkheid. Bovendien moet voortdurend het gesprek met het publiek worden aangegaan. De tijd is voorbij dat enige partij kon voorschrijven wie en wat herinnerd en herdacht worden. Dat dat gesprek niet verloopt zonder soms fel en emotioneel debat, spreekt voor zich. Historici en andere onderzoekers hebben hierbij de plicht nieuwe feiten, inzichten en interpretaties aan te dragen: zij zijn toch de hoeders van waarheidsgetrouwheid en nuance.

Dit symposium van de Erfgoed Academie Brabant – dat werd geleid door journalist en historicus Willem-Jan Joachems – beoogde niet alleen de stand van zaken van het onderzoek en de praktijk van de herinneringscultuur op te maken maar ook het voortgaande debat te voeden. Het symposium maakte deel uit van de programmalijn 'Verhalen van Vriend en Vijand' van Erfgoed Brabant. Binnen deze programmalijn wordt het perspectief op oorlog en vrede verbreed en verbonden. Daarbij staat het wisselend perspectief tussen vriend en vijand in Brabant door de eeuwen heen centraal. Het programma richt zich op de lacunes in tijd, ruimte en inhoud, en op de paradigmawisselingen in het denken over oorlog en vrede. Wordt vervolgd!

Foto's Boudewijn Bollmann

Panelgesprek

met Marnix Bakermans, Roel Augusteijn, Adriaan Sanders en Jeroen van den Eijnde

Veel erfgoedinstellingen en gemeentes zijn op zoek naar een eigentijdse en historisch verantwoorde invulling van herdenken en verzoenen. Dat levert soms fel verzet op. Want mag je uitgerekend op 4 mei ook gesneuvelde Duitsers herdenken? En mag je bij re-enactment eigenlijk wel Duitse legeruniformen dragen? In deze discussie analyseren vier panelleden enkele spraakmakende, actuele casussen over het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Waarom gaat het daarbij in sommige gevallen mis? Wat zijn succesfactoren? De panelleden zijn: Marnix Bakermans (burgemeester Landerd), Roel Augusteijn (oud-burgemeester Maasdonk), Adriaan Sanders (voorzitter Heemkundekring Uden) en Jeroen van den Eijnde (directeur Nationaal Monument Kamp Vught).

Moderator Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University, begint met de constatering dat er duidelijke verschuivingen zijn in de herdenkingscultuur rond de Tweede Wereldoorlog. Dat levert een spanningsveld op waarin men enerzijds meer nadruk wil leggen op persoonlijke verhalen en herinneringen van nabestaanden en slachtoffers, inclusief Duitsers, en er anderzijds behoefte is om meer generieke begrippen in de herdenking op te nemen, zoals verzoening, vrede en vrijheid. Hij vraagt de panelleden om in het kort te vertellen waar zij tegenaan zijn gelopen.

Vier casussen

Roel Augusteijn vertelt dat de heemkundekring van **Geffen** het idee had opgevat om een boek te publiceren over de strijd rond Geffen in 1944. 'In oktober 1944 brak in Geffen een zeer heftig gevecht tussen de geallieerden en Duitsers uit, waarbij de bevolking zich verschanste op zolders en in kelders. Daar was nooit eerder een boek over geschreven. Bovendien wilde de heemkundekring daarbij zichtbaar maken dat de tijden veranderd waren en dat er nu ook sprake was van verzoening. Symbolisch wilde men een monument onthullen waarop de namen stonden van alle slachtoffers, zowel joodse, geallieerde en Nederlandse als Duitse slachtoffers. Dit plan had lokaal een breed draagvlak, maar toen in de pers bekend werd dat ook de namen van Duitse slachtoffers vermeld zouden worden, kwamen enkele joodse organisaties fel in opstand. Omdat de gemeente het niet op de spits wilde drijven, besloot men geen namen op het monument te zetten.'

Marnix Bakermans maakte als burgemeester van Landerd een vergelijkbare ervaring mee: 'De stichting Vier Vrijheid **Schaijk** had voor de Bevrijdingsdag in 2014 als thema "Verzoening" gekozen. Als uitwerking hiervan wilde men onder andere een gedenksteen voor een in Schaijk gesneuvelde Duitse piloot onthullen. De tijd was rijp voor verzoening, vond men. Maar ook in Schaijk stak de storm op en al snel kwam men tot de conclusie dat het niet verstandig was de onthulling op 4 mei te doen. De steen voor de Duitse piloot is pas in februari 2015 onthuld.'

Adriaan Sanders wilde met de heemkundekring van **Uden** bij de herdenking van Market Garden voor de jeugd iets 'typisch Udens' neerzetten. Zo kwamen ze uit bij de gebeurtenissen op 18 september 1944: op die dag reden de eerste bevrijders de gemeente binnen, terwijl de laatste Duitsers bij vliegveld Volkel vertrokken. Onderweg kwamen ze elkaar tegen en dat tafereel wilde men naspelen via re-enactment, compleet met Duitsers in Wehrmachtuniformen. Adriaan: 'Natuurlijk dachten we: uitkijken! Daarom vroegen we hiervoor officieel een vergunning aan bij de gemeente. De burgemeester zei zeer nadrukkelijk dat het evenement "volledig verantwoord" was. Maar toen ontving de re-enactment-groep een memo van de korpschef van de politie, waarin stond dat deze activiteit niet werd toegestaan, ondanks de toezegging van de burgemeester. Hierop werd de activiteit afgelast. Duitsers in overall mocht wel, maar een soldatenuiform was uit den boze.'

Naast deze drie verhalen waarin mensen – vanuit oprechte uitgangspunten – een nieuwe vorm wilden geven aan herinnering en herdenking en daarbij op verzet stuitten, zijn er ook verhalen waarbij dit wél goed gelukt is. Jeroen van den Eijnde vertelt: 'Honderd meter van het hoofdgebouw van Kamp **Vught** ligt Barak 1b, een authentieke gevangenenbarak die op instorten stond. We hebben dit gebouw gerestaureerd en wilden daarin niet alleen verhalen over het concentratiekamp vertellen, maar ook de andere verhalen die verbonden zijn met die plek. Zo werden na de oorlog in diezelfde barak eerst collaborateurs, collaboratieverdachten en Rijksduitsers ondergebracht en daarna geëvacueerde Duitsers uit de grensstreken. Na een periode van leegstand werden er Molukkers in gehuisvest. Allemaal gedwongen, tussen die vier muren onder dat ene dak. Omdat er meer parallellen tussen de bewonersgroepen waren dan verschillen, besloten we de verhalen van al deze groepen te vertellen. Niet los van elkaar, maar bij elkaar binnen thema's. Bijvoorbeeld bij het thema Onmacht kwamen verhalen van joodse en verzetsslachtoffers, maar ook van collaborateurs. Wij vinden het uitdagend, nieuw en passend bij de tijdgeest. Ik moet zeggen dat we tot nu toe alleen positieve reacties hebben gehad.'

Foto Boudewijn Bollmann

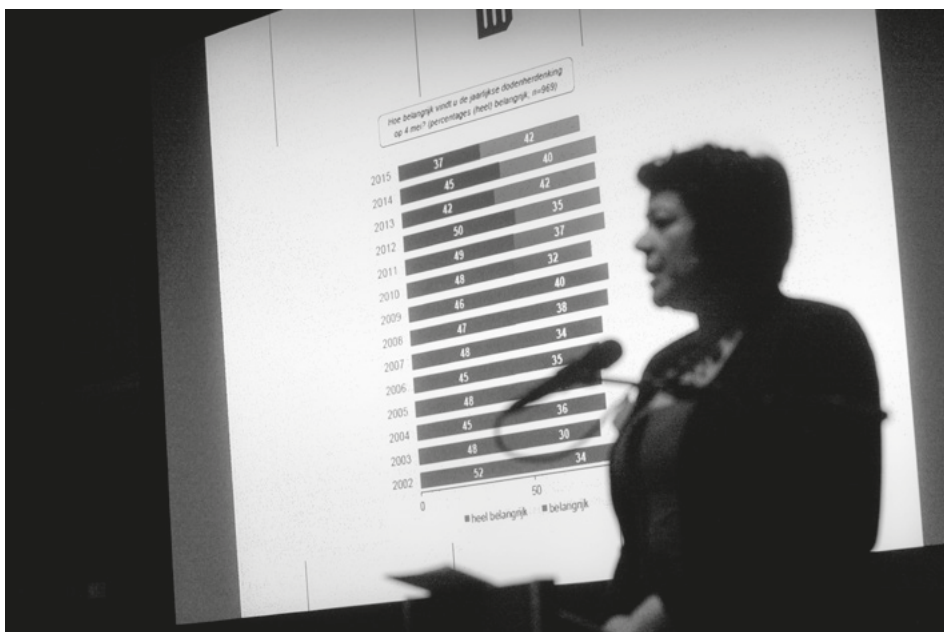
Waarom ging het mis in Geffen, Schaijk en Uden?

Roel Augusteijn is van mening dat het verhaal in Geffen uit zijn verband is gerukt door de landelijke publiciteit. ‘Dat gaf zo’n emotie! We hebben de bekende joodse organisaties uitgenodigd voor een gesprek en vonden bij bijna alle organisaties begrip, alleen bij Federatief Joods Nederland absoluut niet. Omdat we geen trek hadden in een juridische actie, hebben we het plan doorgezet, zónder de namen. Wel waren de nabestaanden aanwezig. Wat ik vooral indrukwekkend vond, was dat Duitsers en Schotten elkaar na de onthulling de hand schudden.’

Marnix Bakermans zou nooit meer kiezen voor een verzoeningsactiviteit op 4 of 5 mei (of een joodse feestdag). Verder was de volgorde van de onthulling van de stenen achteraf gezien wat ongelukkig, evenals de naam ‘gedenksteen’ in plaats van bijvoorbeeld ‘markeringsring’. Ook ging de discussie volgens hem de verkeerde kant op: het ging om verzoening, maar het werd een discussie over goed/fout.

Jeroen van den Eijnde vindt het lastig om aan te geven waarom het project in Kamp Vught zo weinig verzet heeft opgeroepen: ‘Zo iets is altijd moeilijk te voorspellen. Het succes van Barak 1b ligt voornamelijk aan het feit dat we juist focussen op verhalen (en de grotere context) én aan het feit dat de plek heel beladen is: je voelt de geschiedenis. We proberen de verhalen zo zuiver mogelijk te vertellen, waarbij we laten zien voor welke moeilijke keuzes mensen stonden. Wat echt niet meer van deze tijd is, is om een zwart-wit of heroïsch verhaal te vertellen! We hebben het bijvoorbeeld niet over “verzetshelden”, maar over “verzetsmensen”.’

Uit de zaal wordt de opmerking gemaakt dat de vergelijking met de andere projecten niet helemaal klopt, want bij Kamp Vught gaat het om een cultuurhistorische benadering en bij Geffen en Schaijk om symbolische monumenten met namen. Dan geef je daar een officiële erkenning of een status aan.

In Uden was geen sprake van verzet tegen een monument, maar tegen het dragen van Duitse uniformen. Adriaan Sanders: 'Het zijn zeer sterke meningen die uitgespeeld worden en die objectief niet in verhouding staan tot wat er werkelijk is gebeurd. Dit wordt uitgespeeld over de rug van goedbedoelende re-enactors. En dat terwijl er veel draagvlak was bij de inwoners.'

Toe-eigening

Arnoud-Jan Bijsterveld spreekt van een 'enorme toe-eigening' van de herdenking of het verleden. Maar dat is in deze veranderende tijd nog moeilijk vol te houden, denkt hij. De zaal herkent het verschijnsel van toe-eigening. Daardoor is er geen ruimte om dit soort verhalen breed te vertellen en vallen de nuances weg. Jan van Oudheusden geeft een treffend voorbeeld van toe-eigening: 'Toen in 's-Hertogenbosch een rondvaartboot de naam Frederik Hendrik kreeg, leverde dat diverse boze ingezonden brieven in de krant op. Blijkbaar zijn we niet in staat tot verzoening en om tegenstellingen te overbruggen, maar willen we de slachtofferrol toe-eigenen. Zelfs na meer dan driehonderd jaar!'

Arnoud-Jan Bijsterveld constateert een spanning tussen enerzijds de behoefte aan persoonlijke verhalen, die vaak de sleutel zijn tot inleving, en anderzijds de begrippen vrijheid, vrede en verzoening. Dat wringt, ondanks de beste bedoelingen. Het is dus blijkbaar ingewikkeld om verhalen daarvoor in te zetten. Hoe goed en gelegitimeerd een herdenking ook is: het gaat bijna altijd gepaard met fricties. Overigens is er lokaal meestal wel draagvlak en draagt het bij aan het gemeenschapsgevoel, maar krijg je vooral lastige discussies als het naar landelijk niveau getild wordt.

Foto's Boudewijn Bollmann

Herdenking en verzoening

Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat de begrippen herdenking en verzoening in deze discussie door elkaar worden gehaald. De vraag is namelijk: moet je wel verzoening willen op een herdenkingsdag als 4 mei? Jeroen reageert: 'Een monument is qua symboliek en vorm inderdaad erg beladen. Je zou bij verzoening misschien beter kunnen kiezen voor andere activiteiten, zoals scholenuitwisseling, een jumelage of Duitse burgers uitnodigen in je gemeente.' Ook Marnix Bakermans erkent dat je een verzoening moet loskoppelen van de herdenkingsdag 4 mei. Hij denkt dat je daarbij zeker naar andere vormen moet zoeken, maar hij geeft daarbij ook aan dat het eigenlijk maar om een heel kleine club gaat die de hele discussie onmogelijk maakt. Adriaan Sanders is het helemaal met hem eens: 'Je krijgt niet de kans om op een historisch verantwoorde wijze verhalen over te dragen: als je Duitse soldaten in overalls moet gaan kleden in plaats van uniformen, dan ben je toch echt bezig met geschiedvervalsing.' Arnoud-Jan Bijsterveld vult aan: 'Inderdaad, het is heel jammer dat dat zo moet, want het zijn juist de stevige cultuurhistorisch gefundeerde verhalen die de sleutel zijn naar de nieuwe generatie. Die is op zoek naar authenticiteit!'

Uit de zaal komt de opmerking dat de aanwezigheid van Federatief Joods Nederland wordt gemist. Dat had verheldering kunnen geven. We hebben Joods Federatief Nederland niet uitgenodigd omdat we niet de discussie wilden overdoen, maar juist de beleidsmatige kant van de zaak wilden laten zien. Jeroen van den Eijnde vraagt of het niet nuttig zou zijn als er landelijk meer kaders worden gecreëerd, zodat je die discussie niet lokaal hoeft te voeren met Federatief Joods Nederland en je niet al die veenbranden krijgt. Arnoud-Jan Bijsterveld vindt dat een goede suggestie. Hij dankt de panelleden en mensen in de zaal voor hun bijdrage en sluit de discussie af.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in musea en herinneringscentra. Nieuwe perspectieven

Erik Somers

De Tweede Wereldoorlog komt in de tijd steeds verder van ons af te staan, niettemin blijft de geschiedenis van de jaren '40-'45 fascineren. De herinnering eraan heeft zich genesteld in ons collectieve geheugen, is een wezenlijk element van onze identiteit en dient nog onverminderd als een moreel ijkpunt. De belangstelling voor de oorlog blijft bestaan, maar de verbeelding van de overlevering verandert en steeds weer worden nieuwe vragen over het verleden gesteld.

De belangstelling

De beeldbepalende oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra richten zich vanuit hun educatieve taakstelling vooral op jongeren en scholieren. Toch bestaat driekwart van de bezoekers uit jongvolwassenen en ouderen. Deze bezoekers zijn veelal van na 1945: de tweede generatie, geboren vanaf het eind van de oorlog en de derde generatie die vanaf ongeveer 1975 is geboren. Voor beide generaties vormt de herinnering aan de oorlog een belangrijk identiteitsvormend element en is daarmee een belangrijke reden waarom de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog nog lang zal blijven aanhouden. De gevolgen van oorlog en bezetting zijn of waren veelal direct aanwezig in hun persoonlijke omgeving. Zij kregen de oorlogservaringen uit eerste hand overgedragen. Op school werd de oorlog onderwezen, de jaarlijkse 4 en 5 meiherdenkingen en -vieringen waren een vast ritueel, in allerlei culturele uitingen, zoals speelfilms, tv-documentaires en romans stonden de jaren '40-'45 centraal en in de media werden maatschappelijke affaires en onthullingen die verband hielden met de oorlog, zoals de affaires Aantjes, Menten, Weinreb en de vrijlating van de drie van Breda, breed uitgemeten. Voor deze generaties is een museumbezoek een ontmoeting met hun eigen, gevormde herinneringen aan de jaren van oorlog en bezetting. Dit zijn niet alleen persoonsgebonden herinneringen, maar veelal herinneringen die ook door grotere sociale verbanden worden gedeeld of soms deel uitmaken van een nationale collectieve herinnering.

De tweede en derde generaties zijn dus eveneens drager van de herinnering aan de oorlog. Door het wegvallen van degenen die uit eigen ervaring aan hun nakomelingen over de jaren '40-'45 verhalen, lijkt het erop dat voor hen de behoefte de band met het verleden te willen vasthouden alleen maar groeit. Er is een sterke wens te willen reflecteren op het verleden, dat zo'n wezenlijk deel uitmaakt van de eigen identiteit. Men voelt zich daarbij vooral aangetrokken tot de visuele en tastbare overlevering, zoals te zien in de museale presentaties. Deze doelgroepen zullen daarom de oorlogsmusea blijven bezoeken.

De herinnering aan de oorlog, die hecht verbonden is met de verhalen en ervaringen van de oorlogsgeneratie, wordt daarmee levend gehouden. Maar het beeld van de oorlog wordt niet alleen in stand gehouden, het wordt ook gevoed door aanvullende herinneringen, die de verhalen uithollen en vervormen. Betekenissen worden toegevoegd dan wel veranderd. De vele nieuwe uitingen van de culturele herinneringen zoals re-enactment-manifestaties,

Foto's Boudewijn Bollmann

musical- en toneeluitvoeringen, erfgoedtoerisme en virtuele games creëren daarnaast allerlei 'kunstmatige' herinneringen, die overigens net zo krachtig kunnen zijn als de 'authentieke' individuele en collectieve herinneringen.

Musea en herinneringscentra in Nederland

De huidige belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog is goed te zien in de ontwikkelingen op het museale terrein. De afgelopen jaren is het bezoek aan de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra alleen maar toegenomen. In vergelijking tot 1995 is het bezoekersaantal verdubbeld en in 2014 trokken de museale oorlogsinstellingen veertien procent meer bezoekers dan het jaar ervoor.

Nederland telt op dit moment meer dan 85 Tweede Wereldoorlog musea. Dit zijn instellingen die zich uitsluitend richten op de geschiedenis van de jaren 1940-1945. Opmerkelijk is dat ruim veertig procent van de huidige oorlogsmusea is opgericht na het jaar 2000. Dit zijn veelal kleinere, zelfstandige musea, die vaak voortgekomen zijn uit particuliere verzamelingen en vooral gericht zijn op de lokale en militaire oorlogsgeschiedenis. Alle musea bij elkaar kregen in 2014 ongeveer 1,3 miljoen bezoekers. Hierbij zijn slechts de Nederlandse bezoekers van het totale bezoek aan het Anne Frank Huis meegerekend. Dat is met 120.000 bezoekers ongeveer elf procent van het gehele bezoekerspotentieel aan het Amsterdamse onderduikpand.

Noord-Brabant telt tien Tweede Wereldoorlog Musea. Het Oorlogsmuseum Overloon ontvangt ruim honderdduizend bezoekers per jaar. Samen met het Nationaal Herinneringscentrum Kamp Westerbork en het Anne Frank Huis behoort Overloon daarmee tot de drie grote museale oorlogsinstellingen die in Nederland de meeste bezoekers trekken. Overigens heeft het Nationaal Monument Kamp Vught met ruim 60.000 bezoekers per jaar ook niet over

belangstelling te klagen. De overige Brabantse oorlogsmusea zijn veelal kleinere particuliere musea met militaire verzamelingen die aandacht besteden aan de militair historische lokale en regionale geschiedenis.

Popularisering en militarisering

Het museale Tweede Wereldoorlog-veld geeft een weerspiegeling van de huidige omgang met de herinnering aan de oorlog. Een belangrijke ontwikkeling van de laatste jaren is dat er sprake is van 'democratisering van de geschiedenis'. De gezaghebbende historicus en de conservator hebben niet langer het monopolie op hoe het verhaal van de oorlog wordt verteld. Zo worden er tal van onafhankelijke, particuliere initiatieven genomen om de herinnering aan de oorlog vorm te geven. Een ieder bepaalt zélf hoe en met welk aspect van het verleden men zich wil bezighouden. Herinneringsgroepen, hoe klein ook, organiseren zich in eigen netwerken. Er worden verschillende zelfstandige museale oorlogsprojecten opgezet. Zo is met name de afgelopen tien tot vijftien jaar het aantal particuliere oorlogsmusea spectaculair toegenomen. Het betreft in hoofdzaak musea die verbonden zijn aan militaire gebeurtenissen in de eigen, directe omgeving. Zij sluiten daarbij aan bij een ander belangrijk kenmerk van de huidige museale omgang van de jaren '40-'45: een toenemende brede belangstelling voor de militair-historische kant van de oorlog. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld de populariteit van de Liberation route in het oosten en zuiden van het land, de grote belangstelling voor het spectaculaire Militair Historisch Museum in Soesterberg, voor het Airborne Museum met zijn slagveld-experience, en voor de herdenkingen van D-day en Market Garden die niet alleen veel publiek trekken, maar ook live op de televisie worden verslagen.

Deze belangstelling voor de militaire aspecten van de oorlog, richt zich daarbij ook steeds meer op het zogenoemde militaire daders-erfgoed. De afstand in tijd maakt dat we hier minder gevoelig voor zijn geworden en het intussen een geaccepteerde interesse is. Zo neemt het aantal Atlantikwall-musea langs de Nederlandse kustlijn de laatste jaren gestaag toe. Plannen zijn in een vergevorderd stadium om elke Waddeneiland binnenkort te voorzien van een eigen bunkermuseum. Economisch gezien vormen deze musea daarbij een aantrekkelijke aanvulling op het cultuurhistorisch toeristische aanbod.

De toegenomen aandacht voor het militaire aspect van de oorlog is tekenend voor een nieuwe ontwikkeling die zich lijkt voor te doen. Beladen kernonderwerpen als vervolging en vernietiging, verbonden met thema's als uitsluiting, rassenwaan en ethische dilemma's, die daarmee een sterk beroep doen op de morele betrokkenheid van de bezoeker, komen minder centraal te staan. Opkomend zijn de militaire geschiedenissen met hun heroïek en specifieke krijgshaftige dramatiek, die meer onbevangen van aard zijn en daardoor als minder belastend worden ervaren.

Ook de beeldbepalende musea, die zich conform de huidige museale praktijk steeds meer vraaggericht zullen opstellen, krijgen meer aandacht voor de militaire oorlogsgeschiedenis. Maar bij de invulling daarvan zullen deze musea, anders dan in veel particuliere verzamelaarsmusea waar het krijgshaftige centraal staat, op zoek moeten gaan naar meer betekenisgeving. Zij moeten kritische vragen stellen aan dit militaire verleden en deze in een bredere historische context plaatsen. De nadruk zal daarbij moeten liggen op thema's als de relatie van de strijdmacht en de samenleving, de gevolgen van burgers in oorlogssituaties, het inzetten van militair geweld om verworven rechten en vrijheden te verdedigen

of te heroveren, en ingaan op de talrijke complexe afwegingen die bij beslissingen over militair ingrijpen worden gemaakt. Het is een benadering die bovendien aanknopingspunten biedt voor de zo gewenste actualisering van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog door bijvoorbeeld het leggen van verbanden met hedendaagse geweldsconflicten.

Lokale geschiedenissen en het persoonlijke verhaal

In de opzet van recente inrichtingen van oorlogsmusea en -tentoonstellingen zijn twee benaderingen duidelijk waarneembaar, die beiden hetzelfde doel dienen: het verleden dichterbij halen, en invoelbaar en voorstelbaar maken. Het betreft de aandacht voor de lokale, regionale geschiedenis en het centraal stellen van persoonlijke verhalen en getuigenissen. Het gebruik maken van deze lokale geschiedenissen en persoonlijke verhalen is intussen een veel beproefd recept, maar blijkt onverminderd effectief. Vooral voor een jongere generatie, die verder af staat van de geschiedenis, behoudt deze benadering haar zeggingskracht. Niet voor niets zijn de afgelopen jaren veel ooggetuigenprojecten uitgevoerd om de overlevering uit eerste hand vast te leggen. De directe band met de oorlogsgeneratie blijft daardoor - op indirecte wijze - in stand. Persoonlijke verhalen roepen een identificatie met het verleden op en bieden een vorm van inleving.

Ook het historische museale object, dat appelleert aan een behoefte aan authenticiteit en historische beleving, wordt vanuit dit perspectief getoond door er een persoonlijk verhaal aan te koppelen. Hoe triviaal of gewoon een voorwerp ogenschijnlijk ook is, door de context en de persoonlijke herkomst komt een geschiedenis tot leven en wordt het een aansprekend museaal object.

Er zijn ook kanttekeningen te plaatsten bij een rijkelijk gebruik van lokale geschiedenissen en persoonlijke verhalen. Het gevaar bestaat dat er een vrijblijvende voorstelling van het verleden ontstaat. Want, los van de subjectieve aard van getuigenissen, kan er door het accentueren van persoonlijke verhalen sprake zijn van een vergaande simplificatie en dan dreigt er een versnippering van het historische beeld en van de herinneringscultuur te ontstaan. Het zicht op de brede context van de geschiedenis verdwijnt naar de achtergrond. Oftewel, door de op emotie gerichte verhalen kan de beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog steeds verder afraken van de complexe historische omstandigheden waaruit de oorlog is voortgekomen. Tussen de populaire persoonlijke voorstellingen van de oorlog en de kennis van dat verleden dreigt daarmee een kloof te ontstaan. Er ontwikkelt zich een historisch besef dat gebaseerd is op noties en emoties. Door een ongebreideld gebruik van lokale geschiedenissen dreigt dit eveneens te gebeuren. De plaatsgebonden historische gebeurtenissen kunnen geïsoleerd en op zich zelf komen te staan. Een vergaande 'differentiatie' wordt in de hand gewerkt. Het verhaal van de oorlog verschilt, afhankelijk van de plek en het standpunt van waaruit het wordt verteld. De benadering zal daarom moeten zijn, dat het accent weliswaar gelegd wordt op de lokale herinneringen en historische gebeurtenissen, maar dat daarbij – impliciet – duidelijk wordt verwezen naar bredere verbanden en universele betekenissen. Hier wordt ook wel de term 'Glocalization' voor gebruikt. Kort samengevat: het samengaan van zowel universele als lokale en specifieke tendensen. Per slot van rekening zal ook inzichtelijk gemaakt moeten worden dat de Tweede Wereldoorlog een wereldwijd historisch fenomeen is. De kunst is kleine gebeurtenissen in een ruim perspectief te plaatsen. Bij gebruik van getuigenissen moet de betekenis daarom niet alleen liggen in het oproepen van inleving en emotionele betrokkenheid, maar dienen de verhalen

zo geselecteerd te worden dat deze tegelijk ook illustratief of exemplarisch zijn om grotere historische verbanden in kaart te brengen.

Door de individuele getuigenissen in relatie te brengen met het maken van keuzes onder oorlogsomstandigheden, het inzichtelijk maken van de gevolgen die dat heeft voor individu en samenleving en het presenteren van meervoudige interpretaties van het verleden, wordt de bezoeker in staat gesteld kritisch naar de geschiedenis te kijken en tot meningsvorming en reflectie te komen. Kortom: hier ligt een taak weggelegd voor de tentoonstellingsmaker, die hierin een sterke regisseursfunctie heeft.

Beleef en ervaar

Hoe het verhaal van de oorlog in de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra wordt verteld, getoond en beleefd, wordt ook bepaald door de snel veranderende hedendaagse cultuur. Het beeld van de oorlog wordt steeds meer beïnvloed door nieuwe media als computergames en andere online-uitingen, een toenemend erfgoedtoerisme waar verleden en vermaak met elkaar worden gekoppeld en spektakelstukken als ‘Soldaat van Oranje’ en de voorstelling ‘Anne’. De vraag naar het oproepen van beleving en encensering groeit. Nieuwe generaties willen een meer concrete voorstelling van het verleden kunnen maken. Tegelijk wordt een geromantiseerd beeld van de jaren ’40-’45 gecreëerd, waarin fictie en werkelijkheid in elkaar overlopen.

In huidige en toekomstige museale overdracht lijkt ‘authenticiteitsbeleving’ het sleutelwoord te zijn. De ouderwetse statische, veelal feitelijke en grondig gedocumenteerde presentaties maken plaats voor dynamische en inleefbare museale inrichtingen, presentaties en producties. De bezoeker van nu wil het verleden als het ware voelen en wil ‘echtheid’

Foto's Boudewijn Bollmann

in de vorm van authentieke voorwerpen, het bezoeken van ‘echte’ historische plekken en de identificatie met persoonlijke verhalen. Daarbij is er steeds meer sprake van een gecreëerde authenticiteit: een historische verbeelding verpakt in inscenering en (re)constructies van het verleden. Steeds meer is ‘ervaar en beleef’ het motto. De beleving wordt bijvoorbeeld gepresenteerd in het Airborne museum Hartenstein in Oosterbeek, met zijn Airborne-experience, maar is ook bepalend voor de populariteit van theaterproducties als ‘Soldaat van Oranje’ en ‘Anne’.

Aan het oproepen van beleving zijn grenzen verbonden. In de praktijk kunnen de beleving en de inscenering immers de overhand krijgen, wanneer zij losgemaakt worden van de context. In op emotie gerichte voorstellingen, waar het onderscheid tussen feit en fictie te veel is vervaagd, of zelfs volledig is doorgeslagen naar verdicthting, wordt de mogelijkheid tot een kritische reflectie beperkt. Er wordt dan eerder een tegenovergesteld effect bereikt. De geschiedenis wordt teruggebracht tot een reeks op zichzelf staande indrukken en emoties, waar effecten en sensatie een doel op zich zijn geworden. Daarbij doet zich ook nog eens de vraag voor: hoe ver kan men gaan met het oproepen van een beleving van een beladen geschiedenis? Het is daarom zaak een juiste balans te bieden tussen verantwoorde educatie en informatie enerzijds en emotie en sensatie anderzijds: tussen restauratie en entertainment.

Daarbij benadruk ik nog maar eens dat vooral de beeldbepalende musea ook een maatschappelijke taak hebben. Zij kunnen een bijdrage leveren aan de sociale samenhang in de samenleving door aan hun presentaties ook een morele betekenisgeving te koppelen. Door het leggen van de verbinding met de waarden die tijdens de oorlog in het geding waren – de schending van democratische rechten en vrijheden – en door aandacht te schenken aan de gevolgen daarvan – vervolging en massaal geweld. Het is deze maatschappelijke invulling, die de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra kenmerkt en waarin zij zich onderscheiden van andere historische musea.

Museaal herdenken

Kort een andere constatering: kenmerkend voor veel beeldbepalende oorlogs- verzetsmusea en herinneringscentra is, dat de instellingen naast een herinneringsfunctie ook een sterke herdenkingsbetekenis zijn gaan krijgen. ‘Museaal herdenken’ maakt deel uit van de presentatie. Verspreid over het land zijn tal van ’40-’45 musea monumenten in hun opstelling gaan opnemen. Sommige musea zijn opgericht als een ‘monument’ om de slachtoffers te gedenken. Zo is het Oorlogsmuseum in Overloon in 1946 aanvankelijk opgezet als eerbetoon aan de gevallen tijdens de heftige tankslag om het dorp in oktober 1944. In de loop van de tijd is het museumpark in Overloon uitgebreid met een hele reeks oorlogsmonumenten. Ook in Nationaal Monument Kamp Vught zijn met regelmaat gedenktekens toegevoegd. Daarnaast zijn er musea die stilte- of bezinningsruimten hebben ingericht. Herdenken en herinneren liggen in elkaars verlengde. Zij vormen een verbinding van verleden en heden: een herinnering en een waarschuwing voor de toekomst.

Thema's en benaderingen

Naast vertrouwde onderwerpen als vervolging, verzet, terreur en dagelijks leven, richten de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra zich ook op nieuwe thema's en andere benaderingen. Ik gaf al aan; er is een groeiende aandacht voor militair historische geschiedenissen. Maar het accent zal ook meer gelegd worden op het wereldwijde karakter van de Tweede Wereldoorlog, dat letterlijk en figuurlijk 'een grenzeloos conflict' is. Belangrijke invalshoek is verder dat het verleden vanuit een meervoudig perspectief wordt benaderd. Er bestaat geen eenduidig historisch beeld. Er zijn meerdere herinneringsgroepen en daarmee ook meervoudige geschiedenissen. Mede door het toepassen van persoonlijke verhalen lag de nadruk lange tijd op het presenteren van een herinneringsbeeld van 'slachtoffers'. Hiervan zijn nu eenmaal ook de meeste getuigenissen vastgelegd. De laatste jaren is hierin meer evenwicht gekomen. Zo wordt nu meer ingegaan op ervaringen, beweegredenen en achtergronden van de daderkant van de geschiedenis. Naar verwachting zal deze ontwikkeling naar een 'nieuw regime van herinnering' sterker worden naarmate de afstand in tijd en de emotionele afstand tot de oorlog groter worden.

Voorts zal de aandacht steeds meer uitgaan naar hoe we na 1945 zijn omgegaan met de beeldvorming over de oorlog en hoe de samenleving is omgegaan met de herinnering aan de jaren '40-'45. Getoond wordt op welke wijze uiting is gegeven aan de herinnering in monumenten, herdenkingen, literatuur, speelfilms en in musea en tentoonstellingen, maar ook in de hedendaagse populaire uitingen. Dit geeft inzicht in de plaats die de herinnering van de Tweede Wereldoorlog in ons collectieve bewustzijn na 1945 heeft ingenomen en hoe deze vorm heeft gegeven aan een eigen, nationale identiteit.

Beleef de oorlog – of liever niet?

Erik van den Dungen

'De nieuwe attractie Baron 1898 waar de Efteling aan bouwt, is niet alleen een superachtbaan, maar vertelt ook het verhaal over de mijnbouw in Nederland in de negentiende eeuw,' zo schrijft het *Brabants Dagblad* op 10 maart 2015. Kennelijk is vermaak alléén niet meer genoeg om consumenten naar het pretpark te trekken, maar is er ook zoiets als inhoud nodig. Waarom gaan musea dan op zoek naar meer vermaak in hun exposities, en laten ze het niet bij eigentijds overgedragen inhoud alléén, is dan de vraag.

Deze bijdrage is een op de praktijk gerichte tegenhanger van de wetenschappelijke presentaties vandaag. Mijn presentatie is hier en daar vilein. Elk museum dat hierna aan de orde komt, en dat ik zelf recent nog bezocht in familieverband, heeft zijn minpunten waarvan ik hier 'handig' misbruik maak. Dat laat onverlet dat je in deze musea, die ofwel nieuw ofwel grootschalig gerenoveerd zijn, veel wijzer kunt worden over hoe je slim kunt omgaan met effectieve overdracht van de inhoud, hoe je museale obstakels elegant kunt wegontwerpen en – over *experience* gesproken – hoe belangrijk de rol van goede medewerkers is voor de totale bezoekerservaring. Bovendien, als je van het Oorlogsmuseum Overloon komt, waar de vaste opstelling ruim dertig jaar oud is, moet je er eigenlijk het zwijgen toe doen, want elk van die

musea presteert naar museale normen veel beter dan Overloon op dit moment. De andere kant is dat juist Overloon, met weinig geld maar een formidabele missie, zijn best moet doen om te leren van hoe het kan, hoe het moet of hoe het vooral níet moet. In die geest moet u deze bijdrage zien, met excuses op voorhand aan ieder die zich hierdoor aangevallen kan voelen.

Het Spoorwegmuseum heropende tien jaar geleden. Dat daar treinen zouden staan was te verwachten... Maar dat je er in treinen kon rijden, was dat een vondst of juist de capitulatie? In elk geval was ook dit niets nieuws: er lag al een kleine spoorbaan op het buitenterrein van het museum en menig Utrechtse ouder heeft daar zijn kinderen in de jaren 1980 en 1990 in rondgereden. Niet zo fancy, en met een hoog Anton Pieckgehalte, maar niettemin. Wat directeur Paul van Vlijmen deed, was die treinbaan overkappen en ook ouderen laten instappen. Geen nieuw concept – hij maakte alleen een bestaande belevenis nu ook voor volwassenen toegankelijk. Als je naar de bezoekersaantallen kijkt, was het een schot in de roos. Wat ons brengt bij de oorlogsmusea.

De oorlogsmusea doen ook in rijdend materieel, of op zijn minst in schiettuig. En hebben zij die zaken misschien niet in de collectie, dan blijkt met moderne middelen vrij eenvoudig toch een virtueel slagveld te creëren. Voor designers zijn de mogelijkheden onbegrensd, maar waar staan museumdirecties, ethisch gezien, op dit punt?

Een recente trip langs drie instellingen laat zien dat grenzen opschuiven, marges tussen musea en vermaak smaller worden, en de museale meerwaarde niet altijd wordt benut. Dat die meerwaarde kan schuilen in historische locatie ‘sec’ is allang geen nieuws meer: elk museum en elke herinneringsinstelling in de Tweede Wereldoorlog sector zoekt naar manieren om zo de eigen authenticiteit te benadrukken.

En met een oorlog die in Nederland vijf jaar duurde en vrijwel geen plaats onberoerd liet – waarbij die naar keuze met verzet, vervolging of militair geweld ingekleurd kan worden – is er voor elke locatie wel een gelegenheidsargument te vinden om die als *lieu de memoire* te bestempelen. *Ecce bellum!*

In verschillende musea word je klaargestoomd voor de expositie door een introductiefilm – vaak met het doel om tijd, plaats en context te kaderen. Soms gebeurt dat in een serene omgeving, met eigentijds zitmeubilair. Maar in het Normandische Juno Beach Centre, sinds 2003 gevestigd in Courseulles-sur-Mer aan het strand, kom je in een soort denkbeeldige boot uit: je vaart filmisch naar de stranden van Normandië in de vroege ochtend van 6 juni 1944. De presentatie wordt vóór je, maar ook aan stuur- en bakboordzijde gepresenteerd. Het wachten is alleen nog maar op het neerlaten van de klep, waarna je – de geschiedenis indachtig – verwacht niet minder dan vol onder vuur genomen te worden. Maar wat er ook gebeurt, dát niet. En eigenlijk gebeurt er helemaal niets. Je komt in de vaste opstelling uit zonder logische koppeling. Hier had een belevenis iets kunnen toevoegen. Nu die helemaal uitblijft, kun je je afvragen waar dat interieur van die denkbeeldige boot nou zo voor nodig was.

Dichter bij huis heropende het Bastogne War Museum in maart 2014, na een flinke uitbreiding en een forse modernisering. Hier gaat het natuurlijk om de slag in de Ardennen, eind 1944. Een enorm leger aan Amerikanen was op enig moment totaal omsingeld door de Duitse troepen. Door de mist en de sneeuw kon de geallieerde luchtmacht niet te hulp schieten en leek de overwinning de Duitsers niet te ontgaan. Een historische cliffhanger. Maar gelukkig trok net op de tijd het wolkendek open en kon de bevoorrading weer op gang komen. Van dat historische gegeven bleek wel iets moois te maken. Zo kwam er in het hart van het museum een theater, waarin je op kunststof boomstammen zit en het nagebouwde donkere bos in tuurt. De voorstelling duurt ongeveer een kwartier en is voor enkele tiental-

len mensen toegankelijk. Het verhaal vertelt van de slag en de kantelende verhoudingen daarbinnen. Tegen het einde maakt de Amerikaanse hoofdpersoon zijn Duitse tegenstander, die gewond is geraakt, krijgsgevangen en voert hem af. Maar ze komen in een bombardement terecht en samen schuilen ze 's nachts in een kelder. De dag erop wordt de Duitser overgedragen. Ze wensen elkaar nog net geen behouden thuiskomst, maar hier schuurt het... Ik geloof erg in *no guts, no glory*, maar in dit geval duurde het weken voordat ik hiermee in het reine kwam: voor mij is dit teveel Disney, en *way beyond* authenticiteit.

Begin dit jaar draaide in de bioscoop de film *The Imitation Game*. Die gaat over de Britse wiskundige Alan Turing die een grote bijdrage leverde aan het ontcijferen van de geheime Duitse Enigmacodes. Hij deed dat, samen met vele anderen, vanaf het landgoed Bletchley Park in Engeland. Het oude landhuis staat er nog altijd, omringd door krakkemikkige bijgebouwen die er toen ook al stonden. Het museum daar renoveert. Een deel is gedaan en dat ziet er buitengewoon goed en toegankelijk uit. Maar het landhuis zelf, het beeldmerk van het museum, was een grote deceptie. Dáár verwacht je de topcollectie. Toch, hoe ik ook zocht, niets van dat al. Lege kamers en zalen met kunststof meubilair. Behalve achterin. Daar was een grote zaal wél ingericht. Maar met de kleding en de props en het decor van de film: *The Imitation Game*... Bletchley Park is duidelijk een museum in transitie. Maar kennelijk bewaart men daar het beste voor het laatst. Het gevoel van authenticiteit, dat je – na tientallen jaren Morse en Midsomer Murders – zeker in een Engels landhuis zou verwachten, wordt totaal onderuit gehaald door een volstrekt niet-authentieke presentatie waar een filmmuseum jaloers op zou zijn!

Wat leerde ik nou van die *road trip* langs buitenlandse collega's?

- Courseulles was een fantastisch museum, alleen die landingsboot werkte niet voor mijn beleving: bouw een echte *experience* in, die je inderdaad in de stemming brengt om de informatie op te nemen die er daarna komen gaat. Is dat een brug te ver, zie er dan vooral van af! Maar, afgezien daarvan, het Juno Beach Centre is het beste museum dat ik tot dusver in Normandië zag.
- Bastogne was voor mij teveel *happy ending*. Ik leerde daar van dat je misschien best een audiovisueel spektakel mag inbouwen om een stemming te creëren, maar die moet dan wel leiden tot een ervaring die in enige mate correspondeert met iets wat je als 'de historische realiteit' zou kunnen aanmerken – om te voorkomen dat er cognitieve dissonantie ontstaat.
- Bletchley Park leerde mij dat authenticiteit niet vanzelf komt: ook al zit je op de plek waar het destijds gebeurde, je kunt niet als vanzelfsprekendheid aannemen dat de bezoeker dat gevoel dan automatisch ook gaat ervaren.

De conclusie die ik trek, op weg naar renovatie van Overloon, is dan ook de volgende. Tegen het toevoegen van beleveniselementen op zichzelf bestaat wat mij betreft geen bezwaar. Maar het kan niet ongebreideld, als je je geloofwaardigheid wilt behouden als museum. De kern is dat die belevenis inhoudelijk binnen de bandbreedte blijft van wat intrinsiek in een museum, zijn historie, zijn collectie en/of zijn locatie ligt opgesloten, en gebruik maakt van moderne technologie om juist die intrinsieke aspecten te benadrukken.

De vraag is, tot slot, of je tegenwoordig als modern historisch museum nog zonder zo'n *experience* kunt. Volgens mij wel. Een goed voorbeeld daarvan is het Red Star Line Museum in de haven van Antwerpen, over de emigratie van Europeanen in de negentiende en twintigste eeuw naar de Verenigde Staten. Dat museum slaagt er geweldig in om zonder karretjes of elektronische *overkill* je toch het gevoel te geven dat je zelf meegaat in de tijd van toen. Volop historische beleving en volop authenticiteit. Daar kunnen we in Overloon nog wat van leren.

Pleidooi voor een dynamische verhaalcultuur

Liesbeth Hoeven

In de afgelopen jaren is mij door velen van u gevraagd waar mijn interesse in Auschwitz nu toch vandaan komt. Steeds opnieuw stelde u mij drie vragen. En steeds opnieuw leverde het antwoord dat ik u gaf een verbaasde blik op. – ‘Ben je zelf al eens in Auschwitz geweest?’. Mijn antwoord was: Nee. – ‘Spreek je voor je onderzoek wel met mensen die Auschwitz overleefd hebben?’ Nee. En tenslotte de vraag, nadat ik uw suggestie had weerlegd dan toch op zijn minst zélf joods te zijn: ‘Is het niet deprimerend om je elke dag in Auschwitz te verdiepen?’. Opnieuw: Nee.

In dit essay zal ik u mijn antwoord toelichten. Ik vertel u graag over het moment dat mijn onderzoek feitelijk richting kreeg. Dat was in de zomer van 2011, tijdens een reis naar Berlijn. In deze stad zijn talrijke plaatsen te vinden die ons aan het oorlogsverleden herinneren. Een bezoek aan het nabijgelegen voormalige concentratiekamp Sachsenhausen mocht tijdens mijn veldwerk niet ontbreken. Ik zie mezelf nog staan in een pendelbus, volgepropt met toeristen in regencapen. Ik zie mezelf nog lopen, een fototoestel in mijn hand, langs de ziekenbarakken en de resten van het crematorium. Ik zie de oude bomen nog voor me, aan de rand van het kampterrein net buiten het prikkeldraad. Bomen die hebben gezien wat op deze troosteloze plaats, op deze uitgestrekte lege vlakten, niet langer zichtbaar en misschien daardoor zo voelbaar was. De vernietiging van mensenlevens.

– *Nee. In Auschwitz ben ik niet, nog niet, geweest. Ik bezocht voormalig concentratiekamp Sachsenhausen.*

In Sachsenhausen lag, net buiten het voormalige kampterrein, een museumwinkel. Mijn blik viel op een boek met een fascinerende titel: *Ein Glückskind* – Een gelukskind. Het boek was geschreven door Thomas Buergenthal. Thomas had als kind de beruchte Dodenmars van Auschwitz naar Sachsenhausen overleefd, in de strenge winter van 1944. Ik nam het boek mee en las het in de trein terug naar huis.

Ik las over de opluchting die Thomas als tienjarige jongen gevoeld had bij het zien van de ingang van kamp Sachsenhausen. Tien dagen lang was hij zonder voedsel onderweg geweest. Ik las over zijn verblijf in de ziekenboeg, waar Thomas vrijwel direct na aankomst in het kamp werd opgenomen met ernstig bevroren voeten. Ik las over de frequente bezoeken van zijn medegevangene Odd Nansen, die in het kamp was beland vanwege verzetsactiviteiten en die de jongen verblijdde met wat lekkers, een prentenboek en een potlood. ‘Hij klonk heel erg als mijn vader,’ zo schrijft Thomas achteraf in zijn boek, ‘toen hij bleef volhouden dat de Duitsers de oorlog binnenkort zouden verliezen, dat ik naar school zou gaan met andere kinderen, zou leren lezen en schrijven en herenigd zou worden met mijn ouders.’ Waar Thomas in Auschwitz had geleerd dat een opname in de ziekenbarak in de regel een directe gang naar de gaskamers betekende, leerde hij er in Sachsenhausen te dromen over de tijd als de oorlog voorbij zou zijn.

– *Nee. Ik heb voor mijn onderzoek niet gesproken met mensen die Auschwitz overleefden. In plaats daarvan las ik hun verhalen.*

Verhalen als die van Thomas Buergenthal en Odd Nansen. In kamp Sachsenhausen hebben zij bij elkaar op een kritiek moment het verlangen naar vrijheid gewekt. Zij wisselden verhalen uit die groter waren dan de wereld van het kamp. Verhalen die zij wilden doorvertellen. Thomas Buergenthal werd rechter bij het Internationaal Gerechtshof in Den Haag. De Noorse verzetsstrijder Odd Nansen, die hij in de ziekenbarak ontmoette, werd medeoprichter van Unicef. Beide mensen vonden elkaar na de oorlog terug, in de dagboeken met kampherinneringen die zij publiceerden en in de idealen die zij voorleefden.

– Nee. Het was niet deprimerend om me elke dag in Auschwitz te verdiepen. Ik las namelijk verhalen die, zonder uitzondering, bleken te gaan over vernietiging én over hoop. Over angst, ontheemding en vernedering. Maar ook over zorg, over gezien worden, over momenten van geluk, ondanks alles.

Het verhaal van Thomas Buergenthal kreeg een plaats op mijn boekenplank en werd de proloog van mijn proefschrift. Wat nu als mensen die de Tweede Wereldoorlog zelf hebben meegemaakt er straks niet meer zijn? Hoe kunnen we de fakkel van vrijheid doorgeven en de verhalen die daarbij horen blijven vertellen?

Sinds de bevrijding in 1945 zijn er twee soorten verhalen waarmee we de herinnering aan het oorlogsverleden levend houden. Ik ontleen dit onderscheid aan de narratieve ethiek van filosofe Hilde Lindemann Nelson. Enerzijds zijn er de grote verhalen, de zogenoemde ‘*master narratives*’. Deze verhalen dragen bij aan ons gemeenschappelijke mens- en wereldbeeld. Zij laten zien welke normen er in een samenleving gelden en rechtvaardigen ons handelen. Anderzijds zijn er de vele kleine verhalen, de zogenoemde ‘*counterstories*’. Deze verhalen stellen de voor ons zo vanzelfsprekend geworden ideeën, beelden en culturele praktijken onder kritiek. *Counterstories* brengen dimensies van een herinneringscultuur aan het licht waarvoor in andere verhalen niet of nauwelijks plaats is. Het grote verhaal, het *master narrative*, dat wij sinds de jaren tachtig kennen laat zich samenvatten onder de noemer ‘Nooit meer Auschwitz’.

Het persoonlijke wordt publiek

‘Nooit meer Auschwitz’. Binnen dit grote verhaal zijn we overtuigd van het belang om de persoonlijke verhalen van oorlogsslachtoffers publiek te maken. Deze verhalen blijken steeds weer een goede ingang om kennis, bewustwording en empathie op te roepen bij mensen voor wie de oorlog een ver verwijderd verleden lijkt. Maar heeft het klein maken en dichtbij halen van deze verhalen ook een maatschappelijk belang? Ja, zo laat de *counterstory* van Art Spiegelman mij als lezer zien. In de driehonderd pagina’s tellende strip *Maus* tekent hij het verhaal op van zijn Joodse ouders die concentratiekamp Auschwitz overleefden. Auschwitz ontstond op basis van etnische grenzen, maar leidde binnen het kamp tot een samenlevingsvorm waarin de ethische identiteit, de compassie voor elkaar, het belangrijkste was.

Geen voorstelling van te maken

‘Nooit meer Auschwitz’. Binnen dit grote verhaal benadrukken we het onmenselijke en onvoorstelbare karakter van Auschwitz. Maar wanneer Auschwitz uitgroeit tot een abstract symbool voor het kwaad, gaat het algemene en maatschappelijke belang van het herdenken niet langer een verbinding aan met onze persoonlijke leefwereld. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat Auschwitz een plaats krijgt binnen onze historische werkelijkheid?

Een bezoek aan het Anne Frank Huis in Amsterdam laat mij als erfgoedtoerist zien wat het betekent om met acht mensen, 761 dagen lang, op minder dan 65 vierkante meter te leven. Wie het dagboek van Anne Frank leest en haar onderduikplaats bezoekt, ervaart dat het reële leven de ruimte is waar het onvoorstelbare plaatsvindt.

Het kwaad krijgt een gezicht

‘Nooit meer Auschwitz’. Binnen dit grote verhaal wordt ons voorstellingsvermogen gevoed door beelden die ons eraan herinneren wat het kwaad heeft aangericht. De slachtoffers van Auschwitz krijgen met terugwerkende kracht hun naam en gezicht terug. Het herinneren in sentimenten en emoties drukt echter het geleden verlies zelf buiten beeld. Hoe kan de herinnering aan het kwaad ruimte scheppen voor een publieke vorm van rouw? Als toeschouwer van het theaterstuk van Charlotte Salomon werd voor mij zichtbaar, dat rouwen te maken heeft met het verwerken van een cultureel trauma. Tegen het decor van het antisemitisme schilderde Salomon, tijdens haar ballingschap in Zuid-Frankrijk, haar biografie in beelden en gaf zij de pijn en het verlies in haar leven een plaats.

Gered uit de vergetelheid

‘Nooit meer Auschwitz’. Binnen dit grote verhaal doen we er alles aan om het verlies van de verhalen van de oorlogsslachtoffers tegen te gaan. Maar hoe kunnen we ervoor zorgen dat onze strijd tegen de vergetelheid niet alle ruimte opeist? Het gedenkplein van Jochen Gerz laat zien dat publieke rouw deel is van het voortgaande leven. In de Duitse stad Saarbrücken ontwierp hij, op de plaats waar vroeger het hoofdkwartier van de Gestapo zat en nu het regionaal parlement gehuisvest is, een onzichtbaar gedenkplein. Waar verhalen en zichtbare tekenen ontbreken, komt gedachtenis tot stand in onze verbeelding. Wij worden zelf, als publiek auteurs of medeschrijvers van het geschiedverhaal, tot een gedenkteken.

De *counterstories* van Art Spiegelman, Anne Frank, Charlotte Salomon en Jochen Gerz illustreren hoe we de fakkel van vrijheid kunnen doorgeven. Zolang etnische conflicten wereldwijd blijven bestaan, zal ethische verbeelding ons de weg vooruit wijzen. Zolang het onvoorstelbare een reële mogelijkheid blijft, leert de authentieke ervaring van oorlogsslachtoffers ons dat dit niet het einde betekent van alle menselijkheid. Zolang we het verlies zien dat het kwaad heeft veroorzaakt, kan er, via het verwerken van dit trauma, worden uitgekeken naar een wereld waarin het goede onder ons aanwezig is. Maar – en dit is het werkelijke omslagpunt in onze herinneringscultuur – wanneer we de verhalen die ons in deze zin hoopvol stemmen, dreigen te verliezen, wordt het tijd voor een ander perspectief op het vertellen van verhalen. Een perspectief dat de verloren stemmen erkent en naar

wegen zoekt om de dialoog voort te zetten vanuit het blijvende tekort dat we waarnemen. Een perspectief bovendien dat kracht put uit de gedachte dat we aan de hoopvolle verhalen uit het verleden onze naam kunnen verbinden.

Wat is nu de belangrijkste uitkomst van mijn onderzoek? Ik pleit voor het ontstaan van een dynamische verhaalcultuur. Een verhaalcultuur die generaties overstijgt en mensen op het niveau van verbeelding met elkaar verbindt. Binnen het *master narrative* 'Nooit meer Auschwitz' ligt de nadruk op de persoonlijke verhalen van oorlogsslachtoffers, 'zolang het nog kan'. De *counterstories* in mijn onderzoek laten zien hoe wij – als lezers van een beeldverhaal, bezoekers van een erfgoedplaats, toeschouwers van een theaterstuk, bewoners van een stad – deze verhalen, naar de toekomst toe, kunnen doorvertellen:

Ook als we niet in Auschwitz zijn geweest. Ook als we zelf geen oorlogsslachtoffers gesproken hebben. Juist als we de hoop op verandering bewaren, die in de verhalen van oorlogsslachtoffers besloten ligt. Het is de kunst om verhalen als die van Thomas Buergenthal niet onder te laten stoffen op onze boekenplank, maar deel te laten worden van onze eigen leefwereld. Daarom stel ik de verhaalcultuur na Auschwitz voor als een boek om in te wonen. Waar de oorlogsslachtoffers noodgedwongen stopten met het schrijven van geschiedenis, schrijven wij in herinnering aan hún verhalen verder aan de toekomst. Dat is onze vrijheid, die in een cultuur van herinnering ontstaat.

Literatuur

- Buergenthal, T., *Ein Glückskind* (Frankfurt am Main 2007) / *A Lucky Child. A Memoir of Surviving Auschwitz as a Young Boy* (New York 2009) / *Een gelukskind. Van Auschwitz tot het Hooggerechtshof* (Amsterdam 2007).
- Frank, A., *Verzameld werk* (Amsterdam 2013).
- Gerz, J., 2146 Steine. *Mahnmal gegen Rassismus Saarbrücken* (Stuttgart 1993).
- Lindemann Nelson, H., *Damaged Identities. Narrative Repair* (Ithaca/London 2001).
- Nansen, O., *Fra Dag til Dag* (Oslo 1946) / *From Day to Day* (New York 1949).
- Nansen, O., *Tommy. En Samferdig Fortelling* (Oslo 1970).
- Salomon, C., (vertaling van J. Herzberg, ingeleid door J. Belinfante e.a.), *Leven? of Theater?* (Zwolle/Amsterdam 1998).
- Spiegelman, A., *De volledige editie Maus. Vertelling van een overlevende* (Amsterdam 2012) / *The Complete Maus. A Survivor's Tale* (New York 1996).

Inleiding op de expositie 'De verbeelding van herinneren en herdenken'

Sandra Smets

Een stad die kapot gescheurd is, waar mensen ten hemel schreien, waar zo veel stadsgenoten zijn afgevoerd en vermoord. Toen de Joodse Bijenkorf na de Tweede Wereldoorlog het ook gehavende Rotterdam een kunstwerk wilde schenken, was het aan Ossip Zadkine om dat abstracte leed een menselijk gezicht te geven. De Verwoeste Stad werd een mens, kubistisch en dramatisch, en het beeld werd een iconisch ijkpunt in een oprukkende stad vol bouw-dynamiek. Monumenten zijn en blijven een anker als de rest van de wereld verandert. Ze houden het vroeger vast.

Het idee dat een monument een mensfiguur moet zijn, heeft veel kunstenaars na de oorlog geïnspireerd – en nu nog. Voor veel mensen is het aanschouwen van een ander mens, ook een in brons, een manier om empathie te voelen. Het is een spiegel. Zowel het Joodse slachtoffer Helga Deen als gesneuvelde Duitsers hebben in Brabant in recente jaren in de openbare ruimte een plek gekregen via bronzen beeltenissen, waarmee beeldhouwers verdwenen figuren weer tastbaar maken in het heden.

Toch is een relatie van mens tot mens anders wanneer je niet dezelfde herinnering deelt. Dit jaar is het zeventig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog eindigde. Terwijl de tijd doorloopt, verdwijnen de ooggetuigen van die oorlog en tegelijk blijft de behoefte bestaan om herinneringen vast te houden. Maar hoe kun je je iets herinneren wat je niet hebt

Foto Boudewijn Bollmann

Foto's Boudewijn Bollmann

meegemaakt? Vaste rituelen zoals vieringen en kransleggingen vormen een manier om in de tijd te herdenken, monumenten doen datzelfde maar dan in de fysieke ruimte. Daarbij kunnen kunstenaars een rol van betekenis spelen. Kunst kan het onzichtbare zichtbaar maken en zeker bij monumenten en gedenktekens is dat cruciaal: iets verbeelden wat anders ongezien blijft of vergeten wordt.

Nu de oorlog en het herdenken daarvan abstracter worden, blijven kunstenaars met dit thema bezig – misschien juist doordat het problematischer wordt. Sommige kunstenaars duiken de archieven in op zoek naar geschiedenissen die vergeten raken. Zij kiezen niet voor een monument of beeld als vorm (het woord ‘monument’ keert wel vaak terug als metafoor) maar eerder voor een fotoserie, boek of installatie. Die laatste vorm kozen Inge Nabuurs en Erwin van Doorn voor een kunstwerk over hun grootvader. Zij probeerden zijn oorlogsjaren te herbelevan om de geschiedenis dichterbij te halen van hun grootvader die ‘fout’ zou zijn geweest in de oorlog. Maar zijn verleden, zo merkten ze tijdens hun reis naar Frankrijk en naar waar het Oostfront lag, was niet zo gemakkelijk te duiden of af te keuren.

Het terugvinden van het verleden in het leven van nu is ook onderwerp van de studie van kunstenaar Annette Behrens naar Auschwitz: toen een privéfotoalbum van een oud-SS-er uit Auschwitz opdook, met vakantiekiekjes, reisde zij naar die Poolse huisjes die toen nog te huur bleken te zijn. Het gruwelijke verleden is een diffuus spoor in de realiteit van alledag: dat besef hoort bij het herdenken nu. De makers van bronzen monumenten toonden mensen die het leed hadden aanschouwd en overleefd maar in de eenentwintigste eeuw moet een kunstenaar zoeken als een archeoloog en die sporen bewaken.

Behrens kiest voor een boekvorm met onder meer fotografie, een middel dat het verleden ook naar het heden kan helpen halen. Dat doet onder anderen Jardena Gil, met oude portretfoto's. Meer nog dan brons is een fotografisch beeld ‘echt’, wat een beeltenis extra indringend maakt. Gil verzamelde foto's van 170 verdwenen Joodse Tilburgers en koppelde hun beeltenissen aan locaties in de stad: zo bracht ze niet alleen deze verdwenen mensen

terug, maar gaf ze de nabestaanden ook een andere blik op de stad door er plekken aan te wijzen. Het idee van alternatieve routes, een lijn door de tijd in de openbare ruimte fysiek zichtbaar maken, is de laatste jaren veel te zien in de vorm van herdenkingsroutes. De 'Liberation Route' bij onder meer Grave is er een voorbeeld van, de struikelstenen waarvan er in Eindhoven al 240 liggen een ander. Dit soort routes biedt een ervaring in zowel ruimte als tijd, zeker wanneer herdenkingsrituelen worden toegevoegd. Recent kreeg de herdenkingsbrug De Oversteek bij Nijmegen een extra herdenkingsfunctie door een terugkerende Sunset March, net zoals het landschappelijke Sawah Belanda een monument voor Nederlandse Indonesiërs is dat jaarlijks opnieuw wordt ingezaaid om onder meer het Aziatische oorlogsverleden te herdenken.

In zijn studie naar herdenken merkt Arnoud-Jan Bijsterveld (Tilburg University) op dat in de generatiewisselingen nu de nadruk komt te liggen op het persoonlijke: de laatste tijd verschijnen veel boeken die gaan over een persoon of familie. De gepersonaliseerde verhalen maken het abstracte verleden minder anoniem. Kunst kan de afwezigheid tastbaar en voelbaar maken. Kunst kan ook een ander perspectief geven: naar hetzelfde kijken maar dan op een andere manier. Kunst, literatuur en theater kunnen appelleren aan een gevoel, zorgen voor inleving. Zonder het rechtstreekse herinneren gaat herdenken nu meer over hoe je die herinnering kunt vormgeven en hoe wij ons ermee kunnen verbinden. Zo lijkt de behoefte om bij de oorlog stil te staan niet te verminderen maar eerder te groeien.

Dat blijkt ook uit de toenemende behoefte aan monumenten – overigens niet alleen oorlogsmonumenten. In een tijd van meer mondigheid en meer burgerinitiatief groeit de druk op de openbare ruimte, geliefd bij belangenverenigingen die zichtbaarheid opeisen met demonstraties, gedenktekens, monumenten. Deze dienen om hun standpunten en bestaansrecht zichtbaar te maken. Zeker een fysiek monument is een materialisering van een geschiedenis die ertoe doet voor jou en de jouwen. Maar daar zit een lastige kant aan die oorlogsmonumenten al sinds de wederopbouwtijd bemoeilijkt: vragen we met een nieuw beeld aandacht voor Joodse slachtoffers, voor verzetshelden? Waarom wel voor de ene groep en niet voor de ander? Een gedenkteken betekent rehabilitatie, gelijk hebben, het is een soort voorrang. Daarbij is een politieke bijmaak onvermijdelijk.

Een curator die zich daarmee bezighoudt is Mihnea Mircan, die bij Stroom in 2008 de tentoonstelling inrichtte 'Since we last spoke about monuments'. Hij komt uit Roemenië waar monumenten vooral de machthebbers symboliseren, en er dus bij een politieke wisseling van de wacht ook beelden omlaag gehaald worden. Ook in Brabant is telkens weer bij elk gedenkteken de vraag: wie wel en wie niet, en wanneer er Duitse namen tussen de herdachte slachtoffers staan, zijn telkens een grote controverse en discussie het gevolg. Dat bleek bij geplande onthullingen in Geffen, Goirle, Schaijk en Budel. Het verleden blijft leven, de openbare ruimte blijft een gevoelig terrein. Met als gevolg dat steden vol staan met verschillende oorlogsmonumenten en discussies blijven ontstaan.

Zo veel gezichtspunten, zo veel kunstwerken. De oorlog is zo'n groot verleden en zeker wanneer je het vervlecht met het heden, levert het een pluriformiteit aan gedachten op. Er blijft een behoefte aan ijkpunten. Wie op de site van het 4 en 5 mei comité zoekt naar monumenten, vindt alleen in Brabant al zestig monumenten die na 2000 zijn opgeleverd. Nederland kent duizenden oorlogsmonumenten: opgedragen aan alle oorlogsslachtoffers, aan een gesneuveld individu of aan groepen mensen. Maar er is een verschil met de vorige eeuw: steeds meer wordt de betekenis naar het heden getrokken. Dan wordt een oorlogsmonument ook gewijd aan bijvoorbeeld de Grondwet en gelijkheid (Maarten Fleuren, Breda), tegen racisme (Jochen Gerz, Saarbrücken) of aan alle gesneuvelden in vredetijd en

oorlog (Provinciaal monument, Waalre). Ter nagedachtenis aan de Koude Oorlog ontwierp RAAAF voor op de militaire vliegbasis Soesterberg een sculptuur in de vorm van een verrijdbare ruimte, die uitnodigt om na te denken over de herontwikkeling van dit gebied, hopen het cultureel erfgoed ervan onder de aandacht te houden. Het idee van leren van het verleden zet aan tot monumenten met een les voor de toekomst.

Hoe nu verder, zeventig jaar na de Tweede Wereldoorlog, is een vraag die door verschillende kunstenaars onderzocht wordt. Soms komen ze tot de conclusie dat juist kunst een bijdrage kan leveren, een gat kan vullen. Ina Marie Schmidt, een Duitse kunstenaar, onderzoekt de onmogelijkheid van collectief herinneren en ging daarvoor naar Berlijn. Ze bezocht archieven en gedenkplaatsen en concludeerde dat symbolen in de stad voor collectief herinneren te veel losstaan van het individu – te abstract, te onpersoonlijk. Kunst, concludeerde Schmidt uiteindelijk, is de enige manier om die samen te brengen: om collectieve herinneringen te ervaren en hieruit te leren. Juist omdat kunst ontstaat vanuit een persoonlijk gezichtspunt, kan dat het ontbrekende terugbrengen in onze herinneringscultuur, in het collectief bewustzijn.

Zoiets merkte ook kunstenaar Fotini Gouseti toen zij op onderzoek uitging naar een dorp in Griekenland dat verschrikkelijk heeft geleden onder de Nazi's. In 2012 kwam het dorp opnieuw in het nieuws: opvallend veel dorpelingen hadden gestemd op de extreemrechtse Gouden Dageraad, een partij die wordt vergeleken met het Nazisme. Gouseti ontdekte dat het juist de oorlogstrauma's zijn die doorleven in het dorp, met haat en angst tot gevolg, waardoor de extreemrechtse politieke voorkeur ontstond. Op een andere manier dan Schmidt merkte ook zij dat juist kunst kan helen: waar de gemeenschap geen vertrouwen meer blijkt te hebben in politiek, stonden de dorpelingen wel heel open naar haar als kunstenaar. Een cultureel project, omdat het particulier en anders is, kan wel binden en mensen samenbrengen. Het leverde veel verhalen op, zowel in Griekenland als in Nederland. Misschien dat dit beter dan wat ook kan helpen om wonden te helen, en zo een bijdrage kan geven aan de toekomst

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015

deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

www.uitgeverij-zhc.nl

Herdenkingskunst in Noord-Brabant

foto's Boudewijn Bollmann, teksten Sandra Smets

Het provinciaal gedenkteken 'De Brabantse soldaat' bevindt zich in de Sint-Willibrorduskerk in Waalre. Het bestaat uit een eregraf, een herdenkingskapel met houten rouwborden waarin de namen van gesneuvelde Brabantse militairen zijn gegraveerd en drie gebrandschilderde ramen. Het werd ontworpen door Niel Steenbergen, Thijs Coolen en René Coolen en onthuld op 28 oktober 1945. Pieter Wiegersma voegde later de gedenkramen toe.

Aanvankelijk was het monument bedoeld om de Brabantse gesneuvelde militairen en verzetsmensen uit de Tweede Wereldoorlog te herdenken. Later werden daar Brabantse

militairen die gesneuvelde waren in dienst van het Nederlands Koninkrijk na 1945 en omgekomen burgers uit voormalig Nederlands-Indië aan toegevoegd. (www.4en5mei.nl)

Inez Hegeman ontwierp in 1991 het monument 'Vrijheid' in Geffen (gemeente Maasdonk), een abstract bronzen beeld van een vogel in V-vorm met een tekst: "Vrijheid" ter herdenking 1940-1945'. De kunstenaar verwoordde het kunstwerk als volgt: 'Een vogel zoekt zijn weg in de vrije ruimte en wordt in zijn vlucht niet begrensd. Hij symboliseert een beeld van vrijheid en individualiteit. Het V-teken dat tevens symbool staat voor vrede en veiligheid, wordt uitdrukkelijk herkenbaar gemaakt in de vorm van deze figuur. Hoewel dit beeld in zeker opzicht een geabstraheerde vorm heeft gekregen, is het voldoende herkenbaar om zin en betekenis te kunnen geven aan een brede bevolkingsgroep en eveneens begrijpelijk voor

kinderen.' Omdat het beeld alle 43 slachtoffers in Geffen herdacht, waaronder zestien Duitse soldaten, kwamen er protesten. Het leidde tot een compromis, een steen zonder namen en zonder genoemde tekst. Zoals vaak met monumenten heeft ook dit een centrale functie in de jaarlijkse 4-meiherdenking.

Het beeld werd in 2011 gestolen. In 2012 werd een nieuw beeld (zie foto's) onthuld, eveneens van de hand van Inez Hegeman. Het kreeg de titel 'Vrede, vrijheid, veiligheid en verdraagzaamheid' en is opgebouwd uit vier V-vormige vogels. Het monument is bedoeld ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van oorlogsgeweld en ter verzoening.

In Eindhoven alleen al liggen 244 struikelstenen die onderdeel zijn van het project Stolpersteine van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Het zijn stenen in het trottoir die herinneren aan Joden, Sinti en andere oorlogsslachtoffers die in de Tweede Wereldoorlog zijn gedeporteerd en vermoord. De stenen liggen voor de woonhuizen die het laatste woonadres waren van de persoon in kwestie. Elke steen is aan één iemand gewijd, om zo juist het onpersoonlijke van de enorme abstracte getallen te doorbreken. Zes miljoen doden is iets wat niet te bevatten is. Maar wanneer je steeds een steen ziet, juist op momenten dat je het niet verwacht, als het ware inbrekend op je dagelijkse leven, kan het je naar

de keel grijpen. Je struikelt erover: letterlijk maar vooral figuurlijk. Demnig heeft sinds 1994 50.000 stenen in heel Europa neergelegd. Het is een van de weinige projecten die internationaal, grensoverschrijdend zijn en dat is belangrijk: het bindt de landen in hun rouw en herdenking. De laatste jaren bestaat kritiek tegen hoe landen zelf hun oorlogshedenkingen organiseren, alsof het om een nationale geschiedenis gaat. Maar de oorlog gaat ons allemaal aan. Hij hield niet op bij de landsgrens. Een kritiekpunt richting Demnig is hoe hij het copyright van zijn kunstproject beschermt: wanneer anderen stenen willen neerleggen, komt hij daartegen in verzet.

Een van de meest breed opgedragen oorlogsmonumenten bevindt zich in Breda. Het dateert uit 2002 en is ontworpen door Maarten Fleuren. Het monument 'Artikel 1' is een bronzen plaquette waarop de volledige tekst van Artikel 1 van de Nederlandse grondwet is

aangebracht. Met dit monument hebben de tolerantie en het principe van antidiscriminatie symbolisch een vaste plaats gekregen. Het leed van de oorlog is daarmee vertaald naar universele principes; het drukt uit waarom we de oorlog niet mogen vergeten.

Helga Deen (1925-1943) was een Joods meisje uit Tilburg dat is vermoord in het Poolse concentratiekamp Sobibor. Doordat ze in de oorlogstijd een dagboek bijhield, geldt ze als een Tilburgse Anne Frank. In 2007 is het dagboek in druk verschenen. In 2013 werd het monument 'Verbondenheid' in haar nagedachtenis onthuld: een parkje rechts van de Joodse synagoge in de Willem II-straat is voorzien van een bronzen beeld van Deen en Kees, de jongen op wie ze verliefd was. Hun beider gezichten zijn in een bronzen sculptuur gevat door beeldhouwster Margot Homan: ze geeft Deen

een gezicht maar brengt bovendien extra emotie in het beeld door de twee personen te combineren. Hun samenzijn is onmogelijk en bestaat alleen in gedachten, waarmee Homan laat zien hoe relaties uiteengerukt zijn door de oorlog. De Helga Deen tuin telt slechts een paar struiken, een border met wat groen en negen stoeltjes. In de straatstenen zie je de vormen van meerdere Jodensterren terug. Plek en beeld vormen samen een nagedachtenis. De sculptuur is mede door crowdfunding gerealiseerd.

Burgerinitiatief 'Actiecomité Rosch, Goirle' is de drijvende kracht achter een bronzen sculptuur die in 2008 in Goirle werd onthuld. Het beeld van de Goede Duitser, gemaakt door Riet van de Louw, herdenkt de Duitse militair Karl-Heinz Rosch, die in 1944 het leven van twee Nederlandse kinderen redde en toen zelf omkwam. Twee dorpsbewoners (onder wie Joop Schepens) namen het initiatief tot een beeld. De gemeente was tegen omdat het idee van goed en fout te veel controverse opleverde onder de bevolking. Ze gaf geen financiële bijdrage

en het beeld mocht niet op gemeentegrond geplaatst worden. Door privédonaties kwam het beeld er toch, in de voortuin van de familie Vermeer. Het geeft blijk van de gevoeligheid rond monumenten: wanneer één iemand wordt uitgelicht, vinden velen dat onevenredig. De keuze voor een zeer figuratief brons kan ontstaan zijn door smaak, maar naturalisme en fysieke tastbaarheid dienen ook om die geschiedenis levend te houden in een tijd waarin geen ooggetuigen meer in leven zijn.

Meer nog dan een figuratief beeld in brons is fotografie, vanwege het echtheidsgehalte, een manier om de slachtoffers een gezicht te geven en zo een contact met de beschouwer op te roepen. Voor de herdenking 'Open Joodse Huizen op 3 en 4 mei 2014' verzamelde de Israëlisch-Nederlandse kunstenaar Jardena Gil fotoportretten van 195 omgekomen Joodse Tilburgers. Wanneer ze geen foto vond, koos ze een silhouet. Ook die afwezige beeltenis is veelzeggend: het benadrukte het verdwijnen waar dit kunstproject over gaat. Gil combineerde

elke beeltenis met een foto van het woonhuis van de betreffende persoon, waarmee ze de persoonlijke gezichten in de stad terugbracht. De huizen van de onderduikers verbeeldt ze als zwart vlak, wat onzichtbaarheid en duisternis uitdrukt. Gils project 'Dubbelportret' werd mede mogelijk door crowdfunding die meer opbracht dan het benodigde bedrag. Dat is te zien als een steunbetuiging: haar verlangen naar rechtvaardigheid wordt kennelijk gedeeld door meerderen. Die gedragenheid maakt dit kunstwerk tot gemeenschapskunst.

In februari 2015 is in de bossen bij Schaijk een gedenksteen onthuld voor Gerhard Rohde, een Duitse Luftwaffe-piloot die in 1945 neerstortte. De tekstplaat is later uit voorzorg voor acties of vernielingen verwijderd. 'De plaquette is geen eerbetoon, maar ter nagedachtenis,' zo sprak voorzitter Piet Manders van de Stichting Vier Vrijheid Schaijk bij de onthulling. 'Verzoening is een betere weg naar vrede dan haat en vergelding.' De gedenksteen, voorzien van een neutrale tekst, werd onthuld door burgemeester Bakermans van

Landerd en Schaijkenaar Wim Boeijen, die het levensverhaal van piloot Rohde onderzocht. De organisatie Federatief Joods Nederland noemde de gedenksteen een 'kwelijke provocatie'. Het probleem ligt hier op het vlak van gerechtigheid: Joodse organisaties vinden niet dat hun aanwezigheid in de openbare ruimte op gelijke voet kan staan met die van Duitse herdenkingen. De voorstanders van een dergelijke gedenksteen willen juist een minder gekleurd herdenken: hoe meer informatie, hoe beter het verleden herdacht kan worden.

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant

2015
deel 32

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 32

2015

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Fonds de la Recherche Scientifique – FNRS
- Stichting Colloquium “De Brabantse Stad”
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-3-5

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2015
deel 32

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2015 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014

Nivelle, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.
Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbayes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.
Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

Onder redactie van Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld
Études réunies sous la direction d'Eric Bousmar et Arnoud-Jan Bijsterveld

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. J. de Haan (MA)
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D. Raeymaekers
Dr. J. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Dr. G. Verhoeven

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

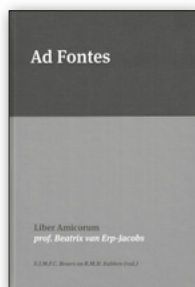
www.uitgeverij-zhc.nl

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Algemeen

Broers, E.J.M.F.C., en R.M.H. Kubben (red.), *Ad Fontes. Liber Amicorum prof. Beatrix van Erp-Jacobs.* Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014, 293 p., ISBN: 9789462401518. € 29,95.

In september 2014 nam Beatrix van Erp-Jacobs (bij velen nog altijd bekend als Trix Jacobs) afscheid als bijzonder hoogleraar Oud-Vaderlands Recht. Hiermee kwam een einde aan een carrière van bijna 45 jaar aan de Tilburg Law School. Dit bijzondere feit was voor een aantal collega's en oud-collega's uit binnen- en buitenland aanleiding tot het schrijven van een bijdrage voor een *Liber Amicorum*. Na een voorwoord door Randall Lesaffer en een terugblik door Jos Coopmans volgen zeventien opstellen, die gezamenlijk de aandachtsgebieden van het werk van Trix Jacobs als onderzoeker en docent belichten. Het vriendenboek kreeg de toepasselijke titel *Ad Fontes*, hetgeen betekent 'naar de bronnen'. Het onderzoek in bronnen, in het bijzonder historische documenten met een juridisch karakter, heeft centraal gestaan in de gehele loopbaan van Trix Jacobs. Dit blijkt onder meer uit de lijst met 94 boeken en artikelen die zij tussen 1973 en 2014 heeft geschreven of geredigeerd. Terugkerende onderwerpen zijn (de geschiedenis van) 's-Hertogenbosch en Brabant, het procesrecht bij de raden van Brabant, het staatsrecht in bredere context en de archiefwetenschappen.

Een drietal artikelen is gewijd aan de geschiedenis van Brabant. Zo neemt Arnoud-Jan Bijsterveld

de lezer mee terug in de tijd tot in de twaalfde eeuw. Aan de hand van een bronnenanalyse poogt hij het exacte moment vast te leggen waarop Godfried van Leuven werd verheven tot hertog van Neder-Lotharingen. Dit moment wordt algemeen aanvaard als het begin van het hertogdom Brabant. Bijsterveld moet tot de conclusie komen dat geen enkele bron definitief uitsluit over deze datum kan geven. De hertogtitel moet ergens tussen Pasen en Pinksteren in het jaar 1106 verleend zijn.

Een tweede bijdrage waarin de geschiedenis van Brabant beschreven wordt is van de hand van Raymond Kubben. Hij schrijft over een zaak uit de twintigste eeuw, meer precies over een vonnis van het Internationaal Gerechtshof uit 1959. Inzet van de rechtszaak tussen Nederland en België waren een tweetal percelen grond, gelegen onder Zondereigen, gemeente Baarle-Nassau/Hertog. De vraag was of hier sprake was van Belgisch dan wel Nederlands grondgebied. Het Internationaal Gerechtshof maakte in deze zaak gebruik van historische bronnen die de ingewikkelde situatie van Baarle-Nassau en Baarle-Hertog beschrijven. Na een reconstructie van historische feiten kwam het hof tot de conclusie dat beide percelen tot België behoren.

De verhandeling van P.L. Nève over de positie van de Brabantse hertog in de stad Maastricht past eveneens in dit rijtje. Het betreft dit keer niet de geschiedenis van het hertogdom zelf, maar de rol die de Brabantse hertog sinds 1204 vervulde in Maastricht. In dat jaar gaf de Duitse koning Filips van Zwaben alle koninklijke rechten in en op Maastricht in leen aan hertog Hendrik I van Brabant. Koninklijke functionarissen werden daardoor 'Brabantse' functionarissen. Nève bespreekt de positie van de voogd en de twee schouten, alsmede de families Van Haren, Rotselaer en Hoen die deze functies geruime tijd bekleedden.

Diverse collega's van Trix Jacobs hebben het functioneren van raden en hoven als inspiratiebron genomen. Trees Bosman is de eerste auteur in deze rij; zij schrijft over de leden van de Raad van Brabant. Zij vraagt zich met name af welk aanzien de Raad van Brabant in de loop van haar tweehonderdjarig bestaan heeft gehad. Daarbij kijkt zij naar de raadsleden zelf: hun leeftijd bij benoeming, de lengte van hun zittingsperiode en de reden van hun vertrek. Uiteindelijk komt zij tot de conclusie dat de Raad van Brabant een redelijk aanzien had. Weliswaar gebruikten enkele raadsleden een positie bij de raad als springplank naar andere functies, bijvoorbeeld bij de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland of het Hof van Holland. Maar andere raadsleden bleven soms decennia lang in functie, totdat zij met pensioen gingen of overleden. Het feit dat juristen zelfs bereid waren om geruime tijd als extra-ordinaris raad aan te blijven, geeft aan dat een lidmaatschap van de raad een interessante positie was.

B.S. Hempenius-van Dijk behandelt de kwestie Frans Julius Johan van Scheltinga, een casus bij het Hof van Friesland. De rechtszaak waarin het Hof in 1779 vonniste was op zichzelf niet zo heel bijzonder, het probleem lag meer bij de procesgang. Een van de raadsheren – de genoemde Van Scheltinga – kwam na het vonnis tot de ontdekking niet bevoegd te zijn geweest, vanwege zijn te nauwe verwantschap met de eiseres in deze zaak. Het Hof zocht naar een manier om de fout in de rechtsgang te herstellen. Na een procedure van uiteindelijk zes jaar kwam het Hof van Friesland in 1785 tot een deugdelijke uitspraak, die overigens niet afweek van het oorspronkelijke vonnis.

Frank Keverling Buisman bespreekt in zijn artikel Groningse revisiezaken bij het Hof van Gelre en Zutphen. Hij legt uit hoe onenigheden tussen Stad en Ommelanden van Groningen ertoe hebben geleid dat revisiezaken – waarbij een zaak na een vonnis van de Groningse Hoofdmannenbank opnieuw werd behandeld door een andere instantie – tussen 1648 en 1751 afgedaan werden door de hoven van Gelderland, Holland, Friesland en Utrecht of door de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland.

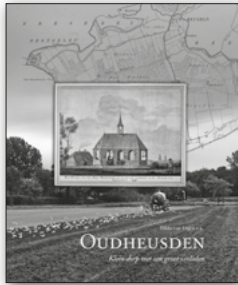
Aan de hand van de dossiers uit het archief van het Gelderse Hof geeft hij inzicht in de werking van dit bijzondere rechtsmiddel.

Bijzondere auteurs zijn Trix' echtgenoot Sjeff van Erp en de in 2014 bij de vliegtuigramp in de Oekraïne omgekomen collega-hoogleraar Willem Witteveen. Sjeff van Erp, zelf hoogleraar in Maastricht, en Gerard Steijns, voormalig gemeentearchivaris van Tilburg, geven een beschrijving van het ontwaken van het Koninklijk Handboogschuttersgilde Sint Sebastiaan van Willem III. Dit Tilburgse gilde, waarvan beide auteurs lid zijn, was sinds de negentiende eeuw niet meer actief. De gildeschat werd gedurende decennia beheerd door nakomelingen van een van de laatste gildebroeders. Over het eigendom en het beheer van de gildeattributen deed de rechtbank Breda in 1964 uitspraak. Deze gerechtelijke uitspraak en de daarna gevoerde gesprekken en onderhandelingen tussen de familie Donders en de gemeente Tilburg leidden uiteindelijk tot een ontwaken van het gilde in 1967.

Willem Witteveen sluit het boek af met een bijdrage over hoe de politieke theorie een rol gespeeld heeft bij de totstandkoming van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, de eerste grondwet van Nederland uit 1798. Hij plaatst de burger Pieter Vreede tegenover de patriot Jan de Sitter. Met Vreede geeft hij een Brabants tintje aan zijn verhaal. Hij laat ook zien hoe zowel politieke theorie als historisch onderzoek naar feiten nodig is om tot een goede interpretatie van beide te komen.

Deze en andere bijdragen, waaronder enkele in het Engels, maken het geheel tot een verzameling rechtshistorische verhalen van uiteenlopende aard. Iedere bijdrage staat op zichzelf en geeft vaak aanleiding tot vragen voor vervolgonderzoek. Hoewel het verband tussen de teksten op het eerste gezicht niet direct te vinden is, blijkt dat overduidelijk aanwezig voor wie de brede interesse van Trix Jacobs kent. Terecht, want voor haar is dit *Liber Amicorum* in de eerste plaats geschreven.

John Boeren

Engen, H. van (red.),
*Oudheusden, Klein dorp
 met een groot verleden.*

Tilburg: Stichting ZHC 2014,
 181 p., ill., krtn., reg., ISBN:
 9789082197211. € 29,50.

Oudheusden lijkt wellicht een klein en bescheiden dorp, maar het heeft een interessante, tien eeuwen omvattende geschiedenis. Het dorp aan de Oude Maas kwam weliswaar al snel in de schaduw te liggen van de jongere broer, de vestingstad Heusden, maar dat doet niets af aan de eigen interessante en rijke geschiedenis.

Na de tweede Wereldoorlog onderging Oudheusden het lot van menig dorp: het werd voornamelijk bepaald door nieuwe uitbreidingswijken. Sinds enkele jaren werkt de gemeente Heusden onder de noemer 'Hart voor Oudheusden' aan de toekomst van het dorp. Men investeert in onderlinge contacten en betrokkenheid en heeft zich daarbij op het standpunt gesteld dat een grotere kennis en een bredere bewustwording van het verleden de kwaliteit en leefbaarheid van een gemeenschap versterkt! Ergo, er kwam een zelfstandige publicatie van de oudste geschiedenis van het dorp, *Oudheusden, Klein dorp met een groot verleden* onder redactie van Hildo van Engen. Het boek richt zich op een aantal onderwerpen uit de geschiedenis van het dorp tot 1935, het jaar waarin Oudheusden ophield als zelfstandige gemeente te bestaan. Het geheel is prachtig geïllustreerd met foto's van materiaal uit de archieven van onder andere Brussel, Den Haag en de Brabant Collectie van de Universiteit van Tilburg. De bijdragen worden afgewisseld met hedendaagse foto's van Hans van der Ven.

Het boek bevat in het totaal twaalf bijdragen. Hildo van Engen trapt af met een mooie schets van tien eeuwen Oudheusden. Het dorp lag oorspronkelijk aan de oevers van de Maas, later het Oude Maasje geheten, op de plek waar waarschijnlijk al vanaf de vroege middeleeuwen een nederzetting is geweest. De oudst bekende schriftelijke bron is een oorkonde uit het begin van de twaalfde

eeuw, waarin sprake is van een getuige, *Wigerus de Huysdene*. Later in deze eeuw wordt er gesproken over de kerk van *Hosden*. Er zijn ook vermeldingen van *Husden* of *Huseden*. Als rondom het jaar 1200 de heer van Heusden zijn burcht naar het noorden verplaatst, ontstaat daar omheen het stadje Heusden en het oude Heusden wordt van lieverlee Oudheusden genoemd. In de middeleeuwen was Oudheusden een zelfstandige parochie die qua grenzen samenviel met het wereldlijk rechtsgebied dat in 1498 door Filips de Schone in leen werd uitgegeven aan Jan van Oudheusden. Tot aan de vorming van de provincie Noord-Brabant in 1815 maakte de heerlijkheid Oudheusden, Elshout en Hulten deel uit van het graafschap Holland. In de negentiende eeuw werden Oudheusden en Elshout een nieuwe gemeente.

Caroline de Hart geeft in haar bijdrage aan de hand van oude topografische kaarten een overzicht van de manier waarop Oudheusden werd weergegeven. Menige kaart toont de relatie met de vestingstad Heusden; er is goed te zien hoe de vestingstad Heusden in omvang het dorp Oudheusden overschaduwde. De kaarten laten ook zien dat Oudheusden en Heusden zich in het grensgebied tussen Brabant en Holland bevonden; een geopolitieke positie, midden in verschillende conflicten.

De drie volgende hoofdstukken bewegen zich op archeologisch terrein. Hennie en Willy de Graaff-Berwald beschrijven de vondsten die zij met behulp van een metaaldetector deden in Oudheusden. Vooral de voormalige begraafplaats leverde een schat aan munten, gewichtjes en kleine gebruiksvoorwerpen op. Joep Orbons en Richard Exaltus doen vervolgens verslag van een geofysisch onderzoek dat zij in 2012 in opdracht van de gemeente Heusden rondom diezelfde begraafplaats uitvoerden. Het vermoeden van de resten van een kasteel of kerk werd deels bewaarheid, maar aanvullend onderzoek op de begraafplaats zelf lijkt noodzakelijk om zekerheid te verkrijgen. In het verlengde van hun onderzoek ligt de zoektocht van Bas Aarts naar de werkelijke plaats van de drie kastelen die Oudheusden vanaf 1200 heeft gekend. Een leuk detail is het katern waarin wordt beschreven hoe in de zomer van 1971 een deel van de OudheUSDense bevolking zelf de schop ter hand heeft genomen om de oude funderingen van het kasteel bloot te leggen!

Hildo van Engen beschrijft daarna de wereldlijke aspecten van de heerlijkheid als 'een conglomeraat van rechten en plichten, die betrekking hebben op het bestuur van een bepaald territorium'. Het gaat om bestuurs- en rechtsmacht, waarbij de heer van Oudheusden beschikte over lage, middelbare en hoge rechtsmacht; hij kon dus ook de zwaarste misdrijven berechten. Dit betekende dat de heerlijkheid Oudheusden in elk geval vanaf 1498 vrij was van elke andere jurisdictie. De verbondenheid met de stad Heusden komt tot uiting in het gegeven dat soms een inwoner van Oudheusden ook het poortersrecht werd verleend van de stad Heusden en zo kon meeprofiten van de stedelijke rechten! Na de wereldlijke zaken gaat Hildo van Engen in op de kerkelijke geschiedenis van het dorp, die verweven is met politieke en godsdienstige twisten. Het protestantisme liet ook in Oudheusden zijn invloed gelden. Tom van Aalst sluit daar goed op aan met zijn bijdrage over de protestanten in Oudheusden. Zij waren gering in aantal en om toch enige invloed te kunnen uitoefenen in het dorp waren ze genoodzaakt een eigen zelfstandige gemeente te vormen, alhoewel dat financieel nauwelijks haalbaar was. Toch lukte het in 1724 een nieuwe kerk in gebruik te nemen maar deze kerk werd door oorlogsgeweld – het beleg van de Fransen in 1795 – zwaar beschadigd en moest gesloopt worden. De hoop op een eigen kerk voor de Hervormde gemeente is uiteindelijk definitief vervlogen met de toenemende secularisatie in de jaren 1960.

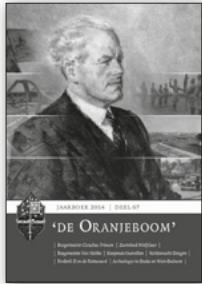
Het hoofdstuk van de hand van Hessel Altenburg is van geheel andere aard: hij doet verslag van een genealogisch onderzoek naar een verre voorouder met de naam 'van de Westacker'. Zijn speurtocht brengt hem van Groningen naar Oudheusden, daar ligt 'den Westacker in den banne van Oudheusden'. Ook Pauline Jorritsma belicht in haar bijdrage een heel andere geschiedenis van Oudheusden. Zij gaat in op de landschappelijke en sociaaleconomische aspecten van de eendenkooien in de buurt van Oudheusden. Zij beschrijft niet alleen zowel de kooien als de regelgeving daaromtrent, maar ook het werk van de kooiker en de opbrengsten (eendenbouten en hout). Bovendien geeft ze een inkijkje in de sociale verhouding tussen de eigenaars en de kooikers.

De verhandeling van Bernadette van Gorp en Kees van den Oord over de overgang naar de moderne tijd spitst zich toe op de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Als bron hebben zij voornamelijk de gemeenteverslagen van 1851 tot 1929 gebruikt. Modernisering en vooruitgang kregen gestalte in betere onderwijsvoorzieningen, minder armoede door betere landbouwmethoden en afzetmogelijkheden, straatverlichting en een betere ontsluiting door de aanleg van een tramverbinding tussen 's-Hertogenbosch en Heusden. Door de opkomst van de auto verdween de tram in 1931 alweer uit het straatbeeld. De opening van de Bergschse Maas in 1904 bracht wijzigingen teweeg in de gemeentelijke grenzen. Er kwam een discussie op gang over gemeentelijke fusies en herindelingen. Oudheusden, in de jaren dertig door de economische crisis in financiële nood geraakt, fuseerde in 1935 met Heusden, Herpt en het noordelijk deel van Hedikhuizen. Het dorp Elshout werd bij Drunen gevoegd. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de afscheidsrede van de laatste burgemeester toen er in mei 1935 een einde kwam aan het bestaan van Oudheusden als zelfstandige gemeente.

Dat het kleine Oudheusden is opgegaan in de gemeente Heusden, lijkt een logische voortzetting van een geschiedenis waarin het dorp Oudheusden, hoewel ouder, toch in vele opzichten ondergeschikt was aan de stad Heusden. Het is deze geschiedenis die in *Oudheusden, Klein dorp met een grote geschiedenis* vanuit verschillende invalshoeken wordt bekeken. Deze invalshoeken lijken af en toe wat willekeurig gekozen en qua aandacht wat ongelijk verdeeld. Zo is er bijvoorbeeld relatief veel plaats ingeruimd voor de geschiedenis van de eendenkooien in de buurt van Oudheusden, terwijl de rest van de economische geschiedenis van Oudheusden nauwelijks aan bod komt. Maar het boek levert toch voor elk wat wils: een breed spectrum van onderwerpen geeft inzicht in en kennis over deze 'kleine' plaatselijke geschiedenis. Het is een goedverzorgde uitgave, die andere plaatselijke initiatieven zeker tot voorbeeld kan dienen. Ik kan me zo voorstellen dat elke inwoner van Oudheusden en omstreken het boek wil hebben en met een gevoel van trots bekijkt en toont aan

zijn of haar bezoekers. Ongetwijfeld klopt het 'Hart voor Oudheusden' met deze geschiedenis van tien eeuwen krachtiger dan ooit!

Karlijn van Blom

Gooskens, F.A., e.a. (red.),
Jaarboek van de Geschied- en
Oudheidkundige Kring van
Stad en Land van Breda "De
Oranjeboom" 67 (2014). 232
 p., ill., krtn., ISSN 2211-3169.
 ISBN: 9789073342132. € 29,50.

Andermaal produceerde de redactie van 'De Oranjeboom' een kloek jaarboek met zeven artikelen. Mede naar aanleiding van het aftreden van burgemeester Peter van der Velden als burgemeester van Breda worden drie van zijn voorgangers belicht. Peter van de Steenoven schetst de burgemeester van de Wederopbouw, Claudius A. Prinsen (p. 1-25), burgervader van 1947 tot zijn vroege dood in 1952. In deze bijdrage gaat het vooral om de plannen voor de ruimtelijke uitbreiding en modernisering van de stad, die onder meer een einde moesten maken aan woningnood, ontoereikende infrastructuur en tuberculose. In Prinsens bestuursperiode werd zo besloten tot de bouw van nieuwe wijken, de vestiging van een wapenfabriek, de uitbreiding van de militaire terreinen en de aanleg van het hoogspoor. Het pragmatisme van Prinsen kwam soms in botsing met de gevestigde belangen en moraal van de katholieke meerderheid in de gemeenteraad. De burgemeester zou de voltooiing van de projecten niet beleven; veel ervan kwam zelfs pas in de jaren zestig tot stand.

Behalve de verbetering van de materiële levensomstandigheden kwam al snel ook het welzijn van de Bredanaars op de gemeentelijke agenda te staan. De nieuwe stedenbouwkundige plannen gingen in de dagen van 'katholieke planologie' immers hand in hand met gemeenschapsopbouw. Ook in de ontspanning van de werkende bevolking en de invulling van de toenemende vrije tijd moest worden voorzien. Daarbij hoorden sportcomplexen en zwembaden, die in Breda

gereedkwamen in de jaren zestig. Hiervan is er één, te weten sportcentrum 'De Scharen', onlangs aangewezen tot Rijksmonument als exponent van Wederopbouwarchitectuur. Frans Gooskens levert hier een mooi opstel over een andere representant van deze bouwperiode, namelijk openluchtzwembad Wolfslaar (p. 26-67), in 1965 geopend door burgemeester R.M.A.A. Geuljans (1959-1966). Voordat het zo ver was, moest de gemeenteraad knopen doorhakken in heikele kwesties als het gemengd of 'familiezwemmen' en de keuze van de locatie. Gooskens weet door vergelijking met andere plaatsen de casus van extra context te voorzien.

Burgemeester B.W.Th. van Slobbe, de militair die een ministerschap van Defensie misliep en tussen 1936 en 1947 burgemeester van Breda was, staat centraal in de bijdrage van Joop Bakker (p. 68-99). Bakker, die in 2011 een proefschrift verdedigde over de stedelijke overheid van Breda onder de Duitse bezetting, is natuurlijk de aangewezen man voor dit portret. In zijn dissertatie stond hij al uitgebreid stil bij Van Slobbe's meest opmerkelijke en omstreden daad: de op eigen houtje bevolen algehele evacuatie van Breda op 12 mei 1940. Hier wordt vooral diens militaire loopbaan uit de doeken gedaan, zijn gouverneurschap van Curaçao en vervolgens zijn burgemeesterschap. De militaire blik waarmee Van Slobbe dat invulde, leidde tot zijn achteraf gezien rampzalige besluit van mei 1940.

Successievelijk worden in kleinere en grotere studies alle aanzienlijke en soms adellijke bewoners van de grootste en mooiste huizen in het centrum van Breda in de vroegmoderne en moderne tijd over het voetlicht gebracht. Ton Kappelhof reconstrueert het leven en het faillissement van de Bredaas-Amsterdamse koopman Pieter Guenellon (circa 1683-1733), bewoner van het Huis van Brecht (p. 100-133). Hij vestigde zich in 1718 of 1719 in de stad, dreef handel in vis op Luik en later Verviers, waarheen hij ruwe Iberische wol en machines verhandelde en vanwaar wollen lakens terugkwamen. Bij gebrek aan een familiearchief gaat Kappelhof voor een verklaring van het bankroet op zoek naar de algemene economische conjunctuur, om uit te komen bij Guenellons aanvaringen met de douane en de heffers van de landtol. Ook besteedde hij mogelijk te veel geld aan zijn huizen en de inrichting ervan. De betekenis van zijn

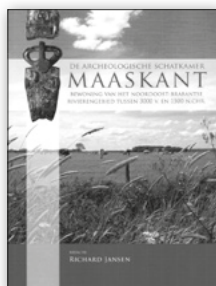
familiale en handelsnetwerken komt eveneens aan bod.

De hoge heerlijkheid Dongen en het kasteel zijn eerder al onderwerp geweest van allerlei deelstudies. Han Verschure schreef een overzicht van de ontwikkeling van de hoge jurisdictie van Dongen om zicht te krijgen op de werking van rechtspraak en de schepenbank tot het einde van de achttiende eeuw (p. 134-159). Daarvoor beschrijft hij de middeleeuwse rechtspraak in stad en land van Breda en de rol daarin van de schepenbank van Breda. Hoewel de hoge rechtspraak (het recht om recht te spreken in zaken waarop de doodstraf, lijfstraffen of verbanning stond) al vanaf 1287 was voorbehouden aan de heerlijkheid en de schepenen van Dongen, begon de heer van Breda deze in de zestiende eeuw naar zich toe te trekken. Tevergeefs trachtte Dongen daarna dit recht terug te krijgen.

Ada Peele promoveerde in 2013 op een proefschrift over de gevolgen van de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III voor de dorpen Hooge en Lage Zwaluwe, die om die reden van 1711 tot 1754 onder Pruisisch heerschappij vielen maar een Hollands leen bleven. Hier gaat zij in op de kwestie van de 'verduisterde' lenen in de Lage Zwaluwse Rietwaard, dat wil zeggen de aan leenverhef voor de Pruisische koning onttrokken landerijen aldaar (p. 160-187).

Een overzicht van het archeologisch onderzoek dat in 2013 op zes locaties in de gemeente Breda en in vijf omliggende gemeenten (Baarle-Nassau; Zundert; Rijsbergen; Galder; Giessen) is verricht, besluit dit jaarboek (p. 188-229). Het is een goed idee om (opnieuw) op deze manier de resultaten van recent bodemonderzoek – in dit geval naar sporen van de steentijd tot de negentiende eeuw – onder de publieke aandacht te brengen.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Jansen, R. (red.), *De archeologische schatkamer van de Maaskant. Bewoning van het Noordoost-Brabantse riviereengebied tussen 3000 v. en 1500 n.Chr.* Leiden: Sidestone Press 2014, 446 p., ill., krtn., ISBN: 9789088902253. € 49,95.

Fontijn, D., S. van der Vaart en R. Jansen (ed.), *Transformation through Destruction. A Monumental and Extraordinary Early Iron Age Hallstatt C Barrow from the Ritual landscape of Oss-Zevenbergen.* Leiden: Sidestone Press 2013, 346 p., ill., krtn., ISBN: 9789088901027. € 44,95.

Hoewel archeologen en historici zich allebei bezighouden met het verleden zijn de disciplines zo verschillend dat een uitwisseling van gegevens vaak lastig is. Belangrijk hierbij is uiteraard dat de menselijke geschiedenis die de archeoloog bestudeert beduidend langer is dan de periode waarover historische bronnen beschikbaar zijn. Maar ook voor de periode waarin beide disciplines elkaar zouden kunnen vinden, is de aard van het bronnenmateriaal en de wijze van onderzoeken en interpreteren in beide vakgebieden zo anders dat het zelden tot een echte uitwisseling van inzichten en een gezamenlijk verhaal komt. Toch is het van belang deze raakpunten en uitwisseling wel te zoeken, al was het maar omdat elke bijdrage aan onze kennis van het verleden waardevol is en bijdraagt aan een beter begrip.

Een regio in Noord-Brabant met een lange geschiedenis op het gebied van archeologisch onderzoek en met de potentie om archeologische en historische kennis met elkaar te verbinden is de Maaskant, met Oss als stedelijk centrum. Een recente bundel artikelen over *De archeologische schatkamer Maaskant* maakt duidelijk dat de belofte die deze potentie inhoudt nog lang niet is ingelost. Het doel van deze bundel is tweeledig: enerzijds

worden recent onderzoek en recente archeologische waarnemingen breed toegankelijk gemaakt en anderzijds wil samensteller Richard Jansen, gemeentelijk archeoloog in Oss, een tegenwicht bieden tegen de grote aandacht die al decennia bestaat voor de zandgronden juist ten zuiden van Oss. Hier staat juist het gebied binnen de wijde Maasbocht ten noorden van die stad centraal. De stad zelf, die in de late veertiende eeuw ontstond en in 1399 stadsrechten kreeg, blijft hierbij vrijwel geheel buiten beeld.

De artikelen in de bundel zijn ondergebracht in drie 'delen' waarvan het eerste meer overkoepelend en methodologisch van aard is. Na een inleiding in de 'archeologische schatkamer' vinden we hier een (vooral geologische) landschapsgeschiedenis en een vegetatiegeschiedenis van het gebied, en een bijdrage van provinciaal archeoloog Martin Meffert over het 'provinciaal archeologisch landschap Maaskant'. Meffert licht hierin toe waarom de Maaskant in archeologisch opzicht in Noord-Brabant bijzonder is (hij gebruikt bij herhaling het woord 'uniek') en ook beleidsmatig bijzondere aandacht verdient om het in dit landschap besloten erfgoed te beschermen. Dat getuigt van veel goede wil, maar in de praktijk is de macht van de provincie in dit opzicht uiterst beperkt, terwijl in algemene zin de monumentenwetgeving vooral een papieren tijger is.

In deel twee van de bundel worden in min of meer chronologische volgorde enkele vindplaatsen besproken, van het laat-neolithicum (circa 3000 voor Christus) tot de ontdekking, in 2009, van de resten van een scheepswrak uit de achttiende of de eerste helft van de negentiende eeuw in de uiterwaard bij het gehucht 't Wild (dat is dus ruim na het jaartal 1500 uit de ondertitel van de bundel). Dit deel vormt de hoofdmoot van het boek. Voor de historicus wordt het interessant vanaf pagina 153, waar een artikel begint over 'Overlangel aan de Maas. Bewoning op een terrasrug van de prehistorie tot de late middeleeuwen'. Christian van der Linde beschrijft hierin de resultaten van een opgraving in de nieuwbouwwijk Asboom in het centrum van Overlangel. Historici kennen (Over) Langel pas vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw, maar al veel eerder werd hier langs de Maas gewoond. Er zijn vondsten gedaan uit de prehis-

torie en Romeinse tijd. In de midden-Romeinse periode werd het gebied verlaten, waarna zich pas rond 1100 nieuwe bewoners vestigden. De eerste historische vermeldingen lijken hier dus aardig overeen te komen met de nieuwe bewoning van deze zandige verhoging langs de Maas.

Bij Eugene Ball blijft de historicus dan weer helemaal op zijn honger zitten. Hij doet verslag van de opgraving Herpen-Wilgendaal fase 2, een nieuwbouwproject waar onder meer ook sporen van bewoning in de vroege en volle middeleeuwen aan het licht kwamen. Dat Herpen ooit het centrum was van het Land van Herpen, een voorganger van het bekendere Land van Ravenstein, en dat de heren van Herpen daar een kasteel hadden dat al in 1196 wordt genoemd, vindt de lezer hier niet. Dit kasteel werd midden veertiende eeuw gesloopt – waarna de landsheerlijke zetel verhuisde naar Ravenstein – en is slechts bekend door enkele minieme archeologische waarnemingen. De vraag of de nu gevonden middeleeuwse bewoning samenhangt met dit kasteel, wordt in het geheel niet gesteld.

Peter van Nistelrooij bouwde zijn artikel over de heerlijkheid Maasakker nu juist op vanuit een historisch en historisch-geografisch perspectief. De auteur begint met een historische inleiding en een analyse van oud kaartmateriaal om pas daarna het archeologische materiaal te bespreken. Het gaat hierbij om de middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

Uiteraard biedt de bundel meer. Voor wie ook de Romeinse tijd tot de historische periode rekent, zijn er ook enkele interessante bijdragen. Hetzelfde geldt voor de vroege middeleeuwen. In deel drie van deze bundel wordt een aantal vondstcategorieën thematisch besproken. Hier vinden we relatief veel ijzertijd en Romeinse tijd, maar ook een korte terugblik door Pim Verwers op zijn periode als provinciaal archeoloog (1977-1996). Hierin opgenomen is een bijlage 'Vondsten uit de Maaskant uit de archeologische kronieken. Noord-Brabant 1977-1996'.

Afsluitend schreef Richard Jansen een synthese, die mede door een reeks heldere kaartjes met vondsten per periode een handzaam overzicht biedt. Opvallend is zijn conclusie dat er geen essentiële verschillen lijken te bestaan tussen

het kleilandschap en het zandgebied. Hoewel beide landschapstypen behoorlijk van elkaar verschillen, laat de materiële cultuur van de (pre) historische bewoners slechts graduele verschillen zien. De archeoloog ziet geen “mensen van het zand” tegenover “mensen van de klei”. Er zijn wel verschillen, maar voornamelijk toch overeenkomsten en contacten, sterk vergelijkbaar met de huidige bewoners van de Maaskant.’

In het zandlandschap direct ten zuiden van Oss ligt een omvangrijk ‘ritueel landschap’ uit de late bronstijd en vroege ijzertijd. Begin jaren 1930 werd hier het bekende vorstengraf ontdekt en opgegraven. De inventaris van het hoofdgraf uit deze grote grafheuvel vormt sindsdien een van de topensembles in het Rijksmuseum van Oudheden: een grote bronzen *situla* (wijnemmer) met daarin naast crematieresten onder meer een rondgebogen ijzeren zwaard, twee bronzen paardenbitten en enkele persoonlijke eigendommen van brons. Dit zwaard markeert het begin van de Nederlandse ijzertijd en is – net als de *situla* – een importstuk uit het centrale Alpengebied. Een essentieel verschil met de Hallstattcultuur waaruit deze objecten afkomstig zijn, is dat de overledene hier niet in een graf(kamer) is bijgezet, maar geheel naar de ‘Nederlandse’ traditie van die tijd is gecremeerd. Zowel deze resten als de locatie van de grafheuvel zijn enkele decennia geleden opnieuw onderzocht, wat nieuwe inzichten opleverde die deels inmiddels weer zijn herzien. Zo bleek bij hernieuwd onderzoek de ‘vorst’ geen corpulente man op leeftijd, maar een man in de bloei van zijn leven. Aansluitend werden op het industrieterrein Vorstengrafdonk – aan de Zwaardweg tegen het talud van de A59 – deze en enkele omringende grafheuvels gereconstrueerd.

Enkele honderden meters oostelijk van dit vorstengraf bevonden zich nog enkele grotere grafheuvels uit de vroege ijzertijd die wel bekend, maar niet eerder onderzocht waren: de Zevenbergen. Bij de aanleg van het knooppunt Paalgraven werd een dergelijk onderzoek niet alleen mogelijk, maar ook noodzakelijk. Voor de Nederlandse archeologie was dit een belangrijk moment. Gedurende een halve eeuw waren in Nederland geen grafheuvels meer onderzocht, terwijl uiteraard door de ontwikkeling van de techniek en voortschrijdend inzicht een veel

grootschaliger en gedetailleerder onderzoek mogelijk was dan in het verleden. Dit grote, vlakdekkende onderzoek bracht in de zomer van 2007 een fascinerend ritueel landschap aan het licht, met behalve grafheuvels ook palenrijen en andere ‘verschijnselen’ met een duidelijk ritueel karakter. De laatste en grootste heuvel (nummer zeven) bleek daarbij een extra verrassing te bevatten.

Omdat zich in deze heuvel een dassenburcht bevond, was deze heuvel gedurende het onderzoek geruime tijd verboden terrein voor de archeologen. Pas nadat de dassenfamilie was verhuisd, kon hier onderzoek worden gedaan. In de late namiddag van de allerlaatste graafdag – schrikbeeld van elke archeoloog – werd duidelijk dat zich hier een bijzonder en voor Nederland uniek graf bevond. Uiteindelijk werd dit graf *en bloc* uit de bodem gehaald en onder laboratoriumomstandigheden uitgeprepareerd. Het meest opvallende element in het graf bestaat uit een groot aantal vertind bronzen knopjes die deels op een houten voorwerp en deels op leer lijken te hebben vastgezet. Mogelijk was hier sprake van een wagen met paardentuig (en deels wellicht ook kleding) die door deze knoppen moet hebben geschitterd als zilver. Bijzonder is ook dat de opbouw van de grafheuvel zelf in groot detail kon worden gereconstrueerd (de heuvel werd opgebouwd uit heideplaggen die individueel zijn herkend) en dat op het oorspronkelijke loopvlak dat later door de grafheuvel werd bedekt, ook de brandstapel van de crematie is teruggevonden. Door dit alles kan het ritueel rond de crematie en bijzetting van deze ‘tweede vorst’ van Oss in detail worden gereconstrueerd.

Transformation through Destruction vormt een gedetailleerd verslag van deze bevindingen. Het boek behandelt de heuvels zes en zeven van de grafheuvelgroep Oss-Zevenbergen (ook wel Paalgraven genoemd), met een duidelijke focus op nummer zeven. Het resultaat is een rijk geïllustreerd naslagwerk met veel technische details en ook het nodige archeologisch jargon. Niet meteen voer voor de doorsnee historicus, maar zeker van belang voor wie het grotere verhaal van Oss en omgeving wil kennen.

Hoe spectaculair deze grafheuvel zeven en zijn inventaris in archeologisch opzicht ook mogen zijn, voor de bezoeker aan het Rijksmuseum van

Oudheden, waar deze vonden een plaatsje kregen, is het resultaat van een teleurstellende nietszeggendheid. Een reconstructie – hoe hypothetisch ook – en een maquette van het hele rituele landschap zouden wonderen kunnen verrichten voor de leek of liefhebber die nu kijkt naar een handvol miniatuur-kroonkurken die niet eens meer blinken. Laat echter duidelijk zijn: de publicatie is uitstekend. In het terrein zijn de Zevenbergen gereconstrueerd. De plek wordt nu geheel omsloten door snelwegen en de ontsluiting voor voetgangers vanaf het parkeerterrein bij het Vorstengraf aan de Zwaardweg is ondanks de wegwijzers een soort puzzeltocht.

Een toegift voor historici is hoofdstuk 13 in dit boek. Hierin bespreken Richard Jansen en Liesbeth Smits het laatmiddeleeuwse hergebruik van grafheuvel twee, en mogelijk ook zeven, als galgenberg. Zowel het paalspoor van de galg (of een rad) als een drietal laatmiddeleeuwse begravingen getuigt hiervan.

Lauran Toorians

Meurkens, P.,

De Gekkekar komt uit Den Haag. Senator uit Boxmeer bedenkt oudste carnavalstraditie van Nederland. Nijmegen: Roelants
In De Walvis 2014, 224 p., ill.,
ISBN: 9789074241335. € 15.

In een levendig geschreven en rijkelijk geïllustreerd boek onderneemt cultureel antropoloog dr. Peer Meurkens een spannende zoektocht naar de oorsprong van het carnaval in Brabant. Hierbij gaat het vooral om het model van de optocht, zoals die halverwege de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam en tot op heden standhoudt als kern van het Brabants volksvermaak. Meurkens neemt ons mee op stap langs oude documenten, gemeente-notulen en krantenverslagen om middeleeuwse folklore zoals paardendraverij en bloedprocessie op het spoor te komen. Hij graaft zich terug in de tijd om oorsprong en betekenis van lokale gebruiken vast te leggen. We vragen

ons mét de schrijver af waar het eerste begin ligt van de huidige exuberante traditie. Hoe heeft de toch wat saaie katholieke processie van weleer kunnen uitgroeien tot de spectaculaire stoet van praalwagens van vandaag?

De plaats van handeling is het kerkdorp Boxmeer, dat met omringende dorpen Sint Anthonis en Sambeek in de jaren van de Republiek deel uitmaakte van een kleine, weerspannige Oost-Brabantse enclave. Het oude landschap van vruchtbare heggegronden aan de Maas werd eeuwenlang gedomineerd door kasteel en klooster. Binnen deze 'vrije heerlijkheid' behield het geslacht Hohenzollern zijn oude feodale rechten. Deze lage landadel, die zetelde in het witte kasteel, kon hier tot aan de Franse revolutie de scepter zwaaien. De opeenvolgende heren heersten als minivorstjes over de boeren en waren eigenaar van de grond. Zij hadden het recht tot belastingheffing, het uitoefenen van rechtspraak en het voeren van bestuur. Binnen deze enclave vestigden zich ook verschillende kloosterordes. Vooral het klooster van de karmelieten had een prominente plaats. Anders dan in de Republiek kon het katholieke geloof hier openlijk worden gepraktiseerd.

In het boek worden drie interessante kwesties aan de orde gesteld rondom een relatief beperkte empirische gevalsbeschrijving. Als object van onderzoek is het arrangement van de optocht gekozen, zoals die in 1853 in Boxmeer werd bedacht en in scene gezet. Deze optocht was – en is nog steeds – een samengesteld programma. Hierin zijn oude elementen die nog thuishoren in de feodale tijd vermengd met nieuwigheden van ná de Franse revolutie.

De start van de stoet en de paardenwedren buiten het dorp, die wordt georganiseerd door het 'Boxmeerse jongelingschap' en die eindigt met de toekenning van de titel 'Koning' en het ophalen van een Boerenmetworst als trofee, verwijzen naar lang vervlogen tradities. Deze elementen symboliseren de sociale orde uit eerdere tijd. Hierin had de heer (of kasteeldame) het recht om accijns op te leggen aan een boerenhoeve. Hierna volgt een optocht door het dorp zelf, met een nauwkeurig vastgestelde route en volgorde van elementen, zoals een koets, verschillende escortes en een harmonie, die wordt afgesloten door een 'gekke-

kar'. In deze elementen is de vorm van een 'parade' uit de Franse tijd herkenbaar. Vanaf 1851 (het jaar van de de nieuwe gemeentewet van Thorbecke) worden teksten en symbolen toegevoegd als persiflage op het lokale gezag.

De eerste grote kwestie is hoe 'cultuur' moet worden opgevat en bestudeerd. Een belangrijke stroming binnen de culturele antropologie beschouwt cultuur als een symbolisch systeem met een relatief eigenstandig karakter. Zoals Clifford Geertz zegt: 'Men are symbolizing animals. They make sense out of experience by arranging meaning in "form" and "order".' Cultuur is in deze opvatting een noodzakelijk ingrediënt van het menselijk bestaan en vloeit niet automatisch voort uit de biologische evolutie. De methode van dataverzameling en de interpretatie van deze data heeft dus vaak raakvlakken met die van de taalkundige of de theaterwetenschapper. De auteur plaatst zich in deze stroming en stelt: 'Zo ontdekte ik dat het bekende carnavalsgebruik, het paardenrennen om de Metworst, niet alleen de oudste carnavalstraditie van Nederland is – niemand kan een oudere traditie aanwijzen – maar qua vorm en inhoud zowel consistenties als paradoxen bevat en zich niet leent voor eenvoudige interpretaties.' Analytische vragen zijn hier: uit welke 'elementen' is het 'oertype' van de optocht samengesteld? Wat is er in de loop van de tijd aan toegevoegd? Welke teksten worden in de stoet meegevoerd? Wat is de betekenis van deze symbolen? De auteur komt steeds meer op dreef en heeft het over het 'scenario' van het Brabantse carnaval, dat in 1853 in Boxmeer is geschreven. Ter interpretatie plaatst hij dit ritueel binnen een breder kader. 'Ik speurde met het oog van de antropoloog die ik ben en zocht naar betekenissen en metaforen, en trachtte die te verbinden met ontwikkelingen in de tijd.'

Na de inleiding volgen drie contexthoofdstukken. De vernieuwing van lokaal folkloristisch repertoire wordt geplaatst binnen het kader van een bredere sociaal-politieke transformatie. Er zijn boeiende beschrijvingen van de historie, de geografie en de politiek in de negentiende eeuw. Zo wordt beeldend uit de doeken gedaan hoe in die 'ijzeren eeuw' de aanleg van spoorwegen op het traject Arnhem-Rotterdam (1855) en Den

Bosch-Utrecht (1869) het reisgedrag van periferie naar centrum ingrijpend veranderde. Voorts is er een interessant hoofdstuk over de staatkundige positie van Boxmeer vanaf de vrede van Münster tot aan de Franse Republiek. Op 18 december 1797 hield de Franse commissaris zijn intocht in het plaatsje Boxmeer. Hij verjoeg met zijn leger de 'despoten' van het Duitse geslacht Hohenzollern uit het Witte Kasteel. Vanuit de nieuwe, in Den Haag zetelende centrale macht zouden op termijn ook de lokale machtsverhoudingen verschuiven. Zeker met de aanvaarding van de Grondwet van Thorbecke (1848) en de invoering van de nieuwe Gemeentewet (1851) verloor het plaatselijk bestuur aan eigen inkomsten en gezag. De regionale elites en 'machtige families' die in de feodale tijd als intermediair fungeerden tussen de dorpelingen (boeren, pachters en ambachtslieden) enerzijds en heersende lokale macht anderzijds, vreesden voor hun posities. De 'oude' regentenfamilies, die van oudsher de drosten, de burgemeesters en de rentmeesters leverden, probeerden ieder de eigen machtspositie te prolongeren.

Hiermee wordt een tweede belangrijke theoretische kwestie aan de orde gesteld. In navolging van de Amsterdamse hoogleraar culturele antropologie Jeremy Boissevain kwam in het naoorlogse Nederland een sectie regionale Europastudies op gang. Deze antropologen bestudeerden niet alleen het verre ontwikkelingsland, maar ook het dorp en de regio dicht bij huis. Bekende voorbeelden zijn het onderzoek naar de Bokkenrijders van antropoloog Anton Blok en de onderzoeken van Mart Bax en van Gabriel van den Brink naar lokale Brabantse gemeenschappen in sociale transitie. Een exemplarische studie in dezen is afkomstig van de antropoloog Jojada Verrips, waarin het ontstaan van een lokaal godsdienstig conflict in een dorp in de Alblasserwaard wordt geïnterpreteerd binnen de dynamiek van een zich unificerende natiestaat. Een bijzonder interessant geschilpunt in deze studies is welke moderniserende krachten het meeste invloed hebben gehad op het voortstuwende van lokale sociale verandering. 'It is the Economy, stupid!' wordt in deze studies deskundig gepareerd met 'It is the Politics, stupid!'.

Zo ook deze studie van antropoloog Peer Meurkens. Hij brengt de vernieuwing van het

plaatselijk cultureel arrangement rechtstreeks in verband met een langlopend en smeug politiek conflict, waarin twee lokale protagonisten uit de gegoede burgerij als kempfanen tegenover elkaar stonden. Enerzijds is dat de burgemeester mr. J.B. Hengst (1817-1892), die uit de familie der rentmeesters afkomstig was. Anderzijds was dat de jonkheer L. van Sasse van Ysselt (1808-1888), nazaat uit de familie van de drosten. De eerste heeft rechten in Leiden gestudeerd. Beiden hebben vanuit hun plaatselijke machtsbases tevens posities verworven in de Eerste en Tweede Kamer. Het behoud van lokale regentenrechten, waarop de burgemeester aanspraak maakt, vormt de inzet van deze strijd. In vier opeenvolgende hoofdstukken wordt aannemelijk gemaakt dat op het hoogtepunt van deze politieke ruzie (in 1853) de lokale jonker het nieuwe arrangement van de optocht inzet als vorm van volkstheater. In de nieuwe carnavaleske orde van de optocht wordt in verhulde vorm met behulp van tekst en symbool het plaatselijk gezag gepersifleerd. Meurkens stelt dat de vernieuwing van het cultureel repertoire geen 'toevallige' evolutie was, maar dat het scenario van de carnavalsoptocht in 1853 in Boxmeer door de lokale jonkheer 'met opzet' is bedacht en ook in dat jaar als vorm van 'theatrale publieke vernedering' is opgevoerd.

In de laatste twee hoofdstukken van het boek zoekt Meurkens zelf de cultuurpolitieke strijd. In de conclusies wordt alsnog een belangrijke derde kwestie uit de hoed getoverd en treedt de auteur in denkbeldige polemieken met lokale Brabantse en Limburgse cultuurhistorici. Het gaat hier zowel over het uitwaaiëren van de carnavalstraditie binnen de geografie van de zuidelijke regio als over de enorme verschuiving in functie van deze ludieke traditie binnen het historische verloop van een zich moderniserende samenleving. Wat het uitwaaiëren van de carnavalstraditie betreft is de gangbare gedachte dat carnavalstradities in steden zijn ontstaan: voor Noord-Brabant in 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom, voor Limburg in Maastricht en Venlo. Meurkens gaat daar tegenin en stelt dat het oermodel van de Brabantse optocht in 1853 in Boxmeer in scene werd gezet en in daaropvolgende jaren door omringende dorpen en steden werd overgenomen en vervolgens in

een eigen ludiek idioom getransponeerd. In de terminologie van de Engelse historicus Hobsbawm is hier sprake van een *invented tradition*. Het gebruik is ter plaatse – in 1853 in Boxmeer – uitgevonden en dit succesvolle nieuwe model is vervolgens elders gekopieerd en verder uitgewerkt. Meurkens onderbouwt zijn stelling door te kijken naar artikelen in oude kranten over de eerste 'moderne' carnavalsoptochten. In 's-Hertogenbosch vond die plaats in 1882, in Breda in 1857. Maastricht was wel eerder dan Boxmeer: daar organiseerde sociëteit Momus al in 1841 de eerste optocht.

Als kind van West-Brabantse ouders stond ik vroeger langs de carnavalsroute in het Krabbengat. Bergen op Zoom is een fiere stad die gegrond is in een eigenstandige politieke en culturele traditie. Er is natuurlijk ná 1850 van alles uitgeprobeerd en er zijn elders allerlei modellen 'geleend'. Maar nee: vanuit dat kleine, brave Oost-Brabantse dorpje Boxmeer de hele carnavalstraditie in het stoere West-Brabant geïmporteerd? Echt niet!

Niettemin produceerde Meurkens een origineel en met flair geschreven boek, dat spannend is om te lezen en nieuwe interessante vragen oproept over wat wij moeten verstaan onder traditie en cultuur.

Isabel van Ginneken

Oudheusden, J. van,
Erfgoed van de Brabanders. Verleden met een toekomst. Den Bosch: Erfgoed Brabant/Tilburg: Zuidelijk Historische Contact 2014, 304 p., ill., reg., ISBN: 9789072526656. € 34,50.

In *Erfgoed van de Brabanders* maakt Jan van Oudheusden duidelijk dat erfgoed niet zomaar iets is waarmee mensen al dan niet 'iets kunnen hebben'. Bij erfgoed gaat het niet alleen om gebouwen, voorwerpen of evenementen die gewaardeerd worden vanwege hun hoge kunstwaarde of omdat zij in de toeristische sector geld in het laatje brengen. Erfgoed is van alle Brabanders en is voor hen belangrijk omdat het een gevoel van verbonden-

heid met andere Brabanders kan geven, zowel die uit het verleden en heden als die in de toekomst. Erfgoed markeert onze plaats in de wereld en in de tijd en is zo een belangrijk oriëntatiepunt. In dit boek is zowel plaats ingeruimd voor 'hoge' cultuur, zoals het werk van Vincent van Gogh en het Markiezenhof in Bergen op Zoom, als voor 'lage' cultuur, zoals de arbeidershuisjes in Loon op Zand en het Hermenieke van Bergeijk. Het boek is ingedeeld in tien tijdvakken, waarbinnen steeds een aantal thema's aan de orde wordt gesteld door enkele voor dat tijdvak typerende 'erfgoederen' te laten zien en hun context uit de doeken te doen.

Wie een boek dat zoveel eeuwen (vanaf de prehistorie tot heden) bestrijkt enigszins hanteerbaar wil houden, ontkomt niet aan het maken van keuzes uit het nog aanwezige erfgoed. Die keuzes zijn dan onvermijdelijk aanleiding tot discussies, want niet ieders lievelingserfgoedobject staat erin. De auteur was zich hiervan zeer bewust en heeft deze keuzes, alsmede de opzet van zijn boek, uitgebreid uiteengezet in het artikel 'Erfgoed van de Brabanders. "Is dit nou de selectie?"', dat is opgenomen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 31 (2014) 192-201.

Jan van Oudheusden is een goede verteller die het Brabantse erfgoed niet alleen helder en historisch verantwoord, maar ook onderhoudend aan de lezer weet te presenteren. Dankzij de vele illustraties, waaronder de prachtige foto's van Marc Bolsius, is deze publicatie ook een heel fraai kijkboek om doorheen te bladeren en zo een informatieve rondreis door de provincie te maken. Kortom: als u dit boek nog niet heeft aangeschaft, is er alle reden dat alsnog te doen!

Kitty de Leeuw

Schepper, H. de, 'Belgium dat is Nederland'. Identiteiten en identiteitsbesef in de Lage Landen, 1200-1800. Epiloog: Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830. Breda: Papieren Tijger 2014, 128 p., ill., krtn, ISBN: 9789067282857. € 35.

Twee buurlanden waarin grotendeels dezelfde taal gesproken wordt. Twee landen ook met een stuk gezamenlijke geschiedenis vol lief en leed. En toch ook weer twee landen die steeds verder van elkaar afstaan. Zo'n 25 jaar geleden was de gemiddelde Nederlandse krantenlezer aardig op de hoogte van de gebeurtenissen in België en waarschijnlijk gold dat ook vanuit de andere richting. Dat is al lang niet meer zo: we lezen sowieso minder in de krant en het is zelfs zo geregeld dat we niet naar elkaars commerciële televisiezenders kunnen kijken. Vroeger maakten we nog grappen met elkaar, nu niet meer, we zouden niet weten hoe of waarover. Ooit was er een echte grens, maar die maakte Nederlanders en Belgen juist aantrekkelijk voor elkaar. Met gevaar voor eigen leven (nou ja) smokkelden wij of onze (groot)ouders boter naar het zuiden en chocolade naar het noorden. Veel Brabanders voelden zich beter op hun gemak bij Vlamingen dan bij Hollanders met hun harde G. Die Brabantse affiniteit is niet slechts iets van de laatste generaties: al lang voordat beide landen een apart koninkrijk gingen vormen, was er een kloof tussen onder en boven de Moerdijk, wat alles te maken had met taal, met 'natuurlijke barrières' (rivieren) en vooral met godsdienst. Maar ook die kloof moeten we kunnen relativiseren: al in de late middeleeuwen waren Holland, Vlaanderen en Brabant op economisch en cultureel gebied hecht met elkaar verbonden en het drukke (handels)verkeer liet zich niet weerhouden door brede rivieren, integendeel zelfs.

Hugo de Schepper, emeritus-hoogleraar van de Radboud Universiteit Nijmegen, wijst ons erop dat benamingen als 'Belgisch', 'Vlaams', 'Nederlands', enzovoort, in de loop der eeuwen steeds naar iets anders verwezen. Dat zal de meeste historici en historisch geïnteresseerden wel bekend zijn, maar de informatie die hij in het voorliggende boek biedt en de wijze waarop hij dat adstrueert, verrijken ons geschiedbeeld van de Nederlanden, of – zoals De Schepper de regio zelf benoemt – van Noord- en Zuid-Nederland. Daarnaast boeit hij de lezer met bijzondere termen zoals 'defragmentatie van de macht' (p. 13) en 'transcendentale hinderpaal' (p. 72).

Het eerste hoofdstuk is heel kort en gaat over het 'territorium' van wat nu ongeveer België en Nederland is, vanaf de lappendeken van het

Bourgondische Rijk tot het ontstaan van de natiestaten. Gelukkig ondersteunt De Schepper zijn betoog, en dat geldt ook voor de volgende hoofdstukken, met kaartmateriaal (het hele boek is trouwens goed voorzien van illustraties en kaarten). In het tweede hoofdstuk, 'Identiteiten', betoogt De Schepper hoezeer de scherpe scheiding tussen Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden vanaf de Tachtigjarige Oorlog vooral een construct is van historici in later tijd. Ondanks de scheiding die door het oorlogsgeweld werd veroorzaakt, bleven 'Nederlanders' (in Noord en Zuid dus) ervan uitgaan dat zij tot hetzelfde land behoorden.

Het derde hoofdstuk, 'Identiteitsbesef', vertrekt vanuit het door de Bourgondische hertogen en later de Habsburgse vorsten bevorderde 'saamhorigheidsgevoel', dat wil zeggen het besef (en de instemming daarmee) te behoren tot een gemenebest. Dit gevoel werd van hogerhand doorgegeven en gevoed. Hiertoe beschikten de landsheren over velerlei middelen. De Schepper noemt onder meer heraldiek, iconografie, historische kronieken en Blijde Intreden. Daarbij zou ik zeker nog willen noemen de generale processies naar aanleiding van een gebeurtenis in de familie van de landsheer, die vaak gelijktijdig werden gehouden in de Nederlandse steden. Maar dan, grotendeels als onderdeel of toch als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog, zien we de 'klein-Nederlandse zelfbeelden' groeien. Het katholieke Zuiden en het calvinistische Noorden kwamen in de loop van de zeventiende eeuw tegenover elkaar te staan, ieder uiteraard met een eigen interpretatie van het verleden. Dankzij De Scheppers presentatie van het verleden weten we nu waarom Vlamingen a priori een zekere antipathie koesteren jegens Nederlanders ('Hollanders') en niet jegens andere buitenlanders. Ten tijde van de Contrareformatie werden de Belgen geïndoctrineerd door de katholieke geestelijkheid die steeds opnieuw verkondigde dat Hollanders 'ketters' en 'afvalligen' waren. Zo grondig deden de paters en pastoors hun werk dat het 'bijgevolg geen verwondering [hoeft] te baren dat het woord "Hollander" in het Spaanse Nederland en later een beklijvende vijandige bijklank kreeg' (p. 71). En dan te bedenken dat tot in 1578 Amsterdam een katholiek en koningsgezind bolwerk was en

het trotse Antwerpen tezelfdertijd een martiale calvinistische Republiek!

Heel gepast rondt De Schepper zijn boek, dat immers precies twee eeuwen na het begin van het 'Verenigd Koninkrijk' (een anachronistische benaming) verschijnt, af met een epiloog over de periode 1815-1830. Met enige spijt vertelt hij over het betrekkelijk snel uiteengaan van noord en zuid. Zeker, koning Willem I was als 'verlicht despoot' niet meer helemaal van zijn tijd, maar de enige echte saboteur van deze mooie onderneming was, aldus De Schepper, toch wel de katholieke geestelijkheid. Soms scherpt De Schepper zijn betoog zodanig aan dat hij niet overtuigt maar twijfels oproept bij de lezer. Was omstreeks 1815 in Zuid-Nederland (België) echt bijna negentig procent van de bevolking ongeletterd (p. 109)? En was het Noorden toen echt zoveel rijker dan het Zuiden (p. 112)? Op de laatste pagina's haalt De Schepper nog gezaghebbende politici en scribenten aan die constateren dat de overhaaste splitsing van Nederland en België een vergissing is geweest.

Charles Caspers

Vera, H.L.M., ...dat men het goed van de ongeboornen niet mag verkoopen. Gemene gronden in de Meierij van den Bosch tussen hertog en hertog 1000-2000 (Publieksversie van een wetenschappelijke proeve op het gebied van de

rechtsgeschiedenis). Woudrichem: Pictures Publishers 2014, 335 p., ill., krt., ISBN: 9789073187856. € 25.

In 2011 promoveerde Hein Vera aan de Radboud Universiteit te Nijmegen op zijn onderzoek naar de gemene gronden in de Meierij van den Bosch. Van dit proefschrift is nu onder dezelfde titel de publieksversie verschenen.

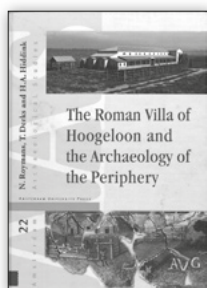
Hein Vera heeft in deze handelseditie dezelfde indeling aangehouden als in zijn proefschrift: hij begint met de ontwikkeling van het landschap van de Meierij, gaat daarna in op de rechten op de gemeenschappelijke gronden en beschrijft daarna

de instituties, de regelgeving en de verschillende typen van conflicten die zich hebben voorgedaan rondom de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. Het proefschrift is in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2012 (deel 29) uitgebreid gerecenseerd door Karel Leenders. Naar deze recensie verwijs ik voor een overzicht van wat er in dit boekwerk wordt behandeld en voor de waardering van deze zorgvuldig opgebouwde schat aan informatie op het gebied van de rechts-, landbouw- en landschapsgeschiedenis.

Waar Karel Leenders nog spijtig meende te moeten bemerken dat hij het zonder plaatjes moest doen, heeft Hein Vera dat in deze handelseditie ruimschoots goedge maakt. Hij heeft kunnen putten uit de collecties van onder meer de Brabant-Collectie van de Universiteit van Tilburg, het BHIC te Den Bosch en het RHC te Eindhoven en daarmee voor een rijk en gevarieerd geïllustreerd boek gezorgd. Zijn publieksversie is daardoor behalve een leesboek ook een kijkboek geworden en dat mag als een extra aanbeveling gelden! Woorden als erfgoed, rentmeesterschap en duurzaamheid lijken hedendaags en modieus, maar Hein Vera laat in woord en beeld zien dat ze staan voor eeuwenoude begrippen in onze landschapsgeschiedenis.

Karlijn van Blom

Prehistorie en Romeinse tijd

Roymans, N., T. Derks en H. Hiddink (ed.), *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery.* Amsterdam Archaeological Studies 22. Amsterdam: Amsterdam University Press 2015, X + 346 p., ill., krtn., ISBN: 9789089648365. € 119.

De Vrije Universiteit (VU) voert al sinds de jaren 1970 archeologisch onderzoek uit op de Brabantse zandgronden. Dit onderzoek resulteerde de afgelopen jaren in talrijke archeologische rapporten waarin de resultaten van de individuele op-

gravingen beschreven zijn. Van twee belangrijke onderzoeken miste nog een uitwerking en publicatie: de opgravingen van de Romeinse villa van Hoogeloon-Kerkakkers en de inheems-Romeinse nederzetting van Riethoven-Heesmortel. Bovendien was het na bijna veertig jaar onderzoek hoog tijd om de balans op te maken. In 2010 startte de VU daarom met het onderzoeksprogramma *The Roman villa of Hoogeloon and the settlement at Riethoven. Key sites in the rural landscape between limes and loess*. Dit heeft in de periode 2011-2014 geleid tot het verschijnen van uitgebreide basisrapportages van beide nederzettingen en van het grafveld Hoogeloon-Kabouterberg. De hier besproken publicatie is de vierde in rij en beoogt een synthese van het Romeinse nederzettingsonderzoek met Hoogeloon als middelpunt. De verwachte dissertatie over het Romeinse aarde-werk van Julie van Kerckhove wordt de vijfde en laatste publicatie. Maar nu al kan gezegd worden dat het onderzoeksprogramma zeer succesvol is geweest en belangrijke nieuwe kennis heeft opgeleverd. De hier besproken publicatie is geslaagd in zijn opzet: met Hoogeloon als uitgangspunt wordt de Romeinse bewoningsgeschiedenis van het dekzandgebied op een wetenschappelijke maar toegankelijke manier beschreven. Belangrijk winstpunt is dat over de huidige landsgrenzen heen wordt gekeken en ook de resultaten van archeologisch onderzoek in het aangrenzende Belgische deel van Brabant zijn meegenomen.

Grondlegger van het onderzoek van de VU is Jan Slofstra. Hij ontwikkelde in de jaren 1970 een nieuwe aanpak voor het veldonderzoek die bestaande en nieuwe archeologische methoden integreerde, waaronder oppervlaktekarteringen, bodem- en ecologische studies. Daarnaast introduceerde hij het historisch-antropologisch perspectief: een interdisciplinaire aanpak waarbij naast archeologische ook epigrafische en historische bronnen worden gehanteerd. Belangrijke thema's binnen zijn onderzoeksagenda waren staatsvorming en Romanisering, onderwerpen die nu nog onverminderd actueel zijn binnen het archeologisch onderzoek. Om deze aspecten te kunnen onderzoeken wilde Slofstra verschillende typen Romeinse nederzettingen opgraven. In de eerste plaats een nederzetting die zich ontwikkelde tot

een villa, in de tweede plaats een nederzetting die een dergelijke ontwikkeling niet doormaakte en tot slot nederzettingen in aansluitende regio's. De eerste twee nederzettingstypen heeft hij onderzocht: de Romeinse villa van Hoogeloon (opgegraven tussen 1980 en 1987) en de landelijke nederzetting van Riethoven-Heesmortel (tussen 1982 en 1994). Zijn derde doel heeft hij nooit verwezenlijkt. Op basis van zijn onderzoek formuleerde Slofstra in 1991 een hiërarchisch nederzettingsmodel voor het gebied dat begrensd wordt door de rivieren Maas, Demer en Schelde: bovenaan in de hiërarchie stond de hoofdstad van het gebied, Tongeren, gevolgd door kleinere plaatsen met centrale functies (de zogeheten *vici*, waaronder Grobbendonk en Halder). Daarna kwamen de grotere landelijke nederzettingen, de woonplaatsen van lokale leiders, die zich van de kleinere nederzettingen onderscheidden door aspecten als een omheiningsgreppel, de ontwikkeling van één boerderij tot een bijzonder gebouw met Romeinse invloeden en vroege Romeinse importen. Slofstra rekende Hoogeloon en Oss-Westerveld tot deze eerste categorie en Riethoven tot die van de kleinere nederzettingen, die onderaan de ladder stonden.

Sinds de opgraving van Hoogeloon heeft het Romeinse nederzettingsonderzoek in het dekzandgebied een hoge vlucht genomen; de rol van de universiteiten is inmiddels grotendeels overgenomen door commerciële archeologische bedrijven. Het onderzoek heeft tientallen Romeinse nederzettingen aan het licht gebracht – de teller staat op circa tachtig – maar geen nieuwe villa's. Dit vormt een contrast met het aangrenzende Maasdal en vooral met het Limburgse en Belgische lössgebied, waar wel verscheidene villa's bekend zijn. Hun aanwezigheid wordt doorgaans verklaard door de aanwezigheid van goede landbouwgrond, waardoor ze een surplus aan graan konden produceren voor de stedelijke markten. De afstand tot deze afzetmarkten (Maastricht, Heerlen, Tongeren) was niet groot en de benodigde infrastructuur voor het vervoeren van de producten was voorhanden in de vorm van de Maas en Schelde en diverse grote wegen. De situatie van Hoogeloon is heel anders: de zandgronden zijn lang niet zo vruchtbaar en afzetmarkten in de vorm van steden

en andere plaatsen met centrale functies zijn in het hart van dit gebied niet aanwezig. Bovendien ontbreken grote wegen en bevaarbare rivieren. Niet voor niets spreekt de titel van het boek van een periferie. Hoogeloon, een nederzetting waarbinnen een villa werd gebouwd, is verre van representatief voor de nederzettingen in dit gebied. Daarom staat in de synthese de vraag centraal hoe de aanwezigheid van een villa in Hoogeloon verklaard kan worden.

In dit boek proberen Nederlandse en Belgische archeologen een antwoord op deze vraag te geven op basis van verschillende invalshoeken en bronnen. Het voor de VU karakteristieke historisch-antropologisch perspectief is hierbij nog steeds leidend. Het theoretisch kader en de beschikbare historische en epigrafische bronnen komen uitgebreid aan bod in de eerste twee hoofdstukken. Uitgangspunt is dat een nederzetting, zoals Hoogeloon, onderdeel uitmaakte van verschillende netwerken en diverse etnische identiteiten kende. Er is onderscheid gemaakt in vijf niveaus van 'lidmaatschap' van dergelijke netwerken met bijbehorende identiteiten. Het eerste niveau wordt gevormd door de lokale gemeenschap: de nabijgelegen nederzettingen, waar verwanten en familieleden woonden. Met deze nederzettingen vond het dagelijks contact plaats. Het volgende niveau is dat van de regio, de *pagus* van de Texuandri. De Texuandri zijn bekend uit een beperkt aantal historische en epigrafische bronnen en bewoonden vermoedelijk het hart van het dekzandgebied. Op het niveau van de *pagus* vond belastinginning en rekrutering van mannen voor het leger plaats. De *pagus* maakte onderdeel uit van de grotere bestuurlijke eenheid van de *civitas Tungrorum*, met Tongeren (Atuatua Tongrurum) als hoofdstad en bestuurlijk centrum. De *civitas* was in het laatste decennium voor Christus gesticht en omvatte een opvallend groot gebied van de Ardennen in het zuiden tot en met de Kempen in het noorden. De *civitas* was verantwoordelijk voor bovengenoemde belastingheffing en rekrutering. De *civitas* was op zijn beurt onderdeel van de provincie *Germania Inferior* en uiteindelijk van het Romeinse rijk. De uitdaging die Roymans, Derks en Hiddink aangaan, is om te onderzoeken hoe de villa van Hoogeloon binnen deze netwerken functioneerde.

In het boek wordt de *civitas* als ruimtelijk kader voor onderzoek gekozen en de positie van de *pagus* en Hoogeloon hierbinnen onderzocht.

In de hierop volgende twaalf hoofdstukken worden de beschikbare archeologische bronnen geanalyseerd. Het voert te ver om deze allemaal te beschrijven. Daarom worden alleen de belangrijkste bijdragen genoemd die een antwoord leveren op de centrale vraag. Begonnen wordt met een inventarisatie van het aantal bekende Romeinse nederzettingen en grafvelden binnen het Maas-Demer-Scheldegebied en een beschrijving op hoofdlijnen van de karakteristieken daarvan. Helaas viel een meer gedetailleerde analyse van hun locatie en verspreiding binnen het landschap buiten het bestek van het onderzoek. Uit de analyse blijkt dat het hiërarchische nederzettingenmodel van Slofstra niet meer voldoet: de kern van het Maas-Demer-Schelde-gebied werd gedomineerd door kleine landelijke nederzettingen, die bestaan uit twee of drie gelijktijdige boerderijen met een gemeenschappelijke waterput en een beperkt aantal bijgebouwen. De groep met grotere, omheinde nederzettingen is ondanks al het onderzoek in de afgelopen twee decennia niet groter geworden. Ook uit het grafveldonderzoek lijkt naar voren te komen dat sprake was van een beperkte sociale hiërarchie.

Tegen deze achtergrond worden vervolgens de nederzetting van Hoogeloon en het bijbehorende grafveld bij de Kabouterberg gepresenteerd. Veel aandacht gaat daarnaast uit naar de sociale, politieke en economische banden met Tongeren. Met een knappe, bondige samenvatting van de omvangrijke basisrapportage (1190 pagina's in drie delen!) wordt de structuur en ontwikkeling van de nederzetting Hoogeloon geschetst. In totaal zijn 34 huizen, waaronder de villa, 14 bijgebouwen en 9 waterputten opgegraven. Daarnaast moeten twee andere opvallende structuren vermeld worden: een vijver die mogelijk gebruikt is als drenkplaats voor vee en een veekraal. Uit het aanwezige aardewerk, waaronder opvallend veel stukken uit het begin van de jaartelling, blijkt dat de bewoners van Hoogeloon veel vroeger dan de overige nederzettingen toegang hadden tot belangrijke centrale markten, vermoedelijk die van Tongeren. Ook de bouw van een monumentale graftoren en

grafheuvel (*tumulus*) binnen het grafveld wijst op de aanwezigheid in Hoogeloon van een familie, die al vroeg een belangrijke positie binnen de gemeenschap innam. Slofstra ging ervan uit dat de basis voor deze positie en rijkdom gezocht moest worden in de veeteelt. Hij zag Hoogeloon als een gespecialiseerde veeranch. Deze hypothese wordt in het boek uitvoerig getoetst met de beschikbare archeobotanische en -zoölogische datasets uit Hoogeloon en overige nederzettingen uit het dekzandgebied en aangrenzende regio's, waaronder ook Tongeren.

Dit levert interessante bijdragen op. In Tongeren blijkt vooral rund te zijn geconsumeerd. De slachtleeftijden van de runderen wijzen erop dat het vlees waarschijnlijk werd geleverd door verschillende kleine landelijke nederzettingen, die naast vlees voor eigen consumptie een klein overschot voor de markt produceerden. Een aantal voorbeelden van dergelijke nederzettingen is de afgelopen jaren rond Tongeren opgegraven en wordt gekenmerkt door huizen gebouwd rond enkele poelen waarin vee werd gedrenkt. Er zijn geen aanwijzingen voor grootschalige gespecialiseerde vleesproductie op het platteland. Het dierlijk botspectrum uit Hoogeloon is helaas beperkt vanwege slechte conserveringsomstandigheden. Er zijn dan ook geen aanwijzingen gevonden dat er ter plekke intensieve veeteelt plaatsvond. Wel blijkt het consumptiepatroon van de bewoners van de villa af te wijken van dat van de overige bewoners van de nederzetting en veel luxer en exotischer ('Romeinse'). Bovengenoemde drenkplaats en veekraal wijzen wel op de aanwezigheid van flinke kuddes. De meest waarschijnlijke conclusie is dat het vee van omliggende nederzettingen op vaste tijden in het jaar in Hoogeloon bijeen werd gebracht en verdeeld werd in vlees voor eigen consumptie en vlees voor de markt in Tongeren. Dit vormde hoogstwaarschijnlijk de basis van de rijkdom waarmee de villa van Hoogeloon gebouwd is. Maar hoe lukte het deze familie een dergelijke positie te bemachtigen binnen een verder sterk communale samenleving? De verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden in de vroege banden met het Romeinse leger (getuige de vondst van delen van een militair diploma) en de deelname van de villaeigenaar in

de *ordo decurionem* (stadsbestuur) van Tongeren (maar concreet bewijs hiervoor ontbreekt). Met de bouw van de villa gaf de eigenaar blijk van zijn breuk met oude tradities en zijn nieuwe positie en levensstijl. De villa werd van de rest van de nederzetting gescheiden door een omheining. Desondanks bleef de interne organisatie van de nederzetting na de bouw gelijk. Dit wijst erop dat de eigenaar zijn wortels in de lokale gemeenschap niet verloochende.

De bijdragen in de publicatie hebben aangetoond dat het nederzettingssysteem en de stad-platteland relaties in het Maas-Demer-Scheldengebied in de Romeinse tijd complexer waren dan Slofstra destijds dacht. Dat is het onvermijdelijke resultaat van doorgaand onderzoek en voortschrijdend inzicht. Maar met zijn theorieën over de economische bestaanswijze van de villa zat hij er desondanks niet ver naast. Het is een omvangrijk boek met een behoorlijk prijskaartje geworden, maar het interdisciplinaire en grensoverschrijdende perspectief heeft tot verrassende nieuwe inzichten geleid die dit ruimschoots rechtvaardigen.

Tessa de Groot

heeft een drietal conferenties gewijd aan het leven en de werken van Jeroen Bosch, waarvan de eerste twee zijn gehouden in respectievelijk 2001 en 2007 en de laatste zal plaatsvinden in 2016. Van de lezingen die zijn gehouden tijdens de tweede conferentie, die in het teken stond van de bronnen waaruit deze beroemde schilder de inspiratie kan hebben geput voor zijn schilderijen en tekeningen, is in 2010 een volumineuze, rijk geïllustreerde congresbundel verschenen. In dit boek werpen achttien deskundigen uit de wereld van de kunst en wetenschap, afkomstig uit binnen- en buitenland, hun licht over dit vraagstuk. Het blijkt dat de schilder Bosch inspiratie kan hebben opgedaan uit de meest uiteenlopende bronnen, variërend van tarotkaarten tot Vlaamse boekillustraties en van biecht- en boeteboeken tot de verhalen van pelgrims uit het Heilig Land. De essays zijn geïllustreerd met kleurenafbeldingen van bekende en minder bekende werken van de hand van Bosch. Ze zijn geschreven in een Engels dat goed en prettig leesbaar is, zij het dat soms is nagelaten om vaktermen als 'infra-red reflectography' en 'dendrochronological analysis' van enige toelichting te voorzien ten behoeve van de niet-deskundige lezer.

Erik-Jan Broers

Middelleeuwen en Ancien Régime

Bradley, J., e.a. (red.).
Jheronimus Bosch. His Sources.
2nd International Jheronimus Bosch Conference, May 22-25, 2007. 's-Hertogenbosch: Jheronimus Bosch Art Center 2010, 352 p., ill., ISBN: 9789081622745.
Te koop in museumwinkel.

De schilder Jeroen Bosch mag zich verheugen in een blijvende belangstelling van de zijde van kunstkenner en kunstliefhebbers. Om mensen kennis te kunnen laten nemen van de artistieke nalatenschap van deze schilder en om de bestudering daarvan mogelijk te maken en te bevorderen is op 26 maart 2007 te 's-Hertogenbosch het *Jheronimus Bosch Art Center* opgericht. Dit centrum

Hermans, D.B.M.,
Middelleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm. Band 1: Teksten; Band 2: Catalogi en bijlagen; Stellingen. 305 + 377 + 2 p. Digitaal verkrijgbaar via hdl.handle.net/1887/21974

Op 17 oktober 2014 promoveerde Taco Hermans in Leiden op een proefschrift over middeleeuwse woontorens in Nederland. Tot op heden verscheen geen handelseditie, maar na ongeveer een half jaar embargo is de dissertatie te raadplegen via het internet. Het is aan te bevelen dit werk te raadplegen, want in de pdf-bestanden is het zoeken uiteraard erg gemakkelijk. Niettemin is het lezen van bijna zevenhonderd pagina's op scherm geen

pretje en alleen de echte kastelenfanaat zal dit boekwerk in zijn geheel uit de printer laten rollen.

In dit vooral bouwhistorische werk beoogt de auteur de volgende vragen te beantwoorden: Hoe ziet een middeleeuwse woontoren eruit? Waarin onderscheidt hij zich van andere kastelen? Was de oorspronkelijke vorm van de toren in de loop der tijd aan verandering onderhevig? Door wie zijn de torens gebouwd? Werden de torens permanent bewoond en wat was de primaire functie van de toren?

Al deze vragen komen uitgebreid aan bod in de dissertatie en in de catalogus van woontorens die is opgenomen in deel 2. Het gaat hierbij om solitaire (alleenstaande) woontorens die zijn gebouwd tussen 1100 en 1550 en de vragen 'door wie?' en wat meer impliciet 'voor wie?' maken al duidelijk dat ook de historicus hier veel informatie kan vinden.

In deel 1 neemt de definitie van het begrip woontoren een belangrijke plaats in. Hermans plaatst de discussie hieromtrent in een Noordwest-Europese context, behandelt de bronnen die voor het onderzoek ter beschikking staan, de dateringsproblemen (en -mogelijkheden) en de voor-geschiedenis en ontwikkeling van de woontoren. Na een kort hoofdstuk over historische aspecten van opdrachtgevers en geografische spreiding gaat het vooral om bouwhistorische zaken. In het laatste hoofdstuk van deel 1 wordt een aantal woontorens individueel bekeken, opnieuw: bouwhistorisch. Uit Noord-Brabant zijn dat Onsenoort (in Nieuwkuijk), Loon op Zand, Klein Deurne en, op basis van reconstructie, Geldrop.

Deel 2 bevat een uitvoerige catalogus van woontorens en 'mogelijke woontorens', met een bijlage met 'niet als woontoren geïdentificeerde torens'. De woontorens in Noord-Brabant zijn achtereenvolgens Klein Deurne, Geldrop, Halsteren, Loon op Zand, Muilwijk (Werkendam), Onsenoort, Tongelaar (Mill), het Groot Kasteel van Deurne en Nemerlaer (Haaren).

Lauran Toorians

Ilisch, P., 'Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen II: die Münzprägung im süd-westlichen Niederlothringen und in Flandern im 10. und 11. Jahrhundert', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 100 (2014) Special (Uitgave van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde). € 25 (leden), € 40 (niet-leden).

In 1997-1998 verscheen het eerste deel van een artikel van Peter Ilisch over de muntslag in Neder-Lotharingen in de tiende en elfde eeuw.¹ Dit behandelde de muntslag in de gebieden die toen behoorden tot de invloedssfeer van de bisschoppen van Utrecht en van Friese vorsten, ofwel het huidige gebied van Nederland boven de grote rivieren en Zeeland. Het tweede deel, dat vorig jaar is verschenen, behandelt de muntslag in het zuidwestelijk deel van Neder-Lotharingen en het toenmalige Vlaanderen. Het gaat om de muntslag die door of in naam van vele wereldlijke en kerkelijke heren werd uitgeoefend in het huidige België, Limburg en enkele aangrenzende gebieden in Noord-Frankrijk. Voor het huidige Noord-Brabant is in de onderhavige periode vooralsnog geen muntslag bekend. Met het verschijnen van het tweede deel is het werk van Ilisch over de muntproductie in Neder-Lotharingen in de tiende en de elfde eeuw voltooid.

Ilisch beoogt met zijn onderzoek de samenstelling van een *Typenkatalog*, een typologische classificatie gebaseerd op de vergelijking van typen, diameter en gewicht van munten. Over het metaalgehalte doet hij geen uitspraken. Hiervoor maakte hij gebruik van oude en nieuwe literatuur en van een inmiddels indrukwekkend aantal nieuwe muntvondsten in zo'n dertig openbare en talrijke particuliere verzamelingen. Daarbij had Ilisch, anders dan de meeste van zijn voorgangers, de beschikking over de vondsten van middeleeuwse munten die de afgelopen decennia vooral in Scandinavië en rond de Baltische Zee zijn gedaan. Het resultaat dwingt respect af: er zijn veel

¹ Peter Ilisch, 'Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 84-85 (1997-1998) 1-272.

nieuwe typen opgenomen, terwijl verschillende in oudere literatuur genoemde munten een nieuw plekje hebben gekregen. Bij twijfelgevallen zijn vraagtekens gezet.

Ilisch laat zijn *Typenkatalog* voorafgaan door een summiere inleiding. Voor een beter begrip van de middeleeuwse monetaire en muntgeschiedenis had die wel wat ruimer mogen zijn, mede omdat de deelgebieden monetair een uiteenlopend verleden kennen. Zo had Ilisch schematisch kunnen aangeven hoe hij de ontwikkeling van de verschillende munten ziet vanuit de uniforme muntslag in de Karolingische periode. Ilisch beperkt zich tot de mededeling dat enkele lang aangehouden ('immobilisierte') munten van de West-Frankische koning Karel de Kale (840-877) als voorbeeld dienden voor enkele westelijke munten en voor de oostelijke vooral de Keulse typen van de Saksische keizer Otto I (936-973).

Ilisch start zijn onderzoek in Noord-Frankrijk en behandelt vervolgens het huidige België van west naar oost. Hij eindigt in het noordoosten van het Maasgebied rondom Maastricht en Luik, waarbij vijftig gebieden en steden worden onderscheiden. In totaal worden door Ilisch circa zeshonderd verschillende munttypen en varianten besproken, bestaande uit penningen en halve penningen of obolen, de enige munten destijds. Alle typen en varianten zijn door Ilisch genummerd met verwijzingen naar catalogi en andere literatuur. Ook geeft hij aan waar de verschillende exemplaren zich bevinden en wat hun gewicht is. In totaal zijn zo bijna tweeduizend munten van de tiende tot het begin van de twaalfde eeuw met hun gewicht beschreven, plus nog een aantal munten waarvan het gewicht niet bekend is.

Ilisch bespreekt en analyseert allereerst de munten uit Kroonvlaanderen (25 munttypen), de in West-Frankrijk liggende Vlaamse steden Boulogne-sur-Mer, Saint-Pol, Lens, Sint-Omaars, Atrecht en Rijsel (maar liefst vijftig munttypen), de Vlaamse steden Ieper, Brugge en Gent en de kleinere locaties Gistel en Dendermonde (zestien typen), de graven van Vlaanderen (33 typen) en de benedictijnenabdij te Sint-Winnoksbergen (drie typen), en munten uit het nu Franse Kamerijk en de steden Doornik, Bergen (Mons) en Thuin (38 typen).

Een aparte groep vormen de munten die mogelijk uit Vlaanderen of Brabant afkomstig zijn (elf typen). De groep munten van de graven van Leuven (acht typen, dertig munten met gewichtsaanduiding) en onbekende muntplaatsen in Rijksvlaanderen en Brabant (twintig typen; 54 met gewichtsaanduiding) kenmerkt zich door veel vraagtekens. Al anderhalve eeuw geleden probeerde De Coster met een gedurfde reconstructie van de naam LOVA het bestaan van vroege munten uit Leuven aan te tonen. Deze en latere toeschrijvingen worden vandaag de dag nog steeds betwijfeld. Van belang hierbij is de door Serge Boffa gepubliceerde oorkonde van 1156, waarin voor het eerst sprake is van Leuvens geld. De oudste munten van onbestemde muntplaatsen zijn lichtere navolgingen van lang gebruikte specimen van Lodewijk de Vrome. Latere munttypen worden aan de hand van bepaalde karakteristieken en gewicht toegeschreven aan Rijksvlaanderen of Brabant. De groep Brusselse munten bestaat uit munttypen die aan de stad worden toegeschreven (17 typen), uit munten die binnen de directe Brusselse invloedssfeer geslagen zijn (23 typen), uit Brabantse navolgingen van Keulse munten (13 typen) en uit munten van de abdij van Nijvel (6 typen), die onder invloed van de muntslag van Brussel stonden. De stedelijke munten dragen van meet af aan meestal de naam van de stad, de oudste typen vaak in combinatie met de naam van de Duitse keizers Otto II en III. Vanaf circa 1040-1050 verschijnt de naam Otger, vooralsnog een onbekende. Uit de periode 1054-1078 zijn enkele munten bekend op naam van Hendrik II, graaf van Brussel en Leuven. Brussels en Leuvens rekengeld was dan ook in de dertiende eeuw en mogelijk al eerder identiek. De tweede categorie munttypen van deze groep bestaat voornamelijk uit specimen met de naam Otgerus, die later soms gecombineerd wordt met het hoofd van de Salvator (Verlosser). De derde categorie uit deze groep, de zogenoemde *Colonia*-navolgingen zonder plaatsaanduiding, zijn alle lichter dan hun Keulse voorbeelden. De vroegste Nijvelse munttypen dragen de naam van keizer Otto III, een paar latere de naam van de heilige Gertrudis. Antwerpen (elf munttypen) kende waarschijnlijk sinds de tweede helft van de tiende eeuw 'immobilisierte' muntjes van

Lodewijk. In de periode 1056-1084 wordt samen met de stadsnaam de naam van keizer Hendrik IV gebruikt. Uit talrijke teruggevonden munten blijkt dat in Antwerpen in de tweede helft van de elfde eeuw ook anonieme munten geslagen werden. In vergelijking met de Brusselse munten waren de Antwerpse munten in de elfde eeuw met gemiddeld 1,08 gram 16% tot 23% zwaarder.

Daarna bespreekt Ilisch de munten geslagen in Bouillon, de abdij van Celles en in de Luikse plaatsen Ciney, Dinant, Namen en Fosses-la-Ville, die vaak een combinatie van de plaatsnaam met de Duitse keizer of de bisschop van Luik laten zien. Maar liefst 120 munttypen zijn gedetermineerd voor Hoei, Luik en Visé. Evenals in Dinant en Namen werden in Hoei al in de vroege middeleeuwen munten geslagen. De vroegste munten uit de tiende en elfde eeuw uit Hoei dragen de titel van koning Otto I met de plaatsnaam; de eerste Luikse munten vermelden Otto II of III met de plaatsnaam en beginnen pas in het laatste kwart van de tiende eeuw. Tot het midden van de elfde eeuw blijven Duitse heersers vermeld, daarna zien we vooral bisschopsnamen, waaronder de patroon van Hoei Domitianus († 560) en op Luikse munten Sint-Lambertus. Voorts zijn er munten van onbekende muntplaatsen in de Maaslanden en van de hertogen van (Neder-)Lotharingen (61 typen). Voor de laatste vermoedt Ilisch één muntplaats (Herstal?). De afgebeelde koppen hebben betrekking op geestelijke en wereldlijke heersers.

Uit Maastricht stammen 51 munttypen, verdeeld over twee categorieën: die van Sint-Servatius en die van Onze-Lieve-Vrouw. Beide vermelden op de keerzijde van de munten vaak TRAIECT en stonden onder invloed van de Ottoonse heersers en hun opvolgers. In de periode 1020-1030 verschijnt op de Servatius-typen de kromstaf; bij de Maria-typen gebeurt dit pas een kwart eeuw later. De voorlaatste groep bestaat uit negen kleine numismatische territoria: Tongeren, Munsterbilzen, Sint-Truiden, Thorn, Wessem, Kessel, Kornelimünster, Limburg en Stavelot met zestien munttypen. Van Wessem, Kessel en Kornelimünster zijn tot dusver geen munten teruggevonden. Tot slot is ook Aken (33 typen) in de catalogus meegenomen en is een concordantie opgenomen met typenummers uit enkele oude standaardwerken.

Ilisch verdient een groot compliment voor het immense zoek- en sorteerwerk dat hij verricht heeft. Ongetwijfeld weet hij als geen ander dat nog veel onderzoek gedaan moet worden om tot een afgerond standaardwerk over deze materie te komen. In de eerste plaats dient een grote hoeveelheid door hem geplaatste vraagtekens opgeruimd te worden. Zo is het voor geïnteresseerden in de munten van het oude hertogdom Brabant teleurstellend te zien dat alle toeschrijvingen aan de graven van Leuven van vraagtekens voorzien zijn. Hier ligt immers de oorsprong van de latere Brabantse grafelijke en hertogelijke munten. In de tweede plaats ontbreekt een integrale mone-taire inbedding. Gezien deze leemten gaat het te ver dat het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde op de achterflap van de uitgave de verwachting uitspreekt dat deze studie meer dan honderd jaar hét standaardwerk zal blijven. Wij mogen toch aannemen dat ook in de toekomst nog bruikbare muntvondsten gedaan zullen worden en dat met een gecoördineerde aanpak meer zekerheid ten aanzien van toeschrijvingen en indelingen wordt verschaft. Of is dit slechts ijdele hoop?

Ron Fierst van Wijnandsbergen

Raeymaekers, D., *One Foot in the Palace. The Habsbourg Court of Brussels and the Politics of Access in the Reign of Albert and Isabella, 1598-1621.* Leuven: University Press 2013, xviii-366 p., ill., ISBN: 9789058679390. € 65.

In 2009 promoveerde Dries Raeymaekers tot doctor in de Geschiedenis op het proefschrift *'Siempre un pie en palacio'. Het hof en de hofhouding van de aartshertogen Albrecht en Isabella, 1598-1621* (Universiteit Antwerpen 2009). Thans ligt de Engelse vertaling voor. De studie is een onderdeel van het samenwerkingsproject dat in 2005 aan de Vlaamse universiteiten van Gent en Antwerpen startte over de hofhouding in het voormalige paleis van de hertogen van Brabant op de Brusselse

Koudenberg tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het onderzoek sluit aan bij de sinds de beginjaren tachtig van vorige eeuw internationaal op gang gekomen belangstelling voor 'hof-studies' (court studies).

Kort voor zijn overlijden droeg koning Filips II (1527, 1555-1598) de soevereiniteit over de Nederlanden en het graafschap Bourgondië voorwaardelijk over aan zijn dochter Isabella (1566-1633) vanwege haar beoogd huwelijk met aartshertog Albert van Oostenrijk (1559-1621). Albert was sinds 1595 gouverneur-generaal in het Habsburgse Nederland en de Franche-Comté. Vanaf Isabella's permanente aanwezigheid te Brussel regeerde het echtpaar vanuit 'de Princelycke Hoofstadt van 't Nederlandt' niet meer als landvoogden, maar als co-sovereinen. Gezien de statusverhoging zagen Albert en zijn vrouw zich verplicht er naar Spaans-Bourgondisch model een luisterrijk hof-ceremonieel en een hiërarchisch georganiseerd hof van nooit geziene omvang op na te houden om hun onafhankelijkheid als vorsten te onderstrepen. Dit was des te meer nodig omdat de opstandelingen, die delen van het land als Republiek van Verenigde Provinciën in hun greep hadden, en de internationale gemeenschap twijfelden aan hun zelfstandigheid en soevereiniteit. Het onderhouden van een oogverblindende hofhouding maakte deel uit van een doelbewuste strategie om de Nederlandse bevolking voor zich in te nemen en zo mogelijk ook de Verenigde Provinciën voor het aartshertogelijke regime te recupereren. In die strategie pasten tevens Alberts pogingen om van paus en keizer de erkenning van de koningstitel te verkrijgen.

Hoewel op het einde van de zestiende eeuw het wederzijdse wantrouwen tussen de Nederlandse aristocratie en de Spaanse Habsburgers evident is, vecht Raeymaekers de eenzijdige belangstelling van historici voor de rivaliteit tussen beide naties aan. Hij geeft daarbij nieuwe inzichten in de correlatie tussen natie en politieke loyaliteit. Bij de aanvang van de aartshertogelijke regering was de scepsis over de volgzzaamheid van de politieke klasse nog heel reëel. Maar de Aartshertogen trachtten de hoge adel aan zich te verplichten en de door de Opstand verstoorte relaties te herstellen. Buiten de hovelingen van Spaanse komaf

die nog door Filips II waren benoemd, drongen dan ook gaandeweg steeds meer Nederlanders en Bourgondiërs als *gentilhombres de la Casa*, - *de la Cámara* en - *de la Boca* en in tal van andere huishoudelijke en ceremoniële functies tot het aartshertogelijke hof door. Vanaf 1612 waren de verhoudingen duidelijk ten voordele van de adellijke heren en dames uit de Nederlanden omgeslagen. Onder de *flamencos* werden in het aartshertogelijke huis vanzelfsprekend eveneens katholieken uit de Republiek opgenomen.

Door de traditionele anti-Spaanse visie van de vaderlandse geschiedschrijving is bij historici het dynastieke beleid van de Aartshertogen ten aanzien van het Keizerrijk lange tijd ten onrechte onopgemerkt gebleven. Het aartshertogelijke hof moet niet als een Spaans bolwerk worden gezien, maar als één van de kosmopolitische politieke en religieuze basissen van de Habsburgse huismacht. De Aartshertogen waren daar in Noordwest-Europa de prominente vertegenwoordigers van. Hun optreden is derhalve niet los te zien van de Habsburgse dynastieke belangen. Daarmee neemt de auteur afstand van de historiografische stellingname dat het aartshertogelijke hof een Spaans bolwerk zou zijn geweest. Jarenlang was Albert trouwens kandidaat voor de opvolging van zijn broer keizer Rudolf II. De soevereiniteit over de Nederlanden en de Franche-Comté was daarvoor slechts een opstapje.

Ruim aandacht wordt in de onderhavige studie geschonken aan de hoforganisatie in vier grote afdelingen met hun respectieve onderafdelingen. De *Capilla* (kapel), de *Cámara* (persoonlijke vertrekken van de Aartshertogen) en de *Caballería* (stallen) hadden elk eigen officies en officieren. De afdeling *Casa* (huis) maakte de centrale kern van de aartshertogelijke hofhouding uit. De paleiswacht of *Guarda* maakte er geen deel van uit; zij had een eigen statuut. Functies en tituleringen passeren uitvoerig de revue. Voor Albert en Isabella waren de hoogadellijke status van de gegadigden, trouw aan de dynastie, aanbevelingen en vriendenrelaties als selectiecriteria voor opname in de hofhouding heel belangrijk. Personen waarvan de orthodoxie met de katholieke *Pietas* strijdig was, konden niet tot hoveling worden benoemd. Na de totstandkoming van het

Twaalfjarig Bestand waren bijna alle hoogadelijke families uit het Habsburgse Nederland in de aartshertogelijke *Casa* vertegenwoordigd.

Toen Albert en Isabella in 1603 Antwerpen bezochten, moest de stadsmagistraat voor een indrukwekkend gevolg van 382 hofdignitarissen onderdak en voeding organiseren. Het aantal hovelingen groeide steeds verder aan en was in 1618 buitenproportioneel tot ten minste zeshonderd gestegen. Dat was een heel leger hovelingen van ongeziene omvang met de bedoeling koninklijke ambities en status uit te stralen. Toen de Staten-Generaal van het Habsburgse deel van de Nederlanden in 1600 om een jaarlijkse vaste bede van 250.000 gulden werd gevraagd, stelden zij forse bezuinigingen op het personeel, op de overdreven geachte luxe en op de onnodige uitgaven in de huishouding als voorwaarde voor een akkoord. De Staten-Generaal werden daarna echter niet meer samengeroepen en de aartshertogelijke toezeggingen verdwenen in het vergeetboek.

De auteur heeft uitgebreid gepoogd de herkomst van de inkomsten en de astronomische hoogte van de uitgaven voor het hof te achterhalen. De belangrijkste hofdignitarissen werden als militairen van het *Exercito de Flandes* op de *Hacienda* van de Spaanse kroon betaald. Anderen stonden op de betaalrol van de inheemse Domeinen en Financiën. Raeymaekers schat dat gemiddeld een vierde van de totale inkomsten van de nationale schatkist opging aan de vaste kosten van het hof. Albert en Isabella hebben aan hun hofhouding relatief meer uitgegeven dan welke andere West-Europese vorst ook aan zijn entourage besteedde. Alleen tijdgenote koningin Elisabeth van het veel grotere Engeland had een vrijwel even omvangrijke hofhouding. De conclusie is dat het aartshertogelijke huis 'without any doubt, the most money-devouring institution' was.

De meeste hovelingen in Brussel waren niet-temin niet om hun salarissen te benijden, want de beloning werd niet aan hogere kosten voor levensonderhoud aangepast en de uitbetalingen volgden dikwijls met jaren vertraging. In een appendix achteraan het boek is een tabel opgenomen met de jaarlonen van de bezoldigde personeelsleden aan het aartshertogelijke hof. Gelukkig brachten allerlei *gajes extraordinarios*, *mercedes*, *raciones* en

andere *ayudas de coste* (financiële hulpmiddelen) de betrokkenen enig soelaas. Bovendien genoten de hovelingen vrijstelling van stedelijke belastingen. Zij hadden er echter een rijkelijke levensstandaard op na te houden. Het aanzien en de invloed die zij genoten, moesten dat compenseren. Daar was het natuurlijk om te doen.

Het aartshertogelijke hof was als zetel van de centrale regering niet alleen bemiddelaar tussen de soevereinen en hun onderdanen. De huishouding had als onmiddellijke entourage van de machthebbers met dagelijkse en op den duur vertrouwelijke omgang met hen eveneens een belangrijke invloed op benoemingen in de gerechtelijke, administratieve en kerkelijke hiërarchieën. Ook konden de hovelingen politieke en diplomatieke besluitvormingsprocessen beïnvloeden. Door de cumulatie van functies in zowel de privésfeer als de publieke sfeer waren beide met elkaar vervlochten. Uit eerdere studies was al bekend dat bijvoorbeeld Francisco de Mendoza, *admirant* van Aragón en *mayordomo mayor* (grootmeester), tevens opperbevelhebber van zowel de Spaanse als de inheemse troepen en staatsraad was. De biechtvader van Albert, de dominicaan Iñigo de Brizuela behorend tot de afdeling *Capilla*, tegelijk raadsheer van State, heeft onder meer bij de Bestandsonderhandelingen met de Verenigde Provinciën een grote betekenis gehad. Zendingen van grootvalkenier prins-graaf Charles d'Arenberg in 1603 naar het Engelse hof en van opperstalmeester Philippe de Croÿ, graaf van Solre, in 1604 naar het Spaanse hof zijn andere voorbeelden van verwevenheid van hof functies met de officies van staat. De provinciegouverneurs onder de hovelingen hebben in 1616 ertoe bijgedragen de weerstand van de provinciale Staten tegen de eedaflegging aan de Spaanse koning Filips III te breken.

Ondanks de protocollaire voorrang van de *Capilla* vanwege het contrareformatorische karakter van het aartshertogelijke hof volgde de grootmeester in stoeten en processies meteen na de Aartshertogen. Als hoofd van de hele hofhouding besprak hij met Albert de dagelijkse agenda en regelde hij de toegang tot de vorsten. Vanaf augustus 1612 tot zijn overlijden in 1620 bekleedde Rodrigo Niño y Lasso, graaf van Añover het officie van *mayordomo mayor*. Opmerkelijk is

dat hij meteen na zijn aanstelling de Spaanse ambassadeur Baltasar de Zuñiga diens tot dan toe gebruikelijke onmiddellijke toegang tot Albert ontzegde. Opgeklommen via een militaire carrière in het Spaanse leger ontpopte Añover zich volgens Raeymaekers ‘in certain respects as Albert’s prime minister’. Hoewel hij niet te vergelijken is met de hertog van Lerma, de almachtige favoriet van Filips III in Spanje, opereerde Añover als een soort aartshertogelijke *gran privado*. Wij weten natuurlijk niet en wij zullen het waarschijnlijk nooit weten wat Añover als *summillier de corps* (opperkamerheer) met Albert besprak toen hij met hem de slaapkamer deelde en evenmin in hoeverre die gesprekken impact hadden op het beleid. De voorbeelden en bronverwijzingen waarmee Raeymaekers wil staven ‘that Añover was a leading actor in just about political questions that concerned the archducal regime, both in domestic as well as foreign affairs’ (p. 280) dateren echter alle van na 1609. Vandaar mijn twijfels over deze boude uitspraak. In de tweede helft van de aartshertogelijke regering werd de politieke invloed van Añover wel ongemeen groot. Zijn persoonlijk fortuin groeide navenant.

Hoewel voor de bevolking het onderscheid tussen privé en publiek onzichtbaar was, wijst Raeymaekers de historiografische scheiding tussen huishouding en landsregering door volgens mij niet helemaal terecht als anachronistisch van de hand. Voor de soeverein waren beide sferen zeker complementair en zij hebben elkaar ongetwijfeld aangevuld en beïnvloed, maar in de regeerraden liepen te veel juristen rond om dat onderscheid niet alleen in theorie maar ook in praktijk te maken. Zoals te verwachten maakt deze studie geen melding van functionarissen uit de sfeer van de huishouding die bijvoorbeeld in rechtszaken voor de Geheime Raad tussenbeide zouden zijn gekomen. Hovelingen hadden trouwens met hun interventies en aanbevelingen in kerkelijke en wereldlijke benoemingen niet altijd succes.

In de geschiedschrijving wordt vaak uitgegaan van de tegenstelling tussen twee facties binnen de aartshertogelijke hofhouding ten aanzien van de binnen-Nederlandse oorlog: de factie van de ‘Spanjaarden’ die een militaire onderwerping van de rebelse regio’s voorstonden en de Nederlandse

factie (‘*flamencos*’ of ‘*naturales del País*’) die een onderhandelde vrede promootten. De auteur toont aan dat in beide facties de opvattingen over vrede of oorlog door elkaar liepen en dat daarbij eveneens persoonlijke affiniteiten, rivaliteiten en geldgewin meespeelden. Zijn mening dat de ‘Spaanse factie’ weinig heeft kunnen ondernemen tegen vredesonderhandelingen met de Republiek, komt mij echter wat ongenueanceerd voor. Hoewel Albert en zijn ‘president’ Jean Richardot († 1609) uiteindelijk het compromis van het Twaalfjarig Bestand doordrukten, hebben koning Filips III en zijn overigens verdeelde regering via de Spaanse ambassadeur, hovelingen en andere agenten in Brussel toch een belangrijke stem in het kapittel gehad; al was het maar als vertragende actoren. Voor de Engelse uitgave van zijn boek had de auteur kennis kunnen nemen van recente literatuur: H. Duchhardt (ed.), *Europäisches Krisenjahr, 1609/10. Jahrbuch für Europäische Geschichte* nr. 10 (München 2009) en S. Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009).

Het werk van dr. Dries Raeymaekers biedt tal van nieuwe inzichten en kennis, wars van het staats-nationalistische paradigma. De rol van hovelingen in de gouvernementele besluitvorming ten tijde van de Aartshertogen werd tot nu toe ten onrechte over het hoofd gezien en blijkt veel belangrijker dan kon worden vermoed. De politieke besluitvorming liep niet alleen via de regeringsraden. Door hun plechtige en rituele functies hadden hovelingen een belangrijke aandeel in de streng katholieke *image building* van Albert en Isabella, in de *representatio maiestatis* en uitstraling van hun vorstelijke macht. Een benoeming tot hoveling was dan ook politiek. Op basis van een ongemeen omvangrijk en gevarieerd onderzoek in binnen- en buitenlandse archieven en bibliotheken toont Raeymaekers dat overtuigend aan. Ondanks de paar kritische bedenkingen verdient de studie alle lof. Zij is onmisbaar voor de kennis van de algemene geschiedenis van de Habsburgers, in Spanje, in het Keizerrijk en in de Nederlanden, tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw.

Spamer, T., *Het begon in Vreekwijk. De ontwikkeling van Deurne 700 - 1300. Een historisch-geografische en toponymische studie* (Deurnese historische reeks 11). Deurne 2014, 80 p.

<http://www.rhc-eindhoven.nl/upload/files/11%20Het%20begon%20in%20Vreekwijk.pdf>.

In dit elfde deel van de in 1998 begonnen Deurnese historische reeks gaat Ton Spamer op zoek naar de plekken waar in het begin van de achttiende eeuw in Deurne bewoning was. Dat is een wat de geschreven bronnen betreft moeilijke periode, waarin hij door studie van het landschap, de archeologie en de toponiemen probeert door te dringen. Bovendien blijkt er ook over de vrome schenker Herelaef uit 721 meer bekend dan eerder gedacht.

Na een bespreking van archeologie en landschap behandelt Spamer eerst Herelaef en diens mogelijke familiebanden en andere relaties, alsmede de goederen die deze vrije Frank aan zijn kerk in Bakel schonk. Daartoe behoorde ook iets in Deurne, dat in Spamers visie uitgroeit tot een klein domein bij de vroeg-elfde-eeuwse kerk. Daarna wordt vooral aandacht besteed aan de rest van Deurne, waar hij tal van oude locaties aanwijst. Die worden beschreven op basis van soms wel erg vergaande en voor mij niet controleerbare naamkundige analyses waarbij kaartjes de lezer duidelijk maken waar al die plekken liggen.

Zo moet duidelijk worden dat er buiten het later in Echternachse handen geraakte domein bij de kerk ook oudere bewoning was in Vreekwijk en Veldheuveld. In Vreekwijk zou op het Dingveld vanouds al een schepenbank geweest zijn die eerst onder Rode hoorde en later hertogelijk werd. De naam Deurne ging over op de kerk en parochie en later ook de dorpsheerlijkheid die van de hertog te leen gehouden werd.

Moeilijke materie, moeilijke periode. Dat vereist zorgvuldig werken en controle op bronnen en interpretaties daarvan. Men moet bedacht zijn op betekenisverschuivingen van woorden en termen in de loop van de vele behandelde eeuwen en zich vergewissen van de correctheid van vertalingen.

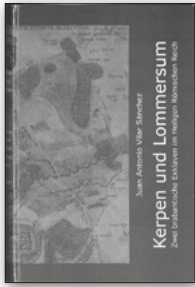
Dat gaat niet allemaal goed. Zo wordt de pertinentieformule uit 721 ontleed alsof het alleen maar om het toebehoren van het goed in Deurne gaat. Maar die passage staat in meervoudsvorm en moet dus slaan op alle eerder genoemde geschonken objecten. Voorts wordt het kerkdomein gereconstrueerd uitgaande van een vermelding in 1340 waaruit de auteur opmaakt dat de Deurnese kerk in de Nieuwe Kamp staat. Helaas blijkt die vermelding in het cijnsboek van 1380 te staan en ontbreekt ze in het cijnsboek van 1340. De Nieuwe Kamp lijkt dus tussen 1340 en 1380 aangelegd te zijn en niet al voor 1150, zoals Spamer aanneemt. Bovendien zal het cijnsboek wel bedoelen dat de kerk die elders gelegen Nieuw Kamp (deels?) bezit en daar cijns van betaalt. De reconstructie van het domein bij de kerk komt dan wel ineens in de lucht te hangen.

Dat maakt wantrouwend, te meer omdat er meer voor mij opvallende missers in staan. Zo duikt het 'Amorland' weer eens op (p. 13), horend bij een door J.F. Niermeijer verzonden maar onmogelijke rivier de Amer tussen Ammerzoden en de zuidelijke Biesbosch. Maar zelfs als het gaat om iets ergens in het rivierengebied, dan nog is het de vraag of dat enige relevantie heeft voor Deurne in de Peel. In Nijvel was geen Lambertuskerk (p. 18). Plaatsnamen met het element -hoven erin zijn helemaal niet zo zeldzaam als je ook even naar de Antwerpse en Limburgse Kempen kijkt. 'Honderd' was niet alleen een regioaanduiding bij de Franken, want het Engelse Domesday Boek van 1086 staat er vol mee. De omrekening van een rogrente naar oppervlakte (p. 29) deugt van geen kanten.

Het is jammer dat de auteur geen kennis genomen heeft van het nieuwe nederzettingsmodel van Theuws en mijn artikel over dorpsvorming (dat wel in de literatuurlijst genoemd wordt). Het had hem kunnen behoeden voor het gevoel dat er al heel vroeg een 'dorpskom' bij de kerk zou moeten zijn en het had hem misschien een betere achtergrond gegeven om de waargenomen ontwikkelingen te duiden.

Al met al een nuttig artikel omdat het erop wijst dat er binnen een dorpsgebied meerdere oude kernen kunnen bestaan. Wel behoeft de bewijsvoering nog de nodige zuivering en aanscherping.

Karel A.H.W. Leenders

Vilar Sánchez, J. A., *Kerpen und Lommersum. Zwei brabantische Exklaven im Heiligen Römischen Reich*
(= Geschichte im Kreis
Euskirchen 27 (2013)(= Beiträge
zur Kerpener Geschichte
und Heimatkunde 14 (2014))

Weilerstwt: Heimatfreunde Stadt Kerpen e.v.
2014, 420 p., ill., ISBN: 9783944566207. € 25.

Dit boek is de Duitse vertaling van een in 2000 aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen door de heer Vilar Sánchez verdedigde dissertatie.² Was het proefschrift opgedragen aan zijn echtgenote Karin Welter, afkomstig uit Vernich, gemeente Weilerswist, in de vertaling staat daaronder nog: 'Für meine deutsche Familie, die Familie Welter'. De auteur ontdekte dat in het collectieve geheugen van het in dezelfde gemeente gelegen dorp Lommersum een oude band met de Spaanse kroon was blijven voortleven. Dit prikkelde zijn nieuwsgierigheid en het resultaat van zijn nasporingen is het onderwerp van deze recensie.

In 1282 kwam de heerlijkheid Kerpen, thans gelegen in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen, aan het hertogdom Brabant. In 1288 viel ook de naburige heerlijkheid Lommersum in de Limburgse successieoorlog toe aan Brabant. Kerpen en Lommersum werden evenals het hertogdom Limburg en het graafschap Valkenburg gerekend tot de Landen van Overmaas. Vanaf de Tachtigjarige Oorlog volgden Kerpen en Lommersum de geschiedenis van de zuidelijke, 'Spaanse' Nederlanden. De Spaanse periode van Lommersum en het nabijgelegen Kerpen strekt zich uit van 1506 (toen Karel V de Bourgondische Nederlanden erfde van zijn vader) tot 1713 (het einde van de Spaanse Successieoorlog).

Om deze reden deelt de auteur weinig details mee over de jaren 1713-1794 en nog minder over de tijd vóór 1506. Vooral dit laatste werkt storend. Reeds in het begin van het boek lees ik dat de

belangrijkste bestaansgrond van het bezit van de heerlijkheden Kerpen en Lommersum voor de Brabantse hertogen bestond uit het kunnen bewaken en in stand houden van de *Brabanter Weg* (34). Hiermee wordt de weg van Maastricht naar Keulen bedoeld die niet, zoals de oude Romeinse heerbaan over Heerlen, Rimburch en Gulik zijn bestemming bereikte, maar een zuidelijker parcours volgde, over Valkenburg naar Kloosterrade, dan zuidwaarts naar Aken en vervolgens over Düren, Eschweiler en Kerpen naar Keulen. Moest Brabant uitwijken voor de groeiende macht van Gulik? Keizer Lodewijk van Beieren had hertog Jan III van Brabant in 1323 het privilege gegeven om zich in alle omstandigheden en voor alle noodwendigheden te bedienen van een twee roeden brede en tolvrije straat tussen Maas en Rijn *sans que nul Prince d'Empire lui puisse deffendre* (wellicht was *verboten* hier een betere vertaling van *deffendre* geweest dan *verteidigen*). Koning Sigismund bevestigde deze gunst in 1430 voor hertog Filips de Goede. In de onderhandelingen over het Partagetraktaat (1657-1658) werd het belang van de route nog door de Staatse drossaard van Valkenburg benadrukt,³ maar haar glorie tijd lag waarschijnlijk in de veertiende en vijftiende eeuw. Over de historische betekenis van de weg voor het west-oostelijk handelsverkeer zwijgt de tekst bijna helemaal.

Waar wij nu wél over beschikken is een werk waarin tal van aspecten van het reilen en zeilen van Kerpen en Lommersum in de Spaanse periode nauwkeurig geboekstaafd zijn. Aan de hand van een uitputtend onderzoek in twaalf wereldlijke en kerkelijke archiefbewaarplaatsen in Duitsland, Spanje, België en Nederland, tachtig gedrukte bronnenverzamelingen en meer dan tweehonderd secundaire publicaties heeft hij een 762 voetnoten tellend handboek samengesteld. De eigenlijke tekst beslaat de pagina's 1 tot 327; daarna komen een *Anhang* en een overzicht van bronnen en literatuur. In de *Anhang* vindt men per hoofdstuk geordende bijlagen: lijsten en overzichten van namen van dynasten en ambtsdragers, maar ook van maten, gewichten en valuta's, leger-

² *Kerpen y Lommersum, exclaves brabantones en el Sacro Imperio Germanico. Historia institucional de su período de unión a la monarquía hispánica 1516-1713* (Granada: Ediciones Virtual 2000) (promotor: prof. dr. Hugo de Schepper).

³ J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*. Maaslandse Monografieën, 28 (Assen 1978), 160.

onderdelen, laatgoederen et cetera. Helaas hebben de uitgevers van de Duitse vertaling de *Indice topográfico y onomástico* van de Spaanse editie (aldaar 481-512) niet overgenomen zodat het handig is om de Spaanstalige editie bij de hand te houden. Deze bevat trouwens tevens een goed leesbare Nederlandse samenvatting, die verhelderend kan zijn als historische begrippen en benamingen de vertaling vanuit het Frans, Spaans of Nederlands in het Duits niet ongeschonden overleefd hebben (417-424). Als voorbeeld noem ik de Rekenkamer van Brabant (*Cámara de Cuentas en Bruselas*) die in de Duitse tekst steeds als *Rentkammer* wordt aangeduid (onder andere op p. 39).

De eerste twee hoofdstukken handelen over de topografie van de twee heerlijkheden en over de wijze waarop bestuur en rechtspraak georganiseerd waren. De Brabantse hertogen-landsheren, de pandheren en hun bevoegdheden (de Spaanse koningen hadden meestentijds de heerlijkheden uit geldgebrek aan betrouwbare edelen verpand) en de gouverneurs passeren de revue en dan volgt – na een korte beschouwing over het toegepaste recht – de opsomming van de rechtsprekenden. Deze begint met de koning/hertog en zijn Raad van Brabant en loopt dan via de ambtlieden en drossaards naar de schouten en de schepenen. De hiërarchie van de rechtsprekende colleges is afgebeeld op een *Organigramm* dat is afgedrukt in een fotokatern (tussen p. 276 en p. 277). De laagste trede wordt ingenomen door de twee schepenbanken waarvan de Kerpener negen leden telde, die van Lommersum zeven. Zij waren in hun *erfelijk* ambt bekleed met de hoge en de lage rechtsmacht, anders dan de ook voorkomende laathoven met uitsluitend lage jurisdictie. Het hoger beroep verliep in Kerpen anders dan in Lommersum. In Kerpen konden partijen ‘intern’ bij de drossaard in beroep gaan tegen schepenvonnissen. Als hij het vonnis niet aanvaardde, motiveerde hij de afwijzing en stelde hij een ander vonnis voor. De eeuwenoude gewoonte volgens welke de Kerpener schepenen via het ‘ondergerecht’ Düren hof- of hoofdvaart hielden naar (oftewel *leeringhe* haalden bij) de schepenstoel van Aken was kennelijk afgebroken.⁴ Boven de drossaard stond in de Spaanse

tijd een tweede hoger-beroepsinstantie, namelijk de *Hooge Iustitie der Stadt ende Hertochdoms Limborch*. Ten slotte kon van het in Limburg gewezen vonnis revisie aangevraagd worden bij de Raad van Brabant in Brussel (p. 94-97). Voor Lommersum gold een andere regeling. Tegen een schepenvonnis was hoger beroep mogelijk op het plaatselijke leengerecht (stadhouder en mannen). Daarna kon men rechtstreeks bij de Raad van Brabant in Brussel revisie van de appeluitspraak aanvragen.

Het derde hoofdstuk (p. 117-152) bespreekt de financiële verhoudingen waarin de exclaves stonden tot de (organen van de) centrale Brabantse overheid in Brussel, benevens de lokale belastingen en heffingen. De burcht van Kerpen en de daartoe behorende onroerende goederen vormden delen van het vorstelijk domein in de Spaans-Brabantse exclaves. De Raad van Financiën en Domeinen in Brussel beheerde deze goederen en de uitoefening van enkele regale rechten. De meeste inkomsten moesten echter uit de gewone belastingen komen. Een van de oudste daarvan was de in 1600 voor beide territoria tezamen op vijfduizend pond vastgestelde jaarlijkse bede. Zij werd verhoudingsgewijs omgeslagen over het grondbezit van de drie standen. Adel en geestelijkheid waren in deze territoria, behoudens een enkele uitzondering, niet van betaling vrijgesteld. De hoogte van ieders bijdrage werd vastgesteld in de uit de drie standen bestaande vergadering van de *Grosse Gemeinde* of *Gemeine Versammlung*. Na de bede was het zogenoemde *Brandtholz* de tweede gewone belasting: de dorpen moesten een bepaalde hoeveelheid brandhout leveren voor de verwarming van of het herstelwerk aan de verdedigingswerken en voor de levering van hooi en levensmiddelen aan de burcht. Spanningen tussen beide dorpen waren het gevolg. Van de buitengewone belastingen vermeld ik slechts de brandschatting, de afkoopsom die een dorpsgemeenschap aan doortrekkende vreemde troepen moest betalen om niet geplunderd en/of in brand gestoken te worden. Kerpen en Lommersum staken zich vooraf al in grote schulden – bij kloosters en kapittels in Keulen – om toekomstige verwoestingen te voorkomen. Dat de brandschat-

⁴ Vgl. W. Schwabe, ‘Der Aachener Oberhof’, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 47 (1925), 83-159; 48/49 (1926/27), 61-120. Zie deel 48/49, 72 en 75. Vgl. ook het gerecenseerde werk, 25.

ting na 1600 *Kriegscontribution* genoemd werd, deed aan haar drukkende karakter niets af. En tot 1705 marcheerden soldaten uit Spanje, Hessen, Frankrijk, Hannover, Palts-Neuburg, Ansbach, de Nederlandse Republiek, Engeland, Saksen en Oostenrijk door de Brabantse buitengebiedjes. Vaak nam de bevolking in groten getale de vlucht naar rustiger oorden.

De militaire organisatie van de burcht van Kerpen (de bescherming van de *Brabanter Weg* door een groep bereden haakbusschutters) en van de dorpen komt in het vierde hoofdstuk aan de beurt. Het vijfde bevat korte paragrafen over de standen van beide heerlijkheden, de vreemdelingen, de talen, het verkeerswezen (voorop de *Brabanter Weg*) en de agrarische economie. De laatste twee hoofdstukken geven een meer algemeen kader. Nummer 6 is kort (p. 207-218) doch instructief: het geeft een overzicht van de bezittingen van de hertogen van Luxemburg, van Brabant en Limburg (mede als heren van de Landen van Overmaas) en van Gelre in het gebied tussen Maas en Rijnland, een land zonder natuurlijke grenzen. Daarna wordt aandacht geschonken aan de betrekkingen van de exclaves met de hertog van Gulik, de grote boze buurman, met de keurvorstaartsbisshop van Keulen en met de gelijknamige rijksstad. Ook Aken wordt besproken: het lag immers aan het 'navelsnoer' van de *Brabanter Weg*. Het laatste hoofdstuk, 'Historische Entwicklung' getiteld, telt bijna honderd bladzijden (p. 219-317), maar onze auteur brengt – zoals te verwachten viel – hierin voornamelijk de politieke, militaire en diplomatieke geschiedenis van de 'Spaanse periode' ter sprake (p. 223-314). De geldnood der Spaanse vorsten manifesteerde zich aan de lopende band; in de onderhavige twee eeuwen waren de exclaves slechts van 1547-1558 en van 1612-1646 onverpande delen van het kroondomein. Daarnaast springt in het oog dat deze gebiedjes vanaf het begin van de Nederlandse opstand in gevechtshandelingen betrokken werden en bleven. Hierboven wees ik al op de brandschattingen en contributies. Maar de miserie was in feite nog groter. Troepen van allerlei pluimage veroverden, verwoestten, bezetten, herstelden en veroverden de burcht, talloze malen werden de dorpen geplunderd en in brand gestoken, werd

het vee weggevoerd en werden koren en hooi als voedsel voor mens en paard gestolen. Muitende, onbetaalde soldaten, niet-aangemonsterde rekruten bleven in deze Spaanse 'eilandjes' op hun geld wachten en leefden van wat zij daar aantroffen.

Door de dood van de kinderloze Spaanse koning Karel II (1700) raakte de vereniging van Spanje met de Zuidelijke Nederlanden in gevaar. Na jarenlange internationale onenigheid (de Spaanse Successieoorlog) kwam het inderdaad tot een splitsing. Spanje ging over naar Filips V, de kleinzoon van Lodewijk XIV, terwijl de Zuidelijke Nederlanden aan de Oostenrijkse Habsburgers, *in casu* keizer Karel VI, vervielen bij de Vrede van Utrecht in 1713. De inwoners van Kerpen en Lommersum hadden gedurende deze jaren met de verwickelingen mee mogen leven: 'Im Laufe des Jahres 1705 marschierten kleinere Gruppen von Soldaten durch die Exklaven, ohne größere Schäden zu verursachen; sie verlangten nur Essen, Getränke und eine Unterkunft'. Het waren zeventien groepen 'geallieerden' (op dat moment Palts-Guliks) en zes groepen Fransen behorend tot de Frans-Spaanse partij (p. 312).

Ook in de post-Spaanse tijd zijn onze exclaves Brabant trouw gebleven. Karel VI had ze in 1713 laten overdragen aan de graven van Schaesberg en tot rijksgraafschappen verheven, maar hij was toen nog niet door de standen als hertog van Brabant erkend. Daarom duurde het tot 1787 voordat de inwoners van onze dorpen de eed van trouw aan de graaf van Schaesberg konden afleggen. *Gebührne Brabantern* waren onderdanen van een rijksgraaf geworden, maar het was een genoeg van korte duur. Op 5 oktober 1794 bezetten de soldaten van de Franse Revolutie het gebied. De lokale geschiedenis zou voortaan in een groter verband geïntegreerd blijven.

Paul Nève

Negentiende en twintigste eeuw

**Bakker, C.Th., en
G. van Overbeeke,**
*Zusters in de zorg. Een
geschiedenis van de
Franciscanessen van
Charitas.* Zutphen: Walburg
Pers 2014, 319 p., ill., ISBN:
9789057302503. € 34,95.

In de negentiende eeuw werden in Nederland congregaties gesticht die zich niet alleen op contemplatie en gebed richtten, maar ook actief waren in het onderwijs en/of de zorg. Eén daarvan is de Congregatie Penitenten-Recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis 'Charitas' ofwel de Franciscanessen onder de zinspreuk 'Charitas', kortweg Charitas. In 2014 vierden de zusters van Charitas hun 180-jarig bestaan. Bij die gelegenheid presenteerden Catharina Th. Bakker en George van Overbeeke *Zusters in de zorg. Een geschiedenis van de Franciscanessen van Charitas*, een geschiedschrijving van de congregatie vanuit het perspectief van het liefdewerk dat deze zusters verrichten in de verpleging en verzorging van zieken en hulpbehoevenden. Door die insteek stijgt het boek ver uit boven het gemiddelde gedenkboek. Het is tevens een bijdrage aan de geschiedenis van de verpleging en verzorging in Nederland, waarbij vooral de inbreng vanuit rooms-katholieke hoek centraal staat. De studie is gebaseerd op een goede combinatie van gedegen spuurwerk in de archieven en persoonlijke verhalen, die zorgen voor een levendig beeld. Het is bovendien een fraai boek geworden vanwege de vele afbeeldingen, waaronder de reportage die portretfotograaf Alex ten Napel in 2012 maakte van de leden van deze congregatie.

De basis voor de congregatie van Charitas werd in 1834 gelegd door de ondernemende moeder Trees (geboren Barbara Saelmaeckers), toen algemeen overste van de congregatie van de gasthuiszusters van Breda, die in 1830 was opgericht. Samen met een medezuster vestigde zij zich op verzoek van de bisschop van Breda, Joannes van Hooydonk, in Oosterhout, waar notabelen een gasthuis wilden

stichten. In afwachting daarvan wijdden de zusters zich aan de verpleging van de zieken vanuit hun huis, dat met de wijding van een huiskapel in 1836 een klooster werd. Er kwamen nieuwe zusters, die in 1837 aan de slag konden in het gasthuis. De regenten van het gasthuis waren ontevreden over de samenwerking met het moederhuis in Breda vanwege de onverwachte overplaatsing van zusters en de karige bijdrage. Met steun van pastoor Willems stuurden zij aan op afscheiding van de Oosterhoutse zusters, waarvoor moeder Trees opnieuw werd aangetrokken. Met instemming van Mgr. Van Hooydonk werd de congregatie in Oosterhout op 26 december 1845 onafhankelijk.

De zusters namen de derde regel van Franciscus aan en de *Apostolyke constitutien*, waarin vrij strenge voorschriften voor het kloosterleven waren opgenomen. Deze lieten de mogelijkheid open om bijhuizen te stichten om ook elders 'in blijdschap, eenvoud en vooral liefde anderen te helpen'. Dat bracht moeder Trees in een onoplosbaar conflict met de gasthuisregenten, die de zusters wilden reserveren voor de zieken en armen in de gemeente Oosterhout. Mgr. Van Hooydonk steunde de congregatie en zo gingen in januari 1853 de eerste zusters naar Haarlem om daar in het gasthuis te gaan werken. Moeder Trees vertrok in april van dat jaar met enige huisraad, een medezuster en twee novicen naar Steenbergen. Daar wisten zij de vervallen gendarmerie om te bouwen tot het Sint-Elisabeth Gesticht. Het moederhuis van de congregatie was er tot 1905 gevestigd. Nog in hetzelfde jaar 1853 werden twee andere vestigingen gerealiseerd. Mgr. Van Hooydonk schaarde zich steeds achter hun beslissingen. Op 26 maart 1855 werd de formele rechtsvorm geregeld en kreeg de congregatie de naam Charitas.

De expansiedrift van de zusters was groot. Tussen 1866 en 1890 kwamen er nog zes nieuwe vestigingen bij. Het aantal zusters nam toe van 13 in 1852 via 88 in 1884 naar circa 200 in 1905. Ook financieel ging het de zusters voor de wind. Uit de cijfers is niet af te lezen of de exploitatie van hun gestichten gezond was, omdat die in de boekhouding niet van de congregatie gescheiden werd. Maar het is wel duidelijk dat de inkomsten elk jaar hoger lagen dan de uitgaven, zodat de zusters konden investeren in uitbreidingen en andere

liefdewerken. Het maken van winst beschouwden zij als ongeoorloofd.

De zusters van Charitas koppelden bescheidenheid aan een praktische instelling. Flink aanpakken stond hoog in het vaandel. Moeder Trees wilde eerder een werkcongregatie dan een bidcongregatie. De *Apostolyke constitutien* gaven echter geen regels voor de werkzaamheden van de zusters. Bovendien was de bepaling dat de zusters het slot moesten houden gezien hun werk onhoudbaar. Moeder Trees speelde sinds 1845 met de gedachte de soepeler constituties van de Gasthuizusters van Turnhout (augustinessen) aan te nemen die wél voorzagen in regels voor het werk. Mgr. Van Hooydonk voelde echter meer affiniteit met de strenge regels van Franciscus, die armoede en letterlijk medelijden voorschreven. Wel kwam hij in 1855 met nieuwe constituties, waarin meer ruimte werd geboden in de dagorde. Een zuster mocht onderdelen daarvan later inhalen of zelfs overslaan als haar werk dat vereiste. Het was verdienstelijker gebeden achterwege te laten ten gunste van ziekenverpleging dan godsdienstoefeningen te verrichten en de zieken te verwaarlozen. De constituties van Charitas gingen niet in op technische aspecten van de verpleging, maar wel op de omgang van de zusters met de patiënten. Vooral bij stervenden had de zuster een belangrijke taak in de begeleiding naar het hiernamaals, door ze voor te bereiden op de laatste sacramenten en voor en met hen te bidden.

Uit de reglementen blijkt dat de verpleegden op veel punten volgens de dagorde en de regels van het klooster moesten leven. Zindelijkheid, zuinigheid en regelmaat golden evenzeer voor hen als voor de zusters en dat was ook het geval met een groot deel van de godsdienstige verplichtingen. Wat de verpleging betreft boekten de zusters van Charitas evenals de diaconessen en andere katholieke religieuzen in de negentiende eeuw goede resultaten, ongeveer op de manier die de grondlegster van de moderne verpleegkunde, Florence Nightingale, beschreef in haar boek *Notes on Nursing* (1859).

De geneeskunde en de verpleging ontwikkelden zich in ras tempo. Er kwam steeds meer techniek aan te pas en er werden nieuwe geneesmiddelen uitgevonden. Dat vroeg om vakkennis

van de verpleegster. Niet langer verbleven in de gasthuizen alleen patiënten voor langere tijd, er werden ook patiënten poliklinisch behandeld of slechts voor korte tijd opgenomen, bijvoorbeeld na een operatie. De zusters van Charitas probeerden daarbij aan te sluiten. In 1905 verplaatsten zij het moederhuis van Steenberghe naar Roosendaal, waar zij een modern gasthuis hadden gebouwd met onder meer een lift, badkamers, een eigen waterleiding, centrale verwarming en uiteraard een moderne operatiekamer en een laboratorium. Ook de andere gasthuizen waar zij werkzaam waren, werden gemoderniseerd en uitgebreid. Zieken en ouden van dagen werden voortaan gescheiden ondergebracht. Het aantal gediplomeerde zusters steeg nadat zuster Bertilia in 1906 als eerste voor het verpleegsterexamen slaagde. Rond 1920 startte het gasthuis in Roosendaal zelf een opleiding voor religieuzen, later ook voor leken, die in Tilburg, Breda of Den Bosch examen moesten doen.

De waardering voor het werk van de verpleegsters nam af. De verpleging werd van oudsher als een roeping gezien, niet als een vak. Dat gold zeker ook voor religieuzen. Hierdoor, door de verzuiling in de vakverenigingen en door het botsen van de belangen van lekenverpleegsters en religieuzen kwam men onvoldoende voor het vak op. Het gevolg was dat de toch al dominante arts zijn positie verder kon versterken. Hij kreeg alle krediet voor medische vernieuwingen die in werkelijkheid mede door verpleegsters werden ingezet. De zusters van Charitas waren er nog steeds van overtuigd dat zij 'goede' zorg leverden, maar daar dachten velen intussen anders over. In neutrale kringen was het doel van verzorging en verpleging het lichaam beter te maken. De zusters hielden vast aan het idee dat het doel van de zorg uiteindelijk in het hiernamaals lag, in het zielenheil van zowel de zorgende zusters als hun patiënten.

Nadat in 1916 het katholieke Wit-Gele Kruis was opgericht, dat de wijkverpleging organiseerde, gingen er ook zusters van Charitas als wijkverpleegster aan de slag. Dit gebeurde op aandringen van bisschop Petrus Hopmans, die speciaal voor dit werk de zusters onthief van het fietsverbod omdat hij er een goede gelegenheid voor apostolaat in zag. De lokale besturen die voor religieuzen

kozen, deden dat vooral omdat zij goedkoper waren dan lekenverpleegsters. In Oudenbosch, Steenberg, Oosterhout, Oud Gastel, Roosendaal, Oostburg, Fijnaart, Nieuw-Vossemeer en Venray bleven zij decennialang actief. Uit kuisheidsoverwegingen behandelden ze aanvankelijk geen zieke kraamvrouwen, maar over dit bezwaar werd snel heengestapt: in 1928 behaalde de eerste zuster haar kraamaantekening. De wijkzusters deden de nazorg na operaties in het ziekenhuis, behandelden eenvoudige aandoeningen en waren actief in de tbc-bestrijding. Ze genoten gezag onder de bevolking vanwege hun hogere opleiding maar ook omdat zij dicht bij God stonden. Zij droegen een drievoudige boodschap uit. Zij verbreidden het hygiënisch ideaal van licht, lucht, rust, reinheid en regelmaat en goede voeding en vertelden dat het de taak van de huisvrouw was daarvoor te zorgen. Hiermee, en door haar christelijke verplichtingen te vervullen en er bij de huisgenoten op aan te dringen dat ook te doen, droeg de huisvrouw bij aan haar eigen zielenheil en dat van haar naasten. Die boodschap was voor de bisschop én de zusters de belangrijkste.

Vanaf 1926 werkten er ook zusters van Charitas in de missie, in Palembang op Sumatra in Nederlands-Indië. Zij wilden alle mensen helpen, ongeacht hun kleur of stand. Dus leerden ze Pasar-Maleis, de taal van de straat. Als aanpassing aan het tropische klimaat kregen de zusters toestemming een wit habijt te dragen en zoveel te drinken als zij nodig vonden. Ze breidden het ziekenhuis uit en lieten moderne apparatuur overkomen uit Nederland. De zusters wonnen geleidelijk het vertrouwen van de bevolking door op de fiets de kampongs in te trekken en hun diensten aan te bieden. Vanaf de komst in 1934 van de eerste zuster die gediplomeerd verloskundige was, konden zij ook verloskundige hulp bieden. In 1938 werd een veel groter ziekenhuis gebouwd in Palembang, dat beschikte over een röntgenkamer en een laboratorium. De kraampraktijk floreerde en er kwam een opleiding tot vroedvrouw. In de Tweede Wereldoorlog werden de zusters geïnterneerd door de Japanners. In de kampen werkten zij onder erbarmelijke omstandigheden gewoon door. Na de oorlog beseften de zusters dat met de zelfstandigheid van Indonesië hun missie veranderd was. Ze

breidden het ziekenhuis uit en openden in 1951 een noviciaat waar Indonesische zusters konden worden opgeleid. Zij werkten geleidelijk toe naar de zelfstandigheid van de Charitas Indonesië. Die werd in 1991 een feit onder de naam Kongregasi Suster Santo Fransiskus Charitas.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleven ook in Nederland de zusters hun werk doen, al moesten ze daarbij vaak improviseren. Roosendaal kreeg bijvoorbeeld twee bombardementen te verwerken. De zusters hielpen de vele slachtoffers zo goed zij konden, ook de Duitse. Na de oorlog waren veel ziekenhuizen beschadigd of uitgewoond als gevolg van confiscatie door militairen. De zusters van Charitas hadden zich niet bekwaamd in modern management en administratie, wat bij de toenemende bureaucratisering en regelgeving van overheidswege leidde tot problemen bij de realisatie van hun uitbreidings- en nieuwbouwplannen. De bouw van het nieuwe Sint-Franciscusziekenhuis in Roosendaal nam zestien jaar in beslag. Enkele zusters gingen een opleiding in die richting volgen, maar uiteindelijk kwamen administratie en management in lekenhanden en beperkten de zusters zich tot wat zij zagen als hun kerntaak: de uitvoering van de zorg.

Ook daar werden zij met grote problemen geconfronteerd. Door de toegenomen vraag naar zorg was er een chronisch tekort aan personeel. Dit was niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief van aard, want door nieuwe ontdekkingen was het verpleegkundige werk ingewikkelder geworden. Er was meer opleiding vereist. Het aantal lekenverpleegsters groeide niet snel genoeg en de toestrooming van religieuze verpleegsters stagneerde. Het aantal intredingen bij de zusters van Charitas nam na topjaar 1943 gestaag af, terwijl het aantal uitredingen juist toenam. Dat was ook bij andere congregaties het geval. Bij de Zusters van Charitas lag dat echter niet aan de kloof tussen spiritualiteit en werkpraktijk of aan overmatige werkdruk. Zij waren vooral een werkcongregatie en het pragmatisch bestuur stelde geen extreme eisen. Het aantal roepingen nam af omdat meisjes meer kansen kregen op een opleiding buiten het klooster. De zusters probeerden met wervingsacties en een promotietoer van hun missiezusters nieuwe leden te rekruteren,

maar dat hielp niet. Dus was de oplossing meer lekenverpleegsters aan te nemen. Daar hadden de zusters zelf en hun patiënten weinig moeite mee, maar het telde wel door in de bedrijfsvoering omdat de personeelskosten sterk opliepen. Leken verdienden namelijk veel meer dan religieuzen. Pas in 1962 kregen religieuzen hetzelfde salaris. Het percentage religieuzen in de zorg was toen zover afgenomen dat het niet veel meer uitmaakte in het financiële plaatje.

Dat afnemend percentage betekende niet dat religieuzen geen invloed meer hadden in de zorg. In 1950 ging de stafopleiding van start voor religieuze verpleegkundigen in leidinggevende functies. Veel zusters volgden deze opleiding en werkten daarna als afdelingshoofd of verpleegkundig (adjunct)directeur. Het vastgoed van Charitas werd uiteindelijk overgedaan aan stichtingen, maar de zusters hielden zo lang mogelijk zeggenschap via een stevige afvaardiging in de besturen.

In de bejaardenzorg was intussen nog niet zoveel veranderd. Ook in de jaren 1950 en 1960 waren er nog tehuizen waar de arme mannen en vrouwen, ook echtparen, gescheiden afdelingen hadden en op een grote zaal verbleven. Dat vonden ook de zusters van Charitas toen niet meer acceptabel. Dat gold eveneens voor het opvangen van heterogene groepen (valide, lichamelijk gehandicapte en geesteszieke bejaarden) in eenzelfde instelling. De professionalisering van de zorg vroeg ook hier om specialisatie. De zusters van Charitas uit Haarlem realiseerden in 1966 een nieuw bejaardenhuis volgens het pensionmodel (met een eigen kamer voor alle bewoners en gemeenschappelijke voorzieningen). In Roosendaal werd het oude Charitasziekenhuis omgebouwd tot verpleeghuis en opende in 1973 een nieuw bejaardenhuis zijn deuren.

Ook het kloosterleven veranderde. In 1954 stuurde het congregatiebestuur de novicemeesters van Charitas op cursus om de aanpak van de steeds vaker afhakende novicen te moderniseren. Onder invloed van bisschop Joseph Baeten werden de kloosterregels beetje bij beetje versoepeld. In 1958 kregen de zusters een nieuw habijt zonder knellende bef en met een eenvoudige sluier in plaats van de grote kap. In 1962 keurde Mgr. Gerardus de Vet het *Boek van de Regel* goed,

een nieuw reglement dat de zusters meer vrijheid bood en zelfs met mate inspraak toestond in de besluitvorming door overste of afdelingshoofd. De zusters kregen snipperdagen en mochten hun familie bezoeken. Dit paste binnen het streven de Kerk bij de tijd te brengen ten tijde van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Daarbij kregen de zusters dezelfde status als de gelovigen buiten het klooster. Hun bevoorrechte positie binnen de Kerk verdween. In 1968 werd het habijt afgeschaft.

De zusters van Charitas werkten na hun pensioen als vrijwilligster zo lang zij konden, maar uiteindelijk kwamen ze naar het nieuwe moederhuis dat in 1964 in Roosendaal was gebouwd. In 2008 legde daar de laatste moeder-overste haar taken neer en namen leken het bestuur en de zorg voor de hoogbejaarde zusters over.

Door de jaren heen hebben de zusters van Charitas veel daadkracht en expansiedrang getoond. Ze waren zeker niet wereldvreemd en hielden de ontwikkelingen in de zorg en de samenleving goed in het oog. Zij probeerden hierbij aan te sluiten in hun werk en slaagden daar doorgaans uitstekend in. Zij realiseerden een groot zorgbedrijf waarin honderden zusters en leken werk vonden. Hoewel zij onder het gezag van de bisschop van Breda vielen, was er geen sprake van eenrichtingsverkeer. Soms initieerde de bisschop vernieuwingen, maar het congregatiebestuur nam ook zelf initiatieven die door de bisschop werden toegejuicht en goedgekeurd.

Bakker en Van Overbeke ontdekten na veel puzzelwerk in de jaarverslagen van de diverse vestigingen dat in de negentiende eeuw ongeveer een vijfde deel van de novicen de eindstreep niet haalde. Later liep dit op naar een derde deel. Ook waren er zusters die na hun professie uittraden. Zij kwamen terug in de buitenwereld en namen daarbij kloosterdiscipline en godsdienstige opvattingen mee, maar ook vaardigheden in huishouden, naaien en breien, verpleging en verzorging. Volgens de auteurs vertonen andere congregaties waarschijnlijk vergelijkbare cijfers. Welke invloed deze ex-kloosterlingen in de samenleving uitoefenden, is een interessant onderwerp voor nader onderzoek.

Ginderachter, M. van, K. Aerts en A. Vrints (red.),
Het land dat nooit was. Een tegenfeitelijke geschiedenis van België. Antwerpen: De Bezige Bij 2014, 383 p., reg., ISBN: 9789085425441. € 24,95.

Wat als Antwerpen een miezerig provincienest was gebleven? Wat als België geen lintbebouwing of verkavelingsvilla's kende? Wat als Willem-Alexander nu de Belgische huidige koning was? Wat als Leopold II Kongo was misgelopen? Het is maar een handjevol uit een lange reeks verrassende vragen die een hoofdrol spelen in *Het land dat nooit was*. Voor wie het nog niet snapt: dit is een knap staaltje tegenfeitelijke geschiedenis, waarbij voor één keer niet het reële verloop van de geschiedenis uit de doeken wordt gedaan, maar allerlei alternatieve scenario's worden gevolgd. De redacteurs van het boek begeven zich daarmee op glad ijs. Dergelijke *counterfactual history* beleefde immers vooral zijn hoogtijdagen in de jaren 1960 en 1970, toen de Amerikaanse historicus Robert Fogel en andere pioniers een nieuw soort geschiedenis bedachten. Een geschiedenis *wie est eigentlich nicht gewesen ist*. Fogel berekende bijvoorbeeld dat de Amerikaanse economie ook zonder een *railway boom* in de negentiende eeuw explosief gegroeid zou zijn. Kanalen en wegen zouden op termijn immers exact hetzelfde effect gesorteerd hebben. Bij serieuze historici wekken dergelijke tegenfeitelijke scenario's gewoonlijk argwaan en irritatie op. Niemand minder dan Edward Thompson noemde het *unhistorical shit*, terwijl ook talrijke andere critici niet mals waren. Alleen al omwille van dat controversiële en oudbakken imago is *Een land dat nooit was* een bijzonder moedig boek. Een boek dat ver buiten de enge – en soms gruwelijk saaie – lijntjes van onze academische verwachtingshorizon kleurt en daarom tegelijk verrast en verbijstert. Soms doet het boek je tenen krullen en je haren ten berge rijzen, maar tegelijk levert het ook een arsenaal aan nieuwe inzichten en perspectieven op. Het is – zonder overdrijving – een echte aanrader!

Dat het boek leest als een bijzonder meeslepend en bijwijlen overtuigend pleidooi voor tegenfeitelijke geschiedenis is in eerste instantie vooral de verdienste van de redacteurs. Maarten Van Ginderachter, Koen Aerts en Antoon Vrints leggen in de inleiding haarfijn het methodologische raderwerk achter het boek bloot. Er is bijvoorbeeld gekozen voor een mengvorm tussen twee types *counterfactual history*: een narratieve en een analytische vorm. Elk hoofdstuk start met een tegenfeitelijk scenario, waarbij het verloop van de geschiedenis *wie est eigentlich nicht gewesen ist* op een verhalende wijze geschetst wordt. Bij Tom Verschaffel scheurt België zich bijvoorbeeld in 1830 niet van Nederland af, maar wordt het scenario even later omgedraaid. Het conservatieve Noorden wendt zich daarbij af van het progressieve Zuiden. Koning Willem II kiest daarbij resoluut voor Brussel. Koen Aerts en Bruno De Wever laten in hun hoofdstuk dan weer de droom van de Nieuwe Orde van Leopold III werkelijkheid worden. In een door Duitsland gedomineerd Europa timmert de – heerlijk allitererende – collaborerende Coburger aan een eigen autoritaire staat. Pas in 1941 stort die constructie door interne twisten als een kaartenhuis in elkaar. In het scenario van Gita Deneckere sterft de schoolstrijd al in 1881 een stille dood door een vreselijk pedofilieschandaal binnen de kerk, terwijl Tim Soens in 1953 Vlaanderen onder water laat lopen tijdens de beruchte stormvloed.

Dergelijke scenario's werken natuurlijk prikkelend. (Amateur)historici en leken die weten hoe de vork echt in de steel zit, kunnen alleen maar een soort onbehagen voelen. Nochtans worden ze onmiddellijk gerustgesteld door de wetenschappelijke analyse die op het narratieve scenario volgt. Elk hoofdstuk bevat immers een tweede analytisch deel, waarin experts beargumenteren waarom het tegenfeitelijk relaas niet louter een hersenspinsel is, maar onder bepaalde omstandigheden wel eens bewaarheid had kunnen worden. Het wekt veel vertrouwen dat daarbij originele bronnen en documenten gebruikt zijn, die ook nog eens volgens de klassieke regels van het historische *métier* bewerkt werden. Koen Aerts en Bruno De Wever baseren hun relaas over de collaborerende Coburger bijvoorbeeld op documenten uit

het koninklijk archief en andere depots, waarin Leopold III luidop droomde van een eigen autoritaire staat. Eigenlijk lag de blauwdruk voor die Nieuwe Orde al netjes in zijn bureau, maar is het er door omstandigheden alleen nooit van gekomen.

Een soortgelijke methodologische acribie kenmerkt ook het essay van Maarten Van Ginderachter. In zijn tegenfeitelijke geschiedenis zorgt het plotse overlijden van Edward Anseele – het boegbeeld van de Gentse socialisten die om het leven komt bij een schermutseling met de politie – voor massale betogingen, waardoor het algemeen enkelvoudig stemrecht en de evenredige vertegenwoordiging al in de late negentiende eeuw – en dus ver voor de werkelijke datum – ingevoerd worden. Misschien is het uiteindelijke scenario, waarbij ook de communautaire spanningen in België finaal in rook opgaan, een beetje vergezocht, maar de analyse oogt bijzonder scherp en solide. Dankzij berekeningen op basis van echte verkiezingsuitslagen geeft Van Ginderachter het tegenfeitelijk relaas ruggengraat. Louter de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht zou nooit een complete hertekening van het Belgische politieke landschap veroorzaakt hebben; daarvoor was ook de invoering van de evenredige vertegenwoordiging noodzakelijk. Echter, dergelijke ingrijpende maatregelen zouden alleen in uiterste nood genomen zijn. Het tegenfeitelijke scenario, waarbij de dood van Anseele en de daaropvolgende massale betogingen een sfeer van anarchie en politieke chaos creëren, lijkt daarbij een plausibel momentum. Bovendien maakt het essay pijnlijk duidelijk dat het behoorlijk moeilijk is om de geschiedenis een andere wending te geven. Het politieke systeem van België bevatte immers allerlei noodremmen om een abrupte ommezwaai te verhinderen.

Terwijl Maarten Van Ginderachter er vlijtig op los cijfert, hadden ook andere bijdragen wellicht baat gehad bij een meer kwantitatieve aanpak. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het scenario over de Antwerpse haven van Hilde Greefs. Uit de negentiende-eeuwse debatten in de Kamer blijkt dat de kwestie van het terugbetalen van de Scheldetol aan alle schepen – ook al voeren die onder buitenlandse vlag – ook in realiteit zwaar bediscussieerd werd. In dat licht is Greefs'

tegenfeitelijk relaas, waarbij de protectionistische lobby het haalt en louter de Belgische reders een vergoeding ontvangen, niet ondenkbaar. Maar het blijft koffiedik kijken of het krenterige overheidsbeleid er werkelijk voor gezorgd zou hebben dat Oostende tot een kloeke zeehaven uitgroeide, terwijl Antwerpen langzaam maar zeker indommelde. Dat scenario lijkt niet helemaal onmogelijk, maar het had meer met harde cijfers beargumenteerd kunnen worden. Met een (transport)economisch model had het relatieve belang van dat verhoogde tolgeld allicht feilloos afgewogen kunnen worden tegen andere factoren, zoals de ongemeen gunstige geografische ligging van Antwerpen, de aanwezigheid van (groot)kapitaal, handelsexpertise en haveninfrastructuur. Nochtans blijft de hypothese beklijven.

Dat is ook het geval bij het essay van Tom Verschaffel, die een tegenfeitelijk scenario bedenkt rond de Belgische revolutie van 1830. Daarbij wordt het voortbestaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden al bij voorbaat uitgesloten, omwille van de enorme politieke, economische en culturele verschillen die de beide Nederlanden al in vroegmoderne periode van elkaar vervreemd hadden. Dat scenario lijkt inderdaad een dood spoor. Maar wat als Willem I voortijdig aan zijn einde was gekomen? Had het progressieve zuiden zich dan werkelijk losgescheurd van het conservatieve noorden? Was kroonprins Willem dan werkelijk in Brussel gebleven? Dat lijkt niet eens zo vergezocht als men de memoires en brieven van de kroonprins leest, maar de eerste hypothesen stemmen toch tot nadenken. Willem I zette immers met zijn autoritaire bewind ook in het noorden flink wat kwaad bloed. Het blijft onzeker of Nederlandse liberalen zijn plotse overlijden niet evenzeer aangegrepen zouden hebben om hervormingen door te drukken. Op dat punt kan Verschaffels *counterfactual* toch niet helemaal overtuigen.

Misschien komt dat omdat het tegenfeitelijke relaas helemaal haaks staat op het werkelijke verloop van de geschiedenis. Dat hebben wel meer scenario's in het *Land dat nooit was* met elkaar gemeen. Toch beginnen ze allemaal bescheiden bij een kleine ontsporing in de geschiedenis, zoals het abrupte overlijden van een politicus,

een discussie die plots een andere kant op kantelt of een onhandig uitgelekt persbericht. Dat soort *minimal rewrite* leidt echter in de meeste scenario's tot een enorme vervorming van de geschiedenis. Bij Nico Wouters baart de koningskwesie uiteindelijk een republiek, bij Ilja van Damme en Thomas Vanourtrive zorgt het laattijdig overlijden van Jules Anspach ervoor dat België uitgroeit tot een stedenbouwkundige modelstaat, waarbij we niet alleen gespaard blijven van schreeuwelijke *fermettes* en pastoriestijl, maar ook nog eens een idyllisch platteland cadeau krijgen. Het blijft een aantrekkelijk scenario, maar soms lucht het ook op om eens een tegenfeitelijke geschiedenis te lezen waarin de ontsparing binnen de perken blijft. Hoewel Leopold II in de *counterfactual history* van Petra Vervust uiteindelijk Congo verliest, blijven de onmenselijk wandaden in de rubberindustrie hardnekkig bestaan. Natuurlijk blijft het controversieel om te beweren dat de gruwel ook zonder Leopold II zou zijn blijven doorwoekeren, maar het stemt in ieder geval tot nadenken.

Dat is natuurlijk de kern van *counterfactual history*, want zoals elk tegenfeitelijk relaas leest ook *Een land dat nooit was* nooit lekker weg. Lezers voelen een bestendig onbehagen. Om de haverklap worden ze uitgedaagd om mee te denken, te peinzen, te broeden en te mijmeren over – min of meer – plausibele scenario's en een alternatief verloop van de geschiedenis. Dat het staaltje *hypothetical history* ook nog eens onderbouwd wordt met echte brieven, parlementaire verslagen, nieuwsberichten en tal van andere bronnen, sterkt het vertrouwen in de aanpak, te meer omdat een schare tophistorici aan het project heeft meegewerkt. Kortom, dit is een boek dat alleen maar kan beklijven. Ten goede of ten kwade. Misschien zal je het koesteren of ga je het hartgrondig haten. Maar het belandt zonder twijfel wel bovenop je nachtkastje!

Gerrit Verhoeven

Jacobs, J., e.a.,

Bergen op weg.

De geschiedenis van transport en logistiek in Bergen op Zoom en omstreken. Bergen op

Zoom: Stichting Industrieel

Erfgoed Bergen op Stoom 2014, 3 dln. (273, 317, 254 p.), ill., krtn., reg., ISBN: 9789490576004. € 44,95.

In 2009 verscheen *Bergen op stoom*, de geschiedenis van de industriële nijverheid in Bergen op Zoom. Dit succesvolle boek krijgt nu een vervolg met *Bergen op weg*: een werk in drie delen over goederen- en personenvervoer van en naar Bergen op Zoom in de periode 1800 tot 1950. Drie jaar lang werd er aan deze bundel met degelijke studies gewerkt.

Het eerste deel begint met een kort en goed overzicht van de ontwikkeling van de infrastructuur in Noord-Brabant en Zeeland in de periode 1800 tot 1950. Duidelijk komt hierin tot uiting wat voor een revolutie zich heeft voorgedaan: van zandpaden naar moderne spoor-, auto- en waterwegen. Ook blijkt hoe moeilijk deze ontwikkelingen te plannen waren. Soms nam de rijksoverheid het initiatief om het vervolgens over te laten aan provincie en gemeente. Dat het maken van plannen werd doorkruist door de snelle vooruitgang van de techniek maakte de zaak nog ingewikkelder: de opkomst van de auto en de fiets maakte het nodig om in te spelen op deze nieuwe ontwikkelingen. Verder vindt de lezer in dit deel een uitvoerig overzicht van het transport over water, ook weer tegen de achtergrond van landelijke ontwikkelingen. De verhalen over de plaatsen in Bergen op Zoom die met de haven verbonden zijn en de families van Bergse schippers krijgen zo perspectief.

Deel 2, over het transport over de weg, is vooral een inventarisatie van allerlei vervoersbedrijven en het materieel dat zij gebruikten, maar gelukkig ontbreekt een inleidend overzicht hier niet – al is het wat aan de summiere kant. Ook deel 3, dat gaat over de spoorwegen, wordt voorafgegaan door een wat uitvoeriger overzicht van de ontwikkeling van het spoorverkeer. We komen te weten

waarom de spoorlijn Rotterdam-Antwerpen niet via Bergen op Zoom loopt. De Nederlands-Belgische verhoudingen speelden hierin mee, maar ook de opstelling van Dordrecht, dat uiteraard voor een oostelijk tracé was omdat het anders van een spoorverbinding verstoken zou blijven. Daarna komen allerlei aspecten van materieel en infrastructuur aan de orde. Overigens is dit deel echt iets voor de spoorliefhebber: wilt u weten hoe de winterdienstregeling van 1913 eruit zag? U vindt het in dit boek.

Jan Brouwers

Kox, T., *Kweekplaats van katholieke deugd. De onderwijsstrategie van de Congregatie van de Fraters van Tilburg tussen 1844 en 1916*. Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact 2014, 395 p., ill., reg., ISBN 9789082197204. € 39,50.

Dat Noord-Brabant voor een belangrijk deel is geworden wat het is dankzij het gedegen onderwijs van de Fraters van Tilburg (de *Congregatio Matris Misericordiae* ofwel Congregatie van Onze-Lieve-Vrouw, Moeder van Barmhartigheid), is genoegzaam bekend. De publicatie van een bijzonder inhoudsvol boek over dit onderwijs van de fraters, vanaf de oprichting van hun congregatie in 1844 tot het uiteengaan van de fraters en paters binnen die congregatie in 1916, is dan ook van harte welkom. Het betreft overigens geen boek voor een groot lezerspubliek, wat te maken heeft met de gekozen vorm: een academisch proefschrift, vervaardigd vanuit twee theoretische en aan elkaar verwante invalshoeken, ontleend aan het oeuvre van respectievelijk Michel de Certeau en Pierre Bourdieu.

Voortvarend en tegelijk met gevoel voor detail gaat Kox te werk: een bespiegelend hoofdstuk over het katholiek onderwijs in Nederland van 1800 tot 1916, een hoofdstuk over de congregatie als beginnende onderwijsorganisatie, dan drie gelijkaardig opgezette en in chronologisch opzicht

bij elkaar aansluitende hoofdstukken waarin *en détail* wordt ingegaan op de wijze waarop de fraters hun onderwijs verknoopten met katholieke identiteitsvorming. In elk van deze drie hoofdstukken wordt gekeken naar zes 'aspecten' van de onderwijsstrategie van de fraters: (1) schoolorganisatie en reglementering, (2) pedagogische en didactische opvattingen, (3) schoolvakken en katholieke schoolmethodes, (4) katholieke vorming buiten de lessen, (5) architectuur en inrichting van de ruimte, (6) invloedrijke fraters op onderwijsgebied. De chronologische driedeling is als volgt: de periode van de oprichting van de congregatie in 1844 tot 1868, toen de bisschoppen met een belangrijk onderwijsmandement kwamen; de periode van 1868 tot 1900, toen de congregatie zich met het aantreden van een nieuwe Generale Raad meer ging openstellen voor maatschappelijke ontwikkelingen; en de periode van 1900 tot 1916, toen, zoals gezegd, de paters de congregatie verlieten die voortaan geheel uit fraters bestond.

En hoe deden de fraters dat allemaal? Vanaf 1850, toen het onderwijs pas echt op gang kwam, maakten zij in feite gebruik van de lesstof van het openbaar onderwijs – er was gewoon niks anders – die ze al snel katholiek inkleurden met allerlei leesboekjes, gedrukt door het R.K. Jongensweeshuis. Op die manier wilden zij zich – en hun pupillen – ook afzonderen van de niet-katholieke buitenwereld. Die buitenwereld bestond ook helemaal niet of nauwelijks in het katholieke Brabant, dus weinigen zullen het gevoel hebben gehad dat zij zich afzonderden. Deze periode noemt Kox, in navolging van anderen, de periode van 'opbouw'. Daarna (1868-1900) ontpopten de fraters zich tot echte pedagogen en didactici. Samenvattend zegt Kox hierover dat de methodes voor de verschillende leervakken een onmiskenbaar katholiek karakter hadden. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier niet om katholieke methodes, maar om didactische methodes die (uiteraard) werden toegepast op de belevingswereld van de leerlingen, en wat de fraters betreft was dat een katholieke belevingswereld. Deze periode geldt als de periode van 'handhaving'. Na de eeuwwende gaan de luiken naar de buitenwereld pas echt open en het zijn de fraters zelf die daartoe het initiatief nemen. Kox vat samen: de

aanvankelijke eis 'godsdiens waar mogelijk' was vervangen door 'openheid waar mogelijk', maar wel binnen katholieke grenzen.

Het historisch oordeel dat Kox in enkele etappes over dit alles uitspreekt, is naar de mening van ondergetekende niet altijd even duidelijk en roept zelfs vragen op. Kort gezegd komt het hier op neer dat 'de strategie van de katholieke Kerk in de negentiende eeuw om kinderen al op jonge leeftijd te vormen naar de katholieke leer paste in het streven naar emancipatie', maar dat die emancipatie al snel de gedaante aannam van zelfgekozen isolatie. Geleidelijk aan ontdekten katholieken – in weerwil van wat het instituut Kerk voorstond! – dat zij ook deel uitmaakten van de moderne Nederlandse samenleving en traden zij uit hun isolatie. De fraters liepen hierbij in de voorste gelederen, althans vanaf ongeveer 1900. Ter verklaring komt Kox met het volgende mechaniek: de congregatie is er met haar onderwijsstrategie in geslaagd het dagelijks leven van de jongens te beïnvloeden en te modelleren. 'Daardoor lukte het de Congregatie het katholieke gedachtegoed bij de leerlingen te interioriseren, waardoor het leek alsof de jongeren zich gedroegen naar zelf gekozen richtlijnen' (p. 363). Tegen deze strategie in zochten zowel leerlingen als fraters op tactische wijze naar mogelijkheden om zich vrijer te ontwikkelen. Dat zijn straffe uitspraken, met een scherpe scheiding tussen de congregatie enerzijds en fraters en pupillen anderzijds, als gevolg van de wijze waarop Kox het 'strategie-versus-tactiek' model van Certeau toepast. En dan te bedenken dat Kox in het eerste hoofdstuk in de geest van Bourdieu een tweedeling maakt tussen externe actoren en interne actoren. De externe actoren, die de strategie bepalen in het veld van het katholieke onderwijs, zijn de kerkelijke leiding vanuit Rome, het bisdom en de parochies, en andere congregaties en ordes; ten dele ook de ouders van de leerlingen en de staat. Tot de interne actoren behoren de vormgevers van het frateronderwijs, vooral de leiding van de congregatie (de zogenoemde Generale Raad), de fraters, de paters, de surveillanten, de drukkerij en *last but not least* de leerlingen (internen en externen). In deze tweedeling staat de congregatie dus niet tegenover, maar aan dezelfde kant als de fraters

en de leerlingen. Kortom, een heel informatief boek, maar de filosoof Kox en de historicus Kox komen er niet altijd samen uit.

Charles Caspers

Leesen, T., *Tussen hamer en aambeeld. De Theologische Faculteit Tilburg op het snijvlak van wetenschap, kerk en samenleving*. Nijmegen: Valkhof Pers 2014. 405 p., ill., ISBN: 9789056254216. € 24,95.

Het was de warme zomer van 1976. Samen met ruim dertig andere jonge lieden – mannen en vrouwen, overwegend *twens* – en enkele senioren ging ik studeren aan de Theologische Faculteit Tilburg (TFT). Ik zou er geen spijt van krijgen: een erg lange maar prachtige studie, leuke medestudenten, hooggeleerde en sympathieke docenten en – wat ik gaande de studie ontdekte – een sprookjesachtige bibliotheek. Ongetwijfeld was in die tijd theologie de meest veelzijdige en ludieke van alle academische studies in het hele land, maar toch knaagde er iets. Een student begint niet met een studie omdat hij/zij die leuk vindt, maar omdat hij/zij later een beroep wil uitoefenen. Bij theologie werd/wordt het beroepsperspectief voor een belangrijk deel bepaald door de Kerk. In de jaren 1970 en 1980 liep het engagement van studenten met de Kerk zienderogen terug. Tot schrik van de voorspellers, volgens wier demografische berekeningen de TFT monsterachtig groot zou worden, liep op zeker moment ook het aantal inschrijvingen voor de studie terug. Uiteindelijk heeft vooral het opdrogen van de studentenstroom – die overigens elders nog veel dramatischer was – de TFT de kop gekost. Hoe schrijf je een boek over zo'n fenomeen: een 'Faculteit' die nooit een echte Faculteit is geworden, een club die zich eerst moest zien te bewijzen als 'Katholieke Instelling voor Wetenschappelijk Theologisch Onderwijs' (KIWTO), vervolgens soortgelijke instellingen (zoals die te Nijmegen en die te Utrecht) ruimschoots overtrof qua allure en

studentenaantallen en uiteindelijk instemde met een procedure om opgeheven te worden?

De jonge Vlaamse historica Tessa Leesen heeft het aangedurfd om een fors no-nonsense geschiedenisboek te schrijven over het betrekkelijk korte leven van de TFT: opgericht in 1967 en opgeheven eind 2005, dus nog geen veertig lentes. Bij haar werkzaamheden wist Leesen zich gesteund door een kleine begeleidingscommissie, enkele oud-medewerkers van de TFT en één oud-student. In zes hoofdstukken beschrijft zij de opkomst en neergang van de TFT. Het eerste hoofdstuk biedt een stukje voorgeschiedenis over het Gemeenschappelijk Instituut voor Theologie (GIT), dat van 1963 tot 1967 heeft bestaan en waaruit de TFT is voortgekomen. Dit GIT was op zijn beurt weer gevolg van een noodzakelijke bundeling van krachten van enkele religieuze orden en congregaties om een kwalitatief goede priesteropleiding in stand te houden. Zij waren eenvoudig niet meer in staat om ieder voor zich een eigen grootseminarie te runnen. Deze protogeschiedenis valt nog af te lezen aan de samenstelling van het latere College van Toezicht en het Curatorium van de TFT, waarin naast de bisdommen Den Bosch en Breda ook vertegenwoordigd waren: de Missionarissen van het H. Hart (met een klooster in Tilburg), de Missionarissen van de H. Familie (met een klooster in Goirle), de Kapucijnen (met een klooster in Tilburg), de Priesters van het H. Hart (met een klooster in Breda-Liesbosch), de Montfortanen (met een klooster in Boxtel), en de Missionarissen van het Goddelijk Woord (met een klooster in Teteringen). Veel van de latere docenten van de TFT behoorde tot een van de genoemde congregaties. Jezuïeten kon je niet vinden in Tilburg, daarvoor moest je bij de 'Katholieke Theologische Hogeschool (later Universiteit) Amsterdam' zijn, al heeft wel korte tijd dr. J. van Banning s.j. colleges patristiek aan de TFT verzorgd.

Het tweede hoofdstuk gaat over de echte beginjaren van de TFT, van de oprichting van de Stichting TFT in 1967 – nagenoeg tegelijkertijd met de opheffing van de diocesane seminaries te Haaren en Hoeven – tot de 'aanwijzing tot theologische hogeschool' bij Koninklijk Besluit in 1974. In deze tijd werd een stevig wetenschappelijk corps aan-

gesteld. Leesen typeert hen kort. Een enkeling, zoals de kerkhistoricus en mediëvist Adriaan Bredero, toch geen kleine jongen, komt er wat bekaaid vanaf in een opsommende voetnoot (p. 78).

Het derde hoofdstuk, over de periode 1974-1980, vat Leesen samen onder de noemer 'de mislukte incorporatie'. In die jaren waren alle faculteitsleden (docenten én studenten) wel op een of andere wijze bezig met de naderende incorporatie van de TFT in de Hogeschool, op het briefpapier stond netjes Theologische Faculteit i.o. Edoch, in 1980 besloot de Hogeschoolraad met een kleine meerderheid dat die incorporatie er niet zou komen. De teleurstelling was groot, maar de schade bleef beperkt. Het leverde bijvoorbeeld geen bezwaar op voor theologiestudenten om vakken aan andere faculteiten te volgen, en omgekeerd kwamen er ook studenten van andere studierichtingen shoppen bij de theologen. Bij menig filosofiecollege van Herman Berger werden de theologiestudenten getalsmatig ruimschoots overtroffen door studenten van de Katholieke Hogeschool Tilburg. Overigens had de TFT toen nog niet te klagen over het aantal inschrijvingen. In 1977 werd, naast de gewone voltijdsopleiding begonnen met een deeltijdsopleiding, de 'avondstudenten'. Zo bereikte de TFT een grote groep geïnteresseerden die altijd al iets met Kerk of theologie hadden gehad, maar hun werkkring niet zo maar gedag konden zeggen. De avondstudenten waren over het algemeen praktischer ingesteld, aanmerkelijk ouder dan de dagstudenten, en onder hen waren evenveel vrouwen als mannen (bij de dagstudenten waren mannen nog tot eind jaren negentig in de meerderheid). Een van de docenten maakte een minder goede beurt met zijn uitspraak dat hij zich bij de avondstudenten op de 'moedermavo' waande. Wellicht mede dankzij de tamelijk gemixte studentenpopulatie was de TFT ook een gezellige faculteit. Studenten en docenten gingen gemakkelijk met elkaar om, al waren er wel degelijk verschillende compartimenten. Studenten die specialiseerden in vakken waarvoor meer theorievorming vereist was, voelden zich soms wat verheven boven studenten die meer op de praktijk gericht waren (zoals 'theologie en maatschappelijk handelen'); de laatsten keken dan weer meewarig naar die wereldvreemde boekenwurmen.

Het vierde hoofdstuk gaat over de jaren 1980, toen de TFT zich moest en ook graag wilde bewijzen: als ambtsopleiding naar de Kerk toe, en als wetenschappelijke instelling naar de overheid toe. Dat was de begintijd van de zogenoemde 'voorwaardelijke financiering' van het wetenschappelijk onderzoek, dat wil zeggen dat in academisch Nederland coherente onderzoeksprojecten konden rekenen op financiële bescherming van het departement. Op KIWTO's was die formule niet van toepassing, maar de TFT wilde graag net doen alsof dat wel zo was. Het aantal vakgroepvergaderingen nam exponentieel toe – ondertekende was enkele jaren secretaris van de vakgroep Geschiedenis van Kerk en Theologie – waarbij het de kunst was om een goede algemene noemer voor de gezamenlijke onderzoeksactiviteiten (heel divers natuurlijk) te vinden die nèt wat meer voorstelde dan alleen een paraplu. En iedereen werd doordrongen van het adagium 'wie schrijft die blijft', of beter *'publish or perish'*, want Engels diende zich aan als *lingua franca*. Dat was voor velen een hele (of zelfs onmogelijke) opgave, als we bedenken dat wetenschappers toen nog niet bedreven waren in knippen en plakken en menigeen – vooral de wat oudere docenten aan de TFT – zich na het Nederlands beter kon uitdrukken in het Duits of het Frans dan in het Engels. Zoals overall elders verlegde het primaat zich van lezen naar schrijven. In vergelijking met andere theologische faculteiten was Tilburg geen uitblinker, maar gelukkig ook niet de slechtste van de klas. Een Commissie om het onderzoek te toetsen, onder leiding van Luchsius Smits o.f.m. cap. en Heiko Augustinus Oberman, legde in 1989 de nodige feilen bloot. De TFT vatte dit op als een aansporing om nog een extra tandje bij te zetten. Meer onderzoek dus. Ook in het onderwijsaanbod veranderde er veel, zoals nieuwe colleges 'feministische theologie', in de beginjaren alleen toegankelijk voor vrouwelijke studenten. Bij zowat elke deeldiscipline van theologie werd voortaan wel de vraag gesteld wat de inbreng van vrouwen was, is, en zal zijn. Een van de docenten (geen priester) vond het allemaal onnodig en verzuchtte: waarom moeten wij ons wél bezighouden met vrouwen en waarom níet met bijvoorbeeld roodharigen? Wat de verhouding van de TFT met de bisdommen betreft, dient

vermeld dat de relatie met Den Bosch vanaf het aantreden van bisschop Ter Schure in 1985 niet hartelijk was en die met Breda bijzonder hartelijk. Op zeker moment werd zelfs voor TFT studenten de sindsdien felbegeerde jaarlijkse Mgr. Ernst scriptieprijs ingesteld.

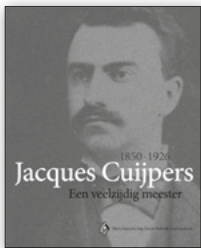
Het vijfde hoofdstuk beslaat nagenoeg de jaren negentig en is door de schrijfster 'Een gezonde dosis ambitie' genoemd. Maar die ambitie leidde niet in alle gevallen tot voldoening. Het begon al met de werkzaamheden van een zogenoemde Technische Commissie, door bisschop Ter Schure samengesteld om te toetsen of priesterstudenten aan de TFT konden studeren. In de ogen van de commissieleden was de TFT te kritisch en te oecumenisch ingesteld. Op wetenschappelijk gebied ging het beter, mede dankzij de oprichting van het chique interuniversitaire Liturgisch Instituut eind 1992. Dankzij een nieuwe 'Vrije Studierichting' (zonder Grieks, Latijn, Hebreeuws) naast de klassieke theologie opleiding (met klassieke talen) wist de TFT in deze jaren de studentenpopulatie met circa 280 personen redelijk op peil te houden. Maar bij een landelijke visitatie van het wetenschappelijk onderzoek over de jaren 1989 tot en met 1993 scoorde de TFT dan weer bijzonder matig. In 1999-2000 was er weer een visitatie: de TFT had voortgang geboekt, maar vergeleken met andere instellingen nam ze een bescheiden plaats in binnen de wetenschappelijke pikorde.

Het zesde, tevens laatste hoofdstuk is een uitgebalanceerd exposé over de laatste jaren van de TFT (1998-2005). Om een lang verhaal kort te maken: zoals eens al die grootseminaries moesten opgaan in vijf KIWTO's (Amsterdam, Heerlen, Tilburg, Utrecht en de al langer bestaande Theologische Faculteit in Nijmegen), zo waren eind twintigste eeuw de drie overgebleven KIWTO's (hierboven genoemd, minus Amsterdam en Heerlen) aangewezen op krachtenbundeling of zelfs fusie. Utrecht had daarbij de beste papieren; daar zetelt immers de opvolger van Willibrord, bisschop der Friezen. Het waren nu de bisschoppen die het voortouw namen: medio 2004 deelden zij mee dat er één klassieke theologische onderwijsinstelling diende te komen, geschikt om priesters op te leiden en gevestigd te Utrecht. Eventueel konden er in Nijmegen en

Tilburg nevenvestigingen komen. Te elfder ure trok Nijmegen zich terug, de grote universiteit in de Keizer Karelstad wilde de eigen kleine maar fijne Theologische Faculteit graag behouden. Heel precies beschrijft Teesen de verschillende stappen tot de gedeeltelijke fusie van een klein deel van de TFT met de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht in een nieuwe 'Faculteit voor Katholieke Theologie', formeel onderdeel van de Tilburgse Universiteit maar gevestigd in Utrecht. Een ander deel van de TFT fuseerde met de Faculteit der Geesteswetenschappen van diezelfde universiteit.

Zo zie je maar dat geschiedenis heel anders verloopt dan mensen zich van tevoren kunnen voorstellen. De Katholieke Hogeschool Tilburg wenste in 1980 de TFT niet in haar gelederen op te nemen, als zijnde te rooms. 25 Jaar later had de Universiteit van Tilburg er geen moeite mee om de veel roomser Faculteit voor Katholieke Theologie, de voormalige Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, in haar gelederen op te nemen. Aan de TFT herinnert nog het boek van Leesen.

Charles Caspers

Maden, F. van der (red.),
Jacques Cuijpers 1850-1926,
een veelzijdig meester. Zeelst:
 Heemkundekring Zeelst Schrijft
 Geschiedenis 2014, 633 p.
 (cassette 2 delen + dvd), ill., reg.,
 ISBN: 9789080977174. € 49,50.

Een prachtig uitgevoerd boekwerk! Twee kloeke delen waren nog niet genoeg om de schoolmeester van Zeelst in de decennia rond 1900 voor het voetlicht te krijgen. Om volledig te zijn is een DVD bijgevoegd van alle handgeschreven teksten, oorspronkelijke boekwerkjes en kalligrafische werken van 'schoolhoofd' Jacques Cuijpers. Dat was blijkbaar allemaal nodig om het veelzijdige leven (1850-1926) van de onderwijzer van Zeelst te illustreren. Inderdaad zijn de 35 kalligrafieën met behulp van de digitale afbeelding goed te bekijken, maar de reden om de manuscripten in digitaal facsimile te verschaffen is niet per se duidelijk. Dat

neemt niet weg dat het goed is dat deze publicatie over Cuijpers er is. Immers, 'met het verstrijken der jaren verdwijnen zijn verhalen, zijn rijmen, zijn schrijfwerk, zijn publicaties en kalligrafische werken uit beeld en uit het collectieve geheugen van Zeelst' (dl. I p.56).

Het resultaat is een prachtwerk als sieraad voor salontafel en boekenkast waarin Cuijpers' leven is vastgelegd en zijn intellectuele nalatenschap is geborgd. We lezen waar hij gewoond heeft en welke zo al zijn verdiensten waren, maar de biografische schets ontbeert vragen omtrent zijn persoonlijkheid. We zien een Limburger die op 33-jarige leeftijd in het oer-Kempenslandse Zeelst (nu gemeente Veldhoven) terechtkomt en zich dan tot zijn dood vier decennia later in het dorp onderscheidt. Biografische details belichten vooral zijn ambtelijke loopbaan en verenigingsactiviteit. We vernemen dat de onderwijzer 'met plezier en naar ieders tevredenheid' zijn werk deed maar dat is niet meer dan een vriendelijk woord in een aanbevelingsbrief. Er is weinig bespiegeling over het persoonlijk leven van de man terwijl zijn levenslot bepaald niet eenvoudig was. Als huisvader met drie jonge kinderen ziet Cuijpers hoe zijn uit zijn geboortedorp afkomstige echtgenote afgevoerd wordt naar het gekkenhuis te Vught, waar zij vijf jaar later sterft. Als weduwnaar hertrouwt hij met een lokale partner met wie het huwelijk slechts negen jaar duurt. Na opnieuw weduwnaar te zijn geworden, trekt hij bij een zoon in en ten slotte vindt hij samen met zijn jongste zoon onderdak in een liefdesgesticht. Was de geboren Limburger onder die Brabantse kerktoeren een *Einzelgänger* voor wie bestuurlijke activiteit in het verenigingsleven een façade was? Met wie had de man een sociaal leven, aan wie spiegelde hij zich en door wie liet hij zich een mentale wereld aanreiken? We lezen wel enkele details over mentoren in zijn jonge jaren in het Limburgse dorp en in Helmond, waar hij hulponderwijzer was, maar we vernemen weinig over wie in de kwart eeuw vanaf 1883 de opiniemakers in Zeelst waren en wie in de bredere omgeving de intellectuele horizon bepaalden.

We vernemen over de loopbaan die de kwekling langs enkele tijdelijke diensten naar het schoolhoofdschap van een flink Brabants dorp voerde. Maar welk onderwijs verzorgde hij en

vooral wie maakten er gebruik van? Biograaf Van der Maden wil wel 'context'-gegevens aandraagen maar weet die buiten ambtelijke rapportering nauwelijks te vinden. Waar is het verhaal over de manier waarop de Schoolstrijd, die de discussie in het nationale parlement decennia beheerste, zich manifesteerde in Zeelst? Hoe stelde de lokale politiek zich op tegenover de onderwijzer, hoe de inspecteur? En vooral: hoe deden de plaatselijke pastoor en de clerus boven hem, ondanks tegenstribbelen van de toezichthouder, geleidelijk hun invloed gelden in de klaslokalen? Hoe was – of beter: hoe werd – ondanks de aanduiding Openbare School het onderwijs in Zeelst katholiek onderwijs?

Het boek maakt snel duidelijk dat Cuijpers meer was dan een schoolmeester. In verschillende hoofdstukken worden zijn publicaties belicht. Hij verzamelde volksverhalen, publiceerde over sagen en legenden, over kinderrijmen en over de taal. Hiertoe werd hij geïnspireerd door voorgangers als Panken en Sassen maar ook gestimuleerd door de rechtstreekse vraag naar publicaties over deze onderwerpen aan zijn adres. Het Provinciaal Genootschap en ook landelijke instanties deden een beroep op de onderwijzer van Zeelst. Cor van der Heijden inventariseert diens etnografisch werk en vat zijn corpus van volksgebruiken samen in een schema van levenscyclus, kalenderrituelen en – naast de categorie 'groepsgebonden' – 'viering van de politieke gemeenschap'. Bij kalenderfeesten zou men denken dat het grootste feest van het jaar – de kermis – vermeldenswaard zou zijn. Al zag Cuijpers de feesten gerelateerd aan de politieke gemeenschap, de lokale religieuze evenementen of de nieuwe nationale vieringen, zoals het 25-jarig koningschap van Willem III, blijkbaar als te vanzelfsprekend, toch had de beschouwer deze wel mogen noemen. Wat Cuijpers niet ziet, is wellicht meer bepalend voor het tijdsbeeld dan de talrijke gerecapituleerde feitelijkheden waarover de vraag gesteld mag worden of die al dan niet origineel zijn. Antropoloog Willem de Blécourt, die Cuijpers' verzameling van 'sagen en legenden' benadert als 'mentale archeoloog', toont wel gevoeligheid voor een dergelijke benadering. Hij stelt: 'De verhalenverzameling is meer persoonlijk van karakter dan dat zij kenmerkend is voor de opvattingen van de bevolking in het gebied rond

Zeelst. Dat wordt nog versterkt door de manier waarop de verhalen zijn weergegeven' (dl. I p. 180).

Jos Swanenberg heeft met een Limburgse collega in een technisch relaas over de taal het dialect ontleed. Bijzonder is dat we op een paar kilometer afstand van Zeelst de eerste lexicograaf van Brabant hebben (de onvermijdelijke Panken) en in een generatie daarna de schrijver van het meest uitgebreide lexicon van een plaatselijke dialectvariant (A.P. de Bont). Vergelijking met hun werk zou de beschouwing van dit belangrijke thema in dit boek meer compact hebben gehouden dan de vergelijking met het Neeritters, de taal van het Limburgs dorp waar Cuijpers is opgegroeid. Ook de beschouwing van Jant van der Weg over de kinderrijmen is voorbeeldig qua volledigheid maar laat de vraag naar de inspiratie van het Hoofd der School om dit allemaal opnieuw op te schrijven, enigszins zweven.

In deel II heeft Albert Pennings onder andere – voor zover mogelijk – alle kalligrafische werken nauwgezet bijeengebracht. Dit kunstige schriftwerk is zo bijzonder dat dit alleen al de aanschaf van het boek rechtvaardigt.

Blijft ten slotte de vraag naar de bijzondere relatie met P.N. Panken, de onbetwiste grootmeester en (onbedoeld!) beschrijver van de mentale uitrusting van de Brabantse dorpelingen, die als lokale erudiet het negentiende-eeuwse Kempenland vatte in zijn weergave van volksverhalen over kabouters, idioom en natuur maar vooral van het leven van alledag in duizenden pagina's dagboeken. Cuijpers' biograaf vermoedt een wat ongemakkelijke reactie van de kant van Panken. Het zou vanuit een gevoel van minderwaardigheid kunnen zijn geweest dat Panken het schoolhoofd van Zeelst ontweek. Maar Panken had daartoe geen enkele reden. Hij stamde uit de meest notabele familie van de omgeving, was ook bij vooraanstaande clerici kind aan huis en gerespecteerd in intellectuele kringen in stad en land. In Pankens dagboeken bespeurt men niets dat wijst op ontwikkelingsgedrag. Hij liet niet na om Cuijpers te bezoeken als hij aan de wandel was. In 1889 schrijft hij: 'wij verblijdden ons wederzijds kennis te maken daar we reeds lettervrienden waren'. In 1894 vermeldt hij warme gevoelens bij zijn bezoeken. Dat er over de geletterde en onderwijsman

uit Zeelst meer gezegd had kunnen worden, blijkt wel uit de publicatie *De Wereld van Schoolmeester Panken* (geschreven door ondergetekende) uit 2004, waar Van der Maden naar verwijst. Dat boek had hem kunnen inspireren tot een andere benadering van 'context': hoe Westerhoven vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is herkerkend is daarin geïllustreerd met het optreden van pastoor Verhoeven van Veldhoven, wiens dwang en uitstraling zeker ook de Zeelstenaren tot andere katholieken heeft gemaakt dan ze vóór 1853 zijn geweest. Waarom werd Cuijpers gedwongen dertig jaar lang tegen zijn zin zijn werk te doen in een bijna bouwvallig schoolgebouw? Cuijpers hield zich in over deze kwestie, mogelijk omdat onderwijzer Panken ontslag had gekregen vanwege de stampij die hij gemaakt had over de huisvesting in Westerhoven. De Schoolwet van 1857 maakte dergelijke kwesties tot een strijdpunt tussen financiële belangen (de gemeente!) en wettelijke eisen (wat doet de onderwijsinspecteur?). In genoemd boek had de biograaf van Cuijpers in elk geval kunnen vaststellen welke de voornamen zijn van de man die werd geboren in Duizel, een half leven woonachtig was in Westerhoven maar bekend is gebleven als 'de man uit Bergeijk'. De eindredacteur blijft hem Petrus Norbertus Panken noemen, deze voornamen ongetwijfeld overnemend van de door Jacques Cuijpers in 1904 vervaardigde kalligrafische gedachtenisafbeelding voor Panken. Maar toch zijn die niet anders dan Peter Norbertus.

Welaan: geen Zeelstenaar mag deze 'Cuijpers' missen. Heel Veldhoven mag trots zijn op dit boek. En de inwoners van 'Meerhoven', de kolossale nieuwe wijk op Zeeltse grond, zullen het weinige wat er nu nog over is van Zeelst met andere ogen gaan bekijken als ze dit schitterende boek hebben aangeschaft. Het boek zal vanwege zijn vormgeving lezers van overal imponeren. Chapeau! Er is één kanttekening, maar deze komt van de recensent die de uitnodiging van de Heemkundekring Zeelst voor een bijdrage over het onderwerp 'relatie Cuijpers met Panken' vanwege andere besognes niet kon accepteren: inhoudelijk gezien wordt weinig moeite gedaan om verder te komen dan het bevestigen van het geromantiseerde beeld van de oude boerensamenleving en het documenteren van de verdwenen wereld. Dit neemt niet weg dat

het een prachtboek is waarin oud-Zeelst vooral ook in het uitbundige illustratiemateriaal echt tot leven wordt gebracht. Dit boek is al bij al een parel.

Peer Meurkens

Meeuwenoord, M.,

Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van kamp Vught. Amsterdam: De Bezige Bij 2014, 430 p., ill., ISBN: 9789023489122. € 24,90.

De historica Marieke Meeuwenoord (1978) promoveerde in 2011 op een proefschrift over de sociale en leefomstandigheden in het concentratiekamp Vught, waarvan dit boek de publiekseditie is. Meeuwenoord schreef een knap gecomponeerd en goedgeschreven boek waarin zij een bewonderenswaardige balans vindt tussen zakelijke analyse en betrokken verslaglegging.

Kamp Vught werd gebouwd vanaf de zomer van 1942 en in januari 1943 in gebruik genomen. In de twintig maanden van zijn bestaan als SS-concentratiekamp verbleven hier ongeveer 32.000 mannen en vrouwen, van wie 12.000 Joodse gevangenen en 20.000 *Schutzhaftlinge* (gevangenen in 'preventieve' hechtenis, deels afkomstig uit Kamp Amersfoort), gijzelaars en 'onderzoeksgevangenen'. Zij werden ondergebracht in 35 woonbarakken, opgedeeld in twee *Stuben* met ieder 240 gevangen. Mannen en vrouwen, en 'gewone' gevangenen (mensen die enige vorm van verzet hadden gepleegd maar ook zogenoemde zwarthandelaren en 'asocialen', onder wie prostituees), Joden en gijzelaars, werden door prikkeldraadafscheidings van elkaar gescheiden. Desondanks waren er allerlei mogelijkheden tot contact, aan de draad, in het dagelijks verkeer maar vooral in de 24 werkbarakken. Op basis van tien dagboeken uit het kamp, gesmokkelde én gecensureerde kampbrieven, 25 naoorlogse verslagen en verklaringen, ongeveer 25 memoires van oud-gevangenen, interviews maar vooral ook de onderzoeks- en strafdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging

weet Meeuwenoord een indrukwekkend beeld te reconstrueren van de menselijke relaties en sociale verhoudingen tussen gevangenen en bewakers onderling.

De centrale vraag in het boek is hoe de gevangenen, de 'grijze laag' van *Funktionshäftlingen* (de gevangenen met een opzichtersfunctie of beheerstaak) en de bewakers, zo verschillend qua geslacht, leeftijd, maatschappelijke achtergrond, religie en ideologie, vanuit hun verschillende achtergronden en verwachtingen in het kamp samenleefden. Bij de bewakers ging het om Duitse en Nederlandse SS'ers alsmede vrouwelijke *Aufseherinnen*. Meeuwenoord zoomt in op de verschillen in vrouwen- en mannenrollen, -strategieën en -ervaringen. Dat is een nieuw en verfrissend perspectief omdat in de meeste studies vooral de mannelijke gevangenen en ofwel de daders ofwel de slachtoffers worden belicht. Overtuigend laat Meeuwenoord zien hoe veel meer we te weten kunnen komen over het daadwerkelijke leven in het kamp door de verschillende invalshoeken bij elkaar te brengen.

Een bewust systeem van gradaties in ontrecting, depersonalisering en vernedering (het al dan niet behouden van eigen kleding en hoofdhaar bijvoorbeeld, of het wel of niet mogen werken) creëerden binnen het kamp nieuwe rangen en standen en onderlinge concurrentie. Toch wisten de gevangenen binnen dit systeem vaak enige mate van speelruimte te scheppen, vooral omdat hun bewakers, onder wie de minder gewelddadige Nederlandse SS'ers, in verschillende mate corrupt en fanatiek waren. De toedeling van werk – in de laatste fase vooral die onder het zogenoemde Philips-Kommando – kon het verschil uitmaken tussen blijven of gedeporteerd worden en daarmee tussen leven en dood. Het continueren van familiebanden in het kamp, het vormen van 'kamp-families' of andere manieren van saamhorigheid verlichtten het kampleven enigszins.

Sinds de opening van Nationaal Monument Kamp Vught nu precies 25 jaar geleden worden de betekenis en het belang van Kamp Vught nationaal en internationaal breder erkend. Als door de SS bestierd kamp *Herzogenbusch* figureert het prominent op kaarten van de Holocaustinfrastructuur, bijvoorbeeld in de recent

verschenen studie *Geographies of the Holocaust* (ed. Anne Kelly Knowles, Tim Cole en Alberto Giordano; Bloomington en Indianapolis 2014). Meeuwenoord schuwt niet Vught op basis van de historiografie over de oorlog in het algemeen en de concentratiekampen in het bijzonder in perspectief te plaatsen als een kamp met een 'ordentelijke' leiding, waardoor het kamp niet zo gruwelijk was als de meeste andere concentratiekampen. In haar conclusies benoemt zij een groot aantal factoren die deze uitzonderlijke positie van Vught tussen de SS-kampen kunnen verklaren.

Marieke Meeuwenoord schreef een boek dat analytischer en beter gestructureerd is dan het boek van Geraldien Frijtag Drabbe Künzel over *Kamp Amersfoort* (Amsterdam 2003; vijfde druk 2014). Ook plaatst zij haar beschrijving van kamp Vught in een breed kader. Dat blijkt uit de waardevolle beredeneerde bibliografie die is toegevoegd (p. 377-400) en die een uitstekende introductie biedt tot de stand van zaken van het (inter)nationale onderzoek.

Meeuwenoord richt zich in haar boek zoals gezegd uitdrukkelijk op de sociale en gender-verhoudingen in het kamp in de jaren 1943-1944. Ongetwijfeld staat er in haar dissertatie veel meer. Ik miste hier een bondig overzicht van de buitenlandcommando's of sub-kampen van Kamp Vught, waarvan Moerdijk en Amersfoort herhaaldelijk en de fabriekslocaties in 's-Hertogenbosch een enkele maal genoemd worden. Bekend is dat dwangarbeiders vanuit Vught verder nog werkten in Breda, Den Haag, Eindhoven, Haaren, Sint-Michielsgestel, Venlo, Arnhem, Tilburg en Roosendaal. Meeuwenoor's boek biedt niettemin eindelijk een goed overzicht van de geschiedenis van Kamp Vught in de oorlogsjaren en is daarmee een belangrijke aanwinst voor de geschiedschrijving van de geschiedenis van vervolging en onderdrukking in Noord-Brabant. Het maakt grote indruk door de focus op de menselijke kant van het bestaan achter het prikkeldraad. Ook de naoorlogse jaren van het kamp, toen het fungeerde als opvangkamp voor Duitse evacués en gevangenkamp voor Nederlandse collaborateurs en NSB'ers, verdienen een gelijkaardige diepgaande beschrijving. Voor de periode vanaf 1951, toen kamp Vught als 'woonoord Lunetten' diende ter

huisvesting van de gezinnen van Molukse KNIL-militairen, hebben we de studies van Henk Smeets.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Oudheusden, J. van, *Noord-Brabant*

40-45 (Zwolle: WBooks, 2014). 160 p. ill.

ISBN: 978-94-625-8035-0. € 24,95.

Rosendaal, J., beeldredactie en samenstelling F. van Dooren en S. Verstraaten, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel, 1944-1945* Nijmegen: Vantilt fragma 2014, 255 p., ill., krtn., ISBN: 9789081450003. € 29,95.

Eén van de meest ingrijpende veranderingen die de laatste jaren heeft plaatsgevonden in het verbeelden van de Tweede Wereldoorlog – en van de twintigste-eeuwse geschiedenis in het algemeen – is de bijna onbepaalde mate waarin nieuw beeldmateriaal, vooral via internet, ter beschikking is gekomen van zowel historici als het brede publiek. Foto's en ook films uit openbare en particuliere collecties zijn op grote schaal gedigitaliseerd en toegankelijk gemaakt. Beide hier besproken boeken zijn er de vrucht van.

Uitgeverij WBooks is de uitgever van de 40-45 reeks over lokale en regionale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. In deze serie verzorgde Jan van Oudheusden het deel over Noord-Brabant. Hij selecteerde uit duizenden mogelijkheden in Nederlandse en internationale collecties ruim 175 foto's, waarvan enkele in kleur, die een beeld geven van het leven en het lot van gewone Brabanders, maar ook van Duitse en geallieerde soldaten, in de jaren van de oorlog. Door de keuze van veel 'nieuw' beeldmateriaal, met een duidelijke voorkeur voor foto's die het menselijke en emotionele aspect in beeld brengen, geeft het boek een andere voorstelling dan we gewend zijn

van de levensomstandigheden, van de vaak zware strijd, van collaboratie en verzet, en van bezetting en bevrijding in heel Noord-Brabant. Het is een heel geslaagd fotoboek geworden, dat is ingedeeld in zeven chronologisch geordende hoofdstukken van zo'n tien tot maximaal 35 bladzijden (voor het hoofdstuk over de verwoestende strijd in de herfst van 1944), steeds ingeleid door een pagina tekst. Iedere foto is voorzien van een nauwgezette, vaak pakkende toelichting van ruim honderd woorden, die het beeld dateert en lokaliseert en in een ruimere context plaatst. Zoals we gewend zijn in de boeken van deze auteur, ontbreekt de persoonlijke noot niet. Het boek brengt nog eens nadrukkelijk aan het licht hoe groot de impact van de oorlog op onze provincie is geweest, niet alleen door de strijd in mei 1940 en het najaar van 1944 en de schemerperiode 'tussen vrijheid en vrede' van het najaar van 1944 tot de lente van 1945, maar ook door de aanwezigheid van Kamp Vught en de gijzelaarskampen, het wegvoeren van honderden Joden en de gevolgen van verwoesting, *Arbeitseinsatz* en schaarste voor de gewone burger.

Toen in 1976 de film *A Bridge Too Far* werd opgenomen, wilde ik, veertien jaar oud, natuurlijk alles weten over de operatie Market Garden. Vanaf 17 september 1944 had deze gedurfd, wellicht overmoedige actie van de Geallieerden, bestaande uit luchtlandingen (de operatie Market) en een grond-offensief (de operatie Garden), ten doel oostelijk Noord-Brabant en de route over de Maas, Waal en Rijn in de richting van Duitsland in handen te krijgen. Ik kocht van mijn zakgeld ieder boek dat foto's bevatte van de strijd in de regio waarin ik toen zelf woonde, omdat ik wilde weten wat er nou precies waar gebeurd was, maar ik werd steeds weer teleurgesteld: de onderschriften bij de foto's waren nooit precies genoeg als het ging om het aangeven van de precieze locatie en de dag waarop de foto's waren genomen. Hoe anders is het boek van Joost Rosendaal, dat zich juist uitput in het precies lokaliseren en dateren van de foto's, waardoor de lokale context en de gevolgen van de strijd vanaf Market Garden tot en met de operatie Varsity in maart 1945 uitstekend tot hun recht komen.

Een ander winstpunt van dit boek is dat het nu eens niet halt houdt bij het einde van de slag om Arnhem of zich beperkt tot het Nederlandse

grondgebied, maar de tijdlijn doortrekt tot 24 maart 1945, toen de geallieerde legers bij Wesel de Rijn overstaken en aan het noordoostelijke front een doorbraak forceerden. We weten allemaal dat Market Garden na een week vechten een mislukking bleek en Montgomery met zijn troepen pas een halfjaar later aan de overzijde van de Rijn stond. Pas toen kwam min of meer een einde aan de voortdurende oorlogssituatie die sinds september 1944 had geheerst in Gelderland, Noord-Limburg en oostelijk Noord-Brabant.

Doel van het schitterende fotoboek van Rosendaal c.s. is om te laten zien hoezeer de afzonderlijke gevechten in Oost-Brabant, Noord-Limburg, Zuidoost-Gelderland en het Duitse Nederrijngebied samenhangen en slechts ten doel hadden de Rijn over te steken, het vitale Ruhrgebied te veroveren en zo Duitsland op de knieën te dwingen. In die maanden waren deze gebieden frontgebied, werden grote delen ervan verwoest, sneuvelden 25.000 soldaten en duizenden burgers, en werden honderdduizenden van de laatste categorie van huis en haard verdreven. Zonder overdrijving kan gezegd worden dat dit gebied, met Zeeland en Rotterdam, behoort tot de zwaarst getroffen oorlogsgebieden van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De foto's – deels iconisch, deels onbekend – worden steeds ingeleid door van fraaie kaarten voorziene, heldere teksten met een gedetailleerd verslag van het krijgsverloop. We volgen de maanden van zware strijd langs de corridor oftewel 'Hell's Highway' tussen Valkenswaard en de Waal, en op de verschillende strijdtoneelen: Nijmegen, Arnhem, de Betuwe, Overloon en Meijel, tot in Duitsland, afgewisseld met biografische portretten van enkele hoofdrolspelers. Het leven van de burgers, deels ondergedoken levend 'als kelderratten' en deels geëvacueerd, en van de doorsneesoldaat komt daarbij ook aan bod. Het boek laat eveneens indringend de desastreuze schaal van de verwoesting zien aan de Duitse kant van de grens, in steden als Emmerik, Kleef, Goch en Wesel. Ik heb er even op moeten wachten, maar heb nu het boek in handen dat ik me als veertienjarige wenste.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Ouwerling, M., en J. Bakkers, *Hero Benelux*.

Een uitgave ter gelegenheid van het honderdjarig jubileum. Breda: Van Kemenade 2014, 184 p., ill., ISBN: 9789071376566. Niet in de handel verkrijgbaar.

In 2014 bestond het Bredase conservenbedrijf Hero honderd jaar. De fabriek stond aan de Teteringsedijk, waar groenten en fruit verwerkt werden tot conserven, jams en limonades. Nu resteren daar wat kantoren. Het bedrijf heeft bij die gelegenheid een gedenkboek op groot formaat (30 x 30 cm) uitgegeven dat vooral opvalt door de reproducties van oud reclamemateriaal. De bedrijfsgeschiedenis komt in een reeks korte schetsen voorbij, tussen teksten die meer op actuele bedrijfspromotie lijken en interviews met (oud) werknemers en leidinggevenden. Productiecijfers, marktaandeel en dergelijke zult u hier niet vinden. Maar zonder dat daar woorden aan besteed worden, biedt het boek wel een prachtig stuk reclamegeschiedenis.

Karel A.H.W. Leenders

HANDELINGEN VAN HET XVII^{de} COLLOQUIUM 'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIe COLLOQUE 'LA VILLE BRABANÇONNE'

Nijvel, 11 en 12 oktober 2014 | Nivelles, 11 et 12 octobre 2014

Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden.

Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed

Abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes.

Du paysage urbain médiéval au patrimoine culturel contemporain

- 1 **Eric Bousmar en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Inleiding - Avant-propos
- 2 **Sergio Boffa**
L'abbaye et la naissance d'une ville : Le cas de Nivelles des origines à la fin du XIIe siècle
- 3 **Frédéric Chantinne**
De la villa au burgus (VIIe-XIe siècles) : questions à partir des recherches archéologiques sur Nivelles et son abbaye
- 4 **David Guillardian**
De inplanting van hospitalen (gast huizen/ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XVIIe-XXIe eeuw)
- 5 **Dagmar Germonprez**
De Recette Générale en de restauratie van het Brabantse katholieke landschap onder de Aartshertogen Albrecht en Isabella
- 6 **Claude Bruneel**
Hors du temps et dans le siècle : le couvent dans les villes du Brabant méridional (XVIIIe-XXe siècles)
- 7 **Thomas Coomans**
De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw
- 8 **Stefan Van Lani**
Een nieuwe toekomst voor een eeuwenoude erfgoedsite: de restauratie en herbestemming van de norbertijnenabdij van Park-Heverlee / Leuven
- 9 **Wies van Leeuwen**
Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw
- 10 **Marcel Musch**
Monumentale veranderingen. De verhouding tussen geschiedschrijving, erfgoedbeleid en ontwerp
- 11 **Eric Bousmar**
Entre passé et présence. Les abbeyes, chapitres et couvents dans les villes brabançonnnes, des fonctions d'origine à la réaffectation contemporaine
Tussen verleden tijd en heden. De Brabantse abdijen, kapittels en kloosters in de steden: van oorspronkelijke functies tot herbestemming

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant